

ПРАВА ЛЮДИНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Підручник

Харків
2021

УДК 341.231.14 (075.8)

П68

*З подякою нашим науковим керівникам,
що вклали в нас величезний запас знань і
ділилися своїм неоціненним досвідом,
який ми намагаємося реалізувати в нашій
науковій та педагогічній діяльності*

Рецензенти:

Т. Л. Сироїд – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Н. В. Камінська – доктор юридичних наук, професор, науковий консультант відділу моніторингу законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України;

О. М. Шпакович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Ю. Л. Белоусов – кандидат соціологічних наук, керівник Департаменту процесуального керівництва у кримінальних провадженнях про катування та інші серйозні порушення прав громадян з боку правоохоронних органів Офісу Генерального прокурора України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного університету в внутрішніх справах (протокол № 6 від 30 червня 2021 р.)

П68 Права людини у міжнародному праві : підручник / за заг. ред. канд. юрид. наук, доцента А. В. Войціховського; [Бакумов О. С., Варунц Л. Д., Войціховський А. В., Гудзь Т. І. та ін.]; передм. А. В. Войціховський. Харків : ООО «Планета- Принт», 2021. 404 с.
ISBN 978-617-7897-56-8

У підручнику розглядаються ключові питання прав людини в міжнародному праві, гарантії їх дотримання та захисту (міжнародно-правові підходи до розуміння прав людини, універсальна і регіональні системи міжнародного захисту прав людини, діяльність правозахисних міжнародних неурядових організацій, міжнародно-правове регулювання дотримання прав людини в правоохоронній діяльності та їх захисту під час збройних конфліктів, міжнародний захист від катувань та інших видів поганого поводження, міжнародний захист прав уразливих груп населення, а також обмеження прав і свобод людини в умовах пандемії COVID-19). Виклад матеріалу базується на діючих міжнародно-правових актах і рішеннях міжнародних судових органів.

Для здобувачів усіх рівнів вищої освіти (студентів, курсантів, слухачів, магістрів, аспірантів (ад'юнктів)), викладачів, науковців, правоохоронців, а також усім, хто цікавиться питаннями прав людини.

УДК 341.231.14 (075.8)

ISBN 978-617-7897-56-8

© Колектив авторів, 2021

© Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2021

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Бакумов Олександр Сергійович, доктор юридичних наук, доцент -
Розділи VI, XIV;

Варунц Лариса Дмитрівна, кандидат юридичних наук, доцент -
Розділи III, XVIII;

Войціховський Андрій Васильович, кандидат юридичних наук, доцент
– *Передмова, Розділи XIII, XIX;*

Гудзь Тетяна Іванівна, кандидат юридичних наук, доцент -
Розділи VII, IX;

Логвиненко Євгенія Сергіївна, кандидат юридичних наук, доцент -
Розділи II, VIII;

Мальцев Вадим Віталійович, викладач -
Розділ I;

Марчук Микола Іванович, доктор юридичних наук, доцент -
Розділи X, XI;

Радченко Олександр Іванович, кандидат юридичних наук, доцент -
Розділи IV, V;

Устименко Олена Сергіївна, кандидат юридичних наук, доцент -
Розділи XII, XV;

Філіпська Наталія Олександрівна, кандидат юридичних наук -
Розділи XVI, XVII.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	10
РОЗДІЛ I: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ	12
1. Концепції розуміння прав людини як основа формування системи міжнародного захисту прав людини.....	12
2. Загальнотеоретичне розуміння прав людини.....	16
3. Еволюція уявлень про права людини та їх класифікація.....	20
4. Співвідношення понять «права людини» і «права громадянина».....	30
<i>Питання для самоконтролю</i>	32
РОЗДІЛ II: ФОРМУВАННЯ УНІВЕРСАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ	33
1. Роль Ліги Націй у формуванні універсальної системи міжнародного захисту прав людини.....	33
2. Концепція захисту прав людини в Статуті ООН.....	40
3. Діяльність головних органів ООН у галузі прав людини.....	44
4. Вплив Статуту ООН на формування принципу поваги прав людини й основоположних свобод.....	56
<i>Питання для самоконтролю</i>	58
РОЗДІЛ III: ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ	60
1. Політико-правові передумови розроблення й ухвалення Загальної декларації прав людини.....	60
2. Класифікація прав і свобод людини, що містяться в Загальній декларації прав людини.....	65
3. Загальна декларація прав людини у системі міжнародно-правових актів у галузі прав людини.....	67
<i>Питання для самоконтролю</i>	70
РОЗДІЛ IV: МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ І ПОЛІТИЧНІ ПРАВА	72
1. Передумови ухвалення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.....	72
2. Характеристика та структура Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.....	73
3. Контрольний механізм Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.....	77
<i>Питання для самоконтролю</i>	83

РОЗДІЛ V: МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ І КУЛЬТУРНІ ПРАВА.....	84
1. Передумови ухвалення Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.....	84
2. Характеристика та структура Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.....	85
3. Контрольний механізм Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.....	87
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>91</i>
РОЗДІЛ VI: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ РАДИ ЄВРОПИ..	92
1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.....	92
2. Європейський суд з прав людини.....	95
3. Європейська соціальна хартія.....	100
4. Комісар Ради Європи з прав людини.....	107
5. Діяльність Ради Європи щодо розвитку інституту омбудсмена.....	110
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>113</i>
РОЗДІЛ VII: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	115
1. Права людини в установчих актах Європейського Союзу.....	115
2. Хартія Співтовариства про основні права працівників.....	123
3. Хартія основних прав Європейського Союзу (зі змінами і доповненнями, внесеними Лісабонським договором 2007 р.).....	127
4. Європейський омбудсмен у захисті прав людини в Європейському Союзі.....	129
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>133</i>
РОЗДІЛ VIII: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ ОРГАНІЗАЦІЇ З БЕЗПЕКИ І СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ.....	134
1. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі.....	134
2. Конференції з людського виміру Наради з безпеки і співробітництва в Європі.....	136
3. Питання захисту прав і свобод людини в документах самітів Організації з безпеки і співробітництва в Європі.....	138
4. Верховний комісар Організації з безпеки і співробітництва в Європі у справах національних меншин.....	144

5. Бюро з демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки і співробітництва в Європі.....	146
6. Представник Організації з безпеки і співробітництва в Європі з питань свободи ЗМІ.....	148
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	149

РОЗДІЛ ІХ: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ ОРГАНІЗАЦІЇ АМЕРИКАНСЬКИХ ДЕРЖАВ..... 150

1. Американська декларація прав і обов'язків людини.....	150
2. Американська конвенція з прав людини.....	152
3. Міжамериканська комісія з прав людини.....	154
4. Міжамериканський суд з прав людини.....	156
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	158

РОЗДІЛ Х: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ..... 160

1. Передумови формування механізму захисту прав людини в рамках Ліги арабських держав.....	160
2. Арабська хартія прав людини 1994 р.....	162
3. Арабська хартія прав людини 2004 р.....	164
4. Захист прав людини в рамках Організації ісламського співробітництва..	165
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	168

РОЗДІЛ ХІ: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ АФРИКАНСЬКОГО СОЮЗУ..... 169

1. Передумови формування механізму захисту прав людини в рамках Африканського Союзу.....	169
2. Африканська хартія прав людини і народів.....	172
3. Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок в Африці.....	175
4. Африканська комісія з прав людини і народів.....	176
5. Африканський суд з прав людини і народів.....	178
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	180

РОЗДІЛ ХІІ: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ АСОЦІАЦІЇ ДЕРЖАВ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ..... 181

1. Передумови формування механізму захисту прав людини в рамках Асоціації держав Південно-Східної Азії.....	181

2. Азіатсько-Тихоокеанська декларація прав людини і народів.....	182
3. Декларація Асоціації держав Південно-Східної Азії з прав людини.....	185
4. Конвенція Асоціації держав Південно-Східної Азії про запобігання і припинення торгівлі жінками і дітьми з метою проституції.....	187
5. Декларація Асоціації держав Південно-Східної Азії про припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми.....	188
6. Конвенція Асоціації держав Південно-Східної Азії по боротьбі з торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми.....	188
7. Міжурядова комісія Асоціації держав Південно-Східної Азії з прав людини.....	190
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>191</i>

РОЗДІЛ XIII: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ..... 192

1. Формування механізму захисту прав людини в рамках Співдружності Незалежних Держав.....	192
2. Декларація глав держав-членів Співдружності Незалежних Держав про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини і основних свобод...	193
3. Угода Співдружності Незалежних Держав про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям.....	194
4. Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини.....	197
5. Комісія Співдружності Незалежних Держав з прав людини.....	201
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>203</i>

РОЗДІЛ XIV: ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОЗАХИСНИХ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ..... 204

1. Виникнення і розвиток правозахисних міжнародних неурядових організацій.....	204
2. Основні форми діяльності правозахисних міжнародних неурядових організацій.....	212
3. Міжнародна неурядова організація «Amnesty International».....	216
4. Міжнародна неурядова організація «Human Rights Watch».....	220
5. Міжнародна неурядова організація «Freedom House».....	225
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>228</i>

РОЗДІЛ XV: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ..... 229

1. Міжнародно-правові стандарти правоохоронної діяльності.....	229

2. Міжнародно-правові стандарти поведінки правоохоронців.....	232
3. Міжнародно-правові стандарти поводження з правопорушниками.....	241
4. Міжнародно-правові стандарти поводження з жертвами злочинів.....	261
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>265</i>

РОЗДІЛ XVI: МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ВІД КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ ЖОРСТОКИХ, НЕЛЮДСЬКИХ АБО ТАКИХ, ЩО ПРИНИЖУЮТЬ ГІДНІСТЬ, ВИДІВ ПОВОДЖЕННЯ І ПОКАРАННЯ.....

1. Поняття й основні ознаки катування.....	267
2. Міжнародний (універсальний) механізм запобігання та протидії катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.....	269
3. Регіональний (європейський) механізм запобігання та протидії катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.....	280
4. Практика Європейського суду з прав людини щодо заборони катувань та інших видів поганого поводження.....	284
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>292</i>

РОЗДІЛ XVII: МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ.....

1. Роль міжнародного гуманітарного права в захисті прав людини	293
2. Міжнародно-правовий статус військовополонених, поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії зі складу збройних сил на морі.....	304
3. Захист прав людини в у мовах воєнної окупації.....	309
4. Захист цивільних об'єктів під час збройних конфліктів.....	311
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>312</i>

РОЗДІЛ XVIII: МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ УРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ.....

1. Міжнародно-правова регламентація поняття «вразливі групи населення».....	314
2. Міжнародно-правовий механізм захисту прав біженців.....	315
3. Міжнародно-правовий захист прав внутрішньо переміщених осіб.....	328
4. Міжнародно-правовий захист прав жінок	331
5. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дитини.....	345
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>353</i>

РОЗДІЛ XIX: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19	355
1. Обмеження прав і свобод людини в умовах пандемії COVID-19 на міжнародному (універсальному) рівні	355
2. Обмеження прав і свобод людини в умовах пандемії COVID-19 відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод	360
3. Правова регламентація прав ув'язнених в умовах пандемії COVID-19 в рамках Ради Європи	377
<i>Питання для самоконтролю</i>	382
ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ	383
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	391
ПОКАЖЧИК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ДОКУМЕНТІВ	393
ПОКАЖЧИК МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ ОРГАНІВ І УСТАНОВ	397
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	399

ПЕРЕДМОВА

Сучасні міжнародні відносини характеризуються інтенсивним розвитком інституту прав людини в міжнародному і національному публічному праві. Одночасно із загальною тенденцією глобалізації стандартів у галузі прав людини спостерігається нормативна і структурна консолідація окремих інститутів, серед яких особливо важливим є міжнародний захист прав людини.

Питання прав людини та їх захисту, останнім часом, набули значного розвитку в рамках міжнародного публічного права, і трансформувалися в найбільш важливу галузь всього міжнародно-правового процесу. Права людини стали не лише універсальними в своєму вираженні, але й отримали всесвітнє визнання. В цьому аспекті, насамперед, потрібно згадати про Загальну декларацію прав людини 1948 р., що стала першим міжнародно-правовим документом, який проголосив основні права та свободи людини, а також Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. та інші міжнародно-правові акти в цій галузі. У той же час права людини наприкінці XX і на початку XXI століть стали предметом глибокої стурбованості з боку світової спільноти, а часом навіть політично визначалися як мета зовнішньої політики окремих держав.

Права людини, будучи особливою частиною міжнародного права, докорінно відмінні від решти міжнародного права і, перш за все тому, що визначають індивіда як природного володаря прав, підриваючи, по суті, саме міжнародне право, яке протягом тривалого часу визнавало учасниками міжнародно-правового процесу в основному лише держави. Сучасний погляд на міжнародне право в галузі прав людини все частіше визнає за індивідами право безпосереднього доступу до міжнародно-правових механізмів для забезпечення гарантій своїх прав з боку держав.

Проблемі прав людини та їх захисту присвячено багато наукових праць, і вона стала міждисциплінарної тематикою. Така загальна зацікавленість цими питаннями лежить в основі самого існування всього людського співтовариства. У цьому, і полягає значний інтерес до проблем прав людини та їх захисту з боку науковців-правознавців, науковців-міжнародників, соціологів, політичних і громадських діячів тощо.

Метою запропонованого підручника «Права людини у міжнародному праві» є ознайомлення не тільки з описом сучасного міжнародного права прав людини, але й на глибокому теоретичному рівні із сутнісними, історико-правовими, гносеологічними і позитивістськими аспектами сучасного розуміння проблем міжнародного захисту прав людини.

У підручнику всебічно розглядаються питання еволюції уявлень і доктрин прав людини, визначаються поняття та розкриваються наукові уявлення про зміст і класифікацію прав людини, розкривається організаційно-правовий механізм захисту прав людини у рамках існуючих регіональних міжнародних систем (європейська, міжамериканська, арабська, африканська, а також у рамках Асоціації держав Південно-Східної Азії).

Звернення до актуальних проблем прав людини в міжнародному праві стимулює інтерес у здобувачів вищої освіти до пізнання і практичного застосування отриманих знань, озброює їх умінням системно сприймати події, що відбуваються в сучасному світі, навичками вироблення аналітичних підходів до їх оцінювання, що ґрунтуються на нормах міжнародного права.

Підручник складається з 19 розділів, кожен з яких поділяється на параграфи, питань для самоконтролю, глосарія понять і термінів, предметного покажчика, покажчика міжнародно-правових документів, покажчика міжнародних організацій, міжнародних судових органів і установ, а також списку рекомендованої літератури.

Наявність питань для самоконтролю, глосарія (словник, зібрання слів, що зустрічаються в підручнику і потребують пояснень), предметного покажчика (список термінів, що зустрічаються в підручнику, із зазначенням сторінок, на яких вони розташовані), покажчика міжнародних організацій, міжнародних судових органів і установ (список міжнародних організацій, міжнародних судових органів і установ, що зустрічаються в підручнику, із зазначенням сторінок, на яких вони розташовані) сприяє кращій організації самостійної роботи здобувачів вищої освіти, полегшує їм орієнтування у навчальному матеріалі, дозволяє легко перевірити свої знання.

При підготовці підручника авторським колективом проаналізовано значний обсяг теоретичного та нормативного матеріалу. Науковий виклад базується на діючих універсальних і регіональних міжнародно-правових актах, у тому числі рішеннях міжнародних судових органів. У виданні враховані сучасні концепції та тенденції розвитку доктрини прав людини та їх захисту на міжнародному рівні.

Запропоноване видання «Права людини у міжнародному праві» буде цікавим та корисним для здобувачів усіх рівнів вищої освіти, представникам правоохоронних органів і правозахисних організацій, які не можуть ефективно здійснювати свою професійну діяльність без освідомлення цінності прав і свобод людини для громадянського суспільства, ґрунтовного розуміння міжнародних стандартів прав людини, міжнародно-правового механізму захисту прав людини, засад міжнародного співробітництва у зазначеній сфері, а також науковцям і усім тим, хто цікавиться питаннями прав людини.

РОЗДІЛ I: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

*Права людини - це душа нашої зовнішньої політики,
тому що права людини - це сама душа нашого почуття державності*

Джиммі Картер
(39-й Президент Сполучених Штатів Америки (1977-1981))

1. Концепції розуміння прав людини як основа формування системи міжнародного захисту прав людини

Права і свободи людини є найважливішою складовою сучасної системи загальнолюдських цінностей, завоюванням цивілізації в правовій і політичній сферах, загально визнаним критерієм соціального й державного розвитку на сучасному етапі.

Проте сама ідея прав людини розуміється й трактується по-різному, що пов'язано насамперед із політико-юридичною практикою. Права людини розглядаються в різних аспектах: як теоретична концепція; як політичний чинник; як інститут позитивного права; як предмет юридичної практики. На розвиток прав людини безпосередньо впливають такі основні фактори, як історико-культурні традиції та політико-правові умови, що склалися в тій чи іншій державі.

У сучасному світі питання, пов'язані з правами людини, є першочерговими. Створення дієвого механізму забезпечення прав людини має здійснюватися на науковій основі. Однак серед правознавців дотепер немає єдиної точки зору щодо сутності прав людини, характеру їх захисту та критеріїв інституціоналізації цього процесу.

Відсутність чітких основних дефініцій, суперечливість накопиченого досвіду, особливості історико-культурних і правових традицій, політична заангажованість – ті чинники, які вплинули на спроби теоретичного осмислення й трактування сутності природи прав людини та створення механізму їх реалізації.

Уявлення різних народів світу про зміст, систему, межі, механізм забезпечення прав людини стали передумовами формування трьох основних **концепцій прав людини**: ліберальної (вона ж концепція природних прав людини або західна), колективістської (східної або азійської) та ісламської (мусульманської, арабської). Кожна з них має свої особливості, що суттєво відрізняє їх одна від одної.

Ліберальна (західна) концепція прав людини виходить із пріоритету природних прав особистості й необхідності закріплення гарантій їх дотримання в публічному порядку та конституційних основах держави, і лише за таких умов держава може гарантовано сприяти вільному розвитку особистості. Ця концепція визнає життя людини як найвищу соціальну цінність. Вона дає можливість особистості бути самобутньою, вільною й сміливо виявляти свої погляди.

Біля джерел формування ліберальної (західної) концепції стояли Г. Гроцій, Дж. Лок, Ш. Монтеск'є, Б. Спіноза тощо. «Скільки людей, стільки й думок», – говорить прислів'я. Кожен мислитель мав свої погляди на ідею про права людини, але, враховуючи оригінальність цих думок, можна виокремити такі спільні риси концепції, як переконання в необхідності забезпечити кожній людині можливість користуватися невіддільними правами, такими як, право на життя, особисту свободу, повну недоторканість, соціальну самореалізацію. Ідеї науковців, що стосуються принципу рівності людини, не відчуження таких прав, якими вона наділена від народження, отримали закріплення в конституційному й іншому законодавстві періоду антифеодальних революцій і становлення буржуазних держав: у Великобританії – в Петиції про права 1628 р. і Біллі про права 1689 р.; у США – Декларації прав Вірджинії 1776 р. і Декларації незалежності США 1776 р., Біллі про права 1791 р.; у Франції – Декларації прав людини і громадянина 1789 р.

Декларація прав Вірджинії 1776 р. – перший документ конституційного типу, у якому формувались основи концепції прав людини. У ній проголошувалось, як незаперечна істина, «що всі люди створені Творцем рівними й наділені певними невідчужуваними правами, до яких належить життя, свобода й прагнення до щастя, що для забезпечення прав серед людей створюються держави, які черпають свої розумні повноваження у згоді керованих». Вона стала ідейною базою для Т. Джефферсона в процесі розробки Декларації незалежності США 1776 р. та для Дж. Медісона – Білля про права 1791 р., вплинула на державно-правовий розвиток Франції, ставши зразком для Декларації прав людини і громадянина 1789 р. З цього часу «права людини» міцно увійшли у філософську й юридичну термінологію.

Особливе місце серед названих документів посіла французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. У ній чітко й лаконічно було розкрито зміст прав людини, підкреслено цінність людської особистості, визначено роль держави у встановленні правового становища особи в громадянському суспільстві. Відповідно до цієї Декларації права людини проголошувалися природними, невіддільними й священними.

Отже, ліберальна (західна) концепція є досить демократичною стосовно людини й громадянина, тому широко використовується в більшості держав світу. Її основоположні ідеї:

1) всі люди народжуються вільними й ніхто не має повноважень позбавляти їх особистих прав, навпаки, захист цих прав розглядається як головне призначення держави;

2) водночас свобода людини обмежена, тобто особа не може вчиняти дій, які зашкодять іншій особі, адже всі люди рівні;

3) основні межі свободи визначаються лише законом, який виступає в ролі міри свободи: дозволено все, що не заборонено законом.

Розглядаючи наступну концепцію прав людини – *колективістську*, можна зазначити, що вона помітно обмежує особисті права людини, адже

основоположною її ідеєю є пріоритетність перед особистими інтересами інтересів колективу, тобто певної суспільної групи – громади, панівного класу тощо. Як довела недавня історія, приклади втілення цієї концепції на практиці виявилися досить руйнівним, фактично, вони призводили до дискримінації окремих категорій осіб, що обумовило загальну антигуманність режимів, побудованих на колективістських принципах. Крім того, громадяни повинні нести певні обов'язки перед державою та суспільством, що, звісно, обмежує особисту свободу.

Цю концепцію розглядав франко-швейцарський філософ-просвітник Жан-Жак Руссо. Його теорія демократії ґрунтується на тезі про незалежність влади народу. Саме народ має загальну волю, неподільний суверенітет. Єдина воля можлива лише на ґрунті майнової рівності. Народ як колективна істота може бути представлений тільки загальною, а не обраними представниками. Його загальна воля виражається безпосередньо на зборах, де визначаються закони й діяльність уряду. Жан-Жак Руссо стверджував: «Якщо хтось відмовиться підкорятися загальній волі, то він буде до цього примушений всім організмом, а це означає, що його силою примусять бути вільним».

Колективістські ідеї також знайшли втілення в марксизмі-ленінізмі й соціалістичному праві. Відомий французький учений, фахівець із порівняльного правознавства та юридичної географії світу професор Рене Давид виділив окрему «сім'ю соціалістичного права», яку він характеризує таким чином: «Керівники соціалістичних держав декларують розбудову суспільства нового типу, у якому не буде держави й права. Тому єдиним джерелом соціалістичного права є революційна творчість законодавця, що втілює волю народу, керованого комуністичною партією. Засоби виробництва націоналізовані. Приватне право поступається пануванню права публічного».

Наступною концепцією прав людини є *ісламська*. Ця концепція здебільшого поширена в країнах мусульманського світу. В основі її положень – іслам. Джерелами мусульманського права, загальною, і прав людини, зокрема, є священні книги мусульман – Коран і Сунна, які складають ісламський Шаріат (комплекс приписів, що визначають переконання, а також формують релігійну совість і моральні цінності мусульман).

Для ісламської концепції характерний поділ прав для мусульман і не мусульман. Проте серед мусульман жінки значно обмежені в правах. Щодо теоретичних напрямів ісламської концепції прав людини, то центральною категорією в ісламі є не права індивіда, а його обов'язки. Іншими словами, «догмати віри не надають прав мусульманину, у нього є лише зобов'язання перед Всевишнім» або можна стверджувати, що людина у Шаріаті ніколи не відігравала жодної ролі.

Характеризуючи відмінності ісламської концепції від західної, британський та американський історик, що спеціалізувався на сходознавстві, Б. Льюїс стверджував, що основою сучасних міжнародних стандартів прав

людини є свобода й рівність, а центральними категоріями ісламської концепції – богобоязливість і справедливість.

Існує критерій, за яким можна стверджувати, що держава є мусульманською – це членство в Організації Ісламського Співробітництва, членами якої є 61 держава (станом на серпень 2021 р.). Ці держави значно різняться між собою за ступенем застосування ісламського права як внутрішньодержавного права. Так, у деяких із них внутрішньодержавне право базується на ісламському праві, в інших – застосовується частково, треті – є світськими державами. Найважливішими міжнародними документами, що стосуються питань прав людини в контексті ісламської концепції прав людини, є Каїрська декларація про права людини в ісламі, схвалена в 1990 р. на ХІХ нараді міністрів закордонних справ держав-членів Організації Ісламського Співробітництва (м. Каїр, Єгипет), а також Арабська хартія прав людини. Текст Хартії було схвалено ще в 1994 р. і лише у 2008 р. вона набула чинності.

Каїрська декларація про права людини в ісламі містить більшість прав і свобод, передбачених універсальними міжнародно-правовими актами про права людини. Що стосується Арабської хартії прав людини, то в її преамбулі підтверджуються принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй 1945 р., Загальної декларації прав людини 1948 р., положення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. і Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., а також Каїрської декларації про права людини в ісламі 1990 р.

Важливим є те, що Арабська хартія прав людини 1994 р. передбачає створення контрольного механізму – Арабського комітету з прав людини. Проте можливі певні колізії ісламської концепції прав людини з міжнародно-правовими актами в галузі прав людини. Так, попри те, що загалом між ісламським правом і заборонаю на катування та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання немає розбіжностей, вони можуть виникнути стосовно деяких покарань; або щодо права на свободу думки, совісті і релігії, встановлене ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. і ст. 18 Загальної декларації прав людини 1948 р. Їх формулювання нетотожні. Так, на відміну від Декларації, яка передбачає, що право на свободу думки, совісті й релігії «містить право на свободу змінювати свою релігію або переконання», у Пакті встановлюється, що право на свободу думки совісті й релігії «охоплює свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір». Таке компромісне формулювання дозволило мусульманським державам ухвалити цю статтю, оскільки іслам вкрай негативно ставиться до віровідступництва.

Сучасна ісламська думка виходить із того, що ліберальна (західна) концепція, заснована на розумінні права як сукупності сформульованих самою людиною й визнаних державою норм, що не спирається на об'єктивний критерій, який може бути покладений в основу визначення природи універсальних, єдиних для всіх прав і свобод людини. Таким критерієм, на думку мусульманських

науковців, є лише божественна воля, не схильна до впливу суб'єктивних інтересів і бажань. Для мусульман ця воля і відтворена в Шаріаті.

Принципова риса ісламської концепції прав людини полягає в тому, що якщо західна теорія природного права шукає джерела права в природі людей і вважає суб'єктивні природні права людини джерелом закону, то іслам, навпаки, – джерелом прав і свобод людини визнає Шаріат, «Божественний закон». На відміну від ліберальної (західної) концепції, що бачить основою сенс закріплення прав людини в їх охороні від посягань із боку держави, іслам розглядає владу як інститут, пов'язаний із Шаріатом і, який відіграє головну роль у втіленні його приписів, зокрема прав і свобод людини.

Україна, як і більшість країн Європи, дотримується ліберальної (західної) концепції прав людини, яка є демократичнішою та надає широкі можливості для реалізації громадянином особистих прав і свобод. Саме вона складає базис міжнародних стандартів прав людини й на неї орієнтуються міжнародні міжурядові й неурядові організації під час дослідження стану дотримання прав людини в тій або іншій державі, таким чином, опосередковано, можливо навіть невідомо, визначаючи її винятковість і «правильність».

Безсумнівним залишається той факт, що кожна з вищезгаданих концепцій прав людини має свої переваги й недоліки. Так, ліберальна (західна) концепція прав людини надає беззаперечну перевагу індивідуальній свободі людини, інколи нехтуючи інтересами суспільства. Надзвичайно широке розуміння свободи в окремих сферах нашого життя, наприклад родинно-побутовій, призводить до конфлікту між, наприклад, ЛГБТ-спільнотами та іншою частиною суспільства з більш традиційними поглядами на сімейні відносини. Також поступова легалізація в західному світі одностатевих відносин і шлюбів створює певні ризики для держави, зокрема в демографічній сфері, культурно-духовній та навіть соціально-економічній (через потенційне скорочення народжуваності й відповідне погіршення ситуації з відновленням місцевих трудових ресурсів тощо).

2. Загальнотеоретичне розуміння прав людини

Сучасне суспільство є результатом довгого й складного процесу розвитку та модернізації суспільних інститутів. Під час цього процесу з'являлись і зникали держави, розвивались і зазнавали трансформацій відносини людини з людиною та людини з державою. Ці процеси необхідно було систематизувати й ефективно регулювати. З цією метою поступово почали формуватися правові норми, які стали гарантом стабільного функціонування держави й спокою суспільства. У процесі розвитку держави й права норми закону почали захищати дедалі більший обсяг свобод людини, формуючи основні права й свободи людини та поступово розширюючи цей перелік. Унаслідок цих процесів, що проходили впродовж довгого часу в різних державах, було сформовано ключові права й свободи людини, які на сьогодні визнані світовою спільнотою як необхідна правова гарантія гідного існування людини.

Під **правами людини** сьогодні розуміють гарантовану законом міру свободи (можливості) особистості, яка відповідно до досягнутого рівня розвитку суспільства здатна забезпечити її існування й розвиток і закріплена як міжнародний стандарт, єдиний для всіх людей.

Водночас потрібно визнати той факт, що в юридичній науці досі не існує єдиного загальноприйнятого й точного визначення поняття «права людини». Навколо цієї проблеми постійно точиться гостра наукова й політична дискусія як на національному, так і міжнародному рівнях. Міжнародна практика свідчить про численні ситуації, коли національні представники в міжнародних органах й організаціях обстоюють ту чи іншу дефініцію поняття «права людини». За такої умови інтерпретація змісту й правової природи поняття «права людини» може перетворити їх на політичний інструмент.

Відповідно до Загальної декларації прав людини 1948 р. основною умовою для визнання й існування прав і свобод людини є дотримання гідності особистості як фундаментального поняття. Вона розглядається як вроджена властивість кожної людини, оскільки притаманна «всім членам людської сім'ї від народження, визначає рівність їх прав і свобод, поводження у ставленні один до одного в дусі братерства». (ст. 1 Загальної декларації) Рівність прав і свобод означає, що кожна людина однаково може користуватися всіма правами й свободами «незалежно від раси, статі, мови, релігії, політичних переконань, соціального стану, національності, місця проживання на території незалежної держави, або на підпорядкованій території, чи території без самоврядування». (ст. 2 Загальної декларації)

Отже, Загальна декларація прав людини 1948 р. спирається на широке тлумачення прав і свобод людини як у суб'єктній, так і в територіальній сферах. У такий спосіб формулюється ідея універсальності прав і свобод людини, їх наявності в усіх культурах народів світу, підкреслюється непорушність, неподільність і взаємозалежність всієї системи прав людини.

Водночас у п. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. зазначається, що «здійснюючи свої права й свободи, кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлено законом...». Тобто існує певна умовна можливість обмеження прав і свобод людини в інтересах суспільства та держави та за умови їх відповідності вимогам законності, необхідності, доцільності й адекватності. Обмеження прав і свобод людини вважаються правомірними, якщо реалізація таких прав за певних умов може поставити під загрозу права та свободи інших людей, у випадку вчинення певних аморальних дій, наприклад, пропаганда війни, різні виступи на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що демонструють підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства тощо.

До таких обмежень належать особисті (громадянські) права, що стосуються недоторканності особи: право на свободу пересування може бути обмежене на певний час в умовах надзвичайного стану, наприклад, шляхом введення режиму комендантської години; право на свободу думки, совісті й

релігії в окремих випадках може підлягати обмеженням, пов'язаним із заборобою висловлювати антигромадські думки, або ті, які ганьблять релігійні почуття інших людей тощо. Зазвичай не підлягає будь-яким обмеженням група процесуальних прав, які можна назвати судовими гарантіями, наприклад, право безперешкодного доступу до правосуддя, право на незалежний і неупереджений суд, презумпція невинуватості, право не бути підданим осуду й покаранню за дію або бездіяльність, яка на час її вчинення не була кримінальним злочином (заборона зворотної сили закону).

Відомими прикладами обмежень прав і свобод людини можна назвати запровадження воєнного стану в 1967 р. у м. Детройт (США). Тоді влада вдалася до таких примусових заходів через масові заворушення афроамериканців у відповідь на утиски з боку поліції. У місті було введено комендантську годину, заборону на масові виступи, продаж алкогольних напоїв і вогнепальної зброї, обмеження пересування громадян тощо. Для придушення протестів було залучено 8 тис. солдатів Національної гвардії із бронетехнікою, зокрема танками, а також армійські підрозділи в кількості 4700 осіб. Під час цих рейдів загинуло близько 43, поранено – 467, заарештовано – 7200 осіб і пошкоджено понад 2000 будівель.

Фото. Обмеження прав і свобод людини внаслідок запровадження воєнного стану (23 липня 1967 – 28 липня 1967 рр., м. Детройт, США)

Ще одним показовим прикладом обмеження прав і свобод людини можна назвати введення воєнного стану з 15 липня 2016 р. по 18 липня 2018 р. у Туреччині у відповідь на спробу військового перевороту. На всій території Туреччини було введено комендантську годину; обмежено діяльність засобів масової інформації, доступ до соціальних мереж і пересування громадян; призупинено дію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.; затримано близько 100 тис. осіб без висування їм звинувачень тощо. Під час проведення спеціальної військової операції загинуло близько 160 осіб і поранено – 1440.

Наразі крім усталеного поняття «права людини» у міжнародно-правових актах, які стосуються прав людини, у національному законодавстві та в юридичній літературі використовуються такі терміни, як «основні права людини», «основні (фундаментальні) права людини», «основоположні права людини», «суб'єктивні права», «конституційні права й свободи», «позитивні й негативні права», «активні й пасивні права» тощо.

Різні визначення поняття «права людини» подано в довідковій літературі, яка описує всілякі його форми: від простих – «певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах» до більш розгорнутих – «визначальні засади правового статусу особи, що належать людині від народження, а тому є природними й невідчужуваними». Без прав людина не може існувати як повноцінна суспільна істота. Права людини є обов'язковим елементом громадянського суспільства й правової держави. В юридичній літературі думки науковців збігаються в тому, що права людини – це соціально-історичне явище. Як результат, у складі кожної історичної системи права є певна юридична концепція людини як суб'єкта й відповідна наукова й правова думка про її права й обов'язки, її свободу й несвободу.

У Британській енциклопедії¹ зазначається, що права людини – це права, які належать індивідові внаслідок того, що він є людиною. Права пов'язані з широким континуумом цінностей, які за своїм характером є універсальними, та в певних значеннях тотожні для всіх. Отже, феномен поняття прав людини зазвичай розглядається в контексті необхідної складової правового статусу особи, де зосереджується увага на таких ознаках права, як природність і невідчужуваність, оскільки повноцінне існування людини в соціумі без наявних прав неможливе.

Таким чином, до основних ознак прав і свобод людини, належать:

1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утриматися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не здатна нормально існувати й розвиватися;

2) можливості, які обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження й не потребують будь-якого «дозволу», зокрема з боку держави;

3) можливості, які не обмежені територією держави й не залежать від національної приналежності людини;

4) можливості, які мають правовий характер, оскільки закріплені в нормативно-правових актах, що ухвалені на національному (у межах держави) та міжнародному рівнях.

Міжнародна спільнота розпочала виконувати свої зобов'язання щодо захисту прав і свобод людини після впровадження положень Загальної декларації прав людини 1948 р. у подальші міжнародні та національні нормативно-правові акти. З того часу міжнародне суспільство закріпило основні концепції Загальної

¹ The New Encyclopedia: Micropaedia. Vol. 6. L., 1988. P. 986

декларації прав людини в багатьох універсальних, регіональних і внутрішньодержавних правових механізмах захисту прав і свобод людини, які можна порівняти до таких принципів:

– *Права людини невід’ємні*. Людина не може їх втратити, оскільки вони пов’язані із самим фактом людського існування. За певних обставин дію деяких із них можна призупинити або обмежити. Наприклад, під час громадських заворушень уряд може запровадити комендантську годину, що обмежує свободу пересування тощо.

– *Права людини неподільні, взаємозалежні та взаємопов’язані*. Це означає, що різні права людини фактично пов’язані між собою й не можуть розглядатися окремо. Здійснення одного права залежить від здійснення багатьох інших прав, і немає жодного права, яке було б важливіше за інші.

– *Права людини універсальні*. Це означає, що вони стосуються всіх людей у всьому світі, до того ж без обмежень у часі. Кожен має право користуватися своїми правами без жодних винятків за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану тощо.

Важливо відзначити, що універсальність прав людини жодним чином не загрожує розмаїттю національних, культурних чи індивідуальних особливостей.

Отже, фундаментом концепції про права людини є дві основоположні цінності. Перша – це людська гідність, а друга – рівність. Права людини можна розуміти як фундамент, який визначає базові норми, необхідні для того, щоб жити з почуттям гідності, а їх універсальність впливає з того, що принаймні в цьому всі люди рівні.

Фактично, щоб ухвалити концепцію прав людини, достатньо було б лише визнання цих двох істин. Ось чому ідея про права людини отримала підтримку з боку всіх світових культур, всіх державних урядів, всіх світових релігій. Майже повсюдно визнано, що влада держави не може бути безмежною або довільною, вона повинна бути лімітована необхідністю забезпечити хоча б мінімальні умови всім, хто перебуває під її юрисдикцією.

3. Еволюція уявлень про права людини та їх класифікація

Ідея про права людини існувала в багатьох культурах і стародавніх традиціях. Численні приклади правової діяльності правителів і знайдених давніх зібрань законів свідчать, що цінності, втілені в ідею про права людини, не є «західним винаходом» або винаходом XX століття. Ідея про універсальні права людини бере свій початок із давніх понять про гідність і повагу, що притаманні цивілізаціям усього світу. Попри те, що в часи рабовласництва існувало розмежування «вільних» та «невільних» людей («громадяни» та «негромадяни» у Римській імперії), ідеї, що виникли в давні часи, стали фундаментом для створення майбутньої концепції про права людини.

Зібрання законів царя Хаммурапі або Кодекс Хаммурапі (близько 1780 р. до н.е.) був першим записаним документом юридичного спрямування. У ньому

давалась обітниця «здійснювати в царстві справедливе правління, винищувати злих і жорстоких, не дозволяти сильним пригноблювати слабких, сприяти просвіті в країні й добробуту народу».

До нас також дійшли слова давньоєгипетського фараона (близько 2000 р. до н.е.), який давав вказівку своїм підлеглим: «Коли з Верхнього або Нижнього Нілу приїжджає прохач, зробіть так, щоб усе проходило відповідно до закону, щоб були дотримані звичай і повага до прав кожної людини».

Хартія Кира (близько 539 р. до н.е.), яка була написана царем Персії для народу свого царства, визнавала права на свободу, безпеку, свободу пересування, а також деякі соціальні та економічні права.

В основі вчення Конфуція (500 р. до н.е.) знаходиться людина та її потреби. Політичною метою конфуціанства було створення міцного фундаменту для організації держави, яка покликана забезпечувати інтереси людей. Давньокитайський філософ та політичний діяч Конфуцій казав: «Того, чого собі не бажаєте, не робіть іншим». Доктор Пенг-чун Чанг, китайський філософ і дослідник, який відіграв значу роль у створенні Загальної декларації прав людини 1948 р., стверджував, що саме конфуціанство заклало основу для формування ідей про права людини.

На початку VIII століття Імам Алі Ібн Аль Хусейн, який вважався нащадком пророка Мухаммеда, написав Епістолу з прав, де впорядковував основні права людини, які базуються на ранніх ісламських заповідях.

Хартія ду Манде (1222 р.) і Хартія Курукан Фуга (1236 р.) ґрунтуються на широкому використанні сформованих усних традицій Західної Африки, підтверджуючи такі принципи, як децентралізація, збереження навколишнього середовища, прав людини й культурного розмаїття.

Африканська філософія «убунту» також не тільки пояснює природу людини, а й визнає пріоритет за такими людськими чеснотами, як повага до всіх членів громади, гостинність і шляхетність.

Отже, окремі аспекти економічних і соціальних прав (часткове визнання), закріплені в національних нормативно-правових актах давніх часів підтверджують, що в тодішніх суспільствах ще належним чином не склалися відповідні відносини між носіями та адресатами цих прав – діяти (чи утримуватися від учинків) стосовно один одного та ставлення особи до певних благ, які забезпечують її добробут.

У 1215 р. англійське дворянство й духовництво змусили короля Англії підкоритися закону, розробивши Велику Хартію вольностей («Магна Карта»). «Магна Карта» захищала лише права привілейованих верств (дворянства) і тому фактично не визнавала прав людини. Пізніше, в 1689 р. британський парламент ухвалив закон, яким обмежив королівську владу. Цей документ, відомий як Білль про права, забороняв монарху самотійно, без згоди з парламентом скасовувати дію законів, встановив вільні вибори членів парламенту та містив норми, які закріплювали основні права й свободи громадян.

Фото. Велика Хартія вольностей 1215 р.

Помітну роль у закріпленні прав і свобод людини відіграли буржуазні революції, метою яких була знищення феодального способу виробництва й затвердження нових суспільних відносин. Особливо важливе значення такі революції надавали принципу рівності. Всі громадяни оголошувалися рівними перед законом незалежно від їх майнового й службового становища. За цих умов перше місце посіли права людини.

Вважається, що першоосновою всієї системи прав людини стали громадянські й політичні права й свободи, офіційне визнання та нормативне закріплення яких було здійснено на хвилі Американської та Французької революцій.

Впродовж XVIII - XIX століть, із розвитком у світі принципів конституціоналізму й парламентаризму ідея про права людини знаходила все більше втілення в нормотворчій практиці світових держав. Вже в XIX столітті в Європі з'явилося декілька проектів конституцій, які містили не лише «класичні» – особисті й політичні права, але й статті, що описували соціально-економічні й культурні права, приписували уряду обов'язки у сфері зайнятості, освіти, громадського здоров'я тощо. Соціальні права цього типу були вперше офіційно внесені до мексиканської конституції 1917 р., до конституції радянської Росії в 1918 р., конституції радянської України в 1919 р., до конституції Німеччини в 1919 р. тощо. На початку XX століття, особливо після Першої світової війни й створення Ліги націй та Міжнародної організації праці, права людини дедалі більше ставали предметом міжнародно-правового регулювання.

Існує окрема група прав, які можна назвати правами всього людства загалом – правами людини й правами народів. Це право на мир, безпеку, незалежність. Йдеться про ті права людини, які не пов'язані з її особистим становищем, а диктуються її належністю до певної спільноти. Вироблення цього покоління прав людини було спричинене національно-визвольними рухами

країн, які знаходяться на шляху розвитку, та загостренням глобальних світових проблем після Другої світової війни. Це призвело до інтернаціоналізації юридичних формулювань прав людини, ухвалення перших міжнародно-правових актів у галузі прав людини й нормативно-правового закріплення принципу міжнародного співробітництва в цій сфері.

З цього часу проблема захисту прав людини вийшла за вузьконаціональні межі й стала об'єктом регулювання міжнародного права. У 1948 р. Організація Об'єднаних Націй ухвалила Загальну декларацію прав людини – перший документ універсального характеру, у 1966 р. було прийнято Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Ці три нормативно-правові акти часто називають Міжнародною хартією (або Міжнародним біллем) прав людини, адже саме в них на міжнародному рівні було затверджено основні громадянські, політичні, соціально-економічні й культурні права, і в такий спосіб встановлено стандарти та ідеали, які і на сьогодні є орієнтиром для більшості країн світу.

Багатогранність людської особистості пояснює невичерпність її прав. Разом із людиною, рівнем її розвитку та значенням у соціумі постійно змінюються і її права. Отже, права людини є категорією історично нестабільною, що постійно еволюціонує. Численність прав і свобод вимагає певного їх упорядкування. Традиційно для класифікації прав людини використовують теорію поділу прав людини, яку розробив французький правознавець Карел Васак. Учений виокремив три покоління прав людини.

Покоління прав людини – це класифікація прав людини, відповідно до їх історичного розвитку. Виокремлення трьох поколінь прав значною мірою є умовним, але воно наочно показує послідовну еволюцію в розвитку цього інституту, історичний зв'язок епох, загальний прогрес цієї галузі. На сьогодні, поряд зі збільшенням кількості прав і свобод людини, з'явилась і необхідність внесення доповнень у класифікацію поколінь зазначених прав. Отже, нині сформовано останнє – четверте покоління прав людини.

Перше покоління прав людини – невідчужувані особисті (громадянські) і політичні права, проголошені свого часу за часів перших буржуазних революцій. До першого покоління прав належать права на свободу думки, совісті та релігії, на участь у здійсненні державних справ, на рівність перед законом, право на життя, свободу й безпеку особи, право на свободу від довільного арешту, затримання або вигнання, право на публічний розгляд справи незалежним і неупередженим судом тощо. Традиційно вважається, що додані права встановлюють певні обмеження для держави, тобто окреслюють можливості для державного втручання в життя людини.

Відлік першого покоління прав людини можна розпочати з періоду становлення юридичної рівності, коли було зруйновано станові межі в середньовічному суспільстві. Це епоха розвитку буржуазних відносин й встановлення буржуазного суспільства з притаманними йому законодавчими актами. Саме тоді рівноправність, як ідеальна категорія, набуває конкретних

ознак та отримує конституційного та іншого нормативного оформлення. Принцип юридичної рівності, який став основною ознакою універсальності прав людини, надає їм демократичного характеру.

Друге покоління прав людини характеризується поглибленням особистих (громадянських) і розвитком соціально-економічних і культурних прав (наприклад, право на працю, відпочинок, медичну допомогу тощо). Це покоління сформувалося під впливом соціалістичних ідей, у процесі боротьби народів за покращення свого економічного й культурного рівнів. Такі вимоги висувалися після Першої світової війни, впливаючи на подальшу демократизацію й соціалізацію конституційного права країн світу та розвиток міжнародного права, які отримали втілення у відповідних міжнародно-правових актах, ухвалених у межах Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних міжурядових організацій.

Друге покоління прав людини ще називають системою позитивних прав. Ці права не можуть реалізуватися без організаційної, узгоджувальної та інших форм діяльності держави, спрямованих на їх забезпечення.

Третє покоління прав людини називають солідарними (колективними), тобто правами всього людства – правами людини та правами народів. До таких прав належать: право на мир, безпеку, незалежність, на безпечне навколишнє середовище, на соціальний та економічний розвиток окремої людини й людства загалом. Вироблення третього покоління прав людини пов'язують із національно-визвольним рухом країн, що знаходяться на етапі розвитку, а також із загостренням глобальних світових проблем після Другої світової війни (право народів на самовизначення, територіальну цілісність, суверенітет, позбавлення від колоніальної залежності тощо). Отже, третє покоління прав людини тісно пов'язане з процесами глобалізації.

Наприкінці ХХ століття більшість науковців прийшла до висновку про необхідність виокремлення *четвертого покоління прав людини* як правової відповіді сучасним викликам, оскільки зараз мова йде вже про виживання людини як біологічного виду, про збереження цивілізації, про подальшу космічну соціалізацію людства. Однак єдиної думки щодо прав, які належать до цього покоління, поки що немає.

Здебільшого до четвертого покоління прав людини вчені зараховують права на: зміну статі, трансплантацію органів, клонування, використання віртуальної реальності, одностатеві шлюби, штучне запліднення, евтаназію, вільну від дитини сім'ю та незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними поглядами тощо. Інші ж впевнені, що правами цього покоління можна вважати лише права інформаційні – право на Інтернет, право на інформацію, право на захист персональних даних тощо.

На нашу думку, до четвертого покоління прав людини належать усі права, що виникли внаслідок розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (інформаційні права), а також розвитку моралі, тобто, так звані «соматичні

права» (група вимог особи щодо самостійного використання свого тіла – право на смерть, права у сфері трансплантології, сексуальні й репродуктивні права, право на зміну статі), зокрема право на евтаназію, клонування тощо.

Оцінюючи групу інформаційних прав, необхідно зазначити, що в ХХІ столітті людина розширила простір своєї життєвої активності від суто реального, об'єктивного, матеріального, наявного світу до специфічного комунікаційного Інтернет-середовища, яке останнім часом стрімко розвивається. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології мають потужний потенціал у контексті створення нових можливостей для реалізації прав і свобод людини. Глобальна комп'ютерна мережа Інтернет щодня заповнює й змінює всі сфери життя людини – від взаємостосунків і щоденних побутових справ до навчання та участі в управлінні державою. Водночас невизначеність правових меж і принципів взаємодії людей у віртуальному світі зумовлює появу нових загроз, викликів і небезпек, що потребують вироблення ефективних механізмів щодо захисту прав і свобод людини в Інтернеті. Наразі більшість населення світу користується перевагами цифрових технологій та живе у віртуальному світі. І якщо основи взаємовідносин людей у реальному середовищі формувалися протягом майже всієї історії людства та зазнавали відповідних змін у процесі еволюції суспільства, то світ Інтернету все ще залишається простором, вільним від унормованого регулювання.

Поняття про права людини у звичному для суспільства значенні зазнали й продовжують зазнавати вплив Інтернету як віртуального середовища, у якому права й свободи людини можуть як реалізовуватися, так і порушуватись. Тому видається надзвичайно важливим осмислення сутності інформаційних суспільних відносин у нових умовах і формулювання нових гарантій прав і свобод людини.

Отже, хоча уявлення про такі права й свободи людини, як право на вільний доступ до мережі Інтернет, право на приватність та конфіденційність, свободу думок, совісті, слова, інформації, друку та інших, суттєво змінилися з появою Інтернету, концепція дотримання прав і свобод людини залишається незмінною.

Задля просування ідеї дотримання й захисту прав і свобод людини в мережі Інтернет міжнародними організаціями розробляється та впроваджується низка рекомендацій, конвенцій, розпоряджень тощо. Питання дотримання й захисту прав і свобод людини в мережі Інтернет розглядаються в актах Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу та інших міжнародних організацій. Держави змінюють національне законодавство задля реалізації й захисту прав і свобод людини в мережі Інтернет.

Про застосування концепції прав і свобод людини в Інтернеті вперше заговорили під час Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства в 2003 р. (м. Женева, Швейцарія). Згодом це рішення отримало широке схвалення на Туніському саміті з питань інформаційного суспільства в 2005 р. На III Форумі з управління мережею Інтернет у 2008 р. (м. Гайдарабад, Індія) учасники

погодилися з тим, що розвиток прав людини й розвиток мережі Інтернет тісно пов'язані між собою. Отже, Інтернет-середовище обов'язково повинно забезпечувати дотримання прав і свобод людини.

Фото. Учасники Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (10 - 12 грудня 2003 р., м. Женева, Швейцарія)

На своїй 32-й сесії 27 червня 2016 р. Рада ООН з прав людини ухвалила Резолюцію 32/ 13 «Заохочення, захист і здійснення прав людини в Інтернеті», у якій підтверджує, «що такі ж права, які людина має в офлайновому середовищі, повинні захищатися і в онлайновому». Зокрема, це стосується права на свободу прояву поглядів. Згідно з позицією Ради ООН із прав людини право вільно виражати свої думки та погляди має бути захищеним без жодних перешкод у будь-який спосіб. І це гарантує ст. 19 Загальної декларації прав людини 1948 р. та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.

Рада ООН з прав людини закликає максимально просувати й покращувати доступ до мережі Інтернет та запроваджувати спеціальні процедури щодо нагляду за дотриманням прав і свобод Інтернет-користувачів.

Фото. Засідання 32-ї сесії Ради ООН з прав людини (13 червня - 8 липня 2016 р., м. Женева, Швейцарія)

У 2011 р. Комітет міністрів Ради Європи в Декларації про принципи управління Інтернетом пріоритетними визнав толерантність і повагу до прав і свобод людини. У 2012 р. Комітет міністрів Ради Європи створив Комітет експертів із прав Інтернет-користувачів (MSI-DUI), головним завданням якого стало «не створення нових прав людини, а дослідження можливості застосування вже наявних прав в Інтернет-просторі».

У 2014 р. Комітет міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендацію CM/Rec (2014) щодо розроблення Посібника з прав людини для користувачів Інтернету та пояснювальний меморандум, у якому зазначаються зобов'язання держав-учасників щодо забезпечення прав людини та основних свобод у мережі Інтернет, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположні свободи 1950 р. У Рекомендації підкреслюється, що наявні права людини та основні свободи рівною мірою належать як до реального життя, так і до Інтернет-середовища. Ніхто не повинен бути об'єктом незаконного втручання в здійснення прав людини та основних свобод під час роботи в мережі Інтернет.

Варто зазначити, що міжнародна спільнота особливу увагу приділяє захисту прав дітей в мережі Інтернет. Рада Європи в документі «Керівництво з прав людини для інтернет-користувачів» наголошує, що діти та молодь мають право на особливий захист і допомогу під час роботи в мережі Інтернеті.

Інтернет сьогодні – це універсальний спосіб і засіб зберігання величезного обсягу інформації. Процес обміну інформацією став набагато простішим, швидшим та в багатьох випадках безоплатним. Поява Інтернету змусила поглянути під новим кутом на питання захисту приватної сфери. Фактично, мережа Інтернет дозволяє легко відстежувати інформаційну активність користувачів. Доступність інформації, розміщеної в соціальних мережах для практично необмеженого кола осіб, робить Інтернет-користувачів надзвичайно вразливими, ставлячи під сумнів існування мережевої приватності як такої.

Враховуючи весь обсяг інформації, яка розміщується в популярних соціальних мережах, Інтернет-провайдери зберігають та контролюють більше інформації про повсякденне життя та соціальні відносини людей, ніж свого часу мали тоталітарні уряди XX століття. Тому наразі особливого значення набуває проблема захисту персональних даних у мережі Інтернет.

Право на захист персональних даних і конфіденційність є давнім основоположним правом людини, яке набуло нового й особливого значення з поширенням і розвитком інформаційно-комунікаційних технологій.

Основною вимогою щодо захисту персональних даних є їх достатня захищеність. Така інформація повинна збиратися, використовуватися та надаватися лише за згодою особи, якій вона належить, а особа, зі свого боку, повинна мати доступ до відомостей, які збираються про неї, а також можливість виправлення або видалення неправдивих даних.

Концепція прав людини, як своєрідна система поглядів, постійно змінюється й удосконалюється, оскільки залежить від рівня цивілізованості

суспільства. І сьогодні не можна вважати, що вона є остаточно сформованою та вичерпною.

Окрім того, розмаїття прав людини виявляється в їх родовому розподілі. Представлена система класифікації диференціюється за різними ознаками: за сферою, за генезою й поколіннями, за суб'єктами-носіями тощо. Крім того, права людини розрізняються й за характером здійснення (одні реалізуються в конкретних правовідносинах, інші – у загальних), за порядком реалізації (окремі права людини можуть реалізовуватися самостійно, індивідуально, а інші – колективно), за формами реалізації тощо.

Порядок реалізації окремих прав визначає сама особа, наприклад, свободу пересування, свободу слова, свободу віросповідання, право на утворення громадських об'єднань тощо. Однак є й такі права, які не вимагають від їхніх носіїв учинення тих чи інших дій, зокрема право на життя, право на повагу до гідності тощо. Проте деякі права людини, для того, щоб бути здійсненими, вимагають певних вчинків як від носія цих прав, так і від іншої правозобов'язальної сторони, тобто держави й суспільства. Вони передбачають таку процесуально-процедурну форму, як правозастосовна діяльність компетентних органів публічної влади й посадових осіб. Акт застосування (правозастосовний акт) практично офіційно визнає переведення права чи обов'язку в стадію фактичного здійснення прав людини. Прикладом реалізації таких прав, зазвичай є право на працю, право на соціальний захист, право на відпочинок, право на житло тощо.

В юридичній літературі популярним є поділ на позитивні й негативні права. *Негативні права* містяться в праві особи на захист від будь-якого втручання, зокрема державного, у здійсненні громадянських і політичних прав. Ці права захищають особу від небажаного втручання чи обмежень, які порушують її свободу. Негативні права вважаються основоположними й абсолютними. Вони з'явилися раніше інших прав і розвивались як група прав на незалежність особи від влади (свобода віросповідання, свобода совісті, право на винахід, на недоторканість власності, свобода думки, свобода слова тощо). Ці права мають назву «права свободи», «права громадянських свобод», «громадянські права і свободи». Згодом з'явилися політичні права й свободи, або права на участь осіб у політичному житті держави (активне й пасивне виборче право, право на участь в управлінні державними справами, право на звернення до органів державної влади й місцевого самоврядування тощо). Реалізація негативних прав не залежить від державних ресурсів, соціально-економічного розвитку країни.

Позитивні права закріплюють права особи на покращення свого становища й зростання культурного статусу, що забезпечується державою. Це – економічні, соціальні та культурні права (право на освіту, свобода творчої діяльності, право на інтелектуальну власність, право на соціальний захист тощо).

Обов'язком держави є створення належних умов для реалізації особами своїх позитивних прав. Реалізувати ці права набагато важче, оскільки потрібні

відповідні ресурси держави (достатні грошові фонди в державному бюджеті, наявність закладів освіти, достатня кількість лікарів тощо).

За сферою реалізації в суспільному житті права людини поділяють на:

1. *Особисті (громадянські) права* – це природні, основоположні, обов'язкові права. Вони покликані гарантувати індивідуальну автономію й свободу, захищати особу від свавілля з боку держави та інших людей. Ці права дозволяють особі бути самою собою у відносинах з іншими людьми та державою. До цих прав належать можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної та морально-психологічної (духовної) індивідуальності. Саме тому їх поділяють на фізичні – право на життя, свободу пересування, вибір місця проживання, безпечне навколишнє природне середовище, житло тощо, і духовні – право на ім'я, честь і гідність, на справедливий, публічний і незалежний суд тощо.

2. *Політичні права* – можливості (свободи) людини брати участь в управлінні державою та суспільному житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій. До них належать: право обирати й бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування, право на створення політичних партій і громадських організацій і право брати участь у їх діяльності, свобода демонстрацій та зборів, право на інформацію, свобода слова, думки, переконань, свобода друку, радіо й телебачення тощо.

3. *Економічні права* – можливості (свободи) людини розпоряджатися предметами споживання та основними результатами господарської діяльності: власністю й працею, виявляти ініціативу в реалізації своїх здібностей, брати участь у виробництві матеріальних та інших благ. До цієї групи прав належить право на приватну власність і підприємницьку діяльність. Саме вони повинні гарантувати економічну свободу людини, її розвиток як вільної, забезпеченої у своїх життєвих потребах особистості.

4. *Соціальні права* – можливості (свободи) людини користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку (тобто право на свободу вибору сфери діяльності, безпечні умови праці, гарантовані мінімальні розміри її оплати, право на соціальне забезпечення, відпочинок, достатній рівень життя тощо).

5. *Культурні права* – можливості (свободи) збереження й розвитку національної неповторності людини, доступ до духовних досягнень людства, їх вивчення, використання та участь у подальшому розвитку. До них належать: право на освіту, на використання вітчизняних і світових досягнень культури й мистецтва, право на вільну літературну, наукову, технічну та художню творчість тощо.

6. *Екологічні права* – можливості (свободи) людини користуватися природним середовищем. Це право на безпечне для життя й здоров'я навколишнє природне середовище, охорону здоров'я від його негативного

впливу, відшкодування шкоди, спричиненому здоров'ю та майну екологічними правопорушеннями, право на природокористування тощо. Екологічному праву відповідає обов'язок державних органів, підприємств, установ, організацій здійснювати заходи, спрямовані на охорону навколишнього природного середовища, попередження та зниження рівня шкідливих для людини й навколишнього природного середовища наслідків. Будь-яка особа має право брати участь у проведенні екологічної експертизи, право на отримання повної й правдивої інформації про стан довкілля та його вплив на здоров'я людини.

4. Співвідношення понять «права людини» і «права громадянина»

З правами людини тісно пов'язані, проте не ототожнюються, права громадянина. Існує поширена думка, що останні стосуються лише тих осіб, на яких поширюється громадянство, тобто це особливий політико-правовий зв'язок між індивідом і державою. Він пояснюється специфічною взаємною відповідальністю: держава зобов'язана піклуватися про своїх громадян незалежно від місця їх перебування, забезпечувати захист їх прав і свобод, а громадяни повинні дотримуватися приписів, установлених державою в інтересах усього суспільства. Якщо права людини закріплено в міжнародно-правових актах, то права громадянина – в національних конституціях держав.

Реалізація прав людини визначається переважно їх юридичною забезпеченістю з боку держави. І саме громадянство слугує тим «каналом», через який реалізуються права людини. У кращому варіанті права громадянина мали б збігатися із правами людини. Однак у сучасних умовах розвитку такої ситуації змогли досягнути не всі держави.

В юридичній літературі представлено різні погляди на природу єднання «прав людини» й «прав громадянина». Наприклад, права людини розглядаються як загальносоціологічна, а не юридична категорія (хоча й необхідна для юридичних наук), яка репрезентує можливість користуватися певними соціальними благами, незалежно від їх державного визнання. Також це явище має розглядатися у двох аспектах. По-перше, як певний «моральний критерій», який височіє над позитивним правом, по-друге, як категорія міжнародного права, яка відтворює в цій галузі права ті ж явища, що й «права громадян» у внутрішньодержавній сфері. Дійсно, у сфері міжнародного права вже навіть склався відповідний інститут – міжнародний захист прав людини.

Більш аргументованою вважається концепція, відповідно до якої на різних етапах історичного розвитку ідеї про права людини людство стикається з тим або іншим варіантом так званої «ідеальної людини». Останнім (за історичною ієрархією) різновидом ідеальної людини є громадянин (людина як член держави), а останньою формою прав ідеальної людини є права громадянина відповідно до прав людини.

Для того, щоб вирішити проблему про зв'язок «прав людини» з «правами громадянина», необхідно з'ясувати, нормами якої галузі права вони регулюються. Раніше вважалося, що безпосередня регламентація й захист прав

людини відповідно до особливостей суспільного та державного ладу залишається внутрішньою справою кожної окремої держави, тому повинна здійснюватися лише в тому порядку й тими органами держави, як це передбачено внутрішнім законодавством.

Сьогодні переважає думка про те, що відмінність між названими поняттями полягає в тому, що правовий статус людини – це своєрідний міжнародний правовий стандарт, ідеал, до якого прагне національне законодавство кожної держави, закріплюючи правовий статус громадянина, що показує особливості реалізації правового статусу людини в умовах конкретної країни та історичної ситуації з формальної точки зору. Несхожість між ними полягає у формі правового закріплення належних суб'єкту прав, свобод та обов'язків. Іншими словами, відмінність між цими поняттями – у джерелах права. Юридичним джерелом правового статусу людини є загальновизнані норми міжнародного права, які належать до прав людини. Основними його джерелами є Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. та інші міжнародно-правові акти універсального й регіонального характеру.

Включення норм про пріоритет міжнародно-правових норм перед національним законодавством породжує чимало проблем у питанні забезпечення прав і свобод людини й громадянина чинним законодавством. Тут превалюють дві основні концепції. Перша, знаходиться, по суті, на позиціях реальної дії лише норм внутрішньодержавного права, а норми міжнародного права, зокрема ті, що регулюють права людини, розглядаються як стандарти або принципи, відповідно з якими держава тільки зобов'язується надати своїм громадянам повний міжнародно-правовий «набір» прав і свобод. Порядок реалізації цих прав і свобод – справа внутрішньодержавна. Друга концепція розроблювалася переважно західними вченими. Сутність її зводиться до того, що ратифікація норм міжнародного права не призводить до трансформації міжнародних норм у норми внутрішнього національного законодавства, а, скоріше, слугує керівництвом для відповідних національних влад застосовувати ці норми міжнародного права безпосередньо в межах національного правопорядку. Цей принцип діє в рамках правової системи США, Франції, Австрії, Іспанії, Греції, а також ряду інших держав.

Для правильного вирішення представлених тут проблем необхідно визначити задачі внутрішнього і міжнародного права в галузі прав людини. Внутрішньодержавне право, незалежно від діючої формули співвідношення його з правом міжнародним, повинно в першу чергу створювати умови для практичної реалізації та виконання міжнародних зобов'язань держав щодо своїх громадян, причому способи дії відповідних норм можуть бути будь-які (включаючи і безпосереднє регулювання). Друге, не менш важливе завдання – встановлювати (якщо подібна регламентація відсутня в міжнародно-правових актах) конкретні юридичні механізми реалізації прав і свобод громадян,

включаючи відповідальність за порушення встановлених нормами права правил поведінки. Також внутрішньодержавне право покликане закріплювати відсутні в міжнародно-правових нормах конкретні права і свободи, якщо для цього виникли об'єктивні передумови.

Міжнародне право, у свою чергу, покликане регулювати відносини, пов'язані з порядком і формами закріплення на міжнародно-правовому рівні прав і свобод людини, а також з процесом створення, функціонування та об'ємом компетенції міжнародних органів контролю і захисту прав людини.

Отже, розглядаючи питання про співвідношення «права людини» і «права громадянина», слід вказати, що поняття основних прав і свобод людини ширше за поняття основних прав і свобод громадянина, оскільки перші правові можливості індивіда відображають не лише найбільш важливі зв'язки та відносини між державою та людиною, але й зазначені в міжнародно-правових актах, учасником яких є дана держава.

Питання для самоконтролю:

- 1. Дайте визначення концепції прав і свобод людини.*
- 2. Розкрийте зміст ліберальної (західної) концепції прав людини.*
- 3. Поясніть сутність колективістської концепції прав людини.*
- 4. Проаналізуйте зміст ісламської концепції прав людини.*
- 5. Дайте визначення терміна «права людини».*
- 6. Назвіть підстави правомірного обмеження прав і свобод людини.*
- 7. Сформулюйте основні ознаки прав людини.*
- 8. Визначте основні принципи прав людини.*
- 9. Назвіть основні етапи розвитку уявлень про права людини.*
- 10. Розкрийте зміст понять «негативні» і «позитивні» права людини.*
- 11. Проаналізуйте покоління прав людини.*
- 12. Дайте класифікацію прав людини.*
- 13. Визначте особливості захисту прав людини в умовах розвитку інформаційного суспільства.*
- 14. Охарактеризуйте співвідношення понять «права людини» і «права громадянина».*

РОЗДІЛ II: ФОРМУВАННЯ УНІВЕРСАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

*Ми заявляємо, що права людини належать усім нам,
завжди: ким би ми не були і звідки б ми; незалежно від
нашого стану, нашої думки, нашої сексуальної
орієнтації*

Пан Гі Мун
(8-й Генеральний секретар ООН (2007-2016))

1. Роль Ліги Націй у формуванні універсальної системи міжнародного захисту прав людини

У сучасному своєму розумінні міжнародні організації як правовий феномен виникли наприкінці XIX – початку XX століть, коли потреби світового розвитку обумовили необхідність створення постійно діючих колективних міждержавних органів. Так, на першому етапі розвитку системи міжнародних організацій з'явилися утворення – переважно монофункціональні, вузькоспеціалізовані. Регіональних міжнародних організацій практично не було.

Щодо глобальних міжнародних організацій універсального типу, то спробою такого утворення була **Ліга Націй** (League of Nations, LN), яка з'явилася в 1920 р. зі штаб-квартирою в м. Женева (Швейцарія). Її метою був розвиток співробітництва між народами й гарантія миру й безпеки. Крім того, мандат цієї міжнародної міжурядової організації поширювався на захист прав людини, які згодом було проголошено в Загальній декларації прав людини 1948 р.

*Фото. Штаб-квартира Ліги Націй
(м. Женева, Швейцарія)*

Міжнародне співробітництво держав у галузі прав людини почало налагоджуватися лише після Першої світової війни й було закріплене в багатьох міжнародно-правових актах, що були схвалені в рамках Ліги Націй. Насамперед такі документи стосувалися захисту національних меншин. Міжнародна організація праці (МОП) із моменту свого заснування в 1919 р. як спеціалізована установа Ліги Націй сприяла укладанню міжнародних конвенцій щодо прав

трудящих (наприклад, заборона примусової праці, дискримінації при прийнятті на роботу тощо). Система мандатів у межах Ліги Націй сприяла утвердженню прав народів на самовизначення.

10 січня 1920 р. згідно з рішенням Паризької мирної конференції й положеннями Версальського мирного договору 1919 р. набув чинності Статут Ліги Націй, ратифікований 42 державами. Він став початком у цьому напрямку, оскільки містив певні зобов'язання його учасників, а саме:

а) докласти зусиль для забезпечення й збереження справедливих і гуманних умов праці для чоловіків, жінок і дітей на своїх власних територіях, а також в усіх державах, на які поширюються їх торговельні та промислові відносини, до створення й функціонування з цією метою необхідних міжнародних організацій;

б) забезпечити справедливий режим для місцевого населення на підпорядкованих їм територіях;

в) доручити Лізі Націй загальний контроль над угодами щодо торгівлі жінками й дітьми, торгівлі опіумом та іншими шкідливими речовинами;

г) доручити Лізі Націй загальний контроль над торгівлею зброєю й спорядженням щодо держав, у яких контроль над цією торгівлею необхідний в загальних інтересах;

д) докласти зусиль, щоб вжити заходів міжнародного порядку для запобігання хвороб і боротьби з ними. (ст. 23 Статуту)

Фото. Перше засідання Ліги Націй

У Статуті Ліги Націй знайшли своє закріплення принципи щодо колоній незалежних територій, а також гарантії для народів, що їх заселяють. Серед таких гарантій необхідно вказати: право на розвиток; заборона торгівлі рабами, торгівлею зброєю й торгівлею алкоголем; гарантування свободи совісті та релігії без будь-яких обмежень, за винятком тих, які необхідні для забезпечення публічного порядку й добрих звичаїв, крім заборони споруджувати укріплення або військові чи морські бази та здійснення військового навчання місцевих, якщо це не належить до поліцейської служби та захисту території, які будуть

забезпечувати іншим членам Організації умови рівності обміну й торгівлі. Було передбачено запровадження піклування над цими територіями за допомогою Мандатарія, наділеного відповідними повноваженнями, який повинен звітувати перед Радою Ліги в щорічній доповіді. (ст. 22 Статуту)

Одним з ініціаторів щодо необхідності створення міжнародної організації для розв'язання міждержавних конфліктів був 28-ий Президент США Вудро Вільсон. Цю ідею він висловив у 1918 р. у своєму плані загального мирного врегулювання («Чотирнадцять пунктів»). Згідно із задумом держави-члени Ліги Націй брали на себе зобов'язання допомагати одна одній у випадку сторонньої агресії, сприяти процесу роззброєння, а також користуватися лише методами відкритої дипломатії; вони також погодились із тим, що у разі виникнення міжнародних конфліктів будуть підкорюватись рішенням Постійної палати міжнародного правосуддя – постійного судового органу при Лізі Націй (м. Гаага, Нідерланди).

Фото. 28-ий Президент США Вудро Вільсон

Членами Ліги Націй стали держави-союзниці, що отримали перемогу в Першій світовій війні, а також запрошені ними інші держави Європи, Америки й Азії, які могли вийти з Організації, або бути виключеними з огляду на серйозні причини.

Статутом Ліги Націй була запроваджена мандатна система управління колоніальними й підопічними територіями, складовою частиною цієї системи стала Постійна мандатна комісія.

Одним із завдань Ліги Націй була юридична й гуманітарна опіка над біженцями та емігрантами з радянських республік, зокрема з українських земель. Цим питанням займався спеціально створений Міжнародний офіс Нансена в справах біженців.

Міжнародний офіс Нансена в справах біженців отримав статус організації, яка була створена в 1930 р. Лігою Націй і названа прізвищем Фрїтьйофа Нансена, незабаром після його смерті. Впродовж 1930–1939 рр. Офіс на міжнародному рівні займався питаннями матеріальної та політичної підтримки біженців з

охоплених війною районів. У 1938 р. Міжнародний офіс Нансена в справах біженців отримав Нобелівську премію миру.

*Фото. Міжнародний офіс Нансена у справах біженців
(м. Женева, Швейцарія)*

Результатом роботи Міжнародного офісу Нансена стало розроблення паспорту Нансена, що був міжнародним документом, який засвідчував особу держателя як особу без громадянства і дозволяв їй подорожувати країнами для знаходження місця притулку. Цей документ був розроблений в 1922 р., а вже в 1942 р. цей паспорт визнали уряди 52 держав. Таких паспортів було видано близько 450 тис. екземплярів.

Фото. Нансенівський паспорт

Провідники українського національно-визвольного руху неодноразово зверталися до Ліги Націй із петиціями й скаргами про порушення прав українців у Польщі, Румунії, Чехословаччині в національно-освітній сфері, про розвиток кооперативного руху в Галичині, ненадання їм (зокрема закарпатським русинам

у Чехословаччині) автономних прав, з приводу пацифікації на західноукраїнських землях тощо. Українські інтереси, зокрема права емігрантів, у межах Ліги Націй представляли український громадсько-політичний діяч, правник, доктор цивільного й церковного права, Президент та Уповноважений Диктатор (верховний військово-політичний зверхник під час війни) Західноукраїнської Народної Республіки Є. Петрушевич, український політичний діяч, правник, журналіст, член Української національно-демократичної партії, 2-й Президент Української Народної Республіки у вигнанні С. Вітвицький, представник Державного центру Української Народної Республіки у вигнанні О. Шульгін, а також українські товариства, що входили в створену для співпраці з Лігою Націй та поширення її ідей Міжнародну унію, зокрема Українське товариство прихильників Ліги Націй (існувало з 1921 по 1924 рр. у м. Париж, Франція) та Західноукраїнське товариство Ліги Націй (існувало з 1922 по 1928 рр. у м. Відень, Австрія). І хоча зазвичай українські вимоги залишалися поза увагою Ліги Націй, однак такі звернення сприяли поширенню інформації про українські питання в міжнародних колах у міжвоєнні роки.

Щодо проблем життя українців в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР), то в Лізі Націй розглядалися лише питання, пов'язані з наданням допомоги потерпілим в Україні внаслідок голоду 1921-1923 рр. та голодомору 1932-1933 рр.

За роки існування Ліги Націй було схвалено значну кількість міжнародно-правових актів у галузі прав людини. До таких документів належить Конвенція про рабство 1926 р., у якій розглядаються поняття «рабство» і «работоргівля»; зобов'язання держав щодо запобігання та ліквідації навантаження, розвантаження або перевезення рабів у їхніх територіальних водах і на суднах, що плавають під їхнім прапором; взаємне сприяння з метою скасування рабства й работоргівлі; закріплення в національному законодавстві заходів для впровадження суворого покарання, яке може бути застосоване до таких порушень; взаємне доведення інформації, а також сповіщення Генерального секретаря Ліги Націй про будь-які закони та постанови, які вони можуть ухвалити з метою реалізації положень цієї Конвенції тощо.

Низку нормативних актів було ухвалено з метою захисту *прав біженців*, серед яких потрібно вказати такі: Угода про видачу посвідчень особи російським і вірменським біженцям, про доповнення й внесення змін до Угоди від 5 липня 1922 р. і 31 травня 1924 р. (м. Женева, 12 травня 1926 р.); Угода про правовий статус російських та вірменських біженців (м. Женева, 30 червня 1928 р.); Угода про поширення на інші категорії біженців деяких заходів, ухвалених на користь російських та вірменських біженців (м. Женева, 30 червня 1928 р.); Конвенція про міжнародний статус біженців (м. Женева, 28 жовтня 1933 р.); Тимчасова угода про статус біженців, що прибувають із Німеччини (м. Женева, 4 липня 1936 р.); Конвенція про статус біженців, що прибувають з Німеччини (м. Женева, 10 лютого 1938 р.); Додатковий протокол до Тимчасової угоди від 4 липня 1936 р.

Необхідно зазначити, що Конвенція про міжнародний статус біженців 1933 р. стала найперспективнішою спробою Ліги Націй визначити відповідальність держав щодо біженців. Документ був створений на підставі чотирьох багатосторонніх угод між державами-членами Ліги Націй, розглянутих у період з 1922 по 1928 рр. з метою вирішення питань щодо біженців, викликаних Першою світовою війною та іншими пов'язаними з нею конфліктами. Конвенція поширювала свої дії на вірменських, російських й асимільованих біженців. Кожна з держав-учасниць Конвенції зобов'язувалася не переміщувати зі своєї території або не перешкоджати допуску до неї, застосовуючи різні поліцейські заходи (депортація або заборона перетину кордону біженців, які отримали право проживати там постійно, якщо тільки вищезгадані заходи не диктуються міркуваннями державної безпеки або громадського порядку). Конвенція стала першим правовим документом у міжнародному праві, який закріпив принцип «не виселення», який захищає біженців від примусової репатріації у випадках, коли їх життя може загрозовувати небезпека.

Держави-учасниці Конвенції зобов'язалися ніколи не відмовляти у в'їзді біженцям на кордонах з країнами їхнього походження; гарантувати їм певні права, надаючи можливість отримання «нансенівських» паспортів (тимчасове міжнародне посвідчення особи, що дозволяє особам без громадянства й тим, хто був позбавлений національних паспортів, в'їжджати до інших країни та проїжджати через їх територію), забезпечувати захист прав на судовий захист, свободу праці та захист від експлуатації, доступ до освіти та соціального забезпечення. У Конвенції акцентується увага на питаннях захисту вразливих категорій біженців: безробітних осіб, які страждають на фізичні або розумові хвороби; осіб похилого віку або немічних людей, нездатних заробляти собі на життя; дітей, за якими не здійснюється належний догляд із боку їхніх сімей або третіх осіб; вагітних жінок, породіль або годувальниць, стосовно яких передбачено найбільш сприятливе становище, відповідне становище громадян іноземної держави, щодо такого сприяння й допомоги, які вони можуть вимагати, зокрема лікарський догляд і лікування в лікарні. (ст. 10)

Лігою Націй було запроваджено систему мандатів із метою *захисту свободи совісті та релігії в колишніх колоніях*. Уряди держав, що контролювали неавтономні території на підставі мандатів, повинні були забезпечувати добробут і соціальний розвиток їх мешканців. Метою визначених дій було підготування колоній до створення самостійної державності. Ці території могли стати самостійними тільки в разі їх готовності забезпечувати захист релігійних, мовних та етнічних меншин, а також зазначені права й свободи іноземців. Вони охоплювали Палестину та Йорданію (підпорядковані Великобританії), Сирію і Ліван (підпорядковані Франції), Камерун і Тоголенд (підпорядковані Великобританії й Франції), Руанду (підпорядковану Бельгії) (згодом система мандатів еволюціонувала в систему піклування ООН). Так, відповідно до Мандату Великобританії на управління Палестиною (колишньою частиною Османської імперії) було передбачено створення єврейської держави, про що йдеться у ст. 2: «Мандатарій зобов'язується створити в країні такі політичні,

адміністративні та господарські умови, які забезпечують створення єврейської національної єдності, як викладено в преамбулі, і розвиток інститутів самоврядування, а також захист цивільних і релігійних прав усіх жителів Палестини незалежно від національності та релігії». Наступні статті документа стосувались єврейської імміграції, державного управління, доступу до священних місць і будівель релігійного значення, громадської охорони здоров'я, торгівлі тощо.

Система мандатів у межах Ліги Націй сприяла утвердженню прав народів на самовизначення. Організацією було засновано інституції щодо захисту меншин, зокрема Комітет Трьох, Відділ (Секцію) з питань меншин у складі Секретаріату організації, на який покладалася відповідальність за попередній розгляд петицій, що надходили, отримання відповідей від держав, проти яких висувалися звинувачення, і передавання справ у спеціальний Комітет Трьох, який повинен вирішити, чи потрібно в конкретному випадку втручання Ради.

У період з 1920 по 1939 рр. до Відділу (Секції) з питань національних меншин було подано 883 петиції, проте лише 16 із них визнано такими, що підлягають розгляду. Їх було передано до Ради, і тільки в чотирьох випадках вона вкрай нерадо визнала факт порушення прав із боку звинувачених держав.

Як уже зазначалось, у своїй діяльності Ліга Націй приділяла особливу увагу *захисту прав уразливих груп населення, зокрема жінок і дітей*. Серед міжнародно-правових актів у цій галузі потрібно назвати Міжнародну конвенцію про боротьбу з торгівлею жінками та дітьми 1921 р. Відповідно до цієї конвенції держави-учасниці зобов'язувалися вживати всіх необхідних заходів із метою розшуку й покарання осіб, які займаються торгівлею дітьми; вживати всіх необхідних заходів щодо видачі осіб, яких звинувачують у цих злочинах, а також вжити адміністративні й законодавчі заходи з метою припинення торгівлі жінками та дітьми.

У період діяльності Ліги Націй подальшого розвитку набуло питання *захисту жертв збройних конфліктів*. Відповідно до Статуту держави-члени зобов'язалися заохочувати та полегшувати створення й співробітництво добровільних національних організацій Червоного Хреста, що мають за мету покращення охорони здоров'я, боротьбу з хворобами й пом'якшення страждань населення (ст. 25). З моменту свого створення *Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ)* сприяв розробленню низки міжнародних угод у галузі міжнародного гуманітарного права, зокрема Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у регулярних арміях та Конвенції про поводження з військовополоненими, що були схвалені в 1929 р. Документи закріпили принцип безоплатної допомоги всім жертвам війни без будь-якої дискримінації: пораненим, які потрапили в полон, або потерпілим від корабельної аварії, тобто всім тим, хто перестав бути ворогом, які страждають і стали беззахисними. В основі кожної з цих фундаментальних міжнародних угод лежить повага до особистості та гідності людини.

Ліга Націй заснувала Комітет із питань охорони здоров'я, який згодом трансформувався у Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ).

Міжнародне бюро праці (Міжнародна організація праці) з початку свого створення сприяло укладанню багатьох міжнародних конвенцій щодо прав трудящих (заборона примусової праці і дискримінації при прийнятті на роботу, заборона работоргівлі тощо).

Визначаючи роль Ліги Націй в галузі прав людини, необхідно вказати на те, що ця міжнародна організація була першим міжнародним політичним інститутом, у діяльності якого на рівні положень Статуту людством було втілено відповідну ідею про необхідність пошуку спільних цілей, інтересів і форм співпраці в розв'язанні найважливіших суспільних проблем, пов'язаних із дотриманням і захистом прав людини, які неодмінно виникали та продовжують виникати під час міжнародного спілкування з політичних, економічних, культурно-духовних, соціальних причин.

Історико-правове дослідження діяльності Ліги Націй в галузі прав людини вбачається вкрай актуальним для правильного розуміння сучасних тенденцій розвитку системи міжнародного захисту прав людини, оскільки дозволяє прослідкувати становлення політико-правової ідеї захисту прав людини та міжнародне співробітництво в цій сфері як основу сучасних міждержавних відносин.

У цьому контексті саме діяльність універсальних міжнародних міжурядових організацій (спочатку – Ліги Націй, згодом – Організації Об'єднаних Націй, яка стала правонаступницею Ліги Націй) у вимірі історичного процесу та історико-правового розвитку стала першим кроком до формування універсальної, а згодом й регіональних систем міжнародного захисту прав людини.

2. Концепція захисту прав людини в Статуті ООН

Із появою на міжнародній арені Організації Об'єднаних Націй багато юристів-міжнародників пов'язують початок нової епохи в розвитку міжнародного права прав людини.

Організація Об'єднаних Націй, ООН (United Nations, UN) – універсальна міжнародна міжурядова організація, створена з метою підтримки міжнародного миру й безпеки, розвитку всебічного співробітництва між державами. До складу ООН входять 193 країни (станом на серпень 2021 р.). Місцезнаходження штаб-квартири ООН – м. Нью-Йорк (США).

Статут ООН було ухвалено на конференції в м. Сан-Франциско (США) 26 червня 1945 р. Набув він чинності 24 жовтня 1945 р. Відтоді щорічно міжнародна спільнота відзначає 24 жовтня як День Об'єднаних Націй.

На сучасному етапі міжнародно-правова доктрина закріпила панівне положення та значення Статуту ООН щодо нормативно-правового регулювання зобов'язання держав поважати права й свободи людини. Дослівно ці слова в преамбулі Статуту ООН звучать так: «...знову утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок, у рівність прав великих та малих націй...». Окрім зазначеного, в п. 3 ст. 1 Статуту закріплено мету ООН «Реалізувати міжнародне співробітництво щодо

вирішення міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й у заохоченні та розвитку поваги прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії». До цього можна додати положення, які містяться в ст. 55 Статуту ООН: «З метою створення умов стабільності та добробуту, необхідних для мирних і дружніх відносин між націями, заснованих на повазі принципу рівноправності та самовизначення народів, Організація сприяє загальній повазі та дотриманню прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови й релігії». Ця норма Статуту належить до економічного й соціального співробітництва, що не може применшити її юридичної вагомості.

*Фото. Штаб-квартира ООН
(м. Нью-Йорк, США)*

У ст. 56 Статуту ООН зазначено, що: «Усі Члени Організації зобов'язуються вживати спільні й самостійні дії в співробітництві з Організацією для досягнення цілей, зазначених у статті 55». Тому Статут ООН більш детально зазначає права людини, чого не було в міжнародно-правових документах, ухвалених до Другої світової війни.

У зв'язку з цим, згадка про права людини в такому вигляді, як це відтворено в Статуті ООН, стало результатом складних дискусій між розробниками Статуту. Загальність формулювань Статуту щодо прав людини усувало ідеологічний конфлікт між різними державами. Фактично, цей конфлікт переносився на майбутні переговори про Біль про права людини як спеціальний міжнародний договір з цього питання.

Передусім потрібно відзначити про існування досить глибокого світового конфлікту щодо розуміння прав людини під час переговорів щодо Статуту ООН. Більш того, звертається увага на невдалі спроби його вирішення на цих переговорах, що свідчить про нездатність сторін дійти згоди про загальне розуміння прав людини. Але головним було закріплення в Статуті ООН згадки про цінність прав людини і необхідність співробітництва в цій сфері, навіть за умови різного на той час ставлення держав до розуміння таких прав.

Згодом саме в системі органів ООН була розроблена та ухвалена велика кількість універсальних міжнародно-правових актів у галузі прав людини. Окрім того, у межах ООН була розроблена значна кількість міжнародних документів, що хоча і не є юридично обов'язковими, проте узагальнили в собі величезний досвід захисту прав людини, і тому набули значної морально-політичної ваги. Важливо зазначити, що саме Статут ООН став правовим підґрунтям такого співробітництва держав у галузі прав людини.

Міжнародне право розглядає права людини як природні та невідчужувані. Хоча Статут ООН про це прямо не зазначає, про це безпосередньо згадується в ст. 1 Загальної декларації прав людини 1948 р., що визнається міжнародно-правовою доктриною загальновизнаним тлумаченням положень Статуту ООН у галузі прав людини: «Всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні ставитися один до одного в дусі братерства». Звідси походить широко визнана у нашій вітчизняній міжнародно-правовій науці ідея про те, що у міжнародному праві склався новий інститут міжнародного захисту прав людини, основні положення якого відтворені в Статуті ООН.

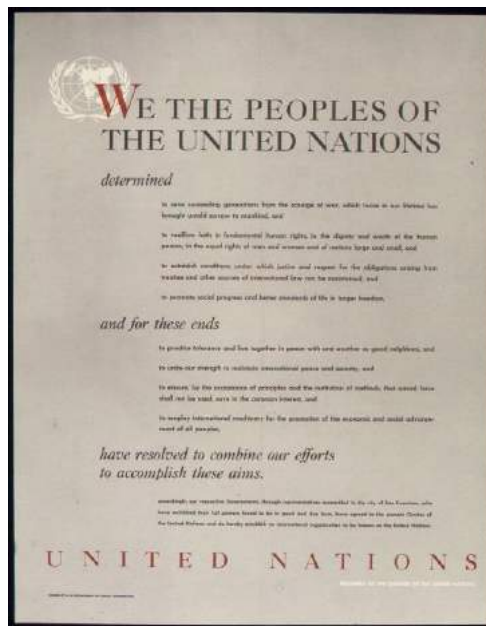

Фото. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р.

Обов'язок загальної поваги прав людини й основних свобод має загальний характер і поширюється на всі держави. Отже, можна вказати на те, що статутні положення про права людини є формою позитивного закріплення міжнародно-правової концепції прав людини в найбільш загальному вигляді.

Але саме Статут ООН, як важливий міжнародний договір сучасного світу, надав можливість на практиці відбудувати всю систему міжнародного захисту прав людини, до якої належать десятки міжнародних угод універсального й регіонального рівнів. Важливо також звернути увагу на те, що крім закріплення загального принципу поваги прав людини й основних свобод, Статут ООН містить

декілька формально визначених зобов'язань держав-членів у царині прав людини. Ці зобов'язання, разом із загальною нормою преамбули Статуту, створюють мінімальний комплекс статутних норм про права людини. Серед цих зобов'язань можна виокремити такі: «затвердити віру в основні права людини...» (преамбула), «здійснювати міжнародне співробітництво ... у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод ...» (ч. 3 ст. 1), «Організація Об'єднаних Націй сприяє ... загальній повазі та дотриманню прав людини й основних свобод» (ст. 55), «вживати спільні й самостійні дії у співробітництві з Організацією для досягнення цілей, зазначених у статті 55» (ст. 56).

Можна говорити про те, що мінімальний комплекс статутних норм про права людини жодним чином не зменшує їхнє значення, маючи на увазі їхню зв'язаність з іншими нормами Статуту ООН, які не містять прямої згадки про права людини. Так, статутний принцип співробітництва зобов'язує держав-членів ООН співпрацювати з усіх дозволених міжнародним правом питань, в тому числі й у захисті прав людини.

*Фото. Підписання Статуту ООН
(26 червня 1945 р., м. Сан-Франциско, США)*

Аналіз положень, що згадують про права людини в Статуті ООН, дає можливість дійти висновку про те, що норми ст.ст. 1, 55, 56 спрямовані на реалізацію положення преамбули Статуту ООН, і саме через їх дотримання можна врешті «утвердити віру й основні права людини». У контексті цього загального зобов'язання Статут встановлює зобов'язання в галузі прав людини для держав-членів, і для Організації загалом. Таким чином, у положеннях Статуту ООН безпосередньо вбачаються повноваження Організації в галузі прав людини.

Статут ООН не надає відповіді на проблематику про перелік «основних прав людини». Але він не є другорядним з огляду на визначення конкретних повноважень ООН у галузі прав людини. Наприклад, повноважень Ради ООН з прав людини у визначенні безпосереднього переліку прав людини, які підпадають під її юрисдикцію.

Відповідь на це питання можна знайти в Загальній декларації прав людини 1948 р., а також у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. Без наявності згаданих міжнародно-правових актів повноваження ООН у галузі прав людини могли б виглядати більш загальними і, як здається, викликати чимало суперечок. Достатньо згадати необхідність скликання в межах ООН у 1993 р. Віденської конференції з прав людини, на якій обговорювалися головні положення загального розуміння прав людини всіма державами-членами ООН.

У цій ситуації надзвичайно важливо вказати на існування безперервного процесу розширення прав людини. Таке повноваження слід визнати за Генеральною Асамблеєю ООН. Відповідно до Статуту ООН Генеральна Асамблея «організує дослідження й робить рекомендації з метою: ... сприяти міжнародному співробітництву в сфері економічної та соціальної культури, освіти, охорони здоров'я та сприяти реалізації прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії».

На початку створення ООН саме Генеральна Асамблея захистила своє право обговорювати питання щодо дотримання прав людини в державах-членах навіть за умови, що такі держави вважають це втручанням у внутрішні справи. Важким питанням видається розширення переліку прав людини не статутними органами ООН, чий повноваження є похідними від повноважень головних органів Організації.

Необхідно зазначити, що концепція захисту прав людини в Статуті ООН містить широкі повноваження Організації, які можуть бути реалізовані органами ООН. Це свідчить про те, що ООН та її органи наділені широкими повноваженнями в галузі прав людини. Саме наявність таких норм у Статуті ООН створило правове підґрунтя для ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р., укладення під керівництвом ООН міжнародних договорів про права людини, створення таких органів, як Комісія ООН з прав людини (нині – Рада ООН з прав людини) та інших органів такого рівня. Саме статутні норми ООН створюють необхідну міжнародно-правову основу для діяльності ООНівських органів із прав людини. Формування статутних зобов'язань щодо захисту прав людини очевидно пов'язане з визначенням керівними статутними органами ООН переліку таких прав або з формуванням загальної звичаєвої норми міжнародного права, якою визнається відповідне право.

3. Діяльність головних ООН у галузі прав людини

Практично всі головні органи ООН наділені повноваженнями щодо заохочення й захисту прав людини. Така складна організаційна структура, яка виражається в множинності органів, породжує проблему координації їх діяльності. Проте потрібно визнати, що цей інституційний плюралізм ООН має перевагу в справі обліку багатостороннього характеру правозахисної проблематики.

Робота ООН організовується здебільшого на підставі рішень *Генеральної Асамблеї ООН*, тобто волі більшості держав-членів, яка висловлена в резолюціях, ухвалених Асамблеєю. Крім того, робота здійснюється комітетами та іншими органами, які створені Асамблеєю для дослідження конкретних проблем, у тому числі тих, що стосуються захисту прав людини.

Щодо захисту прав людини, насамперед необхідно визначити повноваження Генеральної Асамблеї ООН, яке закріплене в п. 1 (б) ст. 13 Статуту ООН: «Генеральна Асамблея організує дослідження й робить рекомендації з метою ... сприяння міжнародному співробітництву в економічній і соціальній сфері, культури, освіти, охорони здоров'я, сприяння здійсненню прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії».

У повному обсязі рекомендації Генеральної Асамблеї ООН не створюють правових зобов'язань для держав. Водночас потрібно вказати на їх авторитет на підставі зобов'язань, закріплених у ст.ст. 55 і 56 Статуту ООН. За ст. 56 Статуту «всі члени ООН зобов'язуються вживати спільні та самостійні дії під час співпраці з ООН для досягнення цілей, зазначених у ст. 55 Статуту ООН, зокрема загальну повагу, дотримання прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії». Окрім того, ст. 56 Статуту ООН передбачає з боку держав прояв ініціативи й прийняття самостійних заходів щодо захисту прав людини. До того ж, вона передбачає й спільні дії держав, у тому числі в межах регіональних міжнародних організацій. До числа таких організацій, в установчих актах яких закріплено захист прав людини, належать Рада Європи, Організація американських держав, Ліга арабських держав, Африканський Союз тощо.

На рівні доктрини міжнародного права та практики ООН склалося загальне розуміння того, що систематичне ігнорування рекомендацій Генеральної Асамблеї, що містяться в її резолюціях, суперечать зобов'язанням держав за ст. 56 Статуту ООН.

Генеральна Асамблея ООН розглядає широкий спектр питань в галузі прав людини, ініціює дослідження в цій галузі та ухвалює відповідні рекомендації. В основному правозахисна тематика обговорюється в межах Комітету з соціальних, гуманітарних питань і питань культури (Третій комітет). Окрім того, з різних причин і в залежності від обставин, питання прав людини може порушуватися і в інших комітетах Генеральної Асамблеї ООН.

Повноваження Генеральної Асамблеї ООН дозволяють їй брати до обговорення практично будь-яку правозахисну проблему: права дітей, покращення становища жінок, питання корінних народів, ліквідація расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості тощо. Будь-яка держава-член ООН має право винести конкретну правозахисну ініціативу в межах наявного пункту порядку денного або як окремого пункту.

Кожного року на регулярній сесії Генеральної Асамблеї ООН приймається близько 30-ти резолюцій щодо захисту прав людини. Зазвичай вони проходять початковий розгляд у Третьому комітеті, а потім виносяться на розгляд пленарного засідання й приймаються простою більшістю голосів. Хоча ці

документи не мають юридично зобов'язального характеру, вони висловлюють думку й волю світової спільноти, є джерелом «м'якого права» («soft law», тобто норми якого не породжують чітких прав та обов'язків, а дають лише загальну установку, якої повинні дотримуватися суб'єкти міжнародного права), а також здійснюють значний вплив на розвиток світової політики й світовий порядок.

Резолюції зазвичай складаються з двох частин – преамбули та ухвали. Преамбула є описом обставин, у яких розглядається проблема, висловлюється думка або виносяться рекомендації. Часто вона містить посилання на попередні резолюції, наявну міжнародно-правову базу або документи ООН. Ухвала може містити конкретні заходи (наприклад, доручити Генеральному секретарю ООН підготувати та представити доповідь із тієї чи іншої тематики), висловлювати позицію Генеральної Асамблеї ООН (скажімо, засудити застосування катувань та іншого поганого поводження з метою отримання свідчень) або закликати держави до яких-небудь дій (активно поширювати на своїй території інформацію про універсальні стандарти й норми в галузі прав людини).

Переважає більшість правозахисних питань, з яких Генеральна Асамблея ООН ухвалює резолюції, має тематичний характер. До них належать такі важливі напрями, як запобігання катувань, відправлення правосуддя, зміцнення міжнародного співробітництва в галузі прав людини, права дитини, захист прав людини в умовах протидії тероризму тощо.

Більшість тематичних резолюцій з прав людини схвалюється Генеральною Асамблеєю ООН без голосування. Але є виняток: його становлять складні питання, за якими держави не можуть дійти спільної думки, зокрема, заборона смертної кари, образа релігій, право на мир тощо. В окремих випадках приводом для винесення резолюції на голосування стає внесення до неї формулювання або навіть посилання на документ або міжнародний договір, неприйнятний для однієї або декількох держав.

Розгляд стану захисту прав людини в конкретних державах проходить у більш конфронтаційному напрямі, а резолюції здебільшого приймаються голосуванням. По-перше, це пов'язано з тим, що держави розходяться в оцінках ситуації дотримання прав людини на території інших держав. По-друге, деякі держави зовсім не сприймають використання правозахисної риторики щодо втручання у внутрішні справи інших держав, тоді як інші вважають це пріоритетним завданням своєї зовнішньої політики. По-третє, з політичних мотивів держави можуть не звертати уваги на зловживання чи, навпаки, приєднатися до міжнародної критики тієї чи іншої держави її міжнародних зобов'язань в галузі прав людини.

Генеральна Асамблея як головний представницький орган ООН розглядає й затверджує нормативні акти в галузі прав людини. Так, у 1948 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила Загальну декларацію прав людини, у 1965 р. – Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, у 1966 р. – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, у 1989 р. – Конвенцію про права дитини тощо.

Важливим чинником у роботі Генеральної Асамблеї ООН є нагляд за виконанням рішень міжнародних самітів і конференцій, які присвячені питанням захисту прав людини. Як приклад можна навести Всесвітню конференцію з прав людини 1993 р. у м. Відень (Австрія), як її ще називають – Саміт тисячоліття й особливо Всесвітній саміт 2005 р., який ініціював повномасштабну реформу правозахисного напрямку діяльності ООН.

Генеральна Асамблея розглядає доповіді функціональних органів ООН, що безпосередньо беруть участь у справі захисту прав людини, і може здійснювати певні дії за їхньою рекомендацією. Так, у 2011 р. на прохання Ради ООН із прав людини Генеральна Асамблея ООН призупинила членство в ньому Лівії. У 2009 р. передала на розгляд Ради Безпеки ООН доповідь міжнародної місії щодо встановлення фактів порушень прав людини Ізраїлем під час операції «Литий свинець» в окупованому секторі Газа. Низка договірних органів із прав людини також представляють свої доповіді Генеральній Асамблеї ООН.

Генеральна Асамблея ООН має право створювати спеціалізовані механізми з розслідування порушень прав людини в окремих державах або на територіях. Прикладом може служити Спеціальний комітет із розслідування прав людини щодо дій Ізраїлю проти палестинського народу та інших арабів на окупованих територіях. Даний Комітет був створений в 1968 р., але потім його повноваження неодноразово змінювалися й доповнювалися. Комітет, який складається з представників трьох держав-членів ООН, представляє на щорічній основі доповідь Генеральному секретареві ООН, який потім розглядається Генеральною Асамблеєю ООН у межах окремого пункту порядку денного. За підсумками розгляду цих доповідей Генеральна Асамблея ООН ухвалила низку резолюцій з питань захисту прав цивільного населення, захисту ізраїльських поселень на окупованій палестинській території тощо.

Резолюціями Генеральної Асамблеї ООН були створені підрозділи Секретаріату ООН, безпосередньо залучені до роботи в галузі прав людини (Управління Верховного комісара ООН з прав людини), у структурах із питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок, низка інших механізмів і фондів, що вивчають різні аспекти захисту прав людини.

Необхідно зазначити роль Генеральної Асамблеї ООН у підготовці та проведенні всесвітніх кампаній з прав людини і загалом у координації зусиль світової спільноти в цій галузі. Так, у 1993 р. Генеральна Асамблея ООН проголосила Друге десятиліття дій по боротьбі проти расизму й расової дискримінації (1983–2003) і звернулась із закликом до всіх держав боротися з новими формами расизму, особливо за допомогою національного законодавства, адміністративних заходів, просвітницької діяльності та інформації. Згодом, 2011 р. був оголошений Міжнародним роком осіб африканського походження. З 2005 по 2014 рр. проходило друге Міжнародне десятиріччя корінних народів світу. Так всесвітні кампанії мобілізують зусилля держав, міжнародних організацій та інших зацікавлених сторін, що сприяє повазі прав людини у світі.

Отже, Генеральна Асамблея ООН має широкі повноваження в галузі прав людини. Її діяльність в цьому напрямку носить розгалужений і різноплановий

характер. Можна з упевненістю зазначити, що на сьогодні Генеральна Асамблея є одним із провідних органів ООН у галузі прав людини.

Окремий напрямок у захисті прав людини Генеральною Асамблеєю ООН здійснюється в рамках *Ради ООН з прав людини*, яка була створена Резолюцією 60/251 Генеральної Асамблеї ООН від 15 березня 2006 р. замість скасованої Комісії ООН з прав людини. Нині це допоміжний орган Генеральної Асамблеї ООН, основною спеціалізацією якого є заохочення та захист прав людини. Рада ООН прав людини як правонаступник Комісії ООН з прав людини успадкувала систему спеціальних контрольних процедур і механізмів, яка була розвинена, вдосконалена й раціоналізована під час формування його інститутів і механізмів. Генеральна Асамблея активно взаємодіє зі спеціальними процедурами Ради ООН прав людини.

*Фото. Засідання Ради ООН з прав людини
(м. Женева, Швейцарія)*

До складу Ради ООН з прав людини входить 47 держав. Місця в Раді пропорційно розподілені за регіональними групами: група африканських держав – 13 місць, група азіатських держав – 13 місць, група східноєвропейських держав – 6 місць, група держав Латинської Америки і Карибського басейну – 8 місць і група західноєвропейських та інших держав – 7 місць. Члени Ради обираються строком на три роки прямим і таємним голосуванням на сесії Генеральної Асамблеї ООН. Вибори проводяться щорічно, обирається одна третина членів Ради.

Рада ООН з прав людини несе відповідальність за забезпечення загальної поваги прав і свобод людини без будь-яких розрізень, на справедливій й рівноправній основі; розглядає ситуації порушення прав людини, зокрема грубі й систематичні порушення, виносить щодо них рекомендації, а також сприяє ефективній координації та актуалізації проблематики прав людини в межах системи Організації Об'єднаних Націй.

Загальні принципи організації роботи Ради ООН з прав людини закріплені в Резолюції 60/251 Генеральної Асамблеї ООН від 15 березня 2006 р. Згідно з її

положеннями Рада повинна проводити не менше трьох сесій на рік загальною тривалістю не менше 10 тижнів, застосовувати правила процедури комітетів Генеральної Асамблеї ООН (крім випадків, коли Генеральна Асамблея ООН або Рада ООН з прав людини ухвалюють інше рішення), а також методи роботи скасованої Комісії ООН з прав людини, зокрема щодо участі спостерігачів, неурядових організацій та національних правозахисних установ.

Резолюція 60/251 Генеральної Асамблеї ООН від 15 березня 2006 р. передбачає можливість скликання спеціальних сесій. Для цього достатньо вимоги однієї з держав-членів Ради ООН з прав людини, підтриманої однією третиною складу Ради.

На відміну від більшості інших міжурядових органів ООН у роботі Ради ООН з прав людини мають право брати участь міжнародні неурядові організації та інститути громадянського суспільства, що мають консультативний статус при Економічній і Соціальній Раді ООН, а також національні правозахисні установи. Їх акредитовані представники можуть бути присутніми на відкритих пленарних засіданнях і виступати за всіма пунктами порядку денного.

Рада ООН з прав людини наділена повноваженнями створювати робочі групи та інші допоміжні органи. Вони можуть функціонувати як на постійній, так і на тимчасовій основі.

Рада ООН з прав людини представляє щорічну доповідь до Генеральної Асамблеї ООН.

Місцезнаходження Ради ООН з прав людини – м. Женева (Швейцарія).

На **Раді Безпеки ООН** покладається головна відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки. Відповідно до ст. 34 Статуту ООН Рада Безпеки уповноважується розслідувати будь-який спір або будь-яку ситуацію, яка може призвести до міжнародних суперечок або викликати спір, для визначення того, чи не може продовження цього спору або ситуації загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки. Такі ситуації часто виникають у результаті масових і грубих порушень прав людини.

Відповідно до ст. 39 Статуту ООН Рада Безпеки визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії і робить рекомендації або вирішує, які заходи потрібно вжити для підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки: заходи, не пов'язані з використанням збройних сил (розрив дипломатичних відносин), і заходи військового характеру (операції сухопутних сил членів ООН). На основі цієї статті Рада Безпеки ООН може визначити, що ситуація, пов'язана з масовими порушеннями прав людини в конкретній державі, може загрожувати миру, і, отже, вжити силові заходи щодо відновлення миру.

Для виконання різних завдань Рада Безпеки ООН створює допоміжні органи – комітети, комісії, робочі групи. Досить часто резолюціями Ради Безпеки ООН створюються місії ООН в окремих країнах або регіонах. Як приклад, можна назвати Групу військових спостерігачів ООН в Індії та Пакистані, створену в 1948 р., або місію ООН в Ефіопії та Еритреї, створену в червні 2000 р. На основі

резолюцій Ради Безпеки ООН у 1993 р. були засновані Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії і в 1994 р. Міжнародний трибунал щодо Руанди.

З урахуванням того, що ситуації, які ставлять під загрозу міжнародний мир і безпеку, зазвичай супроводжуються грубими та масовими порушеннями прав людини, значна частина діяльності Ради Безпеки ООН має як пряме, так і опосередковане відношення до прав людини. Насамперед варто зазначити розгляд у Раді Безпеки ООН ситуацій в окремих країнах і регіонах світу, яке мало правозахисний характер.

Одним із перших прецедентів застосування санкцій згідно Розділу VII Статуту ООН у зв'язку з порушеннями прав людини стала ситуація в Південній Родезії в 1965-1966 рр., коли влада там була захоплена расистським режимом. Резолюцією 232 від 16 грудня 1966 р. Рада Безпеки ООН не лише наклала економічні санкції, але й підтвердила «невід'ємні права народу Південної Родезії на свободу і незалежність». У 1977 р. санкції були схвалені проти Південно-Африканської Республіки, яка продовжувала, попри тиск міжнародної спільноти, політику апартеїду.

Разом із тим Рада Безпеки ООН була створена як інструмент міжнародного втручання в збройні конфлікти, насамперед у класичні міждержавні конфлікти. Закінчення ідеологічного протистояння на глобальному рівні призвело до суттєвого посилення взаємопроникнення прав людини й проблеми безпеки. Це супроводжувалось певним переглядом концепції державного суверенітету й терміну «загроза міжнародному миру і безпеці»: все частіше як остання стали розглядатися масштабні порушення прав людини й злочини проти людства. Початок 90-х років XX століття ознаменувався небаченим зростанням залучення Ради Безпеки ООН у діяльність щодо забезпечення прав людини. Питання прав людини почали отримувати дедалі вагомішого звучання в численних резолюціях Ради Безпеки ООН стосовно різних країн світу.

Прецедентною стала ситуація в Сомалі, під час розгляду якої в 1992 р. Рада Безпеки ООН санкціонувала застосування сили з метою «відновити мир, стабільність і правопорядок», хоча конфлікт відбувався на території однієї держави, не зачіпаючи сусідніх держав. Основною причиною для втручання стали масштабні порушення міжнародного гуманітарного права.

Іншим прикладом правозахисної діяльності є безпосереднє втручання Ради Безпеки ООН щодо проведення вільних і чесних виборів відповідно до міжнародних демократичних стандартів. Так, у 1993 р. Рада наклала суворі санкції на Гаїті, а умовою їх зняття було відновлення уряду президента Жана-Бертрана Арістіда.

Суттєвою проблемою є лівійське питання, що було розглянуто Радою навесні 2011 р. У Резолюціях 1970 від 26 лютого 2011 р. і 1973 від 17 березня 2011 р. Рада Безпеки ООН вимагала від лівійської влади поважати права людини та норми міжнародного гуманітарного права й негайно надати доступ міжнародним спостерігачам щодо спостереження за дотриманням прав людини, а також скасувати обмеження щодо всіх видів засобів масової інформації. Крім

того, Рада Безпеки ООН визнала відповідальність лівійського лідера Муаммара Каддафі за накази про розгін демонстрації та порушення прав людини.

З початку 2000-х рр. у діяльності Ради Безпеки ООН набули розвитку декілька тематичних напрямів, безпосередньо пов'язаних із проблематикою прав людини. Насамперед це стосується прав дітей під час збройних конфліктів. Відповідні резолюції Ради Безпеки ООН не тільки закликають держави-членів дотримуватися положень міжнародно-правових актів щодо прав дитини, але й зобов'язують Генерального секретаря ООН представляти спеціальні доповіді Раді з цього питання.

Іншим важливим напрямом діяльності Ради Безпеки ООН, безпосередньо пов'язаних з правами людини, є вирішення питань, пов'язаних із правами жінок, миром і безпекою. Радою було схвалено безліч резолюцій, які засуджують насильство, зокрема сексуальне щодо жінок і дівчат під час збройних конфліктів, а також пропонують конкретні заходи з обліку гендерного виміру в діяльності Ради Безпеки ООН.

Окремої уваги заслуговують резолюції щодо захисту цивільного населення під час збройних конфліктів. У них Рада Безпеки ООН насамперед вимагає, щоб сторони в збройному конфлікті суворо дотримувались зобов'язань у галузі міжнародного гуманітарного права, у питаннях надання притулку.

Необхідно зазначити, що попри те, що Статут ООН не наділяє Раду Безпеки ООН прямими повноваженнями щодо використання санкцій або військового втручання для захисту прав людини, грубі й масові порушення прав людини й міжнародного гуманітарного права все частіше стають приводом для застосування Радою примусових заходів.

Економічна і Соціальна Рада ООН (ЕКОСОР) здійснює дослідження й складає доповіді з міжнародних питань у сфері економічної, соціальної політики, культури, освіти, охорони здоров'я та надає по кожному із цих питань рекомендації Генеральній Асамблеї ООН, державам-членам ООН і спеціалізованим установам системи ООН. Також ЕКОСОР уповноважений робити рекомендації з метою заохочення поваги й дотримання прав людини та основних свобод.

З питань прав людини ЕКОСОР ухвалює резолюції або проекти резолюцій і договорів, які потім надсилаються для схвалення Генеральної Асамблеї ООН. Для надання допомоги під час розгляду питань, що належать до прав людини, при ЕКОСОР була створена Комісія ООН з прав людини (існувала до 2006 р. і її замінила Рада ООН з прав людини) і Комісія ООН зі становища жінок.

ЕКОСОР може створити будь-які допоміжні структури, необхідні для виконання покладених на нього функцій, зокрема щодо захисту прав людини.

До створення Ради ООН з прав людини ЕКОСОР був керівним органом ООН, відповідальним за правозахисні питання. ЕКОСОР керував роботою Комісії ООН з прав людини та Підкомісії щодо заохочення й захисту прав людини. З 2006 р. питання координації діяльності всієї системи ООН у галузі прав людини покладено на Раду ООН з прав людини.

До порядку денного ЕКОСОР належать питання, що стосуються прав людини (ліквідація всіх форм расової дискримінації, права корінних народів, права жінок тощо). ЕКОСОР продовжує розглядати доповіді Верховного комісара ООН з прав людини та Комітету з економічних, соціальних і культурних прав. Також на сесіях ЕКОСОР цим питанням уже не приділяється значної уваги, оскільки після реформи 2006 р. більшість правозахисних функцій ЕКОСОР було де-факто передано Раді ООН з прав людини.

На відміну від Генеральної Асамблеї ООН, яка на регулярній основі безпосередньо розглядає широкий спектр питань прав людини, більшість правозахисних повноважень ЕКОСОР делеговано його допоміжним органам.

ЕКОСОР наділений контрольними функціями щодо дотримання державами-учасниками Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. своїх зобов'язань. Він уповноважений заслуховувати держави-учасниці, виносити рекомендації та взаємодіяти зі спеціалізованими установами ООН. Ці функції в 1985 р. також були передані Комітету з економічних, соціальних і культурних прав.

Потрібно згадати конфіденційну процедуру подавання скарг, яка функціонувала з 1967 до 2006 рр. У 1967 р. ЕКОСОР уповноважив Комісію ООН з прав людини та її допоміжний орган – Підкомісію щодо запобігання дискримінації та захисту меншин – вивчати індивідуальні скарги щодо порушення прав людини, а також представляти у зв'язку з цим доповіді та рекомендації. У 2006 р. зазначена процедура розгляду скарг була передана до повноважень Ради ООН з прав людини.

З 1946 р. як допоміжний орган ЕКОСОР функціонує Комісія зі становища жінок, яка уповноважена розглядати питання стосовно заохочення рівності жінок і чоловіків, покращення становища жінок та дотримання їх прав. Комісія має в конфіденційному порядку розглядати індивідуальні скарги на порушення прав людини, які стосуються становища жінок.

Певний правозахисний регулятор здійснює Комісія соціального розвитку. Вона на постійній основі розглядає широкий спектр питань, пов'язаних зі становищем соціально вразливих груп населення – людей похилого віку, молоді, осіб з інвалідністю тощо.

Як допоміжний орган ЕКОСОР функціонує Постійний форум ООН з питань корінних народів, який виконує одну з основних функцій серед механізмів ООН завдяки своєму складу: 50 % його членів висувається державами та обирається ЕКОСОР, решта призначається Генеральним секретарем ООН з-поміж представників корінних народів.

Форум виник у 2000 р. як консультативний орган при ЕКОСОР. Його мандат полягає в обговоренні питань корінних народів, що стосуються економічного й соціального розвитку, культури, навколишнього середовища, освіти, охорони здоров'я та прав людини.

Форум уповноважений надавати експертні консультації та рекомендації з питань корінних народів ЕКОСОР і через нього – програмам, фондам і спеціалізованим установам ООН. Він повинен інформувати про те, що

здійснюється в рамках системи ООН та її діяльності, пов'язаної з питаннями корінних народів, і сприяти її інтеграції та координації, а також готувати й поширювати інформацію з питань корінних народів.

До допоміжних органів належать 5 регіональних комісій: Економічна комісія для Африки, Економічна і Соціальна комісія для Азії і Тихого океану, Європейська економічна комісія, Економічна комісія для Латинської Америки і Економічна комісія для Західної Азії. Допоміжний механізм ЕКОСОП охоплює 6 постійних комітетів: з програми й координації; з природних ресурсів; по транснаціональних корпораціях; по населених пунктах; по неурядових організаціях; по переговорах з міжурядовими установами.

Значна кількість міжнародних договорів у галузі прав людини передбачає розгляд **Міжнародним Судом ООН** спорів між державами. Відповідно до ч. 2 ст. 36 Статуту ООН держави-члени можуть у будь-який час заявити, що вони визнають без особливої на те угоди, «*ipso facto*», щодо будь-якої іншої держави, яка визнала таке ж зобов'язання, юрисдикцію Суду обов'язковою з усіх правових питань, що стосуються тлумачення договору, будь-якого питання міжнародного права, наявності факту, який, якщо Організацією Об'єднаних Націй буде встановлено, є порушенням міжнародного зобов'язання, характеру й розмірів відшкодування, належного за порушення міжнародного зобов'язання. У разі конфлікту питання про підсудність справи вирішується ухвалою Суду.

Правозахисні функції Міжнародного Суду ООН обмежені. Це обумовлено тим, що Суд уповноважений розглядати конфлікти лише за зверненням держав і надавати консультативні висновки за запитом уповноважених органів і спеціалізованих установ ООН, у той час, коли інші правозахисні механізми (наприклад, договірні органи) наділені ініціативою, мають право самі запитувати інформацію або отримувати її від третіх сторін, зокрема недержавні суб'єкти. Крім того, у розглянутих Судом суперечках додержання прав людини зазвичай не є основним предметом – більшість їх стосується питань державних кордонів, територіальної юрисдикції тощо.

Водночас роль Міжнародного Суду ООН у захисті прав людини на універсальному рівні не можна недооцінювати. У його роботі в цьому напрямку можна виділити такі основні елементи.

1. Кодифікація й прогресивний розвиток міжнародного права.

Міжнародний Суд ООН може надавати консультативні висновки з будь-якого юридичного питання, на запит будь-якої установи, уповноваженої робити такі запити. Генеральна Асамблея ООН або Рада Безпеки ООН можуть отримувати від Міжнародного суду ООН консультативні висновки. Інші органи ООН та спеціалізовані установи системи ООН можуть здійснювати запит на консультативні висновки Суду з юридичних питань, що виникають у межах їх діяльності. Хоча консультативні висновки Міжнародного Суду ООН не обов'язкові, вони – одні з найбільш авторитетних джерел міжнародного «м'якого» права.

Чималу роль у розвитку міжнародного права відіграє й практика Міжнародного Суду ООН та вирішення міжнародних спорів на підставі

міжнародних договорів, звичаєвого міжнародного права та загальних принципів права.

2. *Розгляд позовів про дотримання міжнародних зобов'язань у галузі прав людини.*

Звернувшись до практики попередниці Міжнародного Суду ООН – Постійної палати міжнародного правосуддя, можна констатувати, що вона часто розглядала такі справи. Хрестоматійною стала «шкільна справа», у якій Палата визнала неправомірною практику сілезької влади, яка вимагала підтвердження німецької національності дітей для отримання дозволу на навчання в німецьких школах.

Ще одна справа, яка має правозахисний вимір, – «справа про обприскування гербіцидами з повітря». Вона стосується дотримання права на найвищий досяжний рівень фізичного й психічного здоров'я шляхом збереження здорового навколишнього середовища.

Таким чином, Міжнародний Суд ООН, попри обмежену компетенцію, здійснює важливий внесок як безпосередньо для захисту прав людини, так і для подальшого розвитку міжнародного права в цій галузі.

Місцезнаходження Міжнародного суду ООН – м. Гаага (Нідерланди).

Секретаріат ООН є одним із головних органів ООН, який відповідає за повсякденне функціонування Організації. Однак особливість функцій Секретаріату полягає в тому, що Статут ООН не надає йому конкретних обов'язків у правозахисній сфері. Всі наявні повноваження було покладено на нього іншими органами ООН відповідно до ст. 98 Статуту ООН, яка передбачає виконання Генеральним секретарем і підлеглим йому персоналом «інших функцій, які покладаються на нього».

З 1946 по 1982 рр. діяльність Секретаріату ООН у галузі прав людини здійснювалась Відділом з прав людини й передбачала здебільшого обслуговування головних і функціональних органів Організації – Генеральної Асамблеї ООН, Економічної й Соціальної Ради ООН, Комітету ООН з прав людини (нині Ради ООН з прав людини), Підкомісії щодо запобігання дискримінації та захисту меншин, а також договірних органів з прав людини.

У 1982 р. було створено *Центр ООН з прав людини*, до функцій якого, крім секретаріатського обслуговування відноситься координація діяльності у галузі прав людини в системі ООН, заохочення ратифікації та імплементації міжнародних договорів у галузі прав людини та виконання різного виду доручень Комітету ООН з прав людини (нині Ради ООН з прав людини) та інших органів ООН.

Поворотним моментом у розвитку діяльності Секретаріату ООН у галузі прав людини стала Всесвітня конференція ООН з прав людини 1993 р. у м. Відень (Австрія), яка вказала на необхідність «розширення ролі» Центру з прав людини, підкреслюючи важливість технічного сприяння, та рекомендувала Генеральній Асамблеї ООН розглянути питання щодо створення посади Верховного комісара ООН з прав людини. Це рішення було втілене в життя 20 грудня 1993 р. Резолюцією 48/141 Генеральної Асамблеї ООН.

Верховний комісар ООН з прав людини є посадовою особою Організації в статусі заступника Генерального секретаря ООН. Під керівництвом та егідою Генерального секретаря він несе основну відповідальність за діяльність ООН у галузі прав людини. У межах своєї компетенції Верховний комісар виконує завдання, надані компетентними органами системи ООН у галузі прав людини, і надає рекомендації з метою сприяння ефективному заохоченню й захисту всіх прав людини, відіграє активну роль у справі усунення наявних перешкод і розв'язання нових завдань на шляху до повної реалізації всіх прав людини й у справі недопущення продовження порушень прав людини в усьому світі, підтримує діалог з урядами всіх держав з метою забезпечення поваги до всіх прав людини, а також координує діяльність у сфері заохочення й захисту прав людини в межах усієї системи ООН.

За минулі роки в правозахисній діяльності Секретаріату ООН набув розвитку широкий спектр напрямів, а Управління Верховного комісара ООН з прав людини перетворилося в дієву, самостійну й розгалужену структуру, сфера діяльності якої постійно розширюється та диверсифікується. Крім штаб-квартири в м. Женева (Швейцарія) і відділення в м. Нью-Йорк (США) Управління Верховного комісара ООН з прав людини в тій чи іншій формі представлено більше ніж у 50 державах світу.

Насамперед *Управління Верховного комісара ООН з прав людини* здійснює секретаріатське обслуговування Ради ООН з прав людини та її органів і механізмів, Комісії ООН зі становища жінок і договірних органів з прав людини. Секретаріат ООН відповідає не тільки за організаційно-технічну (підготовка документації й резюме для дискусій, забезпечення проведення засідань, обслуговування діяльності спеціальних доповідачів та незалежних експертів тощо) частину роботи, але й виконує різні доручення. Наприклад, для Універсального періодичного огляду Управління Верховного комісара ООН з прав людини на регулярній основі готує інформацію про здійснення державами своїх правозахисних зобов'язань.

Фото. Емблема Управління Верховного комісара ООН з прав людини

Останнім часом під егідою Управління Верховного комісара ООН з прав людини активно розвиваються програми технічної допомоги й створення

потенціалу, які передбачають використання зовнішніх матеріальних та інтелектуальних ресурсів для зміцнення національних механізмів заохочення та захисту прав людини. Технічне сприяння передбачає оцінювання й аналіз ситуації з дотриманням прав людини на місцях, винесення конкретних рекомендацій, а також спільну з державою діяльність та їх імплементацію. Важливо зазначити, що технічне сприяння Управління Верховного комісара ООН з прав людини здійснює суворо за погодженням із зацікавленою державою, що забезпечує легітимність цієї роботи.

Важлива частина цієї діяльності – сприяння державам в імплементації рекомендацій міжнародних контрольних механізмів у галузі прав людини (наприклад, договірних органів з прав людини або спеціальних процедур Ради ООН з прав людини).

Секретаріат ООН відіграє важливу, хоча й не завжди однозначну роль у залученні уваги світової спільноти до порушень прав людини в окремих державах і регіонах. У тих доповідях, що подаються Генеральним секретарем ООН і Верховним комісаром ООН з прав людини на розгляд органів ООН, інтерактивних діалогах із державами й зверненнях до міжнародної спільноти регулярно вказується на порушення та проблеми.

Важливий вимір діяльності Верховного комісара ООН з прав людини – координація роботи всіх структурних підрозділів ООН з прав людини. Ця різноманітна діяльність охоплює взаємодію з «суміжними» структурами Секретаріату ООН, участь у міжагентських нарадах і конференціях, укладання різного роду індексів і добірок статистичної інформації, сприяння координації діяльності договірних органів з прав людини й спеціальних процедур Ради ООН з прав людини, співпраця з регіональними організаціями, впровадження правозахисного компонента в місії ООН, зокрема миротворчі, взаємодія з інститутами громадянського суспільства й національними правозахисними установами тощо.

Існують прецеденти покладання на Секретаріат ООН контрольних повноважень в галузі прав людини. З точки зору усунення порушень прав людини та їх запобігання надалі помітну роль відіграє посередницька діяльність Верховного комісара ООН з прав людини та особисто Генерального секретаря ООН. Зокрема, вони використовують своє посередництво за індивідуальними випадками в галузі прав людини, наприклад, конфіденційно порушують питання про застосування смертної кари або звільнення ув'язнених. Про результати таких звернень доповідають у Раді Безпеки ООН.

4. Вплив Статуту ООН на формування принципу поваги прав людини й основоположних свобод

З діяльністю ООН у гуманітарній сфері безпосередньо пов'язано формування одного із загальновизнаних принципів міжнародного права - принципу поваги прав людини й основних свобод.

Затвердження в міжнародному праві принципу поваги прав людини і основних свобод вносить зміни в саму концепцію сучасного міжнародного права.

Формально принцип поваги прав людини і основних свобод не закріплений у ст. 2 Статуту ООН, але логічно його можна вивести з вищезгаданих положень, а також ст.ст. 55 і 56 Статуту. Як уже було зазначено раніше, в ст. 55 Статуту ООН проголошується, що «з метою створення умов стабільності і благополуччя, необхідних для мирних і дружніх відносин між націями... Організація Об'єднаних Націй сприяє загальній повазі і дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови і релігії». У ст. 56 Статуту ООН міститься зобов'язання держав-членів здійснювати спільні і самостійні дії в тісній співпраці з Організацією Об'єднаних Націй для досягнення мети, вказаної в ст. 55.

У розвиток положень Статуту ООН щодо захисту прав людини і основних свобод міжнародне співтовариство розробило і прийняло Хартію (Білль) про права людини, що складають Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. та Додаткові протоколи до них. Проте гостре протистояння періоду «холодної війни» значною мірою перешкоджало ефективній співпраці держав різної соціально-економічної орієнтації у галузі прав людини і основних свобод. Потепління міжнародного клімату на початку 70-х років ХХ століття сприяло тому, що у ст. VII Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. був закріплений як самостійний принцип поваги прав людини й основоположних свобод, включно зі свободою думки, совісті, релігії та переконань. У ній, зокрема, проголошується: «Держави-учасниці... заохочуватимуть і розвиватимуть ефективне забезпечення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які впливають із гідності, властивої людській особі, і є важливими для її вільного і повного розвитку». До цього можна додати, що вони є також важливими для мирного гармонійного розвитку міжнародних відносин.

Відповідно до згаданого принципу, кожна держава має суверенну владу видавати норми, що визначають права, свободи й обов'язки своїх громадян. Проте реалізація цієї влади повинна відбуватись у межах чинних норм міжнародного права. Міжнародний контроль у цій галузі не суперечить принципу невтручання у внутрішні справи. У Документі Московської наради Конференції з людського виміру Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1991 р. підтверджується, що «питання, які стосуються прав людини, основних свобод, демократії і верховенства закону, мають міжнародний характер, оскільки дотримання цих прав і свобод складає одну з основ міжнародного правопорядку». Відповідні зобов'язання представляють безпосередній та законний інтерес для всіх держав-членів і не належать до числа суто внутрішніх справ відповідної держави.

Основними положеннями принципу поваги прав людини й основоположних свобод є:

- визнання гідності, яка властива всім членам людського суспільства, а також їх рівних і невід’ємних прав є основою свободи, справедливості й загального миру;
- кожна держава зобов’язана сприяти шляхом спільних і самостійних дій загальній повазі й дотриманню прав людини й основоположних свобод відповідно до Статуту ООН;
- права людини повинні охоронятися владою закону, що забезпечить національний мир і правопорядок, людина не буде змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії й диктатури;
- держава зобов’язана шанувати й забезпечувати всім особам, хто знаходиться в межах її юрисдикції, права й свободи, визнані міжнародним правом, без будь-якого розрізнення щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження тощо;
- кожна людина несе обов’язки стосовно інших людей, суспільства та держави, до яких вона належить;
- держава зобов’язана ухвалювати законодавчі й інші заходи, необхідні для забезпечення загальноновизнаних прав людини;
- держава зобов’язана гарантувати будь-якій особі, права якої порушені, ефективні засоби правового захисту;
- держава зобов’язана забезпечити право людини знати свої права та вчиняти відповідно до них.

Питання для самоконтролю:

1. *Схарактеризуйте основні напрями діяльності Ліги Націй у галузі прав людини.*
2. *Назвіть основні міжнародно-правові акти, ухвалені в рамках Ліги Націй у галузі прав людини.*
3. *Дайте характеристику основних положень міжнародно-правових актів, ухвалених Лігою Націй у галузі прав людини.*
4. *Визначте роль Ліги Націй у формуванні універсальної системи міжнародного захисту прав людини.*
5. *Схарактеризуйте основні положення Концепції захисту прав людини в Статуті ООН.*
6. *Проаналізуйте діяльність головних органів ООН у галузі прав людини.*
7. *Поясніть роль Ради ООН з прав людини в правозахисній діяльності ООН.*
8. *Сформулюйте основні напрями діяльності Центру ООН з прав людини.*

9. Проаналізуйте діяльність Управління Верховного комісара ООН з прав людини.
10. Розкрийте повноваження Верховного комісара ООН з прав людини.
11. Визначте роль Організації Об'єднаних Націй у формуванні універсальної системи міжнародного захисту прав людини.
12. Поясніть вплив Статуту ООН на формування принципу поваги прав людини й основоположних свобод.

РОЗДІЛ III: ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Де ж, врешті-решт, зароджуються ідеї про загальні права людини? У маленьких містах, недалеко від будинку - настільки близько і так мало, що їх не можливо побачити ні на жодній мапі світу... Якщо ці права не мають значення тут, вони не будуть мати великого значення деінде. Без щирої зацікавленості та дій, спрямованих на підтримку їх у себе вдома, ми даремно сподіваємося побачити прогрес у більш широкому світі

Елеонора Рузвельт

(американська громадська діячка, перша леді США, дружина президента США Франкліна Рузвельта)

1. Політико-правові передумови розроблення й ухвалення Загальної декларації прав людини

Сьогоднішня стурбованість питаннями міжнародного захисту прав людини бере початок у період формування Організації Об'єднаних Націй як реакція на події Другої світової війни. Хоча й раніше були певні спроби в цій галузі, проте реальний захист був фрагментарним.

Важливим документом цього етапу став Статут Організації Об'єднаних Націй, який почав рух до тривалої й стійкої інтернаціоналізації прав людини. Як установчий правовий документ універсальної міжнародної міжурядової організації, Статут ООН закріпив основні принципи повоєнного світового порядку. Однак серед принципів, викладених у ст. 2, немає більш-менш чіткого формулювання принципу міжнародної поваги прав людини (сам принцип поваги до прав людини й основоположних свобод, як один з основних принципів міжнародного права, був закріплений в ст. VII Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.).

Але проаналізувавши інші статті Статуту, потрібно зауважити, що в документі все ж таки міститься низка ключових положень, що свідчить про визнання міжнародної поваги до прав людини.

Під час роботи над статутом Організації Об'єднаних Націй у 1943-1945 рр. проблема створення міжнародного механізму захисту прав людини набула статусу глобальної. Це питання було підтримано США, а згодом основні ідеї були зазначені в преамбулі Загальної декларації прав людини 1948 р., зокрема: «зневага і нехтування правами людини призвели до варварських актів, що обурюють совість людства»; прагнення людей до «створення такого світу, де люди «матимуть свободу слова і переконань і будуть вільними від страху і злиднів»; «необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися, як до останнього засобу, до повстання проти тиранії та гноблення».

Декларація прав людини 1948 р. виникла як результат реалізації пропозиції про внесення до проекту Статуту ООН розділу про права людини. Однак у зв'язку з тим, що згаданий розділ через свою складність поставив під загрозу затвердження

основної частини проекту, було вирішено вилучити його зі Статуту й замінити на окремий міжнародно-правовий акт – Загальну декларацію прав людини.

Ініціатива США про розроблення Загальної декларації прав людини була обумовлена активною позицією деяких американських неурядових організацій (Американський інститут права, Комісія забезпечення миру, Американська група планування), яким належала ідея розроблення Декларації та внесення її до тексту Статуту ООН або хоча б як додаток до нього. Під тиском американських неурядових організацій уряд США на конференції з розроблення Статуту ООН у містечку Думбартон-Оксі (США) в 1944 р. надав пропозицію про внесення Декларації до тексту Статуту. Проте ця пропозиція викликала заперечення з боку інших учасників конференції – СРСР і Великобританії, які вважали першочерговим завданням закріплення в Статуті структури й принципів діяльності майбутньої міжнародної організації. Питання щодо прав людини на цій стадії розроблення Статуту представники СРСР і Великобританії класифікували як похідне й другорядне.

Як компромісний варіант США запропонували включити в майбутній Статут тільки статті, що торкалися цілей і задач ООН у галузі прав людини. Ця позиція була підтримана всіма учасниками конференції. До Статуту ООН були внесені положення щодо стратегії організації в галузі прав людини. Таким чином, у Статуті ООН були закріплені цілі й принципи ООН у галузі прав людини та визначені органи ООН, відповідальні за їхню реалізацію. Однією з основних цілей ООН проголошувалося «знову затвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок, у рівність великих і малих націй». Здійснювати зазначені цілі ООН повинна була завдяки координації «міжнародного співробітництва в заохоченні і розвитку поваги до прав людини й основних свобод усіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії» (п. 3 ст. 1), сприяння «загальному... дотриманню прав людини й основних свобод» (ст. 55).

Важливо зазначити, що в Статуті ООН не використовувався такий термін, як «захист прав людини», а лише «заохочення і розвиток поваги до них». Така абстрактність формулювань пояснювалася тим, що більшість держав-членів ООН у цей період, особливо соціалістичні країни, вважали права людини винятково внутрішньою компетенцією держав і не готові були наділяти ООН будь-якими контрольними повноваженнями в цій сфері. Цю позицію закріплено в п. 7 ст. 2 Статуту, яка передбачає, що «цей Статут у жодному разі не дає Організації Об'єднаних Націй право на втручання в справи, які фактично належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави».

Попри абстрактність статутних положень, що стосуються прав людини, необхідно підкреслити значну роль Статуту ООН у створенні правової основи для здійснення нормотворчої діяльності з чітким закріпленням предмету регулювання: а) основні права людини, б) гідність і цінність людської особистості, в) боротьба з дискримінацією (рівність прав чоловіків і жінок, великих і малих націй).

Отже, об'єктом нормотворчої діяльності ООН повинні були стати основні права людини. З цією метою 10 грудня 1947 р. за рішенням Генеральної Асамблеї ООН від 16 листопада 1946 р. на підставі ст. 68 Статуту ООН була створена *Комісія ООН з прав людини* (нині Рада ООН з прав людини), мандатом якої була розробка міжнародних декларацій або конвенцій з питань громадянських свобод. Комісія була сформована в складі 18 представників держав, обраних за принципом рівного географічного представництва. Таким чином, до складу Комісії увійшли представники країн, що належать до різних континентів – Європа (Великобританія, Франція, Бельгія), Америка (США, Чилі), Азія (Китай, Індія), Африка (Єгипет), Австралія, і до різноманітних політичних систем (СРСР, Українська РСР, Білоруська РСР, Польща), що спрямовувало роботу Комісії на узагальнення різноманітних доктринальних підходів, ідеологій і національного законодавства. Також із метою надання допомоги Комісії з прав людини в Секретаріаті ООН був створений *Відділ ООН прав людини*, який очолив відомий канадський професор, спеціаліст у галузі міжнародного права Джон Гамфрі. Підготовлений ним змістовний документ «Документовані нотатки», який узагальнив національне законодавство окремих держав з прав людини та проекти міжнародних неурядових організацій, став основою роботи Комісії ООН з прав людини.

Фото. Члени Комісії ООН з прав людини обговорюють проект Загальної декларації прав людини (1947 р., м. Нью-Йорк, США)

Для підготовки Декларації прав людини було створено тимчасову робочу групу, до складу якої увійшли: американська громадська діячка, перша леді США, дружина американського президента Франкліна Делано Рузвельта – Елеонора Рузвельт, французький юрист, професор Рене Кассен, ліванський академік, дипломат і філософ Шарль Малік, який згодом змінив Елеонору Рузвельт на посаді голови Комісії ООН з прав людини. Доповідачем, якому доручалося підготувати початковий текст Декларації, був призначений Рене Кассен. На 2-й сесії Комісії ООН з прав людини, що проходила в грудні 1947 р., був поданий практично кінцевий проект Декларації прав людини, підготовлений Кассеном, створений на підставі «Документованих нотатків» Відділу ООН прав

людини Секретаріату ООН. Після обговорення в Комісії проект Декларації було надіслано на доопрацювання.

На 3-й сесії (червень 1948 р.) Комісія ООН з прав людини, після вивчення небагатьох зауважень урядів, завершила роботу над проектом Декларації й подала його в Економічну й Соціальну Раду ООН, що направила його для остаточного доопрацювання й ухвалення в III Комітет Генеральної Асамблеї ООН, засідання якого проходило в м. Париж (Франція) в період з вересня по грудень 1948 р.

Отже, робота над текстом Загальної декларації прав людини проводилась протягом двох років, що свідчить про високий ступінь ефективності діяльності членів Комісії ООН з прав людини, які готували цей документ в умовах постійного дипломатичного протистояння. Як було зазначено, об'єднання в Комісії ООН з прав людини, й особливо, в III Комітеті Генеральної Асамблеї ООН (куди входили представники з 58 держав-членів ООН) серед прибічників різноманітних філософських, ідеологічних і релігійних поглядів щодо походження й змісту прав людини точилися гострі дискусії щодо кожної статті проекту Декларації. Про це переконливо свідчить той факт, що з вересня по грудень 1948 р. III Комітет Генеральної Асамблеї ООН провів 85 засідань з питань розроблення проекту Декларації, а голосування проходило близько 1400 разів, фактично, щодо кожного слова й кожної поправки. Унаслідок тримісячних дебатів текст Загальної декларації прав людини все ж вдалося узгодити.

На 183-му пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. Загальна декларація прав людини була ухвалена абсолютною більшістю голосів: із 56 держав, що брали участь у голосуванні, 48 держав підтримали, лише 8 утрималися. Серед них: Білоруська РСР, Чехословаччина, Польща, Саудівська Аравія, СРСР, Українська РСР, Югославія та Південно-Африканський Союз (історичний попередник сучасної держави Південно-Африканської Республіки).

*Фото. Прийняття Загальної декларації прав людини
(Генеральна Асамблея ООН, 10 грудня 1948 р.)*

Загалом результати голосування показали, що розробникам Загальної декларації прав людини, попри різні точки зору, ідеологічні розбіжності, специфіку культурних і релігійних систем, вдалося сформулювати такий текст, який було схвалено в усьому світі.

Позиція держав, які не голосували або утрималися від голосування, пояснювалась відповідною поточною політичною ситуацією в конкретній державі чи відповідному регіоні. Стриманість делегації Саудівської Аравії, наприклад, була викликана такими статтями Декларації, як ст. 18, яка зазначає, що кожен має право «змінювати свою релігію або переконання» та ст. 16 щодо рівності прав чоловіків і жінок у шлюбі. Крім того, Саудівська Аравія заявляла, що Декларація порушує закони Шаріату. Водночас Пакистан, який підписав Загальну декларацію прав людини, критикував Саудівську Аравію за таку її позицію. Низка комуністичних країн утрималися від голосування, оскільки вважала, що Декларація не пішла помітно вперед у засудженні фашизму й нацизму. Елеонора Рузвельт, наприклад, пояснювала стриманість у голосуванні зі сторони держав радянського блоку стосовно ст. 13 щодо права людини вільно залишати будь-яку країну, зокрема й свою власну, тим, що ця стаття надавала право громадянам покидати їхні країни. Туреччина, як світська держава з переважно мусульманським населенням, підписала Декларацію в 1948 р.

Фото. Елеонора Рузвельт з текстом Загальної декларації прав людини 1948 р.

Попри значну роль директора Відділу прав людини ООН канадця Джона Гамфрі в підготовці Декларації, канадський уряд не відразу підтримав цей документ. Спочатку уряд утримався під час голосування за ухвалення проекту, однак згодом проголосував за остаточний варіант.

У 1982 р. іранський представник при Організації Об'єднаних Націй, Саїд Раяє-Хорассані, зазначав, що Декларація прав людини 1948 р. була «світським розумінням іудео-християнської традиції», яка не могла бути реалізованою без конфлікту з мусульманським Шаріатом. У зв'язку з цим 30 червня 2000 р. члени Організації ісламської конференції (нині – Організація Ісламського

співробітництва) офіційно ухвалили рішення підтримати Каїрську декларацію прав людини в ісламі 1990 р. як альтернативний документ, який засвідчив, що люди мають «свободу і право на гідне життя відповідно до Ісламського шаріату» без будь-якої дискримінації за ознакою «раси, кольору шкіри, мови, статі, релігійних переконань, політичних поглядів, соціального статусу чи інших міркувань».

2. Класифікація прав і свобод людини, що містяться в Загальній декларації прав людини

Зазначимо, що Загальна декларація прав людини 1948 р. починається із преамбули, у якій окреслені загальні засади, що визначають причини її проголошення. Статті 1 та 2 Декларації наголошують на принципах гідності, свободи, рівності й братерства.

Основний текст Декларації має чотири блоки. Перший блок (ст.ст. 3–11) проголошує такі права індивіда, як право на життя і заборону рабства. Другий блок (ст.ст. 12–17) проголошує права індивіда в громадянському й політичному суспільстві. Третій блок (ст.ст. 18–21) проголошує такі духовні, публічні й політичні свободи, як свободу віросповідання й свободу асоціацій. Четвертий блок (ст.ст. 22–27) визначає соціальні, економічні й культурні права. Останні дві статті Декларації (ст.ст. 29–30) присвячені обов'язкам індивіда перед суспільством і накладають заборону зловживання правами на шкоду тій меті, яку заклала в них Організація Об'єднаних Націй.

У преамбулі та першій статті Декларації проголошено невід'ємність прав людини для всіх. Цей документ проголошує права, що належать кожній особі, незалежно від національності, раси, кольору шкіри, мови, статі, релігійних, політичних чи інших переконань, соціального чи матеріального становища.

У сучасному світі важливим є те, що кожна особа має бути впевненою в собі частиною суспільства та мати змогу відстоювати свої переконання, не порушуючи права інших.

Концепція прав і свобод людини, закріплена в Загальній декларації прав людини 1948 р., складається з таких компонентів:

- а) основні принципи прав людини;
- б) класифікація прав і свобод людини;
- в) права людини й суспільство;
- г) співвідношення прав особистості й держави.

Відповідно до Декларації основним елементом для визнання прав і свобод людини є гідність особистості. Вона кваліфікується як невід'ємна ознака, оскільки властива «всім членам людської сім'ї від народження, визначає рівність їх прав і свобод, поведження у відношенні один до одного в дусі братерства». (ст. 1)

Рівність прав і свобод означає, що кожна людина повинна володіти ними «незалежно від раси, статі, мови, релігії, політичних переконань, соціального стану, національності, проживання на території незалежної держави, або на

підопічній чи території без самоврядування». (ст. 2) Таким чином, Декларація виходить із розширеного тлумачення прав і свобод людини як у суб'єктній, так і в територіальній сферах.

Для визначення класифікаційних критеріїв прав і свобод людини є ст.ст. 3 та 22 Декларації. Зокрема, у ст. 3 дається загальне розуміння громадянських і політичних прав, що містять: право на життя, на свободу й особисту недоторканність. У наступних ст.ст. 4–21 вони перераховуються, трактуються й конкретизуються. До того ж громадянські права не пов'язуються з приналежністю до громадянства держави, а лише з членством у суспільстві. Тому вони поширюються рівною мірою на громадян та іноземців, що мешкають на території держави. Необхідною умовою надання політичних прав є наявність статусу громадянина держави.

До громадянських прав належать: неприпустимість рабства або підневільного стану; неприпустимість катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження й покарання; право на правосуб'єктність; рівність всіх перед законом; право на відновлення порушених прав; право на справедливий судовий розгляд; неприпустимість свавільного арешту, затримання або вигнання; презумпція невинуватості; право на особисте життя; недоторканність житла; таємницю кореспонденції; вільне пересування і вибір місця проживання; право шукати притулку, рятуючись від переслідування з політичних мотивів; право на створення сім'ї і рівність сторін у шлюбі; право на громадянство; володіння майном; свободу думки, совісті, переконань; свободу мирних зборів і асоціацій. До політичних прав відноситься: право на участь в управлінні державою безпосередньо або через своїх представників.

Стосовно соціально-економічних і культурних прав слід звернути увагу на ст. 22, у якій зазначається значущість прав для забезпечення гідного й вільного розвитку особистості, визначаються засоби й форми їхньої реалізації, а саме: національні зусилля, міжнародне співробітництво, наявність відповідної структури і ресурсів.

Загальна декларація прав людини 1948 р. закріплює такі соціально-економічні й культурні права, як право на працю й створення професійних спілок; право на відпочинок; право на достатній життєвий рівень; медичне обслуговування й соціальне забезпечення; право на освіту; право на участь у культурному житті та користування благами наукового прогресу. (ст.ст. 23–27)

У Декларації підкреслюється взаємозв'язок громадянських, політичних і соціально-економічних прав, необхідність встановлення такого соціального й міжнародного правопорядку, при якому вони можуть бути цілком здійснені. (ст. 28)

Надаючи пріоритет індивідуальним правам, Декларація не розглядає їх ізольовано від суспільства, у якому мешкає людина. Тому права особистості не мають абсолютного характеру, а обмежуються обов'язками перед суспільством.

У Декларації встановлено, що «кожна людина має обов'язок перед суспільством». (п. 1 ст. 29) Взаємозумовленість прав особистості та обов'язків перед суспільством пояснюється тим, що тільки суспільство може забезпечити

«вільний і повний розвиток особистості». (ст. 29) Відсутність детального трактування обов'язків людини мотивується тим, що Статутом ООН було поставлено завдання «знову затвердити віру в права людини», тому, саме правам у Декларації приділяється першочергове значення.

Трактуючи права й свободи людини як невід'ємну властивість особистості, Декларація абсолютизує їх, зменшуючи значення держави у визначенні статусу особистості. Це виявляється у встановленні конкретних вимог до правомірних обмежень прав і свобод людини з боку держави, тобто вони: ґрунтуються на законі, здійснюються з метою «поваги прав і свобод інших, задоволення вимоги моралі, суспільного порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві». (п. 2 ст. 29) Також, допускаючи, як виняток, можливість обмеження прав і свобод, Декларація в імперативній формі забороняє «будь-якій державі, групі осіб або окремим особам займатися діяльністю або чинити дії, спрямовані на знищення прав і свобод». (ст. 30)

Аналізуючи зміст Загальної декларації прав людини, можна простежити її історичне наступництво і схожість із французькою Декларацією прав людини і громадянина 1789 р. Якщо порівняти Загальну декларацію прав людини 1948 р. із вищезгаданим попереднім документом, то можемо побачити багато спільного в змісті, але їх ціннісна база й реалізація кардинально різняться. Загальна декларація прав людини 1948 р., розроблена в нових умовах повоєнної перебудови світу, внесла новаційні моменти як у концептуальному, так і в змістовному плані. Як бачимо, історичний досвід підтверджує тезу про цінність і вагомість документа через призму успішної його реалізації.

Важливо зазначити, що Загальна декларація прав людини, ухвалена 10 грудня 1948 р., дотепер залишається унікальним міжнародним документом, оскільки це був перший міжнародно-правовий акт, у якому викладено й систематизовано громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права людини. Декларація вперше проголосила необхідність єдиного для всіх розуміння прав людини та поєднала дотримання прав людини з рухом до демократії.

3. Загальна декларація прав людини у системі міжнародно-правових актів у галузі прав людини

Система міжнародно-правових актів у галузі прав людини містить близько 300-х міжнародних документів, які можна класифікувати як акти універсального характеру, акти спеціального характеру та акти регіонального характеру. Сучасне міжнародне право характеризується загалом як найбільш демократична, справедлива й прогресивна система з усіх, що існували до цього часу. Вона має величезний вплив на національні правові системи та визначає характер міжнародного співробітництва й міжнародні стандарти у галузі прав людини.

Загальну декларацію прав людини 1948 р. називають «видатним документом в історії людства», «Хартією вольностей для всього людства». Таких високих оцінок не отримував жоден міжнародний документ, адже Декларація компактно й зрозуміло викладає сучасну концепцію прав людини.

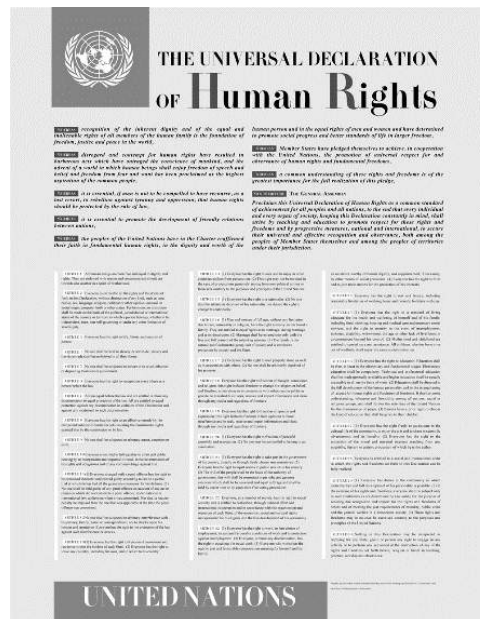

Фото. Загальна декларація прав людини 1948 р.

Беззаперечне значення Загальної декларації прав людини 1948 р. полягає в тому, що вона не тільки містить основні права й свободи людини, обумовивши необхідність державної влади для їхньої гарантії, але й сформувала принципи її організації, подібні до принципів сучасної правової держави. До них належать:

- а) верховенство закону (дозволено все, що не заборонено законом; ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом; покарання й затримання особи, позбавлення її власності можливо тільки на підставі закону);
- б) представницька форма правління (всі громадяни мають право особисто або через своїх представників брати участь у створенні закону; всі громадяни мають рівний доступ до всіх посад відповідно до їх можливостей);
- в) підзвітність всіх органів і посадових осіб.

Отже, Загальну декларацію прав людини 1948 р. можна розглядати як фундамент для формування та розвитку національного законодавства країн світу в галузі прав людини.

Як уже зазначалось, становлення міжнародного права прав людини пов'язано з розробленням й ухваленням міжнародно-правових актів універсального характеру, що складають так звану «Міжнародну хартію прав людини». До зазначеної Хартії, крім Загальної декларації прав людини 1948 р., належить і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. Міжнародна хартія прав людини є нормативно-правовою основою міжнародного права прав людини. Її ще називають Міжнародним Біллем про права людини.

Ухвалення цих міжнародно-правових актів є підґрунтям для затвердження інших міжнародних документів у галузі прав людини, проголошених у Загальній декларації прав людини 1948 р., які насамперед стосуються прав окремих категорій осіб: Конвенція про запобігання злочину

геноциду і покарання за нього 1948 р., Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 р., Конвенція про статус біженців 1951 р., Конвенція про політичні права жінок 1952 р., Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних рабству 1956 р., Конвенція про скасування примусової праці 1957 р., Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р., Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання 1984 р., Конвенція про права дитини 1989 р. тощо.

Відповідно до Загальної декларації прав людини 1948 р., з метою додержання державами-підписантами (членами Ради Європи) та забезпечення на європейському континенті прав і основних свобод людини в 1950 р. була схвалена Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Її ще називають Європейською конвенцією з прав людини. На відміну від Загальної декларації прав людини 1948 р. вона вже має обов'язковий характер.

Безперечним є той факт, що Загальна декларація прав людини 1948 р. відіграє важливу роль у розвитку прав людини не лише на міжнародному, але й на національному рівнях. У Декларації вперше було сформульовано права, які повинна мати кожна людина в будь-якій країні світу. Отже, вона може бути визнана одним із найвидатніших документів в історії людства, документом, який отримав найвищу оцінку серед інших міжнародних документів. Враховуючи цей факт, у 1950 р. Організація Об'єднаних Націй заснувала Міжнародний день прав людини, що відзначається 10 грудня – у день ухвалення Загальної декларації прав людини.

Загальна декларація прав людини 1948 р. – це заклик до всього людства жити в умовах демократії, за законами демократії та розбудовуючи демократію. Цей документ визначив гуманістичний напрямок розвитку міжнародної спільноти, затвердив цінність людського життя в її незаперечності, не розділяючи людство за ознаками раси, релігії, світогляду, культури та способу мислення.

Положення Загальної декларації прав людини стали фундаментом для національного законодавства багатьох країн світу, зокрема конституцій більш ніж 120-ти країн. Декларацію перекладено 375 мовами та діалектами.

На Загальну декларацію прав людини 1948 р. зазвичай посилаються під час пояснення певних положень національного законодавства з прав людини, а також у національній і міжнародній судовій практиці. Перелік, зміст і дозволені обмеження прав і свобод, які містяться в Декларації, перетворилися на загальновизнані звичаєві норми міжнародного права, тобто на міжнародні стандарти прав людини, яких мають дотримуватися всі країни світу. Зокрема, Конституція України увібрала певні фундаментальні положення Декларації, а

саме: про верховенство прав людини, рівність і непорушність прав, права людини на свободу й особисту недоторканість, на достатній рівень життя тощо. Крім того, потрібно звернути увагу на застосування положень Загальної декларації прав людини Конституційним судом України, який часто використовує її положення, визначаючи відповідність українського законодавства та Конституції міжнародним стандартам у галузі прав людини.

Оцінюючи юридичне значення та юридичну силу положень Загальної декларації прав людини 1948 р., необхідно зазначити, що саме проголошені в Декларації основні права й свободи розглядаються сьогодні більшістю країн світу як юридично обов'язкові договірні норми.

Цікавим є те, що зміст Декларації не зовсім відповідає духу рекомендаційних норм. Деякі її положення викладено в наказовій тональності. Так, у ст. 30 містяться положення про те, що жодна держава, група осіб або окрема особа не можуть «вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у Декларації».

Значення Декларації полягає не тільки в тому, що вона стала міжнародним стандартом у галузі прав людини, але й в тому, що вона створила правове підґрунтя для подальшого кодифікаційного процесу в цій сфері міжнародних відносин, який надалі сприяв еволюції концепції прав людини.

Таким чином, Загальна декларація прав людини 1948 р. є визначним міжнародно-правовим документом в історії людства, який отримав найвищу оцінку серед інших міжнародно-правових актів та був визнаний міжнародною спільнотою. Саме цим документом започатковано процес створення й розвитку організаційно-правових основ системи міжнародного захисту прав людини.

Питання для самоконтролю:

- 1. Визначте основні політико-правові передумови розроблення й прийняття Загальної декларації прав людини 1948 р.*
- 2. Назвіть відомих історичних діячів, що зробили значний внесок у розроблення й ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р.*
- 3. Проаналізуйте діяльність Комісії ООН з прав людини в справі ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р.*
- 4. Сформулюйте основні позиції держав, які не проголосували або утрималися від голосування за ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р.*
- 5. Розкрийте зміст основних принципів організації державної влади щодо захисту прав і свобод людини, які висновуються із положень Загальної декларації прав людини 1948 р.*

6. *Надайте детальну класифікацію прав і свобод людини, що міститься в Загальній декларації прав людини 1948 р.*
7. *Розкрийте юридичну природу Загальної декларації прав людини 1948 р.*
8. *Визначте роль Загальної декларації прав людини 1948 р. у розвитку міжнародного права й національного законодавства країн світу в галузі прав і свобод людини.*
9. *Дайте загальну характеристику Міжнародної хартії прав людини.*
10. *Визначте роль Міжнародної хартії прав людини у формуванні системи міжнародного захисту прав людини.*

РОЗДІЛ IV: МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ І ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

*Тільки поважаючи гідність і рівні права усіх членів
людської сім'ї, наші надії на справедливий, безпечний і
мирний світ можуть справдитися*

Пумзіле Мламбо-Нгкука
(політична діячка Південно-Африканської республіки,
виконавчий директор організації «ООН-жінки»)

1. Передумови ухвалення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права

Важливим міжнародно-правовим документом універсального характеру в галузі прав людини є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, який було схвалено Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. (ратифіковано УРСР 19 жовтня 1973 р.). Міжнародний пакт проголошує широкий перелік основних прав і свобод, які повинні надаватися кожною державою всім особам, що перебувають у межах її території та під її юрисдикцією без будь-якого розрізнення щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини. (п. 1. ст. 2)

Загальна декларація прав людини 1948 р. уперше закріпила перелік політичних, соціально-економічних та культурних прав людини. Оскільки цей документ мав форму резолюції Генеральної Асамблеї ООН, він мав рекомендаційний характер і не міг визнаватись як юридично обов'язковий. Саме тому Генеральна Асамблея ООН доручила одночасно Комісії ООН з прав людини (нині Рада ООН з прав людини) через Економічну й Соціальну Раду ООН розробити єдиний пакт про права людини, що охоплював би широкий перелік основних прав і свобод.

На підставі Загальної декларації прав людини 1948 р. Комісія ООН з прав людини (нині Рада ООН з прав людини) розробила запропоновані в 1966 р. для ухвалення юридично обов'язкові документи – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, які найповніше визначили перелік і зміст основних прав людини. Обидва ці міжнародні документи набули чинності в 1976 р. після їх ратифікації, як було обумовлено 35-ма державами. Зміст пактів закріпив різний рівень обов'язковості їх положень для держав-учасниць.

Під час обговорення змісту Міжнародного пакту про громадянські і політичні права між державами інколи виникали суперечки щодо процедури розгляду скарг від окремих осіб. Одні держави пропонували в межах Пакту створити спеціальний міжнародний суд з прав людини, який мав би розглядати справи, порушені не лише державами, а й недержавними організаціями, групами осіб, окремими індивідами. До того ж усі сторони в суді мали б бути в рівних умовах. Інші держави, насамперед СРСР і його східноєвропейські країни-сателіти, виступали не лише проти створення такого суду, але й проти створення

Комітету ООН з прав людини, однією з функцій якого мав би стати розгляд скарг від окремих осіб.

Унаслідок обговорення цих питань було вирішено не вносити положення про розгляд скарг окремих осіб до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а вирішити це питання в спеціальному договорі – Факультативному протоколі до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Цей Факультативний протокол було ухвалено Генеральною Асамблеєю ООН разом з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 16 грудня 1966 р. (Україна приєдналася до Протоколу 25 грудня 1990 р., який набув чинності для неї 25 жовтня 1991 р.). Згідно з цим документом Комітет ООН з прав людини має право приймати й розглядати скарги від окремих осіб лише в тому випадку, якщо держава, під юрисдикцією якої вони знаходилися, була учасницею цього Пакту й визнає компетенцію Комітету, ратифікувала Протокол або приєдналася до нього. Також Комітетом не розглядаються анонімні скарги.

2. Характеристика та структура Міжнародного пакту про громадянські і політичні права

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. складається з преамбули та 53-х статей, об'єднаних у 6-ти частинах.

Структура Пакту виглядає так:

Преамбула;

Частина I (ст. 1) – право народів на самовизначення;

Частина II (ст.ст. 2–5) – порядок виконання передбачених пактом зобов'язань;

Частина III (ст.ст. 6–27) – каталог прав;

Частина IV (ст.ст. 28–45) – правила діяльності Комітету з прав людини;

Частина V (ст.ст. 46–47) – правила тлумачення пакту;

Частина VI (ст.ст. 48–53) – порядок підписання й набуття чинності Пакту.

Держави-учасниці Міжнародного пакту про громадянські і політичні права взяли на себе зобов'язання вжити законодавчих або інших заходів відповідно до своїх конституційних процедур, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у цьому Пакті. (п. 2. ст. 2) «Усі люди, – зазначається в Пакті, – є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону». (ч.1 ст. 26) Окремою статтею в документі визнається право осіб, які належать до етнічних, релігійних і мовних меншостей, «користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою». (ст. 27)

Деякі положення цього Пакту стосуються питань, які регулюються також Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. Це право кожної людини на свободу асоціації з іншими, враховуючи право створювати профспілки й вступати до них для захисту своїх інтересів (п. 1 ст. 22), а також право на одруження й заснування сім'ї, рівність прав та обов'язків обох із подружжя (п. 1, 2, 3 ст. 23), право кожної дитини на

громадянство та «на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі, як малолітньої, з боку її сім'ї, суспільства й держави» (п. 1, 2, 3 ст. 24) тощо.

У третій частині Пакту (ст.ст. 6–27) міститься конкретний перелік громадянських і політичних прав, якими повинна бути забезпечена людина в будь-якій державі: право на життя; заборона катувань чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; неприпустимість без вільної згоди людини піддавати її медичним або науковим дослідом; заборона рабства й работоргівлі в усіх їх видах та примусової праці; право кожного на свободу та особисту недоторканність; право осіб, позбавлених волі, на гуманне поводження і повагу їхньої гідності; право на вільне пересування і свободу вибору місця проживання; рівність усіх осіб перед судами і трибуналами; право кожної людини, де б вона не перебувала, на визнання її правосуб'єктності; невтручання в особисте та сімейне життя людини, недоторканність її житла, таємниці кореспонденції; право на свободу думки, совісті і релігії; право на мирні зібрання тощо.

Серед політичних прав Пакт проголошує право кожного громадянина без будь-якої дискримінації брати участь у вирішенні державних справ як безпосередньо, так і через своїх вільно обраних представників; голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які відбуваються на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні та забезпечують свободу волевиявлення виборців; допускатися у своїй державі на загальних умовах рівності до державної служби тощо.

Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. закріплені в ньому певні фундаментальні права і свободи мають дотримуватися за будь-якої ситуації, навіть під час збройних конфліктів. Так, згідно з п. 1 ст. 4 цього документа «під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вжити заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом лише настільки, наскільки це продиктовано гостротою становища, за умови, що такі заходи не є сумісними з їхніми іншими зобов'язаннями відповідно до міжнародного права і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження».

Однак у п. 2 цієї ж ст. 4 застерігається, що це положення не може бути застосоване до таких фундаментальних прав і свобод як: право на життя (ст. 6); заборона піддавати катуванню чи жорсткому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ст. 7); заборона рабства, работоргівлі, підневільного стану (п. 1, 2 ст. 8); позбавлення волі на тій лише підставі, що невиконані якісь договірні зобов'язання (ст. 11); заборона скасування принципу, згідно з яким кримінальний закон не має зворотної сили (ст. 15); право кожної людини на визнання її правосуб'єктності (ст. 16); право кожного на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18).

Усі ці та інші закріплені в цьому Пакті права в процесі градації загальноприйнятих прав і свобод отримали назву «прав першого покоління».

Нині вони набули характеру «*jus cogens*» (імперативної норми) та повинні виконуватися всіма державами світу, незалежно від того, чи є вони учасниками Пакту.

Відповідно до ст. 28 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права в 1976 р. був утворений **Комітет ООН з прав людини**, який складається з 18 членів. Вони обираються таємним голосуванням зі списку осіб, висунутих для цієї мети державами-учасниками Пакту. Комітет збирається тричі на рік на чотиритижневі сесії (весняна сесія в штаб-квартирі ООН в м. Нью-Йорк (США), літня й осіння – у Відділенні ООН в м. Женева (Швейцарія)).

Держави-учасниці Пакту регулярно подають доповіді до Комітету (безпосередньо або через Генерального секретаря ООН) про стан справ у галузі прав людини та про вжиті заходи з метою прогресу в реалізації цих прав. Доповіді держав-учасниць повинні складатися з двох частин: у першій – загальні положення, а в другій – інформація щодо кожного із закріплених у Пакті прав. Комітет вивчає доповіді, обговорює їх на своїх засіданнях і надсилає державам-учасницям свої зауваження до них. Комітет також може отримувати й розглядати повідомлення держав-учасниць про невиконання певною державою-учасницею своїх зобов'язань відповідно до Пакту та після вивчення питання надавати рекомендації.

Фото. Засідання Комітету ООН з прав людини

Комітет ООН з прав людини правочинний також розглядати скарги й окремих осіб із питань порушення їхніх прав державою-учасницею, під юрисдикцією якої вони перебувають. Ініціаторами скарг повинні бути конкретні особи, чий права, які закріплено в Пакті, були порушені. Жертва правопорушення може звертатися до Комітету як особисто, так і через своїх офіційних представників або близьких родичів. Комітетом розглядаються лише ті порушення прав і свобод, які були допущені після набуття чинності для цієї держави-учасниці як Пакту, так і Протоколу. Комітет розпочинає розглядати

питання про порушення прав і свобод стосовно тієї чи іншої особи лише, якщо були використані всі наявні можливості розв'язання цього питання в середині держави-учасниці національними засобами правового захисту і, якщо паралельно це питання не обговорювалося за іншою процедурою міжнародного врегулювання.

Отже, згідно з Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. захист прав людини покладається, насамперед на національні установи. Але якщо в державі немає незалежного або неупередженого суду, якщо державні органи не забезпечують ефективний правовий захист, особа може безпосередньо звернутися до Комітету ООН з прав людини. Питання про вичерпність внутрішніх (національних) засобів захисту прав людини вирішується в кожному конкретному випадку власне Комітетом ООН з прав людини. Водночас ним аналізуються й враховуються такі чинники, як безглуздість і даремність звернення до судових або адміністративних органів держави-учасниці, де правозастосовна практика унеможлиблює задоволення скарги.

У випадку визнання Комітетом ООН з прав людини скарги справедливою, про це повідомляється відповідній державі-учасниці. Останній надається можливість упродовж шести місяців надіслати до Комітету письмове пояснення щодо сутності питання, а після цього автор скарги може надати свій відгук на роз'яснення держави-учасниці.

За час свого існування Комітетом ООН з прав людини було розглянуто сотні повідомлень і винесено стосовно них відповідні рекомендації. Більшість із них були визнані державами-учасницями та прийняті до виконання.

Розглядаючи індивідуальні повідомлення про порушення прав людини, Комітет ООН з прав людини формулює підсумкові висновки про відповідність законів, судової та адміністративної практики тієї чи іншої держави-учасниці вимогам Пакту. Так само держави-учасниці, виконуючи звернені до них рекомендації Комітету, узгоджують своє законодавство з вимогами Пакту та створюють умови для того, щоб надалі подібні порушення прав людини не допускалися.

З розвитком міждержавних відносин багато з питань, які раніше належали до внутрішньої компетенції держав, почали переходити в площину міжнародного правового регулювання. Одним із таких питань є питання смертної кари.

Документи, що складають Міжнародну хартію прав людини, проголосивши право на життя, не забороняють смертної кари. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. лише забороняє безпідставно позбавляти життя будь-кого. «У державах, які не скасували смертної кари, відзначається у ст. 6 Пакту, смертні вироки можуть виноситися лише за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину й не суперечить приписам цього Пакту й Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. Це покарання може бути здійснене лише на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом». Пакт

забороняє виносити смертний вирок «за злочини, вчинені особами, молодшими вісімнадцяти років, і не виконується щодо вагітних жінок». Кожен, кого засуджено до смертної кари, має право просити про помилування або про пом'якшення вироку. Амністія, помилування або заміна смертного вироку можуть бути даровані в усіх випадках.

До категорії «найтяжчих злочинів» згідно з законодавством більшості держав світу належить вбивство. Але, як свідчить світова практика, лише незначна кількість вбивств заздалегідь готується або здійснюється з корисливою метою. Більшість злочинів цього виду здійснюються людьми в стані наркотичного або алкогольного сп'яніння, під впливом низки інших несподіваних чинників.

Отже, твердження про те, що смертна кара здатна зупинити або різко зменшити рівень злочинності, жодним чином не обґрунтовано. Навпаки, на думку багатьох фахівців, її скасування призведе до позитивних результатів, оскільки буде сприяти гуманізації суспільних відносин та уникненню судових помилок.

Наведені вище аргументи, врешті-решт, створили передумови для того, що 15 грудня 1989 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, спрямований на скасування смертної кари (Україна приєдналася до Протоколу 16 березня 2007 р.). Згідно з цим Протоколом здійснення права кожної людини на життя нерозривно пов'язане із заборонаю смертної кари. Стаття 1 Протоколу зобов'язує держави-учасниці скасувати смертну кару й не виконувати винесені вироки про смертну кару. Так само Протокол забороняє державам-учасницям робити будь-які застереження, за винятком застосування смертної кари за тяжкі злочини, вчинені під час війни. Контроль за дотриманням державами-учасницями положень Протоколу покладений на Комітет ООН з прав людини. Кожна держава, яка стала учасницею Протоколу, надаючи доповіді Комітету про стан прав людини, зобов'язана занести до них також інформацію про вжиті заходи щодо імплементації цього Протоколу.

Ратифікувавши 19 жовтня 1973 р. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Україна намагається неухильно дотримуватися обов'язків, які випливають з положень цього Пакту. До того ж під час підготовки й ухвалення нової Конституції України у 1996 р. її розробники запозичили чимало положень Пакту, які було занесено до тексту Основного Закону нашої держави. Зокрема, це стосується положень, якими закріплювалися деякі громадянські й частково політичні права. Так, ст. 27 Конституції України фактично дублює положення ч. 1 ст. 6 Пакту, а ч. 2 ст. 28 Конституції України аналогічна за змістом приписам ст. 7 Пакту тощо.

3. Контрольний механізм Міжнародного пакту про громадянські і політичні права

Як уже зазначалося, одним з органів ООН, що входить до системи захисту прав людини, є *Комітет ООН з прав людини*. Головною юридичною підставою

діяльності Комітету ООН з прав людини є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ухвалений Резолюцією 2200 (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. Частина IV цього документа (ст.ст. 28–45) присвячена створенню Комітету ООН з прав людини та визначенню основних засад його функціонування.

Окрім процесуальних підстав діяльності Комітету ООН з прав людини, які містяться в Пакті, важливе значення для його діяльності й функціонування мають і матеріальні норми цього документа, у яких закріплено основні права та свободи людини. Саме контроль за виконанням державами-учасниками Пакту їхніх зобов'язань, що є наслідком цих норм, розгляд фактів їх порушень і винесення рекомендацій (зауважень і міркувань) з цього приводу і є головним предметом діяльності Комітету.

Механізм Комітету складається з таких елементів: персональний склад (члени) Комітету; Голова та Заступники Голови Комітету; Секретаріат.

Провідну роль у внутрішньо організаційному механізмі Комітету ООН з прав людини насамперед відіграють його члени (персональний склад). Порядок формування персонального складу Комітету регулюється положеннями Пакту та Правилами процедури Комітету. Так, згідно зі ст. 28 Пакту до складу Комітету входять 18 членів. Така кількість є середнім показником для органів ООН у галузі прав людини. Найбільше членів нині налічує Комітет ООН з усунення всіх форм дискримінації щодо жінок – 23. Найменша кількість членів (10) – у Комітетах ООН з примусових зникнень та протидії катувань.

Оскільки роботу в Комітеті ООН з прав людини члени здійснюють на непостійній основі, вони можуть поєднувати її з іншими видами діяльності. Наприклад, Ф. Ермакора (Австрія), який був членом Комітету в 1959–1980 рр. та 1984–1987 рр., поєднував цю діяльність із депутатським мандатом Національної ради Австрії, а Б. Грефрат (Німецька Демократична Республіка), який був членом Комітету в 1977–1986 рр., одночасно виконував функції представника Німецької Демократичної Республіки в Третньому комітеті Генеральної Асамблеї ООН.

Кожна держава-учасниця Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. може висувати дві кандидатури на посаду члена Комітету, проте обрати можна лише одного з цих кандидатів. Після подання кандидатур Генеральний секретар ООН складає список кандидатів за алфавітом і надає його для ознайомлення державам-учасникам не пізніше ніж за місяць до дати виборів, згідно з п. 3 ст. 30 Пакту. Крім того, до цього списку додаються короткі біографії кандидатів.

Члени Комітету ООН з прав людини обираються таємним голосуванням на чотирирічний термін, з правом переобрання на засіданні держав-учасниць Пакту. Для обрання достатньо простої більшості голосів присутніх за умови наявності кворуму в дві третини від їх загальної кількості. Організацією виборів членів Комітету, як чергових, так і позачергових, займається Генеральний секретар ООН, який скликає відповідні засідання держав-учасниць Пакту.

Під час виборів членів Комітету ООН з прав людини враховуються критерії, передбачені ст.ст. 28–29 та ст. 31 Пакту, а саме: громадянство держави-учасниці Пакту; високі моральні якості; справедливий географічний розподіл членів і представництво різних форм цивілізації та основних правових систем; принаймні декілька осіб, які обираються до складу Комітету, повинні мати певний юридичний досвід.

Члени Комітету ООН з прав людини виконують свої функції впродовж чотирьох років із правом переобрання на наступний відповідний термін. У разі відставки або смерті члена Комітету, відповідно до ст.ст. 33–34 Пакту, Голова Комітету повідомляє про це Генерального секретаря ООН, який оголошує це місце вакантним і проводиться процес обрання нового члена, відповідно до вищезазначеної процедури, за винятком ситуацій, коли до закінчення строку повноважень на відповідній посаді залишається менше шести місяців.

Члени Комітету ООН з прав людини обирають зі свого складу Голову та трьох Заступників Голови. Вони обираються на дворічний термін із правом переобрання й виконують свої функції лише, якщо є чинними членами Комітету. Голова Комітету виконує функцію оперативного керівництва Комітетом та інші функції, які покладені на нього Пактом, Протоколами до нього та Правилами процедури Комітету. Заступники Голови надають йому допомогу під час виконання цих функцій, а також заміщають його в разі потреби, маючи ті ж права та обов'язки, що й Голова.

Основними повноваженнями Голови Комітету ООН з прав людини, які передбачені Правилами процедури, є переважно ті, що пов'язані із процедурними аспектами діяльності Комітету, зокрема відкриття й закриття засідань Комітету; керівництво дебатами; забезпечення дотримання процедури й порядку на засіданнях; надання слова; винесення питань на голосування; оголошення рішень тощо.

Ще одним постійним органом Комітету ООН з прав людини є Секретаріат. Відповідно до п. 23 Правил процедури Секретаріат Комітету, а також ті допоміжні органи, які можуть бути засновані в майбутньому, створюється Генеральним секретарем ООН.

До основних завдань, які реалізуються Секретаріатом Комітету ООН з прав людини, окрім організаційно-технічного забезпечення роботи Комітету, належать: складання й поширення звітів про засідання Комітету, а також доповідей, рішень та інших офіційних документів; отримання від держав-учасниць пропозицій щодо формування порядку денного Комітету; приймання повідомлень про порушення згідно з Протоколом I до Пакту тощо. Також передбачається право Комітету створювати інші допоміжні органи, які будуть необхідні для виконання ним своїх функцій, визначати їх склад і повноваження. Ці органи можуть мати власних посадових осіб, ухвалювати власні правила процедури або ж застосувати у своїй діяльності чинні Правила процедури Комітету.

У межах Комітету ООН з прав людини можуть функціонувати робочі групи, які створюються відповідно до п. 93–95 Правил процедури. До їх складу

входять 5 членів Комітету. Вони здійснюють підготовчу роботу щодо оптимізації роботи Комітету. Головною функцією робочих груп Комітету є розгляд повідомлень про порушення, отриманих Комітетом, на предмет їх прийнятності, а також щодо питання черговості їх розгляду, доцільного спільного розгляду декількох повідомлень тощо. Але варто наголосити, що остаточними є лише позитивні рішення робочих груп щодо прийнятності повідомлень. У разі ухвалення негативного рішення щодо прийнятності, воно потребує додаткового затвердження на засіданні Комітету.

Спеціальні доповідачі Комітету ООН з прав людини призначаються в трьох випадках.

У першому випадку – відповідно до п. 95 (3) Правил процедури для роботи з повідомленнями про порушення, які подаються в Комітет. У цьому випадку доповідачі виконують функції, аналогічні робочим групам, однак із власною специфікою.

У другому випадку – згідно з п. 101 (1) Правил процедури, Комітет призначає спеціального доповідача з метою аналізу заходів держави-учасниці, які було вжито відповідно до п. 4 ст. 5 Першого Факультативного Протоколу до Пакту. У цьому положенні йдеться про те, що Комітет за підсумками розгляду отриманих повідомлень про порушення повідомляє свої міркування щодо цього відповідній державі-учасниці та особі, яка надала повідомлення. Зі свого боку доповідач зобов'язаний встановити, які конкретні заходи було вжито державами-учасницями за результатами отриманих міркувань.

У третьому випадку спеціальний доповідач виконує аналогічні функції лише стосовно Заключних зауважень, ухвалених за результатами розгляду доповідей держав-учасниць, а саме: здійснює спостереження за вжиттям державами-учасницями Пакту подальших заходів щодо імплементації Заклучних зауважень і рекомендацій Комітету ООН з прав людини.

Можна виокремити три види повноважень Комітету ООН з прав людини, які передбачають реалізацію певних процедур, спрямованих на ефективний контроль за виконанням і дотриманням положень Пакту, а саме:

- розгляд доповідей держав-учасниць і надання Заклучних зауважень на них;
- видання Зауважень загального порядку, у яких здійснюється тлумачення Пакту;
- розгляд індивідуальних повідомлень про порушення відповідно до Протоколу I до Пакту.

Відповідно до ст. 40 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. держави-учасниці зобов'язуються подавати доповіді про здійснення ними заходів для втілення в життя прав, визнаних у цьому Пакті, і про результати, яких досягли, застосовуючи ці права. Крім доповіді, під час її розгляду Комітет ООН з прав людини може вимагати від держав-учасниць надання більш детальної інформації у вигляді додаткової доповіді. Основною функцією подання й розгляду цих доповідей вважається проведення регулярних і систематичних перевірок досягнутого прогресу в реалізації договірних

зобов'язань з метою налагодження діалогу між відповідними міжнародними контрольними органами та цією державою-учасницею, аби надати останній допомогу щодо внесення поправок в її внутрішнє законодавство й практику, які вимагаються згідно з її міжнародними договірними зобов'язаннями.

Кожна держава-учасниця Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. надсилає свою доповідь Комітету ООН з прав людини в обов'язковому порядку впродовж року після набуття чинності Пакту щодо неї, а в усіх наступних випадках – на вимогу Комітету. Відповідно до п. 2 і 66 Правил процедури Комітет самостійно визначає періодичність надання доповідей. На своїй 13-й сесії Комітетом було ухвалено рішення, згідно з яким такі доповіді держави-учасниці повинні надавати на його розгляд через п'ять років, починаючи з моменту розгляду першої доповіді чи додаткової інформації. Рішення про направлення державі-учасниці запиту щодо надання доповіді здебільшого ухвалюється Комітетом. Єдиний виняток з цього правила передбачено в п. 66 Правил Процедури Комітету. Так, у період між сесіями Комітету, запит може бути направлений Головою Комітету, який діє, консультуючись із членами Комітету. Термін, упродовж якого доповідь повинна бути підготовлена й передана на розгляд Комітету, визначається ним індивідуально в кожному конкретному випадку. (п.п. 3, 66 Правил процедури) Крім того, Комітет через Генерального секретаря ООН може повідомляти державі-учасниці про бажану форму й зміст таких доповідей. (п.п. 4, 66 Правил процедури)

З метою надання державам-учасникам допомоги у виконанні завдань, покладених на них Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 1966 р., та полегшення процесу підготовки доповідей, Комітет ООН з прав людини розробив Керівні принципи щодо форми й змісту доповідей держав-учасниць. Ці принципи було схвалено на 308-му засіданні Комітету під час XIII сесії 27 липня 1981 р. Згодом вони декілька разів переглядалися в 1991, 1995, 1999 рр.

Чинна процедура розгляду доповідей держав-учасниць була розроблена у 2002 р. і складається із двох основних етапів, які відбуваються впродовж двох сесій. На першій сесії доповідь вивчається спеціальною групою, яка складається із 4–6 експертів, один із яких представляє той самий регіон, що й держава-доповідач. Робоча група визначає одного із членів Комітету ООН з прав людини як відповідального за поглиблене вивчення доповіді. Крім того, робоча група контактує із державою-учасницею, яка надала доповідь, та, за потреби, зі спеціалізованими установами ООН для уточнення тих чи інших питань, які можуть виникнути під час розгляду доповіді. Державі-учасниці приблизно за півроку до другого етапу надсилаються уточнювальні питання, які, як і доповіді, перекладаються робочими мовами й публікуються. Після отримання доповідей Комітет ООН з прав людини повідомляє представників держави-учасниці через Генерального секретаря ООН про дату, тривалість і місце проведення сесії, на якій будуть розглядатися та обговорюватися їхні доповіді, а, в разі потреби, і про засідання, де буде ухвалюватися рішення про подання запиту на отримання

додаткової інформації. Розгляд доповідей держав-учасниць відбувається під час відкритого засідання, яке може тривати протягом дня, та містити запитання до представників держави-учасниці. На обох засіданнях можуть бути присутніми представники відповідної держави-учасниці, а в другому випадку – під час ухвалення рішення про запит на отримання додаткової інформації представники держав-учасниць повинні бути готові відповісти на питання членів Комітету ООН з прав людини (п. 68 Правил процедури). Крім того, перед початком процедури розгляду Комітет проводить закриту зустріч із представниками спеціалізованих установ ООН, у яких виникли запитання та зауваження до доповіді. Також у практиці мають місце зустрічі із представниками громадянського суспільства відповідної держави-учасниці.

Генеральний секретар ООН може провести консультації з Комітетом ООН з прав людини, за підсумками яких може надіслати окремим спеціалізованим установам ООН примірники тих частин доповідей, які стосуються їхньої компетенції. Комітет може запропонувати спеціалізованим установам ООН надати власні зауваження щодо цих доповідей.

Крім того, з 2010 р., Комітет ООН з прав людини може застосовувати й дещо іншу процедуру розгляду доповідей держав-учасниць. Сутність альтернативного варіанту полягає в тому, що державам-учасницям попередньо надсилається перелік питань, і доповідь, фактично, є відповіддю на ці питання. Водночас у юридичній науці акцентується увага на низці проблем щодо ефективності застосування механізму розгляду доповідей держав-учасниць Комітетом ООН з прав людини. Однією з таких проблем науковець-правознавець Дж. Донеллі називає низьку якість доповідей держав-учасниць та їх невідповідність затвердженим стандартам: «Багато доповідей здебільшого складаються з витягів із законів чи конституції або з відверто неправдивих чи неповних даних про виконання угод. І незалежно від якості заслуханої доповіді, процес контролю на цьому, як правило, призупиняється аж до наступної доповіді через п'ять років». Іншою проблемою інколи стає несвоєчасність подання доповідей державами-учасницями. Наприклад, Дж. Донеллі наводить приклад Заїру, доповідь якого була запланована на 1979 р., але ця держава подала її лише в 1987 р.

До компетенції Комітету ООН з прав людини належить розгляд двох видів повідомлень про порушення прав та свобод, закріплених у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р.: 1) ті, які надходять від держав-учасниць Пакту та 2) індивідуальні повідомлення від громадян держав-учасниць. Обидва ці механізми спрямовані на забезпечення дотримання державами-учасницями взятих на себе зобов'язань згідно з Пактом, а також відновлення порушених прав та свобод.

Механізм подання індивідуальних скарг до Комітету ООН з прав людини застосовується доволі часто й нині виступає одним із найефективніших механізмів у сучасному міжнародному праві. Правові положення щодо розгляду Комітетом ООН з прав людини скарг, які надходять від держав-учасниць, містяться в ст.ст. 41-42 Пакту та Правилах процедури Комітету ООН з прав

людини. Так, згідно зі ст. 41 Пакту всі держави-учасниці визнають компетенцію Комітету «одержувати і розглядати повідомлення про те, що якась держава-учасниця стверджує, що інша держава учасниця не виконує своїх зобов'язань за цим Пактом». Якщо проаналізувати зміст ст.ст. 41, 42 Пакту, то можна дійти висновку, що ці положення встановлюють два способи розгляду скарг, поданих до Комітету:

– «добрі послуги», які надаються в межах чинних процедур та інституційного механізму Комітету; (ст. 41)

– розгляд повідомлень спеціально створеною з цією метою Погоджувальною Комісією. (ст. 42)

Застосування обох цих способів відбувається послідовно: якщо не вдалося досягти результату за допомогою добрих послуг Комітету ООН з прав людини, існує можливість створення спеціальної Погоджувальної Комісії.

Питання для самоконтролю:

- 1. Назвіть передумови розроблення й ухвалення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.*
- 2. Поясніть юридичну природу норм Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.*
- 3. Розкрийте структуру Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.*
- 4. Надайте перелік прав, які закріплено в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р.*
- 5. Розкрийте склад і порядок формування Комітету ООН з прав людини.*
- 6. Проаналізуйте процедуру розгляду індивідуальних скарг Комітетом ООН з прав людини.*
- 7. Розкрийте процедуру розгляду доповідей держав-учасниць Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.*
- 8. Визначте роль і місце Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. у системі міжнародного захисту прав людини.*

РОЗДІЛ V: МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ І КУЛЬТУРНІ ПРАВА

Політичні, економічні та соціальні досягнення сучасного суспільства існують поряд із постійним порушенням прав людини. Проте постійний захист цих прав важливий як для гармонійного розвитку окремої особистості, так і для розвитку суспільства загалом

Далай-лама XIV
(духовний лідер Тибету)

1. Передумови ухвалення Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права

Ще одним важливим міжнародно-правовим актом універсального характеру в галузі прав людини є Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, ухвалений Організацією Об'єднаних Націй 16 грудня 1966 р. (ратифікований Українською РСР 19 жовтня 1973 р.).

Економічні, соціальні й культурні права належать до прав другого покоління. Вони порівняно нещодавно були проголошені та знайшли своє закріплення в національному законодавстві різних країн світу, а також у міжнародно-правових документах.

У конституціях і законодавчих актах різних держав протягом XVIII–XIX століть були закріплені переважно громадянські і політичні права. Економічні й соціальні права в той період розглядались як другорядний, побічний продукт їх розвитку. І лише на початку XX століття у конституціях деяких держав помітний наголос робиться на соціально-економічних правах (Конституція Мексики 1917 р., Веймарська Конституція Німеччини 1919 р., Конституція Іспанії 1931 р., Конституція СРСР 1936 р., Конституція Ірландії 1937 р., Конституція Японії 1946 р., Конституція Італії 1947 р. тощо).

На початку XX століття укладаються перші міжнародні договори в цій галузі. Вони здебільшого врегульовували трудові відносини. До таких міжнародних договорів потрібно віднести Статут Ліги Націй, а також конвенції, які були розроблені й ухвалені в межах Міжнародної організації праці (МОП).

З ухваленням у 1945 р. Статуту ООН, а згодом Загальної декларації прав людини 1948 р. розпочинається якісно новий етап у міжнародно-правовій регламентації вказаних прав. Як і під час розроблення Загальної декларації прав людини, у процесі обговорення положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права виявилось багато розбіжностей між державами, які належали до різних соціально-економічних систем. Тому не всі із запропонованих прав було внесено до цього Пакту. Так, через потужний опір із боку СРСР та інших соціалістичних держав з документа була вилучена будь-яка згадка про право кожного на володіння власністю, а також про заборону насильницького й свавільного позбавлення цього права. Зі свого боку США наполягали на тому, що федеративна держава не в змозі гарантувати здійснення закріплених у Пакті прав і свобод на території всіх її складових частин. Але все

ж такі державам вдалося досягнути компромісу й Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права був схвалений.

2. Характеристика та структура Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, так само як і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, передбачає насамперед міжнародний захист на світовому рівні індивідуальних, а не колективних прав і свобод людини.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права більш змістовно визначив такі права людини, як право на працю, на страйк, на охорону здоров'я, на освіту, на участь у культурному житті, а також права засуджених.

Юридичні особливості Пакту пов'язані з особливостями проголошених у ньому економічних, соціальних й культурних прав. Економічні, соціальні і культурні права за аналогією з громадянськими та політичними правами є невід'ємними та відіграють не менш важливу роль у визначенні правового становища людини в сучасному світі. Проте існують певні особливості в реалізації економічних, соціальних і культурних прав. Вони витратні, тобто обсяг їхньої реалізації залежить від економічного добробуту держави, а тому не може бути однаковим у країнах із різним рівнем економічного розвитку. Реалізація цих прав пов'язана з розширенням патерналістських функцій держави (держава забезпечує потреби громадян, а громадяни в обмін на це дозволяють владі диктувати моделі своєї поведінки, як публічної, так і приватної), що завжди містять потенційну загрозу авторизації влади, а тому повинні мати межі.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. складається з преамбули та 31 статті, які поділені на 5 частин.

У преамбулі зазначається, що права, проголошені в Пакті, впливають із гідності, яка властива людській особистості, а ідеал людини, вільної від страху та злиднів, можна отримати лише за умов, коли кожен може користуватися своїми економічними, соціальними й культурними правами. Конкретизація названих прав починається затвердженням права на працю (ст. 6); права кожного на справедливі й сприятливі умови праці (ст. 7); право на соціальне забезпечення, зокрема соціальне страхування (ст. 9); право кожного на достатній для нього та його сім'ї життєвий рівень (ст. 11); право кожної людини на освіту (ст. 13); право на участь у культурному житті, користування результатами наукового прогресу (ст. 15).

Згідно зі ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. держави, які приєдналися до нього, беруть на себе зобов'язання як в індивідуальному порядку, так і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній та технічній сферах, максимально використовувати наявні ресурси для забезпечення поступової реалізації зазначених прав усіма належними способами, зокрема, ухваленням законодавчих актів.

Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. надав можливості для структурування прав людини в три групи:

- 1) право на працю в справедливих і сприятливих умовах; (ст.ст. 6–8)
- 2) право на соціальний захист, достатній життєвий рівень і на найвищий можливий рівень фізичного та психічного здоров'я; (ст.ст. 9–12)
- 3) право на освіту й користування досягненнями культури та результатами наукового прогресу. (ст.ст. 13–15)

Проте Пакт відрізняється від інших схожих за природою й сутністю міжнародних документів тим, що окрім проголошення та визначення того чи іншого права, яке належить до системи соціальних прав, у ньому наводиться також перелік (хоча й не вичерпний) тих заходів, які повинні бути застосовані державами-учасниками для реалізації названих прав, а саме: розроблення програм професійно-технічного навчання, шляхи й методи досягнення продуктивної зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні й економічні свободи людини.

Держави-учасниці беруть на себе зобов'язання, що права, проголошені в цьому Пакті, будуть гарантовано реалізовані без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин.

Попри названі положення Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., деякі держави-учасниці впродовж тривалого часу заперечували юридичну обов'язковість його норм щодо економічних, соціальних і культурних прав, мотивуючи це тим, що вони мають лише рекомендаційний характер. І лише щойно позиція більшості держав із цього питання змінилася. Вони стали визнавати юридичну обов'язковість положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.

У 1986 р. експертна комісія зробила такі висновки:

- усі права й свободи людини є неподільними, взаємопов'язаними та є невід'ємною частиною міжнародного права;

- Пакт покладає певні юридичні зобов'язання на його учасників. Учасники повинні обов'язково вжити всіх заходів, зокрема законодавчого й адміністративного характеру, для здійснення прав, закріплених у цьому міжнародному договорі. Крім того, передбачено право кожного на судовий захист соціально-економічних прав;

- держави, які приєдналися до Пакту, незалежно від стану свого економічного розвитку, зобов'язані забезпечити соціально-економічні й культурні права для всіх осіб хоча б у мінімальному обсязі.

Такий підхід до юридичної обов'язковості виконання Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. знайшов відображення в Підсумковому документі Всесвітньої конференції ООН з прав людини, яка відбулась у 1993 р. у м. Відень (Австрія).

На обов'язковому характері соціально-економічних прав наголошується в багатьох інших міжнародних документах, ухвалених у рамках ООН. У них

насамперед зазначається, що Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. є основою для дій на міжнародному й регіональному рівнях, а також для впровадження його норм у життя. А єдиним його недоліком є те, що не всі держави-учасниці через свій низький економічний розвиток, брак необхідних ресурсів здатні реалізувати його положення. Тому у таких державах положення Пакту можуть запроваджуватись поступово. Проте окремі права, проголошені Пактом, наприклад, право засновувати професійні спілки й вступати до них (ст. 8), не залежать від рівня економічного розвитку держави й повинні бути надані негайно.

Отже, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. не просто містить побажання або рекомендації декларативного характеру, але й покладає конкретні зобов'язання на держави-учасниць.

Україна, попри отримання в спадок від СРСР планову економіку й суттєве обмеження економічних прав громадян, під час підготовки й ухвалення нової Конституції України в 1996 р. змогла імплементувати до її тексту значну частину положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. Так, ст. 43 Конституції України фактично відтворює положенням ст. 6 Пакту, а ст. 46 Конституції України за змістом дуже схожа на ст. 9 Пакту тощо.

3. Контрольний механізм Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права

Через неоднозначне, а інколи навіть негативне ставлення багатьох держав до соціально-економічних прав, під час розробки Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. не було передбачено створення окремої розгалуженої системи міжнародного механізму контролю за їх дотриманням за аналогією з Комітетом ООН з прав людини, створеним із метою постійного моніторингу стану дотримання державами-учасницями положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.

Відповідно до ст. 16 держави-учасниці Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. зобов'язуються подавати на розгляд Економічної і Соціальної Ради ООН лише доповіді про вжиті ними заходи та про прогрес щодо дотримання прав, визнаних у цьому Пакті. Але в зазначеному міжнародному договорі не було передбачено створення спеціального органу для обговорення таких доповідей держав-учасниць. Лише в 1976 р. було запроваджено спеціальну Робочу групу, а в 1985 р. без внесення поправок до Пакту було ухвалено рішення замінити Робочу групу на **Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав**, який і дотепер розглядає відповідні доповіді держав-учасниць.

До складу Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав входять 18 експертів, які є визнаними компетентними фахівцями в галузі прав людини.

Обираючи членів Комітету, належним чином враховуються справедливий географічний розподіл і представництво різних форм соціальних і правових систем. Усі місця в Комітеті (15 місць) розподілено порівну між регіональними

групами, тоді як решта (3) – пропорційно збільшенню загальної кількості учасників від кожної регіональної групи. Експерти обираються на сесіях Економічної і Соціальної Ради ООН прямим таємним голосуванням терміном на чотири роки з-поміж висунутих державами-учасницями Пакту кандидатів. Вибори проходять раз на два роки.

Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав проводить дві тритижневі сесії на рік у Відділенні ООН в м. Женева (Швейцарія). Крім того, двічі на рік за тиждень до основної сесії збирається передсесійна робоча група, яка вивчає доповіді держав-учасниць і формує списки додаткових питань.

Фото. Засідання Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав

Посадові особи Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав (Голова, троє його заступників й доповідач) обираються строком на два роки з можливістю переобрання.

Комітет подає доповіді про свою діяльність в Економічну й Соціальну Раду ООН. Організаційно-технічне забезпечення діяльності Комітету здійснює Генеральний секретар ООН.

Мандат Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав визначено Ч. 4 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. та резолюціями Економічної і Соціальної Ради ООН. Основне його завдання – розгляд періодичних доповідей держав-учасниць про вжиті ними заходи для досягнення дотримання прав, визнаних у Пакті, які вони зобов’язані презентувати кожні чотири роки.

Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав не здійснює розгляд індивідуальних скарг або повідомлень. Також він не має повноважень проводити розслідування або приймати повідомлення від держав-учасниць про порушення іншими державами-учасницями їх зобов’язань за Пактом.

У своїй діяльності Комітет спирається на безліч інформаційних джерел, зокрема доповіді, які презентуються державами-учасницями, і зведення, що надходять зі спеціалізованих установ ООН – Міжнародної організації праці (МОП), Організації Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

(ЮНЕСКО), Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (ФАО), а також з Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), Центра Організації Об'єднаних Націй з населених пунктів (ООН Хабітат) тощо. Комітету також представляють інформацію неурядові й громадські організації, які діють на території держав, що ратифікували Пакт, міжнародні правозахисні організації, а також інші договірні органи Організації Об'єднаних Націй. При цьому, Комітет може користуватися загальнодоступними літературними джерелами.

Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 2008 р., передбачив компетенцію Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав щодо отримання й розгляду повідомлень про порушення прав, закріплених у зазначеному Пакті.

Протокол встановлює безпосередні критерії прийнятності таких повідомлень; заходи, які повинна вживати держава-учасниця у разі повідомлення про порушення нею будь-якого з прав, передбачених Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.; визначає механізм співробітництва держави-учасниці з Комітетом. Текст документа містить положення стосовно спільного врегулювання проблемних питань, заходи, що вживатимуться державою-учасницею за результатами процедури розгляду повідомлення Комітетом, а також механізм міжнародної допомоги та співробітництва.

Повідомлення можуть надаватися фізичними особами або групами осіб від їх імені, які знаходяться під юрисдикцією держави-учасниці та, які стверджують, що вони є жертвами порушення цієї державою-учасницею будь-якого з прав, передбачених Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.

Проте Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав не розглядає повідомлення до тих пір, поки не переконається в тому, що всі доступні внутрішні засоби правового захисту було належним чином вичерпано. Хоча це правило не застосовується в тих випадках, якщо вживання таких засобів не виправдано затягується або навряд чи далі принесе реальний результат. Проаналізовано випадки, коли Комітет може визнати повідомлення неприйнятним, а саме:

- якщо його не представлено протягом одного року після використання внутрішніх засобів правового захисту (за винятком випадків, коли жертва може продемонструвати неможливість спрямувати повідомлення протягом цього строку);

- якщо факти, які є предметом повідомлення, мали місце до того, як цей Протокол набув чинності для відповідної держави-учасниці, тобто вони несумісні з положеннями Пакту;

- якщо це зловживання правом на представлення повідомлення або інші випадки, передбачені ст. 3 Протоколу.

Відповідно до процедури Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав у конфіденційному порядку доводить будь-яке повідомлення, надане згідно з цим Протоколом, до відома відповідної держави-учасниці (за винятком, коли Комітет вважає повідомлення неприйнятним без згадування відповідної держави-учасниці). Зі свого боку держава-учасниця після отримання повідомлення повинна надати Комітету свої письмові пояснення або заяви, які коментують це питання.

У разі неможливості спільного врегулювання питання за допомогою засобів Комітету, він продовжує процедуру розгляду повідомлення. Після вивчення повідомлення Комітет надає відповідним сторонам свої міркування стосовно повідомлення разом зі своїми рекомендаціями. Держава-учасниця належним чином розглядає зазначені матеріали й надає Комітету письмовий звіт, зокрема про всі вжиті заходи з урахуванням рекомендацій Комітету.

Якщо Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав отримує правдиву інформацію, яка свідчить про серйозні та систематичні порушення державою-учасницею прав, закріплених у Міжнародному пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Комітет пропонує цій державі-учасниці співпрацювати у вивченні інформації та надати зауваження щодо відповідної інформації. Комітет може призначити одного або декількох своїх членів для проведення розслідування й термінової презентації доповіді Комітетові. Після цього Комітет надсилає результати свого розслідування відповідній державі-учасниці разом із зауваженнями та рекомендаціями, на які відповідна держава-учасниця надає свої відповіді.

Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 2008 р. зобов'язує державу-учасницю забезпечити широке інформування про існування цього Пакту й Протоколу до нього, а також сприяти отриманню доступу до інформації щодо рекомендацій Комітету, зокрема з питань, що стосуються цієї держави-учасниці. Ухвалення Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права дозволяє накопичувати міжнародний досвід реалізації економічних, соціальних і культурних прав, активізувати співробітництво між державами-учасницями цього міжнародного договору як на двосторонньому рівні, так і безпосередньо з Комітетом з економічних, соціальних і культурних прав.

Приєднання України до Факультативного протоколу стане доказом незмінності обраного стратегічного курсу нашої держави на реалізацію та гарантування прав і свобод людини в Україні, зокрема економічних, соціальних і культурних, сприятиме зміцненню іміджу України як правової й демократичної держави й утвердженню загальнолюдських цінностей та розуміння змісту основних прав і свобод людини.

Питання для самоконтролю:

- 1. Назвіть передумови розроблення й ухвалення Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.*
- 2. Поясніть юридичну природу норм Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.*
- 3. Розкрийте структуру Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.*
- 4. Надайте перелік прав, закріплених у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.*
- 5. Поясніть особливості реалізації державами-учасницями прав, зазначених у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., відповідно від економічного добробуту держави.*
- 6. Розкрийте склад і порядок формування Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав.*
- 7. Розкрийте процедуру розгляду доповідей держав-учасниць Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.*
- 8. Визначте місце й роль Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. у системі міжнародного захисту прав людини.*

РОЗДІЛ VI: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ РАДИ ЄВРОПИ

Сьогодні система захисту прав людини в Європі - одна з більш прогресивних у світі. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейський суд з прав людини, різні механізми й інститути моніторингу, а також мій Офіс працюють над тим, щоб держави виконували свої зобов'язання щодо захисту, поваги й дотримання прав людини. Права людини зобов'язують держави захищати наші свободи, прагнути забезпечити гідність і справедливість для всіх. Я твердо націлена використовувати свій мандат, щоб допомогти державам виправдати ці очікування

Дуня Миятович
(Комісар Ради Європи з прав людини)

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

Рада Європи, РЄ (Council of Europe, CoE) – перша європейська міжнародна міждержавна організація, яка була створена після Другої світової війни. Організація діє на підставі Статуту, ухваленого в 1949 р. Рада Європи об'єднує 47 європейських демократичних держав. У 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи.

Цілями Ради Європи є: захист прав людини й парламентської демократії; забезпечення принципу верховенства права; прийняття європейських угод, які повинні стандартизувати діяльність держав-членів у соціальній і правовій сферах; сприяння усвідомленню й розвитку європейської культурної самобутності тощо.

Конкретними досягненнями в діяльності Ради Європи є сотні прийнятих рекомендацій для держав-членів із найважливіших питань життя суспільства й безліч європейських конвенцій і договорів.

Найвідомішими серед цих документів є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейська соціальна хартія 1961 р. (переглянута в 1996 р.), Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 р., Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р., Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 р. тощо.

Фото. Штаб-квартира Ради Європи
(м. Страсбург, Франція)

Від початку діяльності Ради Європи принцип поваги прав людини став одним із головних напрямів діяльності цієї організації. Відповідно до Статуту Ради Європи свобода особи, політична свобода й верховенство права, які сповідають держави-члени, лежать в основі «будь-якої справжньої демократії».

Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. оцінюється як одне з найбільших досягнень Ради Європи. Вона є фундаментом всього комплексу міжнародно-правового регулювання в галузі прав і свобод людини, її законних інтересів і потреб, початком шляху демократичних держав до втілення в життя загальнолюдських цінностей. Рада Європи забезпечує високі стандарти захисту прав людини в державах-членах в наслідок використання положень Конвенції.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод була схвалена 4 листопада 1950 р. Комітетом міністрів Ради Європи, а 3 вересня 1953 р., після того, як її ратифікували вісім держав, Конвенція набула чинності. Україна як член Ради Європи ратифікувала Конвенцію 17 липня 1997 р., яка набула чинності для неї 11 вересня 1997 р.

Конвенція складається з преамбули та 59 статей. Також основний текст Конвенції доповнюють протоколи, які розширюють перелік прав та свобод і вдосконалюють механізм їх захисту. Показово, що з 59 статей Конвенції власне каталогу прав присвячено менш як двадцять, решта – визначає організацію й порядок діяльності особливого наднаціонального складного юрисдикційного механізму, основне завдання якого – застосування норм Конвенції до конкретних ситуацій.

Фото. Підписання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (4 листопада 1950 р., м. Страсбург, Франція)

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і Протоколи до неї гарантують такі права й свободи: право на життя (ст. 2); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5); право на справедливий суд (ст. 6); право на

повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8); право на свободу думки, совісті і віросповідання (ст. 9); право на свободу вираження поглядів (ст. 10); право на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13); право не бути притягненим до суду або покараним двічі у справі про кримінальне правопорушення (ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції); право на оскарження у справі про кримінальне правопорушення (ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції); право на відшкодування у разі судової помилки у справі про кримінальне правопорушення (ст. 3 Протоколу № 7 до Конвенції); право на шлюб та рівноправність кожного з подружжя (ст. 12 Конвенції, ст. 5 Протоколу № 7 до Конвенції); право на захист власності (ст. 1 Першого протоколу до Конвенції); право на освіту (ст. 2 Першого протоколу до Конвенції); право на вільні вибори (ст. 3 Першого протоколу до Конвенції); свободу пересування (ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції).

Крім того, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та Протоколи до неї забороняють: катування і нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання (ст. 3); застосування покарання без закону (ст. 7); використання рабства і примусової праці (ст. 4); дискримінацію особи (ст. 14 Конвенції, Протокол № 12 до Конвенції); застосування ув'язнення за борг (ст. 1 Протоколу № 4 до Конвенції); вислання громадян (ст. 3 Протоколу № 4 до Конвенції); колективне вислання іноземців (ст. 4 Протоколу № 4); смертну кару або страту (Протокол № 6 до Конвенції).

У Конвенції також зазначається, що з метою захисту інтересів держави, національної безпеки, економічного добробуту, здоров'я та моралі суспільства, прав і свобод інших людей чи запобігання злочинам або заворушенням держави-учасниці можуть обмежувати права людини, проголошені Конвенцією. Однак таке право держав не є абсолютним і за жодних обставин не може бути порушено зобов'язання держави поважати право особи на життя й обов'язки щодо заборони катувань, рабства, неприпустимості зворотної дії закону.

Принципово важливим є те, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. відмовилась від традиційних уявлень про компетенцію постійних міжнародних судових органів як обмежених виключно спорами між державами. Вона передбачає пряме звернення громадян до створеного нею наднаціонального органу – Європейський суд з прав людини. Судовий захист прав громадян перестав бути прерогативою лише відповідних держав. Саме завдяки ефективному забезпеченню прав людини, насамперед через реалізацію права на індивідуальне звернення за захистом порушених прав до Європейського суду з прав людини, Конвенція стала першим міжнародним документом, який реально забезпечує широкий спектр громадянських і політичних прав.

Отже, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. разом з Протоколами до неї за своєю юридичною природою є обов'язковим міжнародно-правовим актом, який запровадив систему наднаціонального контролю за дотриманням прав людини на внутрішньодержавному рівні.

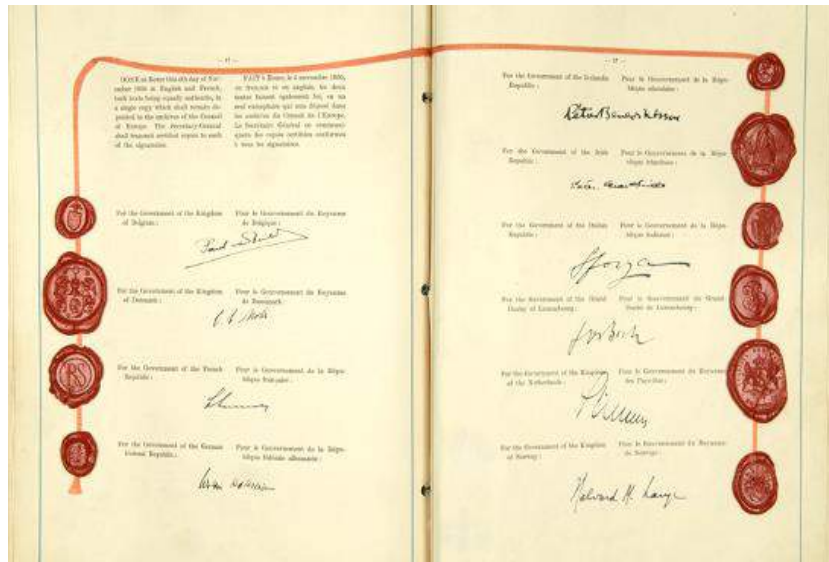

Фото. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. посіла особливе місце в системі міжнародно-правового захисту прав людини. На ній ґрунтується вся європейська система захисту прав людини.

2. Європейський суд з прав людини

Європейський суд з прав людини, ЄСПЛ (European Court of Human Rights, ECHR) – міжнародний судовий орган регіонального рівня, заснований Радою Європи в 1959 р. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. визначає умови функціонування ЄСПЛ. 18 вересня 1959 р. був ухвалений Регламент Європейського суду з прав людини. Перше рішення Суду було винесене 14 листопада 1960 р. (справа «*Lawless проти Ірландії*»).

Європейський суд з прав людини розглядає індивідуальні (в основному) та міждержавні (рідше) заяви (справи) та виносить рішення стосовно порушень прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Суд виносить свої рішення, керуючись нормами цієї Конвенції й практикою застосування своїх попередніх рішень.

Рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими для держав-учасниць Конвенції. Контроль за їх виконанням здійснює Комітет Міністрів Ради Європи. Також на запит Комітету Міністрів Суд надає консультативні висновки з питань права щодо тлумачення й застосування норм Конвенції.

Чимало рішень ЄСПЛ призвели до внесення суттєвих змін у національному законодавстві, судовій або адміністративній практиці в багатьох сферах. Завдяки практиці Суду Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. залишається потужним і динамічним інструментом, який здатен відповідати новим викликам і зміцнювати верховенство права, а також демократію в Європі.

Європейський суд з прав людини складається з 47 суддів, що відповідає чисельності держав-членів Ради Європи, що ратифікували Конвенцію. (ст. 20) Судді повинні бути високоморальними, а також мати кваліфікацію, необхідну

для призначення на відповідну суддівську посаду, чи бути юристами з визнаним рівнем компетентності. Упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися ніякою діяльністю, що є «несумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або вимогами виконання посадових обов'язків на постійній основі». (ст. 21)

*Фото. Європейський суд з прав людини
(м. Страсбург, Франція)*

Парламентська Асамблея Ради Європи обирає суддів зі складу осіб, запропонованих державами-членами (три особи) строком на дев'ять років. Судді не можуть бути переобрані. Суддя може бути звільнений з посади, якщо рішення про його невідповідність встановленим вимогам буде ухвалене іншими суддями більшістю у дві третини голосів. (ст. 23)

Європейський суд з прав людини має Секретаріат, який забезпечує юридичну, адміністративну й технічну підтримку його роботи. До його складу входять юристи («юридичні секретарі»), адміністративні й технічні співробітники, а також перекладачі. Наразі це близько 640 співробітників, які є громадянами держав-членів Ради Європи. Співробітники Секретаріату наймаються на роботу самим Судом (Радою Європи), а не номінуються відповідною державою-членом Ради Європи, є представниками лише Суду, і в жодному разі – не державу свого громадянства, заявників або держав-відповідачів. Співробітники Секретаріату працюють у різних юридичних відділах, прикріплених до секцій Суду.

Стаття 26 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. передбачає створення в межах Суду трьох різних типів органів: комітетів, палат і Великої палати.

Комітет, до складу якого входить три судді, може визнати неприйнятною або вилучити з реєстру справ індивідуальну заяву, якщо така ухвала може бути винесена без додаткового вивчення. Кожна така ухвала є остаточною й особа, що звернулася із заявою, не може вимагати її перегляду.

У палатах, на другому рівні організаційної структури Суду, здійснюється більша частина його роботи. До складу палат входять сім суддів, зокрема й член

палати за посадою – суддю, якого було обрано від зацікавленої держави-учасниці, або особа, яка призначається для участі в засіданнях у разі відсутності такого судді.

Палата приймає ухвали щодо прийнятності й суті міждержавних та індивідуальних заяв, які не було визнано неприйнятними в комітетах. Здебільшого палата ухвалює рішення щодо прийнятності окремо від рішення по суті.

Велика палата – третій рівень, на якому здійснюється робота Суду. До складу Великої палати входять сімнадцять суддів. Окрім члена Великої палати за посадою, до складу Великої палати входять Голова Суду, заступники Голови, голови палат та інші судді, які визначаються відповідно до регламенту Суду.

Велика палата вповноважена розглядати лише ті справи, які було передано до неї та лише в трьох випадках, відповідно до ст. 30 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., палата може відмовитись від своєї юрисдикції на користь Великої палати за таких обставин:

- якщо справа, яку розглядає палата, порушує серйозне питання щодо тлумачення Конвенції чи Протоколів до неї;
- якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може призвести до результату, несумісного з рішенням, ухваленим Судом раніше;
- якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього.

На будь-якій стадії провадження Європейський суд з прав людини може надати послуги зацікавленим сторонам для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї. У разі досягнення дружнього врегулювання Суд вилучає справу з реєстру, шляхом винесення ухвали, яка містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення. Це рішення передається Комітету міністрів Ради Європи, який здійснює нагляд за виконанням умов дружнього врегулювання, викладених в ухвалі.

Унаслідок підвищення обізнаності європейців про їхні права Суд став заручником власного успіху. Адже для розгляду певних справ необхідно близько п'яти років, а це сприяє створенню значної черги.

Керуючись принципом «справедливість із затримкою – жодної справедливості», Рада Європи створила робочу групу для пошуку шляхів покращення ефективності Суду. Результатом цієї роботи стало схвалення поправки до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – Протокол № 14 від 13 травня 2004 р. Цей Протокол запроваджує низку змін:

- одноособовий суддя може ухвалювати рішення щодо прийнятності скарги (таке рішення раніше ухвалювали троє суддів);
- якщо справа значною мірою є тотожною тим, які вже раніше розглядалися Судом, і фактично виникає через те, що держава-учасниця не змінює своє національне законодавство з метою корегування питань, що вже раніше порушувалися в попередніх рішеннях, справа може бути розглянутою трьома суддями, а не Палатою з семи суддів;

- справа визнається неприйнятною, якщо вважається, що позивач не зазнав «суттєвої шкоди» (проте це правило не є суворим);
- держава-учасниця може постати перед Судом за позовом Комітету міністрів Ради Європи, якщо держава відмовляється виконати рішення, винесене не на її користь;
- Комітет міністрів Ради Європи може звернутися до Суду за «інтерпретацією» рішення, щоб посприяти визначенню найкращого шляху для його виконання державою-учасницею.

Водночас важливо зазначити, що до компетенції Європейського суду належить розгляд і вирішення справ щодо порушень прав і свобод, що сталися або тривали після набуття чинності Конвенцією чи відповідним Протоколом для держави-учасниці.

Європейський суд з прав людини є наднаціональною міжнародною судовою установою, яка розглядає скарги осіб щодо порушення їхніх прав державами-учасниками Конвенції.

Отже:

1) особа може звернутися до Європейського Суду, якщо вважає, що вона особисто є жертвою порушення однією з держав-учасниць Конвенції прав чи основоположних свобод, які захищаються Конвенцією та Протоколами до неї;

2) Європейський суд може розглядати лише ті заяви, у яких йдеться про порушення гарантованих Конвенцією та Протоколами до неї прав – одного або декількох. Відповідно до ст. 32 Конвенції юрисдикція Європейського суду з прав людини поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення й застосування Конвенції та Протоколів до неї та які передаються на його розгляд відповідно до ст.ст. 33, 34 і 47 Конвенції. Суд не виконує функції національного суду та не має повноважень скасовувати або змінювати рішення національних судів. Суд також не може безпосередньо втручатися в діяльність органу влади, дія або бездіяльність якого спричинила порушення;

3) особа може звернутися до Суду лише зі скаргами, предмет яких перебуває у сфері відповідальності суб'єкта владних повноважень (наприклад, парламенту, суду, прокуратури тощо) однієї з цих держав-учасниць. Суд не розглядає заяви, що спрямовані проти приватних осіб або недержавних інституцій;

4) згідно з п. 1 ст. 35 Конвенції Суд приймає заяви до розгляду лише після того, як були використані усі внутрішні засоби юридичного захисту, і лише протягом шести місяців із дати винесення остаточного рішення (1 серпня 2021 р. набув чинності 15 Протокол до Конвенції, що передбачає відповідні процедурні зміни, а саме скорочення строку подачі заяви з 1 лютого 2022 р. до чотирьох місяців). Суд не розглядає заяви, які не відповідають цим умовам прийнятності;

5) перед зверненням до Суду особа повинна використати усі засоби судового захисту в державі, проти якої спрямована заява, що могли б призвести до усунення порушення, що є предметом оскарження;

6) якщо заява стосується рішення національного суду (наприклад, вироку), то після того, як особа використала звичайну процедуру судового оскарження, немає потреби знову вдаватися до спроб перегляду цього рішення. Також не обов'язково використовувати позасудові засоби юридичного захисту або звертатися зі скаргами або заявами, наприклад, до парламенту, глави держави або уряду, міністра чи уповноваженого з прав людини, оскільки ці засоби захисту не вважаються такими, що необхідно використати перед зверненням до Суду;

7) заяву до Суду можна подати протягом шести місяців (з 1 лютого 2022 р. - чотирьох місяців) після ухвалення остаточного рішення судом або органом влади, до компетенції яких належить визначення питання, що є предметом звернення до Суду. Шестимісячний строк (з 1 лютого 2022 р. - чотирьохмісячний) відраховується з моменту ознайомлення з остаточним судовим рішенням.

8) перебіг шестимісячного строку (з 1 лютого 2022 р. – чотирьохмісячного) припиняється з моменту отримання Судом від особи першого листа, у якому чітко викладено – хоча б у стислій формі – предмет заяви, яка подається, або заповненого формуляра заяви. Звичайного запиту з проханням надати інформацію, щоб зупинити перебіг шестимісячного строку, недостатньо.

Фото. Засідання Європейського суду з прав людини

Порядок подання заяви до Європейського суду з прав людини

Офіційними мовами Європейського суду з прав людини є англійська й французька, але за бажанням особи можна звертатися до Секретаріату Суду офіційною мовою однієї з держав, що ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. На початковій стадії провадження Суд може також листуватися з особою цією мовою. Проте, якщо Суд не визнає заяву неприйнятною на підставі надісланих документів, а вирішить запропонувати Уряду висловити свою позицію щодо скарг заявника, Суд буде листуватись англійською чи французькою мовою, а заявник, за загальним правилом, повинен буде надсилати подальші зауваження англійською або французькою мовою.

Суд приймає лише ті заяви, які надіслано поштою (а не телефоном). Якщо заява відсилається електронною поштою або факсом, обов'язково потрібно продублювати її звичайною поштою. Також немає потреби бути особисто присутнім у Суді для усного викладення обставин справи.

Листи й документи, які надсилаються до Суду, не варто прошивати степлером, склеювати чи скріплювати будь-яким іншим способом. Усі сторінки повинні бути послідовно пронумеровані.

Місцезнаходження Європейського суду з прав людини – м. Страсбург (Франція).

Україна, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., взяла на себе зобов'язання визнавати юрисдикцію Європейського суду з прав людини. Це наблизило національну систему захисту прав людини до загальноєвропейської практики та надало всім, хто перебуває під юрисдикцією України, право на звернення до Європейського суду з прав людини у випадках порушення нашою державою, її органами, посадовими особами норм Конвенції, положення якої визнані обов'язковими на території України. Це право передбачено ст. 55 Конституції України, яка надає можливість звернення за захистом своїх порушених прав до судових установ міжнародних організацій після використання особою національних засобів захисту. 23 лютого 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Згідно з цим законом, розглядаючи справи в судах України, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та практика Європейського суду з прав людини повинні використовуватися як джерела права.

3. Європейська соціальна хартія

Європейська соціальна хартія 1961 р. – міжнародний договір, ухвалений 18 жовтня 1961 р. Радою Європи (переглянута 13 травня 1996 р.) з метою захисту окремих соціальних та економічних прав громадян держав-членів. Хартія, що набула чинності 26 лютого 1965 р., є втіленням ідеалів європейського соціал-демократичного руху.

Документ визначає соціальну орієнтацію економічного розвитку європейських країн, закріплює високі матеріальні стандарти життя, які можна досягнути в умовах ефективного функціонування соціально спрямованої ринкової економіки, взаємодії державних органів влади, підприємців і найманих працівників у розв'язанні суперечливих питань організації сучасних форм виробництва. Хартія закріплює за робітниками широкі соціальні права (на дотримання високих стандартів охорони праці, відпочинок, страхування на випадок безробіття, пенсійне забезпечення, рівність жінок і чоловіків в оплаті однакової праці, законний страйк тощо), а також встановлює взаємні зобов'язання соціальних партнерів.

Намагаючись надати більш дієвого захисту соціальним та економічним правам і створити ефективний юридичний механізм такого захисту, Рада Європи

надалі ухвалила низку додаткових протоколів до Європейської соціальної хартії 1961 р., що значно розширили перелік соціальних прав і вдосконалили систему контролю.

Так, 5 травня 1988 р. був ухвалений Додатковий протокол до Європейської соціальної хартії 1961 р., який дозволив позбутися певних прогалин у системі захисту соціально-економічних прав людини. Серед них право працівників на рівні можливості та рівне ставлення під час вирішення питань щодо працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі, право працівників отримувати інформацію й консультації на підприємстві, право працівників брати участь у визначенні й покращенні умов праці та виробничого середовища на підприємстві, право кожної особи похилого віку на соціальний захист. Додатковий протокол 1988 р. до Європейської соціальної хартії набув чинності 4 вересня 1992 р.

*Фото. Підписання Європейської соціальної хартії
(18 жовтня 1961 р., м. Турин, Італія)*

21–22 жовтня 1991 р. у м. Турин (Італія) на Конференції на рівні міністрів було ухвалено рішення оновити й адаптувати зміст Європейської соціальної хартії 1961 р. зокрема з метою врахування основних соціальних перетворень, які відбулися після прийняття її тексту. Так, 21 жовтня 1991 р. був ухвалений Протокол про поправки, так званий «Туринський протокол», який вніс поправки до Європейської соціальної хартії 1961 р. щодо реформування процедури контролю за здійсненням прав, передбачених Хартією. Додатковий протокол 1991 р. до Європейської соціальної хартії набув чинності в грудні 1991 р.

9 листопада 1995 р. був ухвалений наступний Додатковий протокол до Європейської соціальної хартії 1961 р., який встановив процедуру колективних скарг. Цей Протокол набув чинності з 1 червня 1998 р. Проте зміни й доповнення кардинально не розв'язали проблеми захисту соціальних та економічних прав у державах-членів Ради Європи. Хартія потребувала оновлення і в травні 1992 р. спеціальний комітет з підготовки нового проекту Хартії (Комітет «Charte – Rel»)

узявся до роботи щодо вдосконалення її положень. Результатом цієї роботи стала нова редакція Хартії, яка отримала назву «Європейська соціальна хартія (переглянута)», яка була схвалена й відкрита для підписання на 98-му засіданні Комітету міністрів Ради Європи 3 травня 1996 р. (набула чинності 1 липня 1999 р.).

Європейська соціальна хартія 1996 р. (переглянута) – це міжнародний договір, який об'єднав усі права, що були закріплені в Хартії 1961 р., Додаткових протоколах 1988, 1991 та 1995 рр.

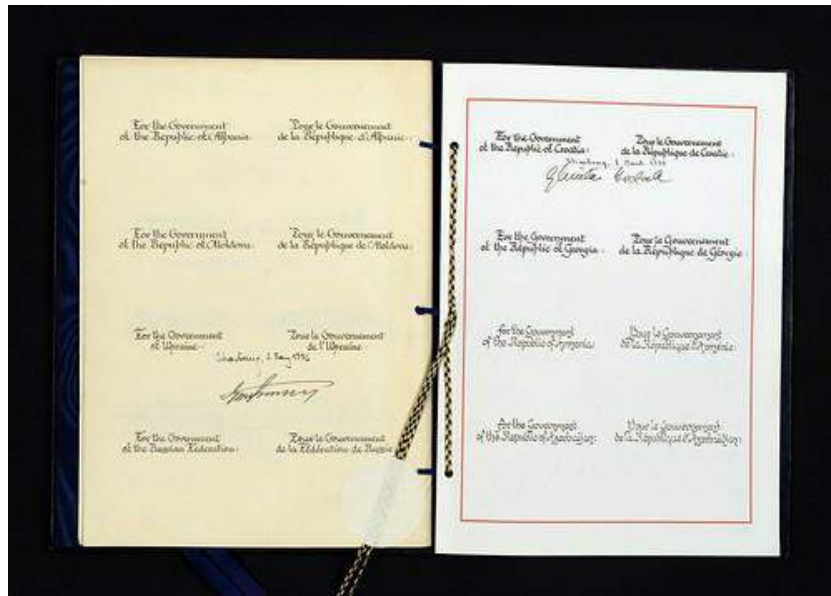

Фото. Європейська соціальна хартія 1961 р.

Отже, на сьогодні юридично й фактично діють два документи – Європейська соціальна хартія 1961 р. і Європейська соціальна хартія 1996 р. (переглянута). Це виявилось проблемою вибору для держав. Водночас Рада Європи навела аргументи на користь саме Хартії 1996 р. (переглянутої): «Переглянута хартія – це єдиний документ, який гарантує основні соціальні й економічні права в усій їх повноті. Враховуючи еволюцію в галузі соціальних прав за останні 30 років, цей сучасний документ ліквідував прогалини, що мали місце в Хартії 1961 р., і зараз є європейським договором про захист прав людини, що відповідає реаліям ХХІ століття. Крім того, у цьому договорі об'єднані в одне ціле всі права, що гарантуються Хартією 1961 р. і Додатковими протоколами. Хоча деякий час обидві хартії будуть існувати синхронно, але з часом оновлений варіант Хартії замінить варіант 1961 р.».

На сьогодні всі 47 держав-членів Ради Європи вже підписали Європейську соціальну хартію 1996 р. (переглянуту). Україна ратифікувала її 14 вересня 2006 р.

Робоча група з соціальних прав, що була створена Координаційним комітетом з прав людини Ради Європи в червні 2003 р. для вивчення питання, що стосуються можливості захисту соціальних прав Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., можливості та доцільності внесення деяких із цих прав у систему Європейського суду з прав людини, у своєму звіті зазначила, що від початку необхідно чітко з'ясувати сферу застосування

концепції «соціальних прав» з метою виконання своїх повноважень. Робоча група вважає, що доцільно зосередити увагу на вивченні соціальних прав за змістом Європейської соціальної хартії 1996 р. (переглянутої), водночас визнаючи, що поняття «соціальні права» можна розуміти більш широко, охоплюючи економічні та культурні права.

Отже, практика імплементації Хартії вимагає виходити з того переліку соціальних прав, який вже закріплений у Хартії 1996 р. (переглянутій). Також загальновизнаним є те, що це найбільш широкий каталог соціальних прав, який встановлений на рівні міжнародного договору регіонального рівня, якою є Європейська соціальна хартія 1996 р. (переглянута).

Загалом Європейська соціальна хартія 1996 р. (переглянута) у частині I закріплює 31 право людини, а у частині II конкретизує ці права й містить зобов'язання держав-учасниць щодо їх гарантування.

Юридичний механізм Європейської соціальної хартії має певні особливості. Перша полягає в способі представлення прав. Річ у тім, що права, назви яких винесені в назву статті, поділяються на більш конкретні права, що закріплені в окремих пунктах зазначених статей. У такий спосіб і за рахунок такої конкретизації перелік прав значно розширено. Під час ратифікації держава-учасниця повинна зазначити, які саме пункти конкретної статті вона обирає для ратифікації. Відповідно держава-учасниця повинна й звітувати окремо щодо виконання зобов'язань за кожним таким пунктом.

Інша особливість полягає в тому, що за змістом одне й те саме право може забезпечуватися різними пунктами з інших статей. Права за Хартією «переплетені» в різних статтях, що, на перший погляд, не мали би прямого зв'язку з основним правом, як про це зазначено в назві статті. Слід звернути увагу й на те, що в національному законодавстві правило кожного пункту забезпечується значною кількістю норм, які містяться в різних нормативно-правових актах. Також окремим правам надано особливого статусу, що підкреслено в належності статей, які передбачають такі права, до групи обов'язкових статей для ратифікації Хартії.

Згідно зі статтею А «Зобов'язання» частини III Хартії кожна Сторона зобов'язується:

- вважати частину I цієї Хартії декларацією цілей, до здійснення яких вона прагнутиме всіма відповідними засобами, як зазначено у вступному пункті частини I;

- вважати для себе обов'язковими принаймні шість із таких дев'яти статей частини II цієї Хартії. Це статі: 1 (право на працю), 5 (право на створення організацій), 6 (право на ведення колективних переговорів), 7 (право дітей та підлітків на захист), 12 (право на соціальне забезпечення), 13 (право на соціальну та медичну допомогу), 16 (право сім'ї на соціальний, правовий та економічний захист), 19 (право трудящих мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу), 20 (право на рівні можливості та рівне ставлення при вирішенні питань щодо працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі);

- вважати для себе обов'язковими додаткову кількість статей або позначених цифрами пунктів частини II Хартії, які вона може визначити, враховуючи, що загальна кількість статей або позначених цифрами пунктів, які вона вважає для себе обов'язковими, складає не менше 16 статей або 63 позначених цифрами пунктів.

Європейська соціальна хартія 1961 р. не передбачає права індивідуальної петиції. Не містить такого механізму і Європейська соціальна хартія 1996 р. (переглянута).

Згідно з Хартією за виконанням зобов'язань передбачено дві системи контролю: подання національних доповідей та процедура колективного оскарження.

Європейська соціальна хартія 1961 р. передбачила подання державами доповідей про виконання Хартії раз на два роки. Однак рішенням Комітету міністрів Ради Європи, схваленим у травні 2006 р., була встановлена нова система контролю національних доповідей. Усі положення Хартії 1961 р. і Хартії 1996 р. були поділені на 4 тематичні групи:

- група 1 «Зайнятість, професійна підготовка й рівні можливості»; (ст.ст. 1, 9, 10, 15, 18, 20, 24, 25)
- група 2 «Охорона здоров'я, соціальне забезпечення та соціальний захист»; (ст.ст. 3, 11, 12, 13, 14, 23, 30)
- група 3 «Трудові права»; (ст.ст. 2, 4, 5, 6, 21, 22, 26, 28, 29)
- група 4 «Сім'я, діти, мігранти». (ст.ст. 7, 8, 16, 17, 19, 27, 31)

Було також встановлено, що держави-учасниці повинні щороку (31 жовтня) подавати доповіді про виконання зобов'язань за однією із зазначених тематичних груп. Отже, держава-учасниця один раз на чотири роки доповідає про виконання зобов'язань за кожним пунктом. Ця система набула чинності з 1 січня 2007 р.

Процедура контролю щодо національних доповідей, органи, які його здійснюють, та їх компетенція регламентуються частиною IV (ст.ст. 21–29) Європейської соціальної хартії 1961 р. та ст. С Європейської соціальної хартії 1996 р. (переглянутої).

Важливу роль у застосуванні Європейської соціальної хартії відіграє спеціальний орган Ради Європи – *Європейський комітет із соціальних прав*, який був створений відповідно до ст.ст. 24, 25 Хартії 1961 р. Комітет здійснює найпершу оцінку національних доповідей, яка береться за основу іншими органами, розглядає справи й виносить рішення в процедурі колективного оскарження, а також здійснює тлумачення положень Хартії.

До складу Європейського комітету із соціальних прав входить не більше семи членів, що призначаються Комітетом міністрів Ради Європи зі списку висунутих державами-учасницями незалежних експертів, які відзначаються найвищою сумлінністю та мають визнаний авторитет у галузі міжнародних соціальних питань.

Члени Комітету призначаються на шість років і можуть бути призначені на новий строк. Однак при першому призначенні членів Комітету строк

повноважень двох членів закінчується наприкінці чотирирічного періоду. Члени Комітету, повноваження яких повинні закінчитися наприкінці першого чотирирічного періоду, визначаються Комітетом міністрів Ради Європи за жеребкуванням одразу ж після першого призначення. Член Комітету, призначений для заміщення члена, строк повноважень якого не минув, обіймає посаду протягом решти частини строку повноважень свого попередника.

У своїй роботі Комітет керується Регламентом. До роботи на пленарних засіданнях та у підкомітетах запрошується представник Міжнародної організації праці (МОП), який має консультативний статус.

Місцезнаходження Офісу Європейського комітету із соціальних прав – м. Страсбург (Франція).

Фото. Засідання Європейського комітету із соціальних прав

До функцій Європейського комітету із соціальних прав належить надання правової оцінки виконанню зобов'язань державами-учасниками. Ця оцінка дається у формі висновків у межах процедури подання доповідей і рішень відповідно до процедури подання колективних скарг. Комітет може виносити попередження державам-учасникам, які не дотримуються Хартії або неодноразово не надавали інформацію, яка дозволила б Комітету оцінити, наскільки ситуація в державі відповідає Хартії. Попередження не має юридичної сили, це здебільшого міра політичного тиску, яка вказує на те, що за результатами наступного контрольного циклу може постати питання про винесення рекомендації.

Висновок Європейського комітету із соціальних прав направляється Урядовому комітету, який розглядає висновки про невідповідність. Урядовий комітет шляхом голосування може прийняти рекомендацію або ж попередження відповідній державі-учасниці щодо виконання своїх зобов'язань за Хартією. У певних випадках Урядовий комітет може висловити свою думку про доцільність прийняття Комітетом міністрів Ради Європи рекомендації щодо відповідної держави-учасниці. Рекомендація закликає держави-учасниць вжити

належних заходів для виправлення ситуації. Окрім цього Урядовий комітет ухвалює резолюцію, якою завершується кожний контрольний цикл.

Комітет міністрів Ради Європи щодо Європейської соціальної хартії приймає рекомендації державам-учасникам і резолюції (за колективними скаргами й узагальнюючими положеннями). Практика засвідчила дієвість винесення рекомендацій державам-учасникам. Після отримання відповідних рекомендацій держави-учасниці повідомляють про внесення певних змін до законодавства або про ухвалення нових нормативно-правових актів, або про розроблення нового законопроекту.

Європейський комітет із соціальних прав також є контрольним органом, до якого надходять колективні скарги, саме він і встановлює факт порушення права. Процедура колективних скарг була запроваджена Додатковим протоколом 1995 р. Така процедура була запроваджена з метою вжити нових рішучих заходів для покращення забезпечення ефективного здійснення соціальних прав, гарантованих Європейською соціальною хартією. Згідно зі ст. 1 держави-учасниці Додаткового протоколу 1995 р. визнають право подавати скарги у зв'язку з незадовільним застосуванням Хартії за такими організаціями: а) міжнародними організаціями роботодавців і профспілок, згаданими у п. 2 ст. 27; б) іншими міжнародними неурядовими організаціями, що мають консультативний статус при Раді Європи і, які внесені до списку, що укладено з цією метою Урядовим комітетом; в) представницькі національні організації роботодавців і профспілок, що знаходяться під юрисдикцією держави-учасниці, на яку вони подали скаргу.

Особливість юридичного механізму Європейської соціальної хартії в галузі контролю полягає в тому, що Європейський комітет із соціальних прав, розглядаючи доповіді, визначає, як здійснюються права, які передбачені Хартією, у законодавстві й на практиці. Тобто, крім національного законодавства, предметом дослідження під час звітування є практика реального здійснення цих прав. Необхідно надавати відомості й про правозастосування, про реальне забезпечення конкретного права.

У зв'язку із засобами забезпечення сталого прогресу в справі досягнення цілей, викладених у Європейській соціальній хартії 1996 р. (переглянутій), Європейський комітет із соціальних прав наголосив, що здійснення Хартії означає вимогу для держав-учасниць не лише вчиняти певні юридичні дії, а й створювати необхідні ресурси, і представляти оперативні процедури для повного здійснення прав. Таке тлумачення має важливий вплив на Хартію та її матеріальне право. З прийняттям такої інтерпретації Європейський комітет із соціальних прав зауважив тенденцію, яка вказує на певну трансформацію, за якої поняття «зобов'язання» означає «зобов'язання результату». У цьому аспекті варто взяти до уваги й Резолюцію Парламентської Асамблеї Ради Європи 1651 (2009) «Наслідки глобальної фінансової кризи» від 29 січня 2009 р., у якій Парламентська Асамблея заявила, що світова фінансова криза не повинна призводити до зниження рівня захисту соціальних прав.

4. Комісар Ради Європи з прав людини

Серед основних органів Ради Європи, які діють в галузі прав людини, важливе місце займає Комісар Ради Європи з прав людини. 7 травня 1999 р. Комітет міністрів Ради Європи на своїй 104-й сесії в м. Будапешт (Угорщина) ухвалив Резолюцію (99) 50 про Комісара Ради Європи з прав людини. Таким чином, у рамках найавторитетнішої регіональної міжнародної міждержавної організації, якою є Рада Європи, з'явився новий інститут, незалежна посадова особа, завдання якої сприяти повазі до прав людини та їх дотриманню в державах-членах Ради Європи.

Відповідно до ст. 3 згаданої Резолюції (99) 50 Комітету міністрів Ради Європи до повноважень Комісара Ради Європи з прав людини належать:

- сприяння виконанню інформаційно-просвітницької діяльності в галузі прав людини в державах-членах;
- сприяння ефективному дотриманню й реалізації в повному обсязі на практиці прав людини в державах-членах;
- консультування й інформування з питань захисту прав людини та запобігання порушенням прав людини. У своїй роботі з громадськістю Комісар допомагає й співпрацює (де це можливо) зі структурами з прав людини в державах-членах. Там, де таких структур немає, Комісар заохочує до їх створення;
- сприяння діяльності національних омбудсменів або аналогічних інститутів у галузі прав людини;
- виявлення можливих недоліків у законодавстві та практиці держав-членів, що стосуються дотримання прав людини, передбачених документами Ради Європи, сприяння ефективному дотриманню державами-членами закріплених у цих документах стандартів і надання їм, за їх згодою, допомоги в зусиллях щодо усунення таких недоліків;
- представлення Комітету міністрів або Парламентській Асамблеї у випадках, що на його особисту думку заслуговують на увагу, доповідей, які стосуються конкретних питань;
- реагування відповідним чином на прохання Комітету міністрів або Парламентської Асамблеї щодо дотримання стандартів Ради Європи в галузі прав людини;
- подання Комітету міністрів та Парламентської Асамблеї щорічної доповіді;
- співпраця з іншими міжнародними установами в галузі дотримання й захисту прав людини, уникаючи непотрібного дублювання в роботі.

Комісар Ради Європи з прав людини бере до уваги пропозиції, запропоновані Комітетом міністрів або Парламентською Асамблеєю Ради Європи щодо своєї діяльності.

Комісар може вживати заходів щодо будь-якої інформації, яка відповідає колу його повноважень. Зокрема це стосується інформації, яку отримує Комісар

від урядів держав-членів, національних парламентів, національних омбудсменів або аналогічних інститутів у галузі прав людини, а також окремих осіб та організацій. Збір інформації, що стосується функцій Комісара, не вимагає від держав-членів обов'язкової звітності. Держави-члени Ради Європи сприяють незалежному й ефективному здійсненню Комісаром його функцій. Зокрема, вони допомагають Комісарові у встановленні необхідних контактів, зокрема в його поїздках у зв'язку з виконанням ним своєї місії та вчасно надають інформацію на його запит.

Фото. Емблема Комісара Ради Європи з прав людини

Комісар під час виконання своїх функцій користується привілеями й імунітетом відповідно до ст. 40 Статуту Ради Європи, а також угод, які згодом було укладено на його підставі.

Комісар має можливість звертатися безпосередньо до урядів держав-членів Ради Європи; може давати їм свої рекомендації, висновки й доповіді; може санкціонувати публікацію будь-якої рекомендації, висновки чи доповіді, які надійшли на його адресу.

Комісар обирається Парламентською Асамблеєю Ради Європи на шість років більшістю голосів із числа трьох кандидатів, запропонованих Комітетом міністрів Ради Європи.

Держави-члени Ради Європи можуть представляти кандидатури в листі на ім'я Генерального секретаря Організації. Кандидати повинні бути громадянами держав-членів Ради Європи.

Кандидатами можуть бути лише видатні політичні й громадські діячі з бездоганною репутацією, які мають авторитет у галузі прав людини та довели свою відданість моральним цінностям Ради Європи. Перебуваючи на своїй посаді, Комісар не може займатися будь-якою іншою діяльністю, не сумісною з його прямими посадовими обов'язками.

Як уже зазначалось, Комісар Ради Європи з прав людини зобов'язаний виявляти недоліки не тільки в національному законодавстві держав-членів, але й правозастосовній практиці держав-членів, тобто він має повноваження, яких позбавлений Європейський суд з прав людини, оскільки механізм Суду починає діяти тільки після отримання звернення про порушення прав людини. Наявність таких повноважень дозволяє Комісарові впливати на будь-яке порушення прав

людини. Хоча, безумовно, результативність його діяльності здебільшого залежить від волі держав-членів та їхньої готовності визнати помилки.

Фото. Виступ Комісара Ради Європи з прав людини (Дуні Миятович) на зустрічі з представниками Європейської мережі національних правозахисних установ (4 березня 2019 р., м. Женева, Швейцарія)

Отже, роль Комісара в галузі прав людини важко переоцінити. Проте ухвалена Комітетом міністрів Ради Європи Резолюція (99) 50 містить чимало обмежень і застережень щодо діяльності Комісара. Так, згідно з п. 2 ст. 1 цієї Резолюції, «Комісар поважає повноваження і виконує функції, відмінні від тих, що виконуються контрольними органами, створеними відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. або іншими документами Ради Європи про права людини». Крім того, Комісар Ради Європи з прав людини «не повинен розглядати індивідуальні скарги». Внесення до повноважень Комісара права розглядати скарги фізичних осіб посилює б можливість оперативного реагування на порушення їхніх прав. Проте автори Резолюції не мали бажання змінювати наявну систему, оскільки, у разі порушення права або свободи, жертва такого порушення отримала б право скористатися механізмом Європейського суду з прав людини. Ще одним важливим обмеженням є те, що рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими для виконання державою-відповідачем, а виконання рекомендацій Комісара Ради Європи з прав людини зумовлене лише бажанням самої держави.

Підсумовуючи все сказане, відзначимо, що Комісар Ради Європи з прав людини є інститутом захисту прав людини превентивного характеру, несудовою інстанцією, що надає додаткову можливість посилити системний підхід до заохочення й захисту прав людини в рамках Ради Європи.

Функції Офісу Комісара Ради Європи з прав людини виконує Секретаріат Ради Європи в м. Страсбург (Франція).

5. Діяльність Ради Європи щодо розвитку інституту омбудсмена

До останнього часу інститут омбудсмена, як і сам термін «омбудсмен», у більшості країн світу був відомий лише вузькому колу фахівців-правників. І це не дивно. Ця інституція виникла й розвивалась на основі західноєвропейських демократичних цінностей, що ґрунтуються на засадах поділу влади та верховенства права.

Утвердження інституції омбудсмена в більшості країн світу відбувалось у вже наявній системі органів державної влади, тобто вимагало врахування національних, правових, культурних та інших особливостей. Попри єдині принципи концептуальної побудови цього інституту, у світі важко знайти дві абсолютно тотожні організації.

Однією із головних функцій омбудсмена є контроль за діяльністю виконавчих та інших органів державної влади завдяки розгляду скарг громадян на дії тих чи інших органів або посадових осіб, що призвели до порушення прав та свобод людини й громадянина. У такому разі важливим невід'ємним правом омбудсмена є право проводити розслідування, зокрема й за власною ініціативою, і на їх підставі вносити рекомендації щодо шляхів відновлення порушених прав у конкретному випадку, вносити пропозиції стосовно змін до законодавства або перегляду неправомірної адміністративної практики органів державної влади. Процедура звернення до омбудсмена максимально неформальна й гнучка, а доступ до нього є безоплатним і відкритим для всіх громадян держави.

Характерною особливістю цієї інституції є її незалежність, що виявляється насамперед у високому статусі посади омбудсмена, який в більшості країн закріплено конституцією, а також в обранні омбудсмена парламентом держави, що забезпечує його незалежність від усіх гілок влади, зокрема законодавчу. Незалежність омбудсмена передбачає неприпустимість і пряму заборону втручання в його діяльність органів державної влади, політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації. У суспільстві омбудсмен виступає своєрідним арбітром між людиною та владою, тому він повинен діяти незалежно й неупереджено.

Внутрішній аспект незалежності омбудсмена передбачає наявність у нього достатніх фінансових ресурсів для виконання своїх повноважень, а також, з огляду на персоніфікованість інституції, незалежність у здійсненні кадрової й організаційної політики.

Через відсутність в омбудсмена імперативно-владних повноважень одним із головних засобів його впливу на ухвалення необхідного рішення є гласність і поширення інформації про порушення прав і свобод людини в державі, насамперед шляхом оприлюднення щорічної та спеціальних доповідей.

Наведені характеристики відображають лише найважливіші риси інституції омбудсмена. Залежно від обсягу повноважень, сфери компетенції та інших факторів умовно можна виділити декілька моделей омбудсмена у світі.

Після Другої світової війни в Європі набуває поширення ідея інституту омбудсмена. Цей період характеризується значним посиленням виконавчої влади та її ролі в регламентації усіх сфер суспільного життя, що так само

зумовило потребу в додаткових засобах контролю за діяльністю органів адміністрації. У 1952 р. інституція омбудсмена була заснована в Норвегії, 1953 р. – у Данії, 1967 р. – у Великобританії, 1973 р. – у Франції, 1976 р. – у Португалії, 1981 р. – в Іспанії, 1988 р. – у Польщі, 1993 р. – в Європейському Союзі, 1998 р. – в Україні тощо.

На сучасному етапі ідея формування інституту омбудсмена перейшла національні межі та все частіше використовується на регіональному та міжнародному рівнях.

У 1999 р. після тривалих дебатів було запроваджено посаду Омбудсмена в Раді Європи. Ця посада не зовсім вписується в концепцію омбудсмена, оскільки позбавлена такого важливого права, як право проводити конкретне розслідування на підставі скарг громадян або за власною ініціативою. Омбудсмен Ради Європи покликаний швидше здійснювати освітні функції та координаційну діяльність в галузі прав людини в рамках діяльності цієї європейської організації. До того ж процес визначення конкретної сфери компетенції та повноважень Омбудсмена Ради Європи ще не завершений.

Комітет міністрів Ради Європи на своєму 1357-му засіданні заступників міністрів, яке відбулось 16 жовтня 2019 р., схвалив **Рекомендацію CM/Rec (2019) 6 державам-членам про розвиток інституту омбудсмена**. Значущість цього документа складно переоцінити. Зауважимо, що він увібрав у себе найкращі практики, запроваджені відповідними міжнародними документами на підтримку розвитку та захисту інститутів омбудсмена, як-от Рекомендація Rec (1997) 14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про створення незалежних національних інститутів сприяння та захисту прав людини 1997 р.; Рекомендація CM/Rec (2018) 11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо необхідності посилення захисту та сприяння простору для громадянського суспільства в Європі 2018 р.; Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи 1959 (2013) «Зміцнення інституту омбудсмена в Європі» 2013 р. та Принципи захисту та просування інституту омбудсмена («Венеціанські принципи»), прийняті Європейською комісією за демократію через право (Венеціанська комісія) на своєму 118-му пленарному засіданні (15-16 березня 2019 р.).

Важливо зазначити, що Рекомендація CM/Rec (2019) 6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про розвиток інституту омбудсмена 2019 р. замінила собою Рекомендацію Rec (1985) 13 Комітету міністрів Ради Європи щодо інституту омбудсмена 1985 р.

Системний аналіз положень Рекомендації CM/Rec (2019) 6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про розвиток інституту омбудсмена 2019 р. дозволяє виокремити ключові аспекти цього документа.

По-перше, Комітет міністрів Ради Європи наголосив, що для будь-якої подібної установи життєво важливо керуватися низкою основних принципів, зокрема, незалежністю, неупередженістю, об'єктивністю й справедливістю, чесністю та високим моральним авторитетом, всеосяжним мандатом, доступністю й ефективністю.

По-друге, згаданий міжнародний документ містить низку рекомендацій урядам держав-членів: гарантувати впровадження принципів, викладених у додатку до цієї рекомендації, у відповідному національному законодавстві та практиці; зміцнити інститути омбудсмена та уникати будь-яких заходів, які можуть їх послабити, і регулярно оцінювати ефективність вжитих заходів; забезпечити за допомогою відповідних засобів та дій – у тому числі, якщо це доречно, перекладу – широке поширення цієї рекомендації серед компетентних органів влади та зацікавлених сторін; перевірити в рамках Комітету міністрів Ради Європи виконання цієї рекомендації не пізніше ніж через п'ять років після її прийняття.

По-третє, на засіданні заступників міністрів було схвалено Додаток до Рекомендації CM/Rec (2019) 6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про розвиток інституту омбудсмена 2019 р. під назвою «Принципи розвитку інституту омбудсмена».

Перший розділ Додатку («Принципи розвитку інституту омбудсмена») висвітлює питання створення й основних характерних рис інститутів омбудсмена. У цьому розділі, приміром, йдеться й про те, що держави-члени Ради Європи повинні забезпечити міцну правову основу для інститутів омбудсмена, бажано на конституційному рівні, та/або в законодавстві, яка визначає основні завдання такої установи, гарантує її незалежність і надає їй засоби, необхідні для ефективного виконання функцій як на національному, так і на міжнародному рівнях з урахуванням наявних стандартів і рекомендацій щодо інститутів омбудсмена, зокрема Принципів захисту та просування інституту омбудсмена, ухвалених Європейською комісією за демократію через право Ради Європи (Венеціанська Комісія) 15 березня 2019 р. та затверджених Комітетом міністрів Ради Європи 2 травня 2019 р.

Водночас Комітет міністрів Ради Європи порушує перед державами-членами й питання процедури призначення національного омбудсмена. Так, у документі зазначається, що процес відбору та призначення керівника інституту омбудсмена повинен сприяти його незалежності. Кандидати повинні мати високий моральний авторитет і мати визнану компетенцію в галузі верховенства права, демократичного управління та прав людини.

Окремо Комітет міністрів Ради Європи акцентує увагу на необхідності створення умови, щоб посада омбудсмена не залишалася вільною протягом тривалого періоду часу.

У другому розділі Додатку («Принципи розвитку інституту омбудсмена») йдеться про основні завдання інститутів омбудсмена. Наприклад, у документі відзначається, що держави-члени повинні забезпечити, щоб мандат, наданий інститутам омбудсмена, дозволяв, зокрема: вживати заходів за отриманими скаргами або за власною ініціативою для захисту будь-якої особи або групи осіб від неналежного врядування, порушення прав, неправомірності, зловживань, корупції або будь-якої несправедливості, викликаній постачальниками публічних послуг незалежно від форми власності, зокрема, надаючи суб'єктам права сприятливі позасудові засоби для сприяння вирішенню спорів між особами

та постачальниками публічних послуг, які можуть містити, там де це доречно, посередництво; захищати й просувати права людини та основні свободи, верховенство права й демократичне управління, у тому числі, за необхідності, за допомогою пропозицій змін до законодавства, судових процесів або інших засобів; надавати рекомендації щодо запобігання або відшкодування шкоди в результаті будь-якої поведінки, описану в п. 8 (а), та, якщо це доречно, пропонувати адміністративні або законодавчі реформи, спрямовані на покращення роботи постачальників публічних послуг; у випадку, якщо останні не приймають або не застосовують подібні рекомендації, держави-члени повинні гарантувати, щоб інститути омбудсмена мали право, серед іншого, подавати звіт про таке невиконання до компетентного виборного органу, як правило, парламенту; співпрацювати в межах свого мандату з місцевими, регіональними, національними та міжнародними зацікавленими сторонами й мережами, які працюють у подібних сферах.

Співпраця й діалог складає зміст третього розділу Додатку («Принципи розвитку інституту омбудсмена»). Така співпраця й діалог, на думку міжнародного органу, має полягати в тому, що держави-члени повинні вживати ефективних заходів для того, щоб інститути омбудсмена як на національному, регіональному, так і на місцевому рівні мали можливість спілкуватися та співпрацювати з: інститутами-партнерами, якщо це доречно, за допомогою електронних мереж й обміну інформацією та практикою, а також завдяки регулярним зустрічам; зацікавленою частиною громадянського суспільства, зокрема, неурядовими організаціями, які повинні мати легкий доступ до інститутів омбудсмена; іншими правозахисними структурами, зокрема, національними правозахисними установами та їх мережами, якщо це доречно, за допомогою спільно організованої діяльності; міжнародними та регіональними організаціями, що працюють у споріднених або подібних сферах, зокрема, органами Ради Європи.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що Рекомендація CM/Rec (2019) 6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про розвиток інституту омбудсмена 2019 р. обумовлює необхідність продовження переведення на європейський рівень правового регулювання й практики застосування інституту омбудсмена в державах-членах Ради Європи. Без перебільшення можна сказати, що інституція омбудсмена є не лише бажаним, а й необхідним елементом національної системи захисту прав людини, ключовою ланкою в процесі перетворень у державах, що стали на шлях демократії та верховенства права.

Питання для самоконтролю:

- 1. Наведіть перелік прав і свобод, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.*
- 2. Визначте роль і місце Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. у регіональній (європейській) системі міжнародного захисту прав людини.*

3. Розкрийте склад Європейського суду з прав людини та порядок його формування.
4. Проаналізуйте юрисдикцію Європейського суду з прав людини.
5. Роз'ясніть порядок звернення до Європейського суду з прав людини.
6. Визначте роль Європейського суду з прав людини в механізмі міжнародного захисту прав людини.
7. Дайте загальну характеристику положень Європейської соціальної хартії 1961 р.
8. Назвіть основні передумови перегляду Європейської соціальної хартії 1961 р.
9. Роз'ясніть основні положення Європейської соціальної хартії 1996 р. (переглянутої).
10. Схарактеризуйте процедуру розгляду доповідей держав-учасниць Європейської соціальної хартії 1996 р. (переглянутої).
11. Розкрийте повноваження й функції Комісара Ради Європи з прав людини.
12. Визначте роль і місце Комісара Ради Європи в системі органів Ради Європи.
13. Розкрийте склад і порядок формування Європейського комітету із соціальних питань.
14. Визначте роль Ради Європи в розвитку інституту омбудсмена.

РОЗДІЛ VII: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Права людини – це універсальна концепція, яка не залежить від окремих людей, груп, політиків, партій чи географічних аспектів. Ніхто не має права мене бити, ув'язнити, заборонити мені говорити чи заборонити мені ходити до школи, бо я комусь не подобаюсь. Ми – не тварини, а люди, і це – саме той фундамент, на якому тримається демократія

Ставрос Ламбрінідіс
(спеціальний представник ЄС з прав людини)

1. Права людини в установчих актах Європейського Союзу

Європейський Союз, ЄС (European Union, EU) – міжнародна міжурядова організація, що об'єднує 27 незалежних держав-членів, що розташовані в Європі (станом на серпень 2021 р.). Особливістю Європейського Союзу, що відрізняє його від більшості міжнародних організацій, є відсутність єдиної штаб-квартири, де розташовувались би всі інститути, органи, установи ЄС.

Метою Європейського Союзу є: підтримка миру, своїх цінностей та добробуту своїх народів; надання своїм громадянам простору свободи, безпеки й правосуддя без внутрішніх кордонів; заснування внутрішнього ринку, економічного й валютного союзу; підтримка соціальної справедливості, рівності жінок і чоловіків, захисту прав людини, сприяння захисту своїх громадян за кордоном, а також суворе дотримання й розвиток міжнародного права, зокрема дотримання принципів Статуту ООН; повага до свого культурного й мовного розмаїття, забезпечення захисту та подальшого збагачення культурної спадщини Європи тощо.

Отже, можемо зазначити, що до керівних напрямів діяльності Європейського Союзу відповідно до цілей та принципів цієї організації, закріплених в установчих договорах відноситься й захист прав і свобод людини. При цьому, будь-яка європейська країна, яка дотримується принципів свободи, демократії, поваги прав людини й основних свобод, а також верховенства права, може звернутися до ЄС із заявою про членство, як це передбачено ст.ст. 6, 49 **Договору про Європейський Союз 1992 р.** Критерії, яким повинні відповідати держави-кандидати на вступ до Європейського Союзу (Копенгагенські критерії), було схвалено на засіданні Європейської ради у м. Копенгаген (Данія) у червні 1993 р. Згідно з ними членство в ЄС під кутом зору політичних стандартів вимагає від держави-кандидата стабільності інститутів, які гарантують демократію, верховенство права, повагу прав людини та захист меншин.

Держави, які бажають стати членами ЄС, повинні не лише закріпити принципи демократії та верховенства права у своїх конституціях, а й втілювати їх у повсякденне життя. Конституції держав-заявників повинні гарантувати демократичні свободи, зокрема політичний плюралізм, свободу слова й свободу

совісті. Вони встановлюють демократичні інститути та незалежні органи правосуддя, органи конституційної юрисдикції, що створює умови для нормального функціонування державних установ, проведення вільних і справедливих виборів, періодичної зміни парламентської більшості, а також визнання ролі опозиції в політичному житті.

*Фото. Підписання Договору про Європейський Союз
(7 лютого 1992 р., м. Маастрихт, Нідерланди)*

В Європейському Союзі не існує цілісного механізму захисту прав людини. Національну систему захисту прав людини, яка функціонує в державах-членах, доповнює система захисту на рівні Європейського Союзу. Окрім цього, захист прав і свобод людини здійснюється в рамках Ради Європи, учасницями якої є всі держави-члени ЄС. Формування системи правових норм на рівні Європейського Союзу, що забезпечують захист прав і свобод людини, відбувалося поступово і має значний потенціал для свого подальшого розвитку.

На перших етапах своєї діяльності Європейський Союз не приділяв пильної уваги питанням прав людини. Вважалося, що ці питання перебувають поза межами економічної інтеграції, що знайшло своє відображення як у відсутності чіткого переліку прав людини в установчих договорах про Європейські Співтовариства, так і в рішеннях Суду ЄС. Положення права ЄС тлумачились як такі, що мають пріоритет щодо положень національних конституцій держав-членів, які стосувалися прав і свобод людини. Тому не існувало побоювань з боку інститутів ЄС, що держави-члени можуть вимагати приведення положень права ЄС у відповідність до їх внутрішнього права щодо прав людини.

З іншого боку, компетенція інститутів Європейських Співтовариств щодо прав людини була обмеженою. Суд ЄС не мав кримінальної юрисдикції, що звужувало його можливості займатися питаннями захисту прав і свобод людини. Тільки час від часу, розглядаючи справи, йому доводилося займатися політичними й соціальними правами. Проте саме Суд ЄС розпочав процес розширення компетенції Співтовариств щодо захисту прав людини. Певний тиск

на нього здійснювали національні конституційні суди, відмовляючись визнавати пріоритет права Європейських Співтовариств, якщо воно не гарантує захисту прав людини.

Вперше принцип захисту прав людини в праві Європейських Співтовариств був визнаний Судом ЄС у справі 29/69 «*Erich Stauder v City of Ulm*» 1969 р. У цьому рішенні Суд ЄС уперше встановив, що основоположні права людини є складовою частиною загальних принципів права Спільнот. Суд також зазначив, що попри те, що права людини відрізняються від прав, безпосередньо закріплених у конституціях держав-членів, вони впливають із їх спільних конституційних традицій.

У справі 11/70 «*Internationale Handelsgesellschaft mbH v. Einfuhr – und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*» 1970 р. Суд ЄС підтвердив, що повага основних прав людини є невід’ємною частиною принципів права Європейських співтовариств та їх захист далі повинен забезпечуватися зокрема Судом ЄС.

Необхідно зазначити, що визнання Судом ЄС основних прав людини, як одного із загальних принципів права ЄС, багато дослідників пов’язували з бажанням уніфікувати процес економічної інтеграції через однакове тлумачення основних свобод. Таке твердження, безсумнівно, є правильним, однак очевидним є і той факт, що так само з розвитком Співтовариств необхідні були зміни наявного підходу до закріплення інституту основних прав людини в праві ЄС.

Поступово в Європі почали формуватися дві самостійні системи міжнародного захисту прав людини – у рамках Ради Європи та Європейських Співтовариств. Також система захисту, яка створювалась у Співтовариствах, була фрагментарною. На перших етапах свого існування вона охоплювала переважно економічні права. Панівною була ідеологія «ринкової людини».

Подальший розвиток європейської інтеграції, поширення її на політичну сферу, а також сферу юстиції й внутрішніх справ супроводжувався подальшою появою рішень судів держав-членів, у яких вони відмовлялись визнавати примат права Співтовариств стосовно внутрішнього конституційного законодавства про права й свободи людини. Це спонукало держави-члени й органи Співтовариств звернути більшу увагу на захист прав людини. З’явилась ціла низка документів, у яких було здійснено спробу визначити основні права й свободи людини в рамках Європейських Співтовариств. До них можна віднести *Європейську соціальну хартію*, ухвалену Радою Європи в 1961 р. (переглянута в 1996 р.); *Хартію про основні соціальні права працівників*, ухвалену Європейським Співтовариством у 1989 р. тощо.

Важливе значення для визнання прав людини складовою права Європейських Співтовариств мало ухвалення Європейським Співтовариством 17 лютого 1986 р. одного з договорів ЄС – *Єдиного європейського акта*. У його преамбулі було закріплено посилення на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. як на основу для підтримки демократії.

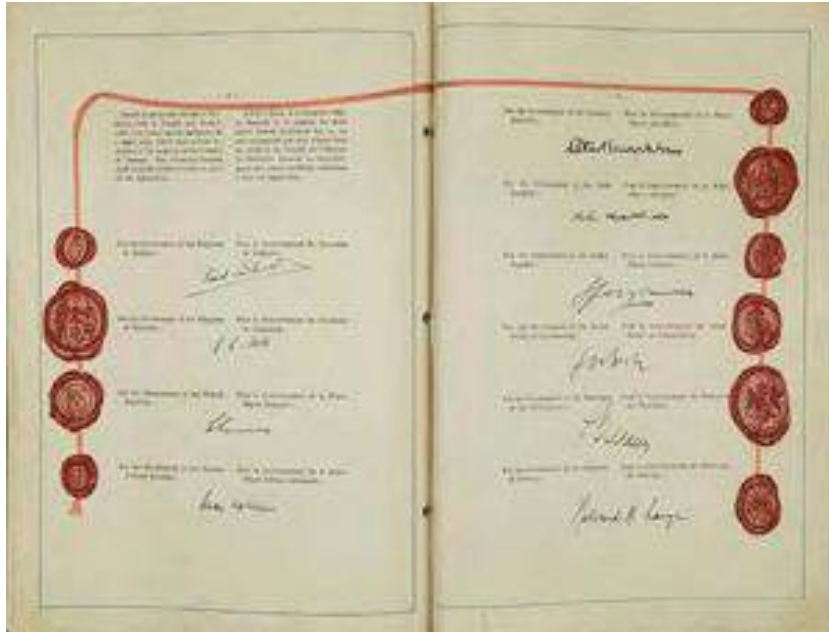

Фото. Єдиний європейський акт 1986 р.

Європейський Союз визнає Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., але не є її учасником, і тому ця Конвенція не є частиною права ЄС. Хоча Євросоюз не претендує на провідну роль у захисті прав людини в Європі, існує певна конкуренція між ним і Радою Європи. Проти приєднання до згаданої Конвенції без внесення змін до установчих документів Євросоюзу виступив Суд ЄС. Однією з важливих причин такої позиції було те, що таке приєднання передбачало б запозичення норм без урахування специфіки ЄС і його права. Ще однією причиною стала відсутність у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. розгорнутого переліку соціальних, економічних та культурних прав, які містяться в іншому документі Ради Європи – Європейській соціальній хартії 1961 р. (переглянутої в 1996 р.). З іншого боку, Суд не бажав підпорядковувати свою юрисдикцію Європейському суду з прав людини. Оскільки громадяни ЄС за захистом своїх прав можуть звертатись до судових органів ЄС та Європейського суду з прав людини, виникає проблема, чиє рішення матиме пріоритет у випадку колізії. Вирішення цих питань певною мірою було знайдено з підписанням Лісабонського договору 2007 р.

Ще до підписання Лісабонського договору 2007 р. були зроблені перші кроки для розмежування компетенції Суду ЄС і Європейського суду з прав людини. Європейський суд з прав людини у низці своїх рішень обґрунтував доктрину обмеженого втручання у сферу компетенції ЄС, якщо правопорядок Союзу забезпечує еквівалентний захист прав людини. Суть її полягає у визнанні з боку Європейського суду з прав людини еквівалентного захисту, якщо особи, які перебувають на території ЄС, мають можливість оскаржити в Суді акти інститутів ЄС, які порушують права людини, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. В основі системи норм і механізмів захисту прав і свобод людини в ЄС лежать різні документи, що мають як обов'язковий, так і декларативний характер.

*Фото. Підписання лісабонського договору
(13 грудня, 2007 р., м. Лісабон, Португалія)*

Договір про Європейський Союз (в редакції Лісабонського договору 2007 р.) містить декілька положень щодо дотримання прав людини. У ньому зазначено, що «Союз засновується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права і поваги до прав людини, включно з правами осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де домінують плюралізм, недискримінація, терпимість, справедливість, солідарність і рівність між жінками і чоловіками». (ст. 2) Крім того, Союз надає своїм громадянам простір свободи, безпеки й правосуддя без внутрішніх кордонів, на якому забезпечено вільний рух осіб. (ч. 2 ст. 3) Положення ст. 6 Договору закріплює принцип поваги до основних прав і свобод людини. У ній наголошується, що основні права, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і передбачені спільними для всіх держав-членів конституційними традиціями, становлять загальні принципи права Союзу.

Договором про Європейський Союз був створений інститут громадянства ЄС. Держави-учасниці Договору проголосили рішучість «встановити громадянство, спільне для громадян їх країн». Кожен громадянин будь-якої держави-члена ЄС є громадянином Союзу. Водночас громадянство ЄС є додатковим до національного громадянства, не замінюючи його. (ст. 9)

Громадяни ЄС мають права й обов'язки, передбачені в Договорах. Вони мають, зокрема: а) право на вільний рух та проживання в межах території держав-членів; б) право обирати та бути обраними на виборах до Європейського парламенту та на місцевих виборах у своїй державі-члені проживання на таких самих умовах, як і громадяни цієї держави; в) право користуватися на території третьої країни, де не представлена держава-член, громадянами якої вони є, захистом дипломатичних представництв і консульств будь-якої держави-члена на тих самих умовах, що й громадяни цієї держави; г) право на звернення до Європейського парламенту, Європейського омбудсмена та установ і дорадчих органів Союзу будь-якою мовою Договору та отримання відповіді цією ж мовою; право на вільний рух та проживання на території держав-членів з урахуванням

обмежень та умов, встановлених Договорами та заходами, ухваленими на їх виконання; кожен громадянин Союзу на території третьої країни, де не представлена держава-член, громадянином якої він є, має право на захист дипломатичних представництв і консульств будь-якої держави-члена на таких самих умовах, що й громадяни цієї держави.

Функціонування Європейського Союзу базується на принципі представницької демократії. Громадяни безпосередньо представлені на рівні Союзу в Європейському парламенті. Держави-члени ЄС представлені в Європейській раді главами держав або урядів, а в Раді ЄС – їхніми урядами. Демократично вони підзвітні національним парламентам або їхнім громадянам. Кожен громадянин має право брати участь у демократичному житті Союзу. Рішення ухвалюються максимально відкрито. Політичні партії на європейському рівні сприяють формуванню європейської політичної свідомості й висловлюванню волі громадян Союзу.

Установи ЄС належними засобами надають громадянам і представницьким об'єднанням змогу висловлювати свої погляди в усіх сферах діяльності Союзу та прилюдно обмінюватися думками. Установи Євросоюзу підтримують відкритий, прозорий та регулярний діалог з представницькими об'єднаннями і громадянським суспільством. Комісія ЄС проводить широкі консультації із зацікавленими сторонами, щоб забезпечити узгодженість і прозорість діяльності Союзу. Щонайменше один мільйон громадян, які є громадянами значної кількості держав-членів, можуть запропонувати Комісії ЄС у рамках її повноважень висунути будь-яку належну пропозицію з питань, щодо яких, на їхню думку, потрібно ухвалити правовий акт Союзу на виконання Договорів. (ст.ст. 9–11)

Договір про функціонування Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору 2007 р.) містить низку положень щодо прав людини, зокрема: положення про усунення нерівностей та сприяння рівності жінок і чоловіків; сприяння високому рівню зайнятості, гарантіям належного соціального захисту, високому рівню освіти, навчання й захисту здоров'я громадян; норми щодо протидії дискримінації на підставі статі, расового або етнічного походження, релігії або віри, (фізичної або психічної) недієздатності, віку або сексуальної орієнтації; право кожного громадянина Союзу, кожної фізичної або юридичної особи, яка проживає або має юридичну адресу на території держави-члена, на доступ до документів установ, органів, служб та агенцій Союзу, відтворених на будь-якому носіїві; право на захист своїх персональних даних. Договором зазначено, що Європейський парламент та Рада ЄС, діючи згідно зі звичайною законодавчою процедурою, встановлюють правила захисту фізичних осіб під час оброблення їхніх персональних даних установами, органами, службами та агенціями Союзу та державами-членами під час провадження діяльності в межах, охоплених законодавством Союзу, а також правила щодо вільного руху таких даних. Дотримання цих правил контролюється незалежними органами влади. (ч. 1 Розділу II Договору)

Частина II Розділу II Договору про функціонування Європейського Союзу присвячена питанням громадянства й недискримінації. Відповідно до закріплених положень у сфері застосування Договорів та без шкоди їхнім будь-яким спеціальним положенням заборонено будь-яку дискримінацію на підставі національної належності. Європейський парламент та Рада ЄС, діючи згідно зі звичайною законодавчою процедурою, можуть затвердити правила, які спрямовані на заборону такої дискримінації. Рада ЄС, діючи одностайно згідно з особливою законодавчою процедурою та після отримання згоди Європейського парламенту, може вжити заходів, необхідних для боротьби проти дискримінації на підставі статі, расового та етнічного походження, релігії або віри, (фізичної або психічної) недієздатності, віку або сексуальної орієнтації.

Низка положень Договору про функціонування Європейського Союзу стосується забезпечення прав громадян ЄС у соціально-економічній сфері, зокрема ним регламентовано право на заснування, яке охоплює право започатковувати та вести діяльність, таку як самозайнятість осіб, а також створення й управління суб'єктами господарювання, зокрема товариствами. З метою спрощення започаткування й ведення діяльності самозайнятими особами Європейський парламент і Рада ЄС, діючи згідно зі звичайною законодавчою процедурою, видають директиви щодо взаємного визнання дипломів, сертифікатів та інших документів, що засвідчують кваліфікацію, а також щодо узгодження положень, встановлених у законах, підзаконних або адміністративних актах держав-членів про започаткування та ведення діяльності самозайнятими особами. (ст.ст. 49, 53 Розділу IV)

*Фото. Підписання Договору про функціонування Європейського Союзу
(25 березня, 1957 р., м. Рим, Італія)*

Договір про функціонування Європейського Союзу містить норму щодо сприяння досягненню високого рівня зайнятості, заохочуючи співпрацю між державами-членами та підтримуючи, і у разі потреби доповнюючи їхні дії. На підставі спільного щорічного звіту Ради ЄС та Комісії ЄС, Європейська рада щорічно розглядає ситуацію у сфері зайнятості в Союзі та ухвалює висновки з цього питання. Союз та держави-члени мають своєю метою: сприяння

зайнятості, покращення умов життя й праці для створення можливості їх гармонізації, водночас підтримуючи процес вдосконалення; належний соціальний захист; діалог між керівництвом і найманими працівниками й розвиток людських ресурсів заради досягнення тривалого високого рівня зайнятості.

Європейський Союз підтримує й доповнює діяльність держав-членів у таких сферах: а) покращення, зокрема, робочого середовища з метою захисту здоров'я та безпеки працівників; б) умови праці; в) соціальне забезпечення та соціальний захист працівників; г) захист працівників після закінчення трудового договору; д) інформування й консультація працівників; представництво та колективний захист інтересів працівників та працедавців, зокрема право працівників брати участь у спільному управлінні; е) умови працевлаштування громадян третіх країн, які на законних підставах, проживають на території Союзу; є) інтеграція осіб, вилучених із ринку праці; ж) рівність жінок і чоловіків щодо їхніх можливостей на ринку праці та ставлення на роботі; з) протидія соціальному вилученню; и) модернізація систем соціального захисту без шкоди пункту. Кожна держава-член забезпечує застосування принципу рівної оплати працівникам чоловічої та жіночої статі за однакову роботу, що має однакову вартість. (Розділ X «Соціальна політика»)

Європейський Союз сприяє розвитку якості освіти, заохочує співпрацю між державами-членами та в разі необхідності підтримує та доповнює їхні дії, повною мірою поважаючи відповідальність держав-членів за зміст навчання й організацію освітніх систем, а також їхнє культурне та мовне розмаїття. Враховуючи особливу природу спорту та його структури на підставі добровільної діяльності, соціальну й освітню функції спорту, Союз сприяє популяризації питань європейського спорту.

Європейський Союз спрямовує свою діяльність на: розвиток європейського виміру в освіті, зокрема через викладання й поширення мов держав-членів; заохочення мобільності студентів і викладачів, заохочуючи академічне визнання дипломів і строків навчання; підтримку співпраці навчальних закладів; розвиток обміну інформацією та досвідом з питань, спільних для освітніх систем держав-членів; заохочення розвитку обміну молоддю й фахівцями із соціально-освітніх питань і заохочення участі молоді в демократичному житті Європи; заохочення розвитку дистанційного навчання; розвиток європейського виміру в спорті, сприяючи чесним і відкритим змаганням, співпраці спортивних організацій та захищаючи фізичну й моральну доброчесність спортсменів, особливо молодих. (Розділ XII «Освіта, професійне навчання, молодь та спорт»)

Під час визначення й виконання всіх заходів Союзу забезпечується високий рівень захисту здоров'я людини. Діяльність ЄС, що доповнює національні політики, спрямована на покращення охорони громадського здоров'я, запобігання фізичним і психічним розладам і захворюванням й усунення джерел небезпеки фізичному та психічному здоров'ю. Така діяльність охоплює протидію тяжким хворобам, сприяючи дослідженню їхніх причин,

шляхів поширення й методів запобігання цим хворобам, а також інформаційну й освітню роботу в питаннях охорони здоров'я та моніторингу, раннього виявлення й протидії серйозним транскордонним загрозам здоров'ю. (Розділ XIV «Охорона громадського здоров'я»)

З метою підтримки інтересів споживачів та забезпечення високого рівня їхнього захисту Союз сприяє охороні здоров'я, безпеці та економічним інтересам споживачів, а також підтримці їхнього права на інформацію, освіту й створювання організацій для захисту своїх інтересів. (Розділ XV «Захист прав споживачів»)

2. Хартія Співтовариства про основні права працівників

Хартія Співтовариства про основні права працівників – міжнародний документ, що був ухвалений державами-членами Європейського Співтовариства 9 грудня 1989 р. з метою сприяння покращенню життя та умов праці працівників. Хартія закріплює «моральні зобов'язання» та повинна забезпечити дотримання визначених соціальних гарантій у державах-учасниках. Ці права належать насамперед до ринку праці, до професійної освіти, до соціального захисту, до рівності можливостей, охорони здоров'я й безпеки праці. Крім того, Хартія закликає Комісію ЄС до розроблення відповідних законопроектів, щоб її зміст знаходив втілення в нормативно-правових актах.

Хартія Співтовариства про основні права працівників 1989 р. складається із 30 статей, які поділені на два розділи. Перший розділ закріпив основні соціальні права працівників, другий – регулює питання імплементації Хартії.

Розділ I «Основні соціальні права працівників» містить норми, встановлені для забезпечення:

- *Свободи пересування.* Кожний працівник ЄС має право на свободу пересування по всій території Співтовариства за умови обмежень, виправданих громадським порядком, громадською безпекою або громадським здоров'ям. Право на свободу пересування дає можливість будь-якому працівникові здійснювати у Співтоваристві будь-яку діяльність за будь-якою професією відповідно до принципів рівного ставлення щодо прийняття на роботу, умов праці й соціального захисту в країні перебування. Право на свободу пересування також передбачає гармонізацію умов проживання в усіх державах-членах, зокрема тих, що стосуються возз'єднання родин; усунення перешкод, створюваних унаслідок невизнання дипломів або еквівалентних свідоцтв про професійну підготовку, а також покращення умов життя та праці транскордонних працівників.

- *Зайнятість і винагорода.* Кожна особа має право вільно обирати й працювати за спеціальністю відповідно до регламентів, які регулюють кожний вид діяльності. Всі види зайнятості підлягають справедливій винагороді. З цією метою згідно з положеннями, що застосовуються в кожній країні: працівникам забезпечується справедлива заробітна плата, тобто заробітна плата, достатня для забезпечення їм гідного рівня життя; відповідно до умов зайнятості працівники, крім тих, що працюють на підставі безстрокового контракту на умовах повного

робочого часу, одержують пропорційну винагороду; заробітна плата може бути утримана, вилучена або передана лише відповідно до національного законодавства; подібні положення повинні передбачати заходи, що дозволяють зацікавленому працівникові продовжувати користуватися необхідними засобами існування для нього та його сім'ї. Кожна особа повинна мати можливість безкоштовно користуватися доступом до громадських служб працевлаштування.

- *Покращення умов життя та праці.* Завершення створення внутрішнього ринку повинно призвести до покращення життєвих і робочих умов працівників у Європейському Співтоваристві. Цей процес має бути результатом зближення таких умов, продовжуючи водночас їхнє покращення, зокрема стосовно тривалості й організації робочого часу та форм зайнятості, крім безстрокових контрактів, таких, як термінові контракти, робота на умовах неповної зайнятості, тимчасова та сезонна робота. У разі потреби покращення повинно охоплювати розвиток певних аспектів правил стосовно зайнятості, таких як процедури колективного скорочення чисельності персоналу, та тих, що стосуються банкрутства. Кожний працівник Європейського Співтовариства має право на щотижневий відпочинок і щорічну оплачувану відпустку, тривалість яких повинна підлягати прогресивній гармонізації відповідно до національної практики. Умови зайнятості кожного працівника встановлюються в законах, колективній угоді або трудовому контракті згідно з положеннями, що застосовуються в кожній країні.

- *Соціальний захист.* Кожний працівник Європейського Співтовариства має право на адекватний соціальний захист і незалежно від статусу й розміру підприємства, на якому працює, користуватися адекватним рівнем допомоги щодо соціального забезпечення. Особи, які не мають можливості вийти або повторно вийти на ринок праці та не мають засобів до існування, повинні мати можливість отримувати достатні кошти й соціальну допомогу з урахуванням особливостей їхньої конкретної ситуації.

- *Свобода об'єднання та колективних переговорів.* Роботодавці й працівники в Європейському Співтоваристві мають право на об'єднання з метою створення за своїм вибором професійних організацій або професійних союзів для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Кожний роботодавець і кожний працівник мають свободу вступати або не вступати в подібні організації, не зазнаючи внаслідок цього будь-яких персональних або професійних збитків. Роботодавці або організації роботодавців, з одного боку, і організації працівників, з іншого, мають право розпочати переговори й укласти колективні угоди відповідно до умов, встановлених національним законодавством і практикою. Діалог між двома соціальними партнерами на європейському рівні, який повинен розвиватися, може, якщо сторони вважають це за необхідне, відбиватись у договірних відносинах, зокрема на міжпрофесійному та галузевому рівнях. Право вдаватися до колективних дій у випадку конфлікту інтересів охоплює право на страйк відповідно до зобов'язань, що впливають з національних регламентів і колективних угод. З метою сприяння врегулюванню виробничих конфліктів згідно з національною практикою необхідно заохочувати

запровадження й застосування на відповідних рівнях процедур примирення, а також посередницьких й арбітражних процедур. Внутрішній правопорядок держав-членів визначає, на яких умовах і у якому обсязі передбачені в ст.ст. 11-13 цієї Хартії права застосовуються до збройних сил, поліції та цивільної служби.

- *Професійне навчання.* Кожний працівник Європейського Співтовариства повинен мати можливість доступу до професійного навчання й користування таким навчанням протягом усього періоду своєї трудової діяльності. В умовах, які регулюють доступ до такого навчання, не може існувати жодної дискримінації на підставі громадянства. Компетентні державні органи, підприємства й двоє соціальних партнерів, кожен у межах своєї сфери компетенції, повинні запровадити безперервні й постійні системи навчання, які надають можливість кожній особі пройти повторне навчання, особливо за допомогою надання відпустки для навчання, з метою покращення її професійних навичок або набуття нових професійних навичок, зокрема у світлі технічного розвитку.

- *Рівність чоловіків і жінок.* Необхідно розвивати рівні можливості для чоловіків і жінок. З цією метою повинно бути посилено заходи для забезпечення реалізації принципу рівності чоловіків і жінок, зокрема стосовно доступу до зайнятості, винагороди, умов праці, соціального захисту, освіти, професійного навчання й розвитку кар'єри.

- *Інформування, консультації та участь працівників в управлінні.* Інформування, консультації та участь працівників в управлінні повинні розвиватись у відповідних напрямках, беручи до уваги наявну практику в різних державах-учасниках. Це застосовується особливо щодо компаній чи груп компаній, які мають підприємства або компанії у двох чи більше державах-членах ЄС. Таке інформування, консультації й участь повинні здійснюватися в належний час, зокрема в таких випадках: під час проведення на підприємствах технологічних перетворень, які з огляду на умови й організацію праці працівників мають серйозні наслідки для робочої сили; у зв'язку з процесами реструктуризації на підприємствах або у випадках їх злиття, які впливають на зайнятість працівників; у випадках проведення колективного скорочення чисельності персоналу; коли, зокрема, транскордонні працівники перебувають під впливом політики зайнятості, проведеної підприємствами, на яких працюють. Необхідно також вживати заходів, які дають можливість чоловікам і жінкам поєднувати свої професійні й сімейні обов'язки.

- *Охорона здоров'я та безпека на робочому місці.* Кожний працівник у своєму робочому середовищі повинен користуватися задовільними умовами охорони здоров'я та безпеки. Необхідно вжити відповідних заходів для досягнення подальшої гармонізації в цій сфері, зберігаючи наявні досягнення. Ці заходи повинні враховувати, зокрема, необхідність навчання, інформування, консультацій та збалансованої участі працівників у тому, що стосується наявних ризиків і дій в напрямку їхнього усунення або зменшення. Положення щодо застосування внутрішнього ринку повинні сприяти забезпеченню подібного захисту.

- *Захист дітей та підлітків.* Без шкоди для правил, що можуть бути більш сприятливими для молодих людей, зокрема, що забезпечують їхню підготовку до праці через професійне навчання та з урахуванням відступів, обмежених щодо визначених видів легкої роботи, мінімальний вік трудової діяльності не повинен бути нижчим за мінімальний вік закінчення школи в будь-якому випадку не нижчим ніж 15 років. Молоді люди, які працюють за винагороду, повинні одержувати справедливе винагородження відповідно до національної практики. Необхідно вжити відповідних заходів для коригування трудового законодавства, що застосовується щодо молодих працівників, з метою задоволення потреб їхнього особистого розвитку, професійного навчання й доступу до зайнятості. Зокрема, повинна бути обмежена тривалість робочого часу – без будь-якої можливості обійти це обмеження за допомогою використання понаднормової роботи – та робота в нічний час повинна бути заборонена стосовно працівників, які не досягли 18 років, крім випадку з певними видами робіт, встановленими в національному законодавстві або правилах. Після закінчення обов'язкової освіти молоді люди повинні мати право отримати початкове професійне навчання достатньої тривалості з метою дозволити їм адаптуватися до вимог їхнього майбутнього трудового життя; для молодих працівників подібне навчання повинно проводитись у робочий час.

- *Особи похилого віку.* Кожен працівник Європейського Співтовариства, який досягнув пенсійного віку, повинен мати можливість користуватись засобами, що забезпечують йому гідний рівень життя. Будь-яка особа, яка досягла пенсійного віку, але не отримала права на пенсію або не має інших засобів існування, повинна отримати право на достатні засоби й медичну та соціальну допомогу, що відповідають її потребам.

- *Непрацездатні особи (особи з інвалідністю).* Всі непрацездатні особи (особи з інвалідністю) незалежно від походження й причини їхньої непрацездатності повинні мати право на додаткові конкретні заходи, спрямовані на покращення їхньої інтеграції в соціальне та професійне життя. Ці заходи, зокрема, з урахуванням здібностей їхніх бенефіціаріїв повинні стосуватися професійного навчання, ергономіки, доступності, мобільності, транспортних засобів і житлових умов.

Розділ II («Імплементация Хартії») містить положення про те, що відповідальність за забезпечення основних соціальних прав цієї Хартії та вжиття соціальних заходів, необхідних для забезпечення належного функціонування внутрішнього ринку як складової стратегії економічної й соціальної єдності, переважно несуть держави-учасниці відповідно до їхньої національної практики. Комісія ЄС щорічно в останні три місяці року готує звіт про застосування Хартії Співтовариства про основні права працівників 1989 р. державами-членами та Європейським Співтовариством. Звіт Комісії ЄС передається Європейській раді, Європейському парламенту та Європейському економічно-соціальному комітету.

3. Хартія основних прав Європейського Союзу (зі змінами і доповненнями, внесеними Лісабонським договором 2007 р.)

Хартія основних прав Європейського Союзу 2000 р. – міжнародний документ, що закріплює основні політичні, соціальні й економічні права громадян Європейського Союзу. Голови Європейського парламенту, Ради ЄС і Комісії ЄС підписали та проголосили Хартію від імені своїх установ 7 грудня 2000 р. у м. Ніцца (Франція), а згодом документ був опублікований у частині «С» «Official Journal of the European Union» (офіційний вісник Європейського Союзу). Проте правовий статус Хартії був невизначеним, і цей документ не мав повної юридичної сили до набуття чинності Лісабонського договору 1 грудня 2009 р.

*Фото. Підписання Хартії основних прав Європейського Союзу
(7 грудня 2000 р., м. Ніцца, Франція)*

З набуттям чинності Лісабонського договору Хартія основних прав Європейського Союзу 2000 р. отримала таку ж юридичну силу, як договори ЄС. Хартія в зазначеному договорі є новою редакцією документа, створеного у 2000 р., який урочисто проголосили три установи до підписання Лісабонського договору.

Згідно з п. 1 ст. 51 Хартії основних прав Європейського Союзу (зі змінами і доповненнями, внесеними Лісабонським договором 2007 р.), «положення Хартії адресовано всім установам, органам, службам та агенціям Союзу з належним дотриманням принципу субсидіарності та державам-членам, лише коли вони виконують законодавство Союзу. Отже, вони поважають права, дотримуються принципів та сприяють їх застосуванню згідно зі своїми відповідними повноваженнями, поважаючи межі повноважень Союзу, покладених на Союз Договорами». Крім того, за ст. 6 нової редакції Договору про Європейський Союз та п. 2 ст. 51 Хартії, «не розширює сферу застосування права Союзу поза межі повноважень Союзу, не надає Союзові нових повноважень і не покладає нових завдань, не змінює повноважень та завдань, визначених в Договорах». Наслідком цього є те, що ЄС не зможе ухвалити

законодавчі заходи для захисту права, викладені в Хартії, якщо цього не встановлено в Договорах ЄС. Окрім того, особа може в суді захистити права, закріплені в Хартії, лише якщо рівнозначні права наявні в національному законодавстві держави її походження. Саме цей останній пункт став предметом найбільших дискусій.

В основу Хартії основних прав Європейського Союзу покладено новий світоглядний підхід до розуміння людини та її місця у світі. У преамбулі Хартії проголошується, що в центрі діяльності Союзу знаходиться людина та її інтереси. На відміну від переважної більшості міжнародно-правових актів, де за основу класифікації основних прав береться предмет суб'єктивного права, класифікація прав і свобод у Хартії базується на цінностях, на захист яких вони спрямовані.

Хартія основних прав Європейського Союзу (зі змінами і доповненнями, внесеними Лісабонським договором 2007 р.) складається із 54 статей, що поділено на сім розділів. Перші шість – фундаментальні цінності: гідність, свободи, рівність, солідарність, права громадян і правосуддя. Останній, сьомий розділ, регулює й тлумачить застосування документа.

Розділ I «Гідність» (ст.ст. 1–5) закріплює права та гарантії, які забезпечують гідне існування людини в суспільстві: право на життя, заборона катувань, рабства тощо. Стаття 3 «Право на особисту недоторканність» передбачає право кожної людини на фізичну недоторканність та недоторканність психіки. Зокрема, в сфері медицини та біології забезпечується право на добровільну й вільну згоду зацікавленої особи відповідно до встановленого законом порядку, заборона евгеністичної практики, насамперед тієї, яка спрямована на селекцію людини, заборона використання людського тіла та його частин як джерела прибутку, а також заборона репродуктивного клонування людських істот.

У розділі II «Свободи» (ст.ст. 6–19) зосереджено увагу на фундаментальних громадянських і політичних свободах, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.: право на свободу та особисту недоторканність, на повагу приватного та сімейного життя, на захист інформації особистого характеру, на укладення шлюбу та створення сім'ї, свободу думки, совісті та віросповідання, свободу мистецтва та науки тощо. Крім того, закріплюються певні соціальні права, такі як право на освіту, свободу професійної та підприємницької діяльності, а також право на працю, право власності, право на притулок.

Розділ III «Рівність» (ст.ст. 20–26) містить норми, спрямовані на забезпечення третьої цінності, зазначеної в преамбулі. Ця цінність ЄС виражена через такі права та принципи, як рівність перед законом, недискримінація, культурне, релігійне й лінгвістичне різноманіття, рівність жінок і чоловіків, права дітей та осіб похилого віку, а також осіб з інвалідністю.

Розділ IV «Солідарність» (ст.ст. 27–38) закріплює певні трудові права та відображає деякі положення Європейської соціальної хартії 1961 р.

(переглянутої в 1996 р.), яка вже стала частиною права ЄС: право працівників підприємства на інформацію й консультації; право на колективні переговори та колективні дії, зокрема право на страйк; право на безоплатну допомогу в працевлаштуванні тощо. Тут йдеться про права на соціальне забезпечення, охорону здоров'я та інші соціальні права й гарантії. Крім того, передбачається заборона дитячої праці, право на справедливий й рівні умови праці.

Розділ V «Права громадян» (ст.ст. 39–46) містить право на доступ до документів, право подання скарги на порушення прав людини до Європейського омбудсмена, а також подання петиції до Європейського парламенту. До нього внесено положення про можливість визнання свободи пересування й проживання в ЄС за громадянами третіх країн, які законно проживають на території однієї з держав, та «права на належне управління», яке є комплексом повноважень і гарантій, що надаються громадянам Союзу й іншим фізичним та юридичним особам у їх відносинах з інститутами, органами та установами ЄС: право на неупереджений, справедливий розгляд своєї справи в розумний строк, право бути заслуханим, обов'язок адміністрації вмотивувати свої рішення, право на відшкодування збитків тощо.

Розділ VI «Правосуддя» (ст.ст. 47–50) закріплює не стільки права, скільки гарантії прав особистості, переважно в межах кримінального процесу: ефективний судовий захист порушених прав; презумпція невинуватості; неприпустимість зворотної сили закону, який передбачає або посилює відповідальність; покарання; співмірність тяжкості злочину тощо.

Розділ VII «Загальні положення» (ст.ст. 51–54) є завершальним. Його призначенням є визначення умов і порядку застосування Хартії органами ЄС та державами-членами, а також урегулювання непростого питання про співвідношення її норм з нормами інших джерел основних прав, ухвалених на універсальному, європейському й внутрішньодержавному рівнях.

Основними обов'язками Хартія називає обов'язок поважати й захищати людську гідність, враховувати думку дитини, отримувати обов'язкову безоплатну освіту, захищати та підвищувати захист навколишнього середовища.

Хартія основних прав Європейського Союзу (зі змінами і доповненнями, внесеними Лісабонським договором 2007 р.) містить положення щодо зловживання правом. Воно полягає в недопущенні з боку представників влади чи приватних осіб ліквідації чи надмірного обмеження прав і свобод інших осіб.

4. Європейський омбудсмен у захисті прав людини в Європейському Союзі

Передумови виникнення інституту Європейського омбудсмена почали формуватися ще до остаточного оформлення самого Європейського Союзу в нинішньому форматі. Так, на початку 1991 р. Данією було подано пропозицію щодо створення посади Європейського омбудсмена. Варто підкреслити, що саме ця країна мала тривалу традицію функціонування подібної інституції всередині держави. Інститут омбудсмена був запроваджений у конституційній системі Данії в 1955 р. у зв'язку з поширенням втручання державного апарату в нові

сфери суспільного життя. Ідея Данії полягала в тому, щоб Європейський парламент обирав Європейського омбудсмена на початку своєї каденції, відповідно омбудсмен повинен був щорічно звітувати перед парламентом. Європейський омбудсмен мав стати своєрідним контролюючим чинником для Комісії ЄС, тож не надто позитивне її ставлення до цієї інституції було цілком зрозумілим.

Певні застереження щодо позиції й компетенції Європейського омбудсмена оголосив і Європейський парламент. Більш суперечливим, на його думку, було питання взаємовідносин між ним та Омбудсменом, а також пропозиція ліквідації прав громадян на петицію, яка направлялася до парламентської комісії.

Держави-члени ЄС висловили побоювання щодо можливості надто великого впливу Європейського парламенту на омбудсмена через призначення його парламентом. Це могло б спричинити його фактичну залежність від Європейського парламенту.

Проектами, які вплинули на остаточний статус інституції Європейського омбудсмена в межах ідеї європейського громадянства, були рішення, запропоновані Люксембургом і Нідерландами. Пропозиція цих держав цілковито нівелювала ідею Європейського омбудсмена лише як інститут, що доповнював своїх відповідників у національних системах держав-членів. Повноваження Європейського омбудсмена полягали в захисті прав всіх фізичних та юридичних осіб, які мали місце проживання або місцезнаходження на території держав-членів ЄС.

Згодом, у 1993 р. було запроваджено посаду Європейського омбудсмена відповідно до положень *Договору про Європейський Союз 1992 р.* 9 березня 1994 р. Європейський парламент ухвалив *Рішення 94/262 «Про правила та загальні умови регулювання виконання обов'язків омбудсмена»*, що визначив порядок функціонування Європейського омбудсмена. З того часу посада Європейського омбудсмена зазнала значних змін і на сьогодні є одним із найбільш ефективних інституцій щодо захисту прав громадян Європейського Союзу.

Європейський омбудсмен призначається після кожних виборів до Європейського парламенту – новообраним парламентом і на строк дії його повноважень (п'ять років). Також Європейський омбудсмен має право на повторне обрання. Кандидат повинен бути громадянином ЄС і відповідати вимогам, що висуваються до кандидатів на обіймання найвищих посад у судових органах його країни, або ж мати загальновизнану компетентність і досвід для виконання обов'язків омбудсмена.

Європейський омбудсмен повинен бути повністю незалежним у виконанні своїх обов'язків. Виконуючи свої обов'язки, він не запитує й не виконує вказівки будь-якого органу. Європейський омбудсмен, перебуваючи на своїй посаді, не може вести будь-яку іншу діяльність – за винагороду чи без неї. На вимогу Європейського парламенту, у разі, коли омбудсмен більше не відповідає

вимогам, необхідним для виконання своїх обов'язків, або вчинив неправомірні дії, за рішенням Суду ЄС, він може бути звільнений з посади.

Незалежно від того, чи має Європейський омбудсмен відповідну скаргу або діє з власної ініціативи, він має право доступу до будь-якої інформації, зокрема до секретних документів. Такий доступ гарантується за умови дотримання правил безпеки установи, яка повинна повідомити омбудсмена про рівень секретності інформації. Якщо за запитом омбудсмена така інформація йому не надходить, він може запросити її через Європейський парламент.

Європейський омбудсмен уповноважений приймати скарги на незадовільну діяльність всіх інституцій та установ Спільноти, за винятком Суду ЄС і Суду загальної юрисдикції. Заяву, самостійно або через члена Європейського парламенту, може подати будь-яка фізична особа – громадянин або резидент Європейського Союзу, а також юридична особа, що має реєстрацію в державах-членів ЄС. Вона може бути написана однією з офіційних мов Європейського Союзу й подаватися як безпосередньо до Офісу омбудсмена, так і надсилатися: листом, факсом або через спеціальну форму на сайті. До того ж за бажанням скаржника, заява залишається конфіденційною.

Фото. Засідання Офісу Європейського омбудсмена

У відповідь Європейський омбудсмен проводить розслідування: на підставі скарги або за власною ініціативою здійснює відповідні запити. Водночас інституції ЄС зобов'язані надавати йому будь-яку інформацію й доступ до відповідних документів. Виявивши факти порушень, Омбудсмен сповіщає установу, про яку йдеться, і надсилає їй свої рекомендації. Установа-адресат має три місяці на те, щоб дати докладну відповідь; після чого Омбудсмен направляє остаточний звіт до Європейського парламенту та відповідної установи. Також він сповіщає скаржника про результати свого розслідування. Акти Європейського омбудсмена мають рекомендаційний характер, але загальний рівень виконання цих рекомендацій є досить високим.

Більшість скарг розглядаються Омбудсменом протягом року, але перша відповідь надається заявнику якнайшвидше. Про результати своєї діяльності Європейський омбудсмен щорічно звітує у Європейському парламенті.

Презентуючи черговий звіт щодо своєї діяльності, Європейський омбудсмен пояснив, що ключові пункти його нової стратегії направлені на: а) зміцнення постійного діалогу з заявниками, громадянським суспільством та іншими зацікавленими сторонами; б) виявлення кращих практик діяльності омбудсменів у державах-членів, з якими співпрацює Європейський омбудсмен у рамках Європейської мережі омбудсменів, в) підвищення ролі омбудсмена в забезпеченні управлінської культури обслуговування в установах ЄС. Така культура серед іншого охоплює активний підхід до взаємодії з громадянами, а також готовність зробити для громадян більше, ніж просто виконати правові зобов'язання установ.

Яскравим прикладом спільної роботи в ЄС є Європейська мережа омбудсменів. Вона складається з більш ніж 90 офісів у 32 країнах Європи. Мережа охоплює національних і регіональних омбудсменів та аналогічні органи держав-членів Європейського Союзу, держав-кандидатів на вступ до ЄС і деяких інших європейських держав, а також Європейського омбудсмена й Комітет з петицій Європейського парламенту.

Європейська мережа омбудсменів була створена в 1996 р. і поступово перетворилась на потужний інструмент для співпраці омбудсменів та їх співробітників, який, у разі звернення до нього, виступає як ефективний механізм. Це має особливе значення для роботи Європейського омбудсмена й дозволяє йому швидко й ефективно реагувати на скарги, які виходять за межі його компетенції. Досвід і приклади кращої ефективної діяльності омбудсменів узагальнюються за допомогою семінарів і нарад, регулярного інформаційного бюлетеня, електронного дискусійного форуму й щоденної електронної служби новин. Візити Європейського омбудсмена до національних омбудсменів у державах-членах і державах-кандидатах також довели свою високу ефективність для розвитку Мережі.

Конкретних вимог для приєднання до Європейської мережі омбудсменів не існує, адже воно здійснюється у випадку зміни статусу держави на державу-кандидата або державу-члена Європейського Союзу внаслідок здійснення відповідних змін у зовнішній політиці держави. Приєднання до Мережі держави-кандидата дає змогу національному омбудсмену адаптуватися до спільної скоординованої діяльності.

Місцезнаходження Офісу Європейського омбудсмена – м. Страсбург (Франція). Наразі в Офісі працює майже 90 співробітників, більшість із яких є професійними юристами, які володіють декількома мовами – задля забезпечення ефективного розгляду звернень усіма офіційними мовами ЄС.

Отже, **Європейський омбудсмен** – це посадова особа Європейського Союзу, яка уповноважена приймати й розглядати скарги від громадян і резидентів ЄС щодо порушення прав людини в інституціях та установах Союзу.

Його головне призначення як гаранта забезпечення прав громадян, полягає в захисті порушених прав громадян ЄС. Завдяки таким демократичним рисам, як незалежність, доступність для громадян, неформальний підхід до розв'язання проблем захисту прав людини й громадянина, цей інститут отримав широке визнання серед громадян ЄС та отримав статус одного з найбільш ефективних способів захисту прав людини в Європейському Союзі.

Питання для самоконтролю:

- 1. Назвіть критерії, яким повинні відповідати держави-кандидати на вступ до Європейського Союзу, що пов'язані з дотриманням і захистом прав людини.*
- 2. Визначте передумови виникнення ідеї захисту прав людини в установчих актах Європейського Союзу.*
- 3. Проаналізуйте співвідношення двох правових систем міжнародного захисту прав людини – у рамках Ради Європи та Європейського Союзу.*
- 4. Роз'ясніть основні положення Договору про Європейський Союз (в редакції Лісабонського договору 2007 р.), які стосуються захисту прав людини.*
- 5. Поясніть основні положення щодо прав людини, закріплені в Договорі про функціонування Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору 2007 р.).*
- 6. Дайте загальну характеристику положень Хартії Співтовариства про основні права працівників 1989 р.*
- 7. Проаналізуйте положення Хартії основних прав Європейського Союзу (зі змінами і доповненнями, внесеними Лісабонським договором 2007 р.).*
- 8. Назвіть передумови становлення інституту Європейського омбудсмена.*
- 9. Визначте повноваження, порядок обрання й гарантії діяльності Європейського омбудсмена.*
- 10. Розкрийте напрями діяльності Європейської мережі омбудсменів.*

РОЗДІЛ VIII: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ ОРГАНІЗАЦІЇ З БЕЗПЕКИ І СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ

Захищаючи права людини та верховенство права у своєму регіоні, ми зміцнюємо безпеку й стабільність для всіх. І навпаки: ми прагнемо до посилення безпеки й співпраці, оскільки хочемо жити в суспільстві, де права людини й основні свободи шануються та захищаються

Томас Гремінгер

(швейцарський дипломат, Генеральний секретар ОБСЄ
(2017–2020))

1. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі

Починаючи з середини 70-х рр. XX століття у міжнародно-правових документах, що приймалися в рамках Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) (з 2005 р. – Організація з безпеки і співробітництва в Європі, ОБСЄ), чітко простежується тенденція визначення функцій міжнародного і внутрішньодержавного права в галузі прав людини.

Організація з безпеки і співробітництва в Європі, ОБСЄ (Organization for Security and Cooperation in Europe, OSCE) – найбільша регіональна міжнародна міждержавна організація, яка об'єднує 57 країн Північної Америки, Європи й Центральної Азії (станом на серпень 2021 р.). Місцезнаходження штаб-квартири Організації з безпеки і співробітництва в Європі – м. Відень (Австрія).

Цілями Організації з безпеки і співробітництва в Європі є: зміцнення добросусідських відносин; заохочення укладання двосторонніх і регіональних угод між державами-членами; підтримання миру і сприяння вирішенню конфліктів, а також захист прав і свобод людини тощо.

Фото. Штаб-квартира Організації з безпеки і співробітництва в Європі
(м. Відень, Австрія)

У першому документі Наради з безпеки і співробітництва в Європі - **Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі**, що був прийнятий 1 серпня 1975 р. у м. Гельсінкі (Фінляндія), було закріплено принцип

поваги прав людини і основних свобод в якості принципу міжнародного права, встановлено баланс рівної взаємодії міжнародно-правового і національного регулювання прав людини. Документ закріплює, що держави-учасниці повинні «заохочувати і розвивати ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод... Спільно і самостійно діяти відповідно до умов і принципів Статуту ООН і Загальної Декларації прав людини». (Розділ VII)

*Фото. Засідання держав-членів Ради з безпеки і співробітництва в Європі
(1 серпня 1975 р., м. Гельсінкі, Фінляндія)*

У Заключному акті Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. держави-учасниці сформулювали концепцію всеосяжної безпеки, в основі якої лежали три виміри або так звані «три кошики» безпеки ОБСЄ.

Першими двома вимірами є військово-політичний та економіко-екологічний. Людський вимір має відношення до ухвалених державами-учасницями зобов'язань у рамках ОБСЄ, а саме: забезпечення повної поваги прав й основних свобод людини, визнання верховенства закону, сприяння зміцненню принципів демократії та відповідно до цього створення, зміцнення й захист демократичних інститутів, а також сприяння толерантності в регіоні ОБСЄ.

Сфері гуманітарного співробітництва в Заключному акті Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. присвячений спеціальний розділ, який охоплює широке коло питань взаємодії в галузі прав людини. Держави-учасниці поставили собі за мету забезпечення вільного пересування й контактів на індивідуальній і колективній, офіційній і неофіційній основі між людьми, установами й організаціями держав-учасниць та сприяння розв'язанню питань гуманітарного характеру, що виникають у цій сфері.

Держави-учасниці взяли на себе зобов'язання поважати права і свободи людини, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії; заохочувати і розвивати ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які впливають з гідності, властивої людській особистості, і є суттєвими для її вільного і повного розвитку. У цих межах держави-учасниці

повинні визнавати і поважати свободу людини сповідувати, одноосібно або спільно з іншими, релігію або віру, діючи згідно з велінням власної совісті.

Держави-учасниці визнають загальне значення прав людини й основних свобод, повага яких є суттєвим фактором миру, справедливості і благополуччя, необхідних для забезпечення розвитку дружніх відносин і співробітництва між ними, як і між усіма державами.

Вони повинні постійно поважати ці права й свободи людини у своїх взаємних відносинах і докладати зусиль, спільно і самотійно, включаючи співробітництво з Організацією Об'єднаних Націй задля сприяння загальній та ефективній їх повазі.

Держави-учасниці Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. підтверджують право будь-якої людини знати свої права й обов'язки і діяти відповідно до них. У галузі прав і свобод людини держави-учасниці повинні діяти відповідно до цілей і принципів Статуту ООН і Загальної декларації прав людини 1948 р. Вони повинні виконувати свої зобов'язання відповідно до міжнародних декларацій і угод у цій галузі, у тому числі, Міжнародних пактів з прав людини, якщо вони ними пов'язані. (Розділ VII)

2. Конференції з людського виміру Наради з безпеки і співробітництва в Європі

Помітний внесок у справу зміцнення співпраці держав-членів Організації з безпеки і співробітництва в Європі в галузі прав людини внесла Віденська зустріч держав-членів НБСЄ 1989 р. У преамбулі ***Підсумкового документа Віденської зустрічі держав-членів НБСЄ від 15 січня 1989 р.*** було зазначено, що співробітництво в гуманітарній сфері – це важливий фактор для зміцнення відносин між державами-членами. Перелік прав і свобод людини був істотно розширений завдяки доповненню його правом на свободу пересування й вибору місця проживання в межах кордонів своєї держави; правом залишати будь-яку країну, зокрема власну, і повертатися до неї; правами осіб, що знаходяться під вартою або в ув'язненні; правом на свободу від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження й покарання.

Особливу увагу в Підсумковому документі Віденської зустрічі 1989 р. приділено релігійним свободам. В 11 пунктах, присвячених цій тематиці, закріплено право релігійних об'єднань створювати й вільно підтримувати доступні місця богослужінь або зібрань; право кожного надавати й отримувати релігійну освіту мовою на свій вибір індивідуально або спільно з іншими.

Значним досягненням держав-членів ОБСЄ стало розроблення процедури співробітництва, що отримала назву «Віденський механізм». Держави-члени заявили про свій намір обмінюватись інформацією, відповідати на запити інших держав-членів ОБСЄ, зокрема з питань, які містяться в концепції людського виміру ОБСЄ. Ці запити можуть бути спрямовані дипломатичними каналами або адресовані будь-якому органу, призначеному для взаємодії на цьому рівні. У Підсумковому документі Віденської зустрічі держав-членів Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1989 р. також передбачена можливість проведення

двосторонніх зустрічей держав-членів НБСЄ з метою вивчення та вирішення конкретних випадків порушення прав людини. Держави-члени НБСЄ ухвалили рішення провести три наради **Конференції з людського виміру НБСЄ**.

Фото. Засідання держав-членів Ради з безпеки і співробітництва в Європі (15 січня 1989 р., м. Відень, Австрія).

Перша **Паризька нарада Конференції з людського виміру НБСЄ** пройшла в травні-червні 1989 р. у м. Париж (Франція). Держави-члени Ради з безпеки і співробітництва в Європі розглянули чимало пропозицій про розширення переліку прав і свобод людини, закріплених у документах Організації. Зокрема, цей перелік пропонувалося доповнити свободою вираження поглядів; правом на мирні зібрання, зокрема право на маніфестації, а також свободою асоціацій; правом на соціальне забезпечення й на освіту; правом на безпечне навколишнє середовище; правами дитини; правом на відмову від несення військової служби із релігійних та інших мотивів. Проте Заключний акт цієї наради так і не був ухвалений.

Наступний етап Конференції з людського виміру НБСЄ проходив у м. Копенгаген (Данія) в червні 1990 р. і завершився ухваленням **Підсумкового документа Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ**. Згідно з Документом Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ 1990 р., глибока повага до прав людини й основних свобод є необхідною умовою для забезпечення прогресу в справі створення стабільного й міцного миру, безпеки, справедливості та співпраці. Цей Документ закріпив право на мирні зібрання й демонстрації, а також право мирно користуватися своєю власністю індивідуально або спільно з іншими. За представниками національних меншин визнавалося право на свободу виражати, зберігати й розвивати свою етнічну, культурну, мовну чи релігійну самобутність, підтримувати та розвивати свою культуру в усіх її аспектах, не зазнаючи будь-яких спроб асиміляції всупереч своїй волі, що передбачає право вільно користуватися рідною мовою в особистому й суспільному житті, право створювати й підтримувати свої власні

інститути, просвітницькі організації або асоціації, право сповідувати свою релігії.

Третім етапом Конференції з людського виміру була нарада, яка проходила в жовтні 1991 р. у м. Москва (Росія), результати якої були закріплені в **Підсумковому документі Московської наради Конференції з людського виміру НБСЄ**. У Документі держави-члени висловили свою колективну рішучість і надалі охороняти права людини й основні свободи, а також зміцнювати демократичні досягнення на своїх територіях. Вони також визначили нагальну необхідність підвищити ефективність Наради з безпеки і співробітництва в Європі під час розгляду питань, пов'язаних з правами людини, що виникають на їх територіях, який характеризується суттєвими трансформаціями в Європі.

Підсумковий документ Московської наради 1991 р. суттєво доповнив «Віденський механізм». У порівнянні з Підсумковим документом Копенгагенської наради 1990 р. в ньому зменшився термін подання письмової відповіді державою-членом на запити про інформацію. Підсумковий документ Московської наради 1991 р. встановив десятиденний термін подачі такої відповіді (раніше передбачався чотиритижневий термін).

Новотвором, внесеним Підсумковим документом Московської наради 1991 р., стала процедура розслідування конкретних ситуацій. Передбачалося формування й використання для розв'язання питань гуманітарного характеру місій експертів, метою яких було «сприяння вирішенню конкретного питання або проблеми, що належить до людського виміру ОБСЄ».

3. Питання захисту прав і свобод людини в документах самітів Організації з безпеки і співробітництва в Європі

Питання захисту прав і свобод людини є предметом розгляду численних самітів глав держав і урядів держав-членів Наради з безпеки і співробітництва в Європі (нині - Організації з безпеки і співробітництва в Європі), на яких розробляються пріоритети Організації і встановлюються орієнтири на наступні декілька років.

Прихильність країн Сходу і Заходу до становлення нової системи європейських відносин знайшла відображення у підсумковому документі Наради з безпеки і співробітництва в Європі (нині - Організації з безпеки і співробітництва в Європі) – **Паризькій хартії для нової Європи**, що була ухвалена в листопаді 1990 р. у м. Париж (Франція). Розуміння безпеки ґрунтувалося в поглядах і зобов'язаннях, серед яких важливе місце займають питання захисту прав людини, утвердження демократії та верховенства права, заохочення економічної свободи і соціальної відповідальності. Потужного імпульсу розвитку співробітництва у рамках Організації надало визнання на майбутнє таких орієнтирів, як людський вимір і безпека, економічна співпраця і довкілля, культура, мігранти тощо. Потреба в оновленні якості політичного діалогу спонукала до інституційного розвитку Організації, утворення нових структур та інститутів. Так, зустрічі міністрів закордонних справ у якості Ради міністрів було визнано центральним форумом для політичних консультацій у

рамках процесу ОБСЄ; ухвалено рішення щодо створення Центру попередження конфліктів, Бюро вільних виборів (з 1992 р. - Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ), Парламентської асамблеї ОБСЄ.

У *Будапештській декларації*, що була ухвалена на саміті держав-членів Наради з безпеки і співробітництва в Європі (нині - Організації з безпеки і співробітництва в Європі) в грудні 1994 р. у м. Будапешт (Угорщина) «На шляху до справжнього партнерства в нову епоху» підтверджено важливу роль людського виміру в усіх видах діяльності Організації і зазначено, що повага прав людини й основних свобод, демократії і верховенства закону є необхідним компонентом безпеки і співробітництва в регіоні ОБСЄ. Воно повинно залишатися однією із головних цілей діяльності Організації. Надзвичайно важливе значення у сфері людського виміру мають періодичні огляди щодо виконання зобов'язань, які відіграють кардинальну роль в ОБСЄ. Крім того, підкреслено важливість контактів між людьми в подоланні спадщини колишніх розколів.

Фото. Учасники саміту держав-членів Наради з безпеки і співробітництва в Європі (5-6 грудня, 1994 р., м. Будапешт, Угорщина)

У *Лісабонському документі*, що був ухвалений в грудні 1996 р. на саміті держав-членів Наради з безпеки і співробітництва в Європі (нині - Організації з безпеки і співробітництва в Європі) в м. Лісабон (Португалія) зазначено, що прийнятий Організацією всеосяжний підхід до безпеки передбачає більш ефективне виконання всіх зобов'язань у сфері людського виміру, зокрема в тому, що стосується права людини й основних свобод. Це сприятиме подальшому утвердженню в усіх державах-членів загальних цінностей вільного і демократичного суспільства, що є однією з головних опор нашої спільної безпеки. Серед гострих проблем, що є загрозою для стабільності в регіоні ОБСЄ залишаються безперервні порушення прав людини, зокрема у формі вимушеної міграції, а також незавершеність демократичних перетворень, погрози на адресу незалежних засобів масової інформації, махінації на виборах, проявів агресивного націоналізму, расизму, шовінізму, ксенофобії та антисемітизму.

Держави-члени ОБСЄ засудили будь-яку політику «етнічних чисток» або масового вигнання населення і зобов'язалися утримуватися від подібної політики; створювати умови для безпечного і гідного повернення біженців і внутрішньо переміщених осіб відповідно до міжнародних норм. У Документі акцентовано увагу на дотриманні і повазі принципу свободи друку і засобів масової інформації, що є однією з головних передумов побудови справді демократичного громадянського суспільства. Підтверджено намір держав-членів продовжувати зусилля щодо вирішення цих проблем.

Фото. Саміт держав-членів Ради з безпеки і співробітництва в Європі (2-3 грудня, 1996 р., м. Лісабон, Португалія)

У прийнятій в рамках Стамбульського саміту держав-членів Ради з безпеки і співробітництва в Європі (нині - Організації з безпеки і співробітництва в Європі) **Хартії європейської безпеки**, що проходив у листопаді 1999 р. у м. Стамбул (Туреччина) підтверджено, що повага прав людини і основних свобод, демократії і верховенства закону займає центральне місце в прийнятій ОБСЄ всеосяжній концепції безпеки. Держави-члени ОБСЄ взяли на себе зобов'язання протистояти таким загрозам безпеки, як порушення прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, і прояву нетерпимості, агресивного націоналізму, расизму, шовінізму, ксенофобії й антисемітизму. Захист і сприяння дотриманню прав осіб, що належать до національних меншин, є найважливішими факторами забезпечення демократії, миру, справедливості та стабільності в державах-членах ОБСЄ і в стосунках між ними.

Держави-члени ОБСЄ підтвердили свої зобов'язання забезпечити повну повагу прав людини, включаючи права осіб, що належать до національних меншин; вживати заходів по вихованню толерантності та побудови плюралістичних суспільств, де всім незалежно від їх етнічного походження, забезпечено повну рівність можливостей. Акцентували увагу на праві кожної людини на громадянство і, що ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого громадянства, а також зобов'язалися продовжувати зусилля з метою забезпечити, щоб кожен зміг скористатися цим правом.

Фото. Саміт держав-членів Ради з безпеки і співробітництва в Європі (18-19 листопада, 1999 р., м. Стамбул, Туреччина)

Хартія європейської безпеки 1999 р. містить положення щодо захисту осіб без громадянства. Приділено увагу правовому статусу ромів і сінті (одна із західних гілок ромів), і необхідності прийняття ефективних заходів, щоб домогтися повної рівності можливостей для осіб, що належать до ромів і сінті та наголошено на нарощуванні спільних зусиль для забезпечення того, щоб роми та сінті могли стати повноправними членами суспільства, а також для викорінення дискримінації щодо них. Закріплено намір викоринити катування, а також жорстокі і нелюдські або такі, що принижують гідність, види поводження і покарання в усьому регіоні ОБСЄ. З цією метою передбачено заохочення законодавства, яке забезпечує процедурні та суттєві гарантії і засоби для боротьби з подібною практикою; надання допомоги потерпілим і співпраця з відповідними міжнародними урядовими і неурядовими організаціями. Заборонено будь-яку політику етнічних чисток або масового вигнання. Підтверджено прихильність повазі права на пошук притулку та забезпечення міжнародного захисту біженців відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 р. і Протоколу щодо статусу біженців 1967 р., а також сприяння добровільному, гідному і безпечному поверненню біженців і внутрішньо переміщених осіб та створення умов для їх соціальної реінтеграції на недискримінаційній основі.

У Хартії приділяється значна увага повному і рівному здійсненню жінками своїх прав, що має важливе значення для зміцнення миру, процвітання і демократії в регіоні ОБСЄ, закріплено зобов'язання щодо забезпечення рівності між чоловіками і жінками, що є невід'ємною частиною політики як на рівні держав-членів, так і в рамках ОБСЄ; здійсненню заходів щодо ліквідації всіх форм дискримінації жінок і припинення насильства стосовно до жінок і дітей, а також сексуальної експлуатації та всіх форм торгівлі людьми шляхом сприяння прийняттю або зміцненню законодавства для притягнення винних у таких діях до відповідальності і посилення захисту потерпілих.

Хартія європейської безпеки 1999 р. містить заклики до удосконалення і здійснення заходів щодо забезпечення прав та інтересів дітей під час збройних конфліктів і постконфліктних ситуацій, включаючи дітей-біженців та дітей, переміщених всередині держави; недопущення примусової чи обов'язкового рекрутування для використання в збройних конфліктах осіб, молодших 18-річного віку.

Підкреслено зобов'язання держав-членів ОБСЄ щодо проведення вільних і чесних виборів; означено роль незалежних засобів масової інформації, доступу громадськості до інформації; зауважено на ролі міжнародних неурядових організацій у сприянні утвердженню прав людини, демократії та верховенства закону, а також зазначено, що вони є невід'ємною складовою сильного громадянського суспільства.

В *Астанінській декларації* «На шляху до співтовариства співпраці», що була ухвалена в грудні 2010 р. на саміті держав-членів Організації з безпеки і співробітництва в Європі в м. Астана (нині м. Нур-Султан, Казахстан) було підтверджено необхідність активізувати зусилля для забезпечення повної поваги і виконання базових принципів функціонування Організації і зобов'язань, взятих державами-членами ОБСЄ на себе в галузях військово-політичного, економіко-екологічного та людського вимірів, особливо, що стосується дотримання і захисту прав і свобод людини.

Фото. Саміт держав-членів Організації з безпеки і співробітництва в Європі (1-2 грудня, 2010 р., м. Астана (нині Нур-Султан), Казахстан)

Підсумковим документом наради держав-членів Організації з безпеки і співробітництва в Європі, що проходила в липні 2017 р. у м. Мінськ (Білорусь) є *Мінська декларація*. Документ наголошує на дотримання державами-членами людської гідності і рівних прав усіх їх громадян за допомогою повного виконання прийнятих у рамках ОБСЄ зобов'язань щодо прав і свобод людини, плюралістичної демократії і верховенства закону; висловлює стурбованість з

приводу проявів нетерпимості, агресивного націоналізму, ксенофобії, антисемітизму, дискримінації стосовно мусульман, християн або осіб, які сповідують інші релігії, переслідувань осіб зі спільноти ЛГБТ і расизму та зауважує на значенні терпимості, розуміння і співпраці у справі формування і збереження стабільних демократичних суспільств; наголошує на необхідності збереження державами-членами верховенства закону, демократичних інститутів, заборони катувань; закликає держави-членів, які застосовують смертну кару, оголосити про негайне введення мораторію на страту і підтвердити, що вони ніколи не будуть застосовувати це нелюдське і принижуюче гідність покарання; закликає враховувати вразливість релігійних і етнічних меншин, осіб з інвалідністю тощо.

Фото. Саміт держав-членів Організації з безпеки і співробітництва в Європі (5-9 липня, 2017 р., м. Мінськ, Білорусь)

У **Берлінській декларації**, схваленій на саміті держав-членів Організації з безпеки і співробітництва в Європі в липні 2018 р. у м. Берлін (Німеччина) наголошується на дотриманні міжнародного гуманітарного права і права прав людини під час збройних конфліктів в умовах військової окупації, включаючи право біженців і внутрішньо переміщених осіб на безпечне повернення в місця свого проживання; проведенні розслідувань серйозних порушень прав людини в зонах конфліктів і на окупованих територіях, зокрема тих, що зачіпають внутрішньо переміщених осіб, які проживають в анклавах, а також осіб, зниклих безвісти, і відновленні свободи пересування, свободи вираження думок, а також майнових та освітніх прав, особливо, стосовно дітей, які перебувають у районах конфліктів; підтверджується, що державам-членам ОБСЄ необхідно активізувати свої зусилля з метою викорінення всіх форм катувань і нелюдського або таких, що принижують гідність, видів поводження, а також оголошення мораторію на смертну кару тощо.

*Фото. Саміт держав-членів Організації з безпеки і співробітництва в Європі
(7-11 липня, 2018 р., м. Берлін, Німеччина)*

4. Верховний комісар Організації з безпеки і співробітництва в Європі у справах національних меншин

Важливим кроком у сфері гуманітарної співпраці держав-членів Організації з безпеки і співробітництва в Європі стало створення в 1992 р. інституту *Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин*, який призначається на трирічний термін і може бути продовжений не більше ніж на один строк.

Діяльність Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин насамперед спрямована на виявлення й швидке розв'язання ситуацій, пов'язаних з етнічною напруженістю, які могли б створити загрозу для миру, стабільності або дружніх відносин між державами-членами ОБСЄ. Діючи незалежно від зацікавлених сторін, Верховний комісар направляє свої місії на місця та проводить політику превентивної дипломатії на ранньому етапі виникнення напруженості. Верховний комісар прагне не тільки отримувати інформацію з перших джерел, а й намагається сприяти зміцненню діалогу, довіри та співробітництва.

Для досягнення поставленої мети Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин: збирає й отримує інформацію з будь-якого джерела, зокрема із засобів масової інформації та неурядових організацій, а також із конкретних доповідей від безпосередньо причетних сторін про становище національних меншин, про події, пов'язані з ними; здійснює оцінку ролі безпосередньо зацікавлених сторін, характеру напруженості й пов'язаних з нею подій, а також потенційних наслідків для світу та стабільності в регіоні ОБСЄ.

Якщо в результаті обміну інформацією й взаємодії між відповідними сторонами Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин приходить до висновку про те, що існує небезпека виникнення конфлікту, він може виступити з так званим «раннім попередженням», яке направляється Головній Раді чинним Головою. Чинний Голова вносить обговорення «раннього

попередження» Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин до порядку денного.

*Фото. Офіс Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин
(м. Гаага, Нідерланди)*

Основними принципами діяльності Верховного комісара є неупередженість і конфіденційність. Водночас, діючи незалежно й конфіденційно, Верховний комісар є підзвітним державам-членам ОБСЄ. Він регулярно офіційно й неформально інформує про свою діяльність Постійну раду ОБСЄ. Також він співпрацює з чинним Головою, з іншими інститутами ОБСЄ та міжнародними організаціями.

Співпраця Організації з безпеки і співробітництва в Європі і Ради Європи в галузі прав людини, найдинамічніше розвивається у сфері моніторингу за виборами й забезпечення прав національних меншин. Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин тісно співпрацює з Радою Європи у питаннях щодо вивчення та вироблення рекомендацій із вдосконалення законодавства держав-членів цих міжнародних організацій в галузі забезпечення прав відповідної категорії населення.

Під егідою Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин було розроблено низку нормативно-правових актів щодо забезпечення прав меншин, зокрема: Гаазькі рекомендації про права національних меншин на освіту 1996 р., Ословські рекомендації про права національних меншин щодо мови 1998 р., Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті 1999 р., Рекомендації щодо використання мов меншин у радіомовленні 2003 р., Стандарти у галузі прав національних меншин – Збірка документів ОБСЄ і Ради Європи 2007 р., Больцанські/Боценські рекомендації про національні меншини в міждержавних відносинах 2008 р., Люблянські рекомендації щодо інтеграції різних суспільств 2012 р. тощо.

Місцезнаходження Офісу Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин – м. Гаага (Нідерланди).

5. Бюро з демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки і співробітництва в Європі

Відповідно до Паризької хартії для нової Європи 1990 р. було створено Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ. Спочатку ця установа називалася Бюро з вільних виборів, але в 1992 р. назву було змінено, щоб відобразити розширений мандат, отриманий ним в липні 1992 р. на саміті держав-членів ОБСЄ в м. Гельсінкі (Фінляндія).

Відповідно до свого мандату Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ надає допомогу державам-членам Організації в справі забезпечення повної поваги прав і свобод людини; дотримання верховенства закону; просування принципів демократії; створення, зміцнення і охорони демократичних інститутів; заохочення терпимості в усіх їх суспільствах. Бюро відіграє важливу роль в налагодженні діалогу між державами-членами ОБСЄ, урядами та громадянським суспільством.

*Фото. Офіс Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ
(м. Варшава, Польща)*

Допомагаючи державам-членам ОБСЄ у створенні і зміцненні демократичних інститутів, Бюро прагне допомагати урядам ставати більш чуйними, підзвітними і представницькими. Бюро співпрацює з державними установами, політичними партіями та парламентами і допомагає громадянському суспільству у виробленні політик у галузі прав людини, а також підтримує зусилля держав-членів щодо розширення участі жінок і молоді в політиці, поліпшення інтеграції мігрантів і модернізації систем реєстрації населення. Ці заходи часто вживаються для надання державам допомоги у здійсненні рекомендацій, підготовлених місіями зі спостереження за виборами.

Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ сприяє розробці і впровадженню нормативно-правової бази, що забезпечує дотримання права на свободу пересування і вільного вибору місця проживання.

Повага прав людини є універсальною цінністю і принципом, важливим для всіх громад держав-членів ОБСЄ. Педагоги, будь то в школах або окремих професіях, відіграють важливу роль у формуванні поведінки і відносин людей, з якими вони працюють у суспільстві. Бюро розробило ряд ресурсів для заохочення поваги різноманіття та взаєморозуміння в школах і надання допомоги викладачам, які працюють у різних професіях, у навчанні своїх колег у розумінні і захисті прав людини та заохочення суспільств, заснованих на повазі прав людини.

Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ працює над зміцнення інститутів гендерної рівності, виявленням дискримінаційних законів і заохочення політики розширення участі жінок у політиці і виборчих процесах. Завдяки гендерній просвіті для парламентаріїв, громадянського суспільства і персоналу сектору безпеки, а також шляхом заохочення найму і просування жінок у лавах безпеки Бюро підтримує ефективні інститути, політику і програми, що відображають потреби та інтереси як чоловіків, так і жінок.

У сприянні дотриманню прав людини Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ здійснює нагляд за дотриманням урядами держав-членів своїх зобов'язань у сфері людського виміру. Бюро надає державам-членам консультації та допомогу, а також підтримує окремих осіб і громадянське суспільство з цілеспрямованим навчанням і освітою. Бюро охоплює широке коло питань, починаючи від основних свобод релігії або переконань, свободу пересування, зборів і асоціацій, до подання інформації про застосування смертної кари, запобігання катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

Для забезпечення якості й ефективності законів, пов'язаних з людським виміром, Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ підтримує держав-членів шляхом здійснення аналізу їх законодавчих систем, відповідного законопроекту і чинного законодавства.

На основі зобов'язань ОБСЄ Бюро допомагає державам-членам в оцінці, розробці і здійсненні міграційної політики та законодавства, які враховують гендерні аспекти, здійсненню захисту основних прав мігрантів та сприяння інтеграції мігрантів у суспільства, в яких вони проживають. У цих сферах Бюро визначає і полегшує обмін передовим досвідом, зіставляючи їх з потребами, виявленими в державах-членів. Відповідно до запиту Бюро розробляє і реалізує проекти зі збору даних щодо міграції.

Держави-члени ОБСЄ також потребують допомоги в розробці систем правосуддя, які гарантують повагу прав і свобод кожної людини за принципом справедливості і на незалежній основі. Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ підтримує судові і законодавчі реформи з тим, щоб судові органи діяли вільно від необґрунтованого впливу. Бюро сприяє реформі системи кримінального правосуддя, що відповідає стандартам у галузі прав людини, в цілях сприяння розвитку стійких юридичних професій. Для зміцнення гарантій справедливого судового розгляду Бюро використовує моніторинг як інструмент

оцінки для сприяння проведенню реформ на принципах верховенства права в галузі кримінального, цивільного і адміністративного правосуддя.

Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ розробило комплекс ресурсів і програм для підвищення обізнаності про дискримінацію, злочини на ґрунті ненависті, антисемітизм та інші форми нетерпимості, в тому числі стосовно мусульман, християн і представників інших релігій. Проводячи консультації з питань політики і підготовки співробітників правоохоронних органів і викладачів, Бюро працює над створенням потенціалу урядів у запобіганні і реагуванні на цю проблему. Крім того, Бюро працює над розширенням можливостей громадянського суспільства щодо контролю і повідомлення про злочини, вчинені на ґрунті ненависті тощо.

Місцезнаходження Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ – м. Варшава (Польща).

6. Представник Організації з безпеки і співробітництва в Європі з питань свободи ЗМІ

У 1997 р. Постійною радою ОБСЄ відповідно до Лісабонського документа 1996 р. була запроваджена посада ***Представника ОБСЄ з питань свободи ЗМІ***, який надає державам-членам допомогу у створенні вільних і незалежних ЗМІ як одного з основних елементів функціонування плюралістичної демократії. За аналогією з Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин, Представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ займається «раннім попередженням» конфліктних ситуацій, що виникають у відповідній вузькоспеціалізованій сфері, а також моніторингом реалізації ЗМІ своїх прав. Сюди входять також зусилля, спрямовані на забезпечення безпеки журналістів; надання сприяння в розвитку плюралізму медіа; сприяння декриміналізації дифамації (поширення про особу неправдивої інформації, яка принижує її честь та гідність, завдає шкоди діловій репутації); боротьба з мовою ненависті при збереженні свободи вираження думки; підготовка експертних оцінок з питань регулювання діяльності засобів масової інформації і законодавства у сфері розповсюдження інформації; підтримка свободи в мережі Інтернет; а також надання сприяння переходу з аналогового на цифрове мовлення. Крім того, Представника ОБСЄ з питань свободи ЗМІ проводить щорічні регіональні медіа-конференції за участю журналістів, представників громадянського суспільства й органів влади, а також академічної спільноти, на яких обговорюються актуальні питання, пов'язані зі свободою засобів масової інформації.

Відповідно до мандату Представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ призначається строком на три роки відповідно до процедури ОБСЄ Радою міністрів за рекомендацією діючого Голови після консультації з державами-членами. Ним може стати визнаний міжнародний діяч з великим відповідним досвідом, від якого можна очікувати неупередженого виконання своїх функцій. При виконанні своїх обов'язків Представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ повинен бути незалежним і об'єктивним.

Місцезнаходження Офісу Представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ – м. Відень (Австрія).

Питання для самоконтролю:

- 1. Схарактеризуйте основні положення Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.*
- 2. Визначте роль Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. у формуванні принципу поваги прав людини й основоположних свобод.*
- 3. Розкрийте зміст Підсумкового документа Віденської зустрічі держав-членів Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1989 р.*
- 4. Назвіть основні питання, що розглядалися на Паризькій нараді Конференції з людського виміру НБСЄ 1989 р.*
- 5. Проаналізуйте основні положення Підсумкового документу Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ 1990 р.*
- 6. Роз'ясніть зміст Підсумкового документу Московської наради Конференції з людського виміру НБСЄ 1991 р.*
- 7. Поясніть роль Конференцій з людського виміру у розвитку механізму захисту прав людини в рамках Організації з безпеки і співробітництва в Європі.*
- 8. Розкрийте зміст документів у галузі прав людини, прийнятих на самітах держав-членів Організації з безпеки і співробітництва в Європі.*
- 9. Проаналізуйте повноваження і принципи діяльності Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин.*
- 10. Сформулюйте основні напрями діяльності Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ.*
- 11. Розкрийте повноваження Представника ОБСЄ з питань свободи ЗМІ.*
- 12. Визначте роль і місце Організації з безпеки і співробітництва в Європі у міжнародному механізмі захисту прав людини.*

РОЗДІЛ IX: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ ОРГАНІЗАЦІЇ АМЕРИКАНСЬКИХ ДЕРЖАВ

Ви можете захистити свої свободи в цьому світі, тільки за умови захисту свободи іншої людини. Ви можете бути вільними, тільки якщо я вільний

Кларенс Дерроу

(американський юрист, член Американської спілки захисту громадянських свобод і противник смертної кари)

1. Американська декларація прав і обов'язків людини

Важливу роль в захисті прав людини в країнах Західної півкулі відіграє **Організація американських держав** (Organization of American States, OAS), що має статус регіональної міжнародної міжурядової організації. До складу ОАД входять 35 держав Північної та Південної Америки (станом на серпень 2021 р.). Місцезнаходження штаб-квартири Організації американських держав – м. Вашингтон (США).

Цілями Організації американських держав є: підтримка регіонального миру й безпеки; мирне врегулювання суперечок між державами; сприяння у вирішенні політичних, економічних і правових проблем американських держав; об'єднання зусиль із метою економічного, соціального, науково-технічного й культурного прогресу, у тому числі, що стосується захисту прав і свобод людини тощо.

Фото. Штаб-квартира Організації американських держав
(м. Вашингтон, США)

Значущим міжнародним регіональним документом, який було ухвалено 2 травня 1948 р. Організацією американських держав (ОАД) на 9-й Міжнародній конференції американських держав у м. Богота (Колумбія) є **Американська декларація прав і обов'язків людини**. За часом Американська декларація прав і обов'язків людини випередила на шість місяців Загальну декларацію прав людини 1948 р. За юридичною силою вона має рекомендаційний характер.

Американська декларація прав і обов'язків людини 1948 р. виходить із визнання прав людини, як природних і невід'ємних, притаманних людській особистості, які не впливають лише з факту належності до громадянства певної держави. Основною її метою є захист основних прав людини й створення умов, які дозволять американському народові досягти духовного й матеріального прогресу добробуту. У преамбулі Американської декларації зазначається, що «міжнародний захист прав людини повинен бути одним із принципів еволюції американського права».

Американська декларація складається із двох розділів, у яких закріплено 27 прав і 10 обов'язків людини. У першому розділі (28 статей) міститься значний перелік прав людини, який охоплює три категорії: політичні, громадянські (особисті) і соціально-економічні права. У цьому розділі закріплені права, якими наділяється кожна людина: право на життя; свободу та особисту недоторканність; право на релігійну свободу; право на свободу думки, їх вираження й поширення; право на сім'ю та її захист, спеціально зазначаються права матері та дитини.

В Американській декларації проголошується низка основних громадянських свобод: свобода вибору місця проживання, свобода пересування, недоторканність житла, таємниця кореспонденції. У багатьох випадках надання прав супроводжується застереженням про те, що їх реалізація залежить від можливості й матеріальних ресурсів, які мають держава й суспільство (наприклад, право на підтримку здоров'я й добробуту; на освіту, зокрема безоплатну початкову; право на працю й справедливую винагороду; право на соціальне забезпечення, зокрема захист від безробіття).

У документі визнається право на власність, що забезпечує гідний рівень життя; право на громадянство й свободу його вибору; право обирати та брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через своїх представників; гарантується свобода зібрань, об'єднання для захисту політичних, економічних, соціальних і культурних, професійних, профспілкових та інших інтересів. Важливе значення має право кожного на звернення до влади з будь-яких питань, що мають приватний або публічний інтерес. Окремий комплекс статей надає кожному основні процесуально-правові гарантії на справедливий суд, захист від свавільного арешту, зокрема дотримання процедури «Habeas Corpus» (Хабеас корпус), що надає зацікавленим особам право вимагати доставлення до суду затриманого або арештованого для перевірки підстав позбавлення волі, презумпції невинуватості тощо.

Важливе значення має ст. 28 Американської декларації прав і обов'язків людини 1948 р., у якій закріплено підстави обмеження прав людини, продиктовані необхідністю забезпечення безпеки, справедливих вимог загального добробуту, досягнень демократії та прав інших осіб. Характерною особливістю цієї Декларації, що відрізняє її від Загальної декларації прав людини 1948 р., є розгорнутий перелік обов'язків, викладених у другому розділі: взаємні обов'язки дітей і батьків; обов'язок кожного вчитися, дотримуватись закону,

працювати; обов'язок служити суспільству й нації, зокрема несення військової служби, сплачувати податки тощо. Стаття 38 Американської декларації встановлює заборону політичної діяльності іноземців.

Первинне трактування Американської декларації прав і обов'язків людини 1948 р. як документа, який не має статусу міжнародного договору, було переглянуто Генеральною асамблеєю Організації американських держав (ОАД), яка визнала нормативний статус Декларації. У 1984 р. Міжамериканський суд з прав людини в рішенні про право тлумачення Американської декларації прав і обов'язків людини підтвердив її статус як джерела міжнародних зобов'язань держав-учасниць Американської конвенції з прав людини 1969 р.

2. Американська конвенція з прав людини

Наступним регіональним міжнародно-правовим документом у галузі прав людини є **Американська конвенція з прав людини**. Цей документ був ухвалений Організацією американських держав (ОАД) 22 листопада 1969 р., який набув чинності в 1978 р. Учасницями конвенції можуть бути держави-члени ОАД; з 34 держав-членів ОАД учасницями Конвенції є 25 держав (станом на серпень 2021 р.).

Конвенція складається з преамбули та 82 статей. Основний текст Конвенції доповнюють два протоколи 1988 і 1990 рр.

У ст. 1 Конвенції визначено, що держави-учасниці зобов'язуються поважати права і свободи, визнані в ній, і забезпечувати для всіх осіб, які перебувають під їх юрисдикцією, вільне й повне здійснення цих прав і свобод без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, економічного або соціального становища.

У тих випадках, коли здійснення будь-яких прав або свобод, згаданих у Конвенції, ще не забезпечено законодавчими або іншими положеннями, держави-учасниці зобов'язуються вживати відповідно до своїх конституційних процедур і положень цієї Конвенції такі законодавчі або інші заходи, які можуть виявитися необхідними для введення в дію цих прав і свобод.

Важливо зазначити, що в переліку прав і свобод, закріплених в Американській конвенції з прав людини 1969 р., не відображено права, які закріплені в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р., а саме: право народів на самовизначення; право етнічних, релігійних і мовних меншин користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію, виконувати свої обряди, а також користуватися рідною мовою тощо.

Американська конвенція з прав людини 1969 р. гарантує такі громадянські й політичні права: право на визнання правосуб'єктності (ст. 3); право на життя (ст. 4); право на гуманне поводження, зокрема свобода від катувань і жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження і покарання (ст. 5);

право на свободу від рабства, підневільного стану, примусової або обов'язкової праці (ст. 6); право на особисту свободу і безпеку, включаючи право на захист від свавільного арешту й затримання (ст. 7); право на справедливий судовий розгляд (ст. 8); право на незастосування законів зі зворотною силою «ex post facto» (нікого не може бути засуджено за будь-яке діяння, яке не визнавалось кримінальним злочином на момент скоєння злочину; якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш м'яке покарання, дія цього закону поширюється на цього злочинця) (ст. 9); право на компенсацію у випадку судової помилки (ст. 10); право на особисте життя, повагу честі й гідності (ст. 11); право на свободу совісті й релігії (ст. 11); право на свободу думки й вираження (ст. 13); право на спростування у випадку поширення помилкових або образливих заяв (ст. 14); право на мирні зібрання (ст. 15); право на свободу асоціацій (ст. 16); право на вільне укладення шлюбу й створення сім'ї (ст. 17); право на ім'я (ст. 18); права дитини (ст. 19); право на громадянство (ст. 20); право на майно (ст. 21); право на свободу пересування й місця проживання (ст. 22); право на участь у державному управлінні (ст. 23); право на рівність перед законом (ст. 24) і право на судовий захист (ст. 25).

Фото. Підписання Американської конвенції з прав людини 1969 р.
Президентом США Джиммі Картером
(1 червня 1977 р., м. Вашингтон, США)

Під час війни, виникнення небезпеки для держави або за інших надзвичайних обставин, що ставлять під загрозу незалежність або безпеку держави-учасниці, ця держава може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією такою мірою та на такий період, у який це потрібно гостротою становища, за умови, що такі заходи не є несумісними з її іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або соціального походження.

Зазначене положення не стосується будь-якого призупинення дії таких прав: право на визнання правосуб'єктності, право на життя, право на свободу від катувань, право на свободу від рабства, право на незастосування законів зі зворотною силою «ex post facto», право на свободу совісті й релігії, право на вільне укладення шлюбу й створення сім'ї, право на ім'я, права дитини, право на громадянство, право на участь у державному управлінні або ж правових гарантій, необхідних для забезпечення захисту цих прав. (ст. 27)

У 1988 р. Генеральна асамблея ОАД ухвалила *Додатковий протокол до Американської конвенції з прав людини в галузі економічних, соціальних і культурних прав*, який набув чинності 16 листопада 1999 р. У Протоколі знайшли свій розвиток положення ст. 26 Конвенції, згідно з якими держави-учасниці загалом «зобов'язуються вживати заходів, як внутрішньодержавні, так і в порядку міжнародного співробітництва, зокрема з економічних і технічних питань, з метою поступового забезпечення шляхом законодавства та інших відповідних засобів повного здійснення прав, що впливають з економічних, соціальних, освітніх, наукових і культурних норм, закріплених у Статуті Організації американських держав».

Додатковий протокол до Конвенції визначає такі економічні, соціальні й культурні права: право на працю; право на справедливі, рівноправні й задовільні умови праці; права профспілок; право на соціальне забезпечення; право на медичне обслуговування; право на харчування; право на освіту; право на користування досягненнями культури; право на створення й захист сім'ї; права дітей; право на захист людьми похилого віку та осіб з інвалідністю.

У 1990 р. Генеральна асамблея ОАД ухвалила *Протокол до Американської конвенції з прав людини, що стосується скасування смертної кари*, який набув чинності 28 серпня 1991 р. Держави-учасниці Протоколу зобов'язуються «не застосовувати смертну кару на їхній території до будь-якої особи, що знаходиться під їх юрисдикцією». До Протоколу не допускаються будь-які застереження, хоча держави-учасниці можуть заявити в разі ратифікації або приєднання, що вони «зберігають за собою право застосовувати смертну кару під час воєнного стану відповідно до міжнародного права щодо особливо тяжких злочинів воєнного характеру».

Згідно з Американською конвенцією з прав людини 1969 р. повноваження щодо контролю за виконанням зобов'язань, взятих державами-учасницями, покладені на Міжамериканську комісію з прав людини і Міжамериканський суд з прав людини. Їх функції багато в чому запозичені з Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

3. Міжамериканська комісія з прав людини

У 1959 р. на підставі Статуту Організації американських держав для виконання функцій консультативного органу в питаннях дотримання й захисту

прав людини в державах-членах була створена *Міжамериканська комісія з прав людини*.

Фото. Засідання Міжамериканської комісії з прав людини

Міжамериканська комісія з прав людини складається з семи членів, що мають високі моральні якості й визнані компетентними в галузі прав людини.

Члени Комісії обираються на чотири роки Генеральною асамблеєю ОАД зі списку кандидатів, висунутих урядами держав-членів Організації. Члени Комісії можуть переобиратися лише один раз, до того ж термін повноважень трьох членів, обраних під час перших виборів, закінчується через два роки. Членами Комісії не можуть бути два громадянина з однієї держави.

Відповідно до ст. 41 Американської конвенції з прав людини 1969 р. до функцій і повноважень Комісії належить:

- розвивати спільне розуміння прав людини у народів Америки;
- надавати рекомендації урядам держав-членів у тих випадках, коли вона вважає це за доцільне, для прийняття прогресивних заходів на користь прав людини в межах їх внутрішнього права й конституційних положень, а також належних заходів для сприяння здійсненню цих прав;
- проводити дослідження або готувати доповіді, які вона вважає доцільними на виконання своїх обов’язків;
- запитувати в урядів держав-членів інформацію про заходи, вжиті ними в галузі прав людини;
- надавати через Генеральний секретаріат ОАД відгуки на консультації, що проводяться державами-членами з питань прав людини, і в межах своїх можливостей надавати цим державам на їхнє прохання консультативні послуги;
- вживати заходів щодо петицій та інших повідомлень відповідно до своїх повноважень;
- надавати щорічну доповідь Генеральній асамблеї ОАД.

Будь-яка особа, група осіб або будь-яка неурядова організація, визнана в одній або декількох державах-членах ОАД, можуть направляти до Комісії

петиції, що містять звинувачення або скарги про порушення згаданої Конвенції будь-якою державою-учасницею.

Міжамериканська комісія з прав людини приймає до розгляду повідомлення держав-учасниць Американської конвенції з прав людини 1969 р. про порушення прав людини іншими державами-учасницями за умови визнання ними її компетенції для розгляду таких повідомлень. Комісія має право запитувати в конфліктуючих держав-учасниць потрібну інформацію, проводити власне розслідування, надавати послуги для розв'язання конфлікту. Досягнувши взаємоприйняттого рішення, Комісія складає доповідь, яка надсилається державам-учасницям розгляду, а також Генеральному секретареві ОАД. За відсутності позитивного результату, доповідь надсилається відповідним державам-учасницям із пропозиціями та рекомендаціями Комісії. Якщо протягом трьох місяців з моменту передачі доповіді питання не вирішено або не передано до Міжамериканського суду з прав людини, Комісія може призначити строк, протягом якого держави-учасниці зобов'язані здійснити заходи для виправлення ситуації. Після завершення цього строку Комісія розглядає питання про достатність вжитих державою-учасницею заходів і необхідність опублікування відповідної доповіді.

Важливо зазначити, що протягом майже 20 років (з 1959 р., коли було ухвалено рішення про створення Міжамериканської комісії з прав людини, по 1978 р., коли набула чинності Американська конвенція з прав людини 1969 р.) Американська декларація прав і обов'язків людини 1948 р. була тим самим документом, який був фундаментом для діяльності Міжамериканської комісії з прав людини. З набуттям чинності Американської конвенції з прав людини Комісія у своїй правозастосовній діяльності щодо держав-учасниць Конвенції керується положеннями останньої, відносно держав-членів ОАД, які не ратифікували конвенцію, Комісія продовжує застосовувати положення Американської декларації прав і обов'язків людини. Отже, склалася унікальна ситуація, коли в рамках однієї регіональної системи міжнародного захисту прав людини паралельно діють дві підсистеми: для однієї базовим документом виступає Американська декларація прав і обов'язків людини 1948 р. (документ юридично необов'язковий), для іншої – Американська конвенція з прав людини 1969 р. – обов'язковий документ для всіх держав-учасниць ОАД.

Місцезнаходження Міжамериканської комісії з прав людини – м. Вашингтон (США).

4. Міжамериканський суд з прав людини

Органом, що входить (разом із Міжамериканською комісією з прав людини) до механізму контролю за виконанням зобов'язань державами-учасницями Американської конвенції з прав людини 1969 р. є *Міжамериканський суд з прав людини*, який був створений в 1979 р.

Фото. Засідання Міжамериканського суду з прав людини

Суд складається з семи суддів, які є громадянами держав-членів ОАД і обираються особисто з-поміж юристів, які характеризуються високими моральними якостями, авторитетом і визнані компетентними в галузі прав людини, мають якості, необхідні для виконання вищих судових функцій відповідно до законодавства держави, громадянами якої вони є, або держави, яка висуває їх як кандидатів. У складі Суду не може бути двох громадян з однієї держави.

Члени Суду обираються терміном на шість років таємним голосуванням абсолютною більшістю голосів держав-учасниць Американської конвенції з прав людини 1969 р. у Генеральній асамблеї ОАД зі списку кандидатів, запропонованих цими державами. Члени Суду можуть бути переобрані лише один раз. Термін повноважень трьох суддів, обраних під час перших виборів, завершується після закінчення трьох років. Кожна з держав-учасниць може висунути не більше трьох кандидатів, які є громадянами держави, що їх пропонує або будь-якої іншої держави-члена ОАД. Суд призначає свого Секретаря.

Міжамериканський суд з прав людини розглядає спори, які пройшли аналогічну процедуру в Міжамериканській комісії з прав людини. В усіх справах, що розглядаються Судом, виступає Комісія.

Право звернення до суду мають держави-сторони спору та Комісія. До цієї установи можуть також звертатися зі скаргою будь-які фізичні особи, групи осіб або неурядові організації. Водночас обов'язковим є визнання державами-учасницями Американської конвенції з прав людини 1969 р. юрисдикції суду (щодо них) стосовно тлумачення й застосування положень Конвенції під час виявлення в державах-учасниках Конвенції порушень прав і свобод людини, які підпадають під її захист.

Міжамериканський суд з прав людини ухвалює рішення про: виправлення ситуації; відновлення порушених прав і свобод; виплату компенсації.

Суд має право на прохання держав-членів ОАД консультувати їх з питань тлумачення Американської конвенції з прав людини й інших договорів з прав людини в американських державах. Консультації також можуть надаватися органам Організації американських держав. Суд звітує про свою роботу щорічно на сесії Генеральній асамблеї ОАД. У доповіді окремо повинні розглядатися випадки, коли та чи інша держава не виконала рішення Міжамериканського суду з прав людини.

Рішення Суду є остаточним і не підлягає оскарженню. Держави-учасниці Американської конвенції з прав людини 1969 р. зобов'язуються виконувати рішення Суду з будь-якої справи, сторонами якого вони є.

Як показує практика, діяльність Міжамериканського суду з прав людини виявилася практично неефективною. За роки свого функціонування Суд виніс понад десять консультативних висновків і рішень. Перше рішення було винесено лише 29 липня 1988 р., тобто через 10 років після набуття чинності Американської конвенції з прав людини 1969 р.

Офіційними мовами Міжамериканського суду з прав людини є іспанська та англійська.

Місцезнаходження Міжамериканського суду з прав людини – м. Сан-Хосе (Коста-Ріка).

Важливо зазначити, що Американська конвенція з прав людини 1969 р. відірвана від реального життя й соціально-економічних умов, що склалися на Латиноамериканському континенті. Народи деяких країн Латинської Америки позбавлені не лише соціально-економічних, а й елементарних громадянських і політичних прав. Багато людей стали жертвами репресій, знаходяться в місцях позбавлення волі й концтаборах, піддаються катуванням. Це у той час, коли деякі з цих країн ратифікували Американську конвенцію з прав людини 1969 р., взявши на себе зобов'язання дотримуватись закріплених у ній права і свободи людини. Функціонування регіональної системи міжнародного захисту прав людини, створеної на підставі Американської конвенції з прав людини 1969 р., свідчить про її неефективність, яка визначається нестабільністю політичних режимів у певних державах цього регіону.

Питання для самоконтролю:

- 1. Розкрийте структуру й зміст Американської декларації прав і обов'язків людини 1948 р.*
- 2. Наведіть перелік прав і обов'язків людини, закріплених в Американській декларації прав і обов'язків людини 1948 р.*
- 3. Розкрийте структуру й зміст Американської конвенції з прав людини 1969 р.*
- 4. Наведіть перелік прав і обов'язків людини, закріплених в Американській конвенції з прав людини 1969 р.*

5. Проаналізуйте зміст Додаткового протоколу до Американської конвенції з прав людини в галузі економічних, соціальних і культурних прав 1988 р.
6. Сформулюйте основні положення Протоколу до Американської конвенції з прав людини, що стосується скасування смертної кари 1990 р.
7. Розкрийте повноваження й склад Міжамериканської комісії з прав людини.
8. Поясніть порядок розгляду повідомлень про порушення прав людини Міжамериканською комісією з прав людини.
9. Розкрийте юрисдикцію й склад Міжамериканського суду з прав людини.
10. Визначте роль і місце Організації американських держав у міжнародному механізмі захисту прав людини.

РОЗДІЛ X: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

Чорний – не значить небезпечний, білий – не означає сміття, коричневий – не означає контрабандист, мусульманин – не означає терорист, жінка – це не значить слабкість, а ЛГБТ – не значить хворий. Це основні принципи, які ми повинні розуміти, якщо ми хочемо побудувати справедливе й гуманне суспільство

Абхиджит Наскар
(вчений-нейробіолог, спікер Всесвітнього молодіжного форуму)

1. Передумови формування механізму захисту прав людини в рамках Ліги арабських держав

Значний вплив на вирішення питань, пов'язаних з дотриманням і захистом прав людини в арабських державах здійснюється в рамках Ліги арабських країн (League of Arab States, LAS), що має статус регіональної міжнародної міжурядової організації. До складу ЛАД входять 20 арабських держав Південно-Західної Азії, Північної та Північно-Східної Африки, Організація визволення Палестини і одна неарабська держава – Сомалі (станом на серпень 2021 р.). Місцезнаходження штаб-квартири Ліги арабських держав – м. Каїр (Єгипет).

Метою Ліги арабських держав є: зміцнення зв'язків і координація спільних дій між державами-членами у політичній, економічній, культурній й соціальній сферах; забезпечення їх незалежності й суверенітету; розгляд будь-яких питань, що зачіпають інтереси арабських держав, у тому числі захист прав і свобод людини тощо.

Ліга арабських держав була створена 22 березня 1945 р., тобто ще до створення Організації Об'єднаних Націй. Однак на відміну від Європи й Америки, субрегіон, на який поширюється компетенція ЛАД, довгий час залишався без власного механізму захисту прав людини.

Фото. Штаб-квартира Ліги арабських держав
(м. Каїр, Єгипет)

Ще в 1982 р. професор Б. Бутрос-Галі (Генеральний секретар ООН з 1992 по 1996 рр.), намагаючись дати відповідь на питання про причини відсутності міжарабського регіонального механізму захисту прав людини, зазначав, що «проблема демократії й захисту прав людини в арабських країнах не є настільки важливою в порівнянні з проблемами розвитку, оновлення та зміцнення національного суверенітету й безпеки».

Існує два основних підходи щодо залучення арабських держав до міжнародних договорів у галузі прав людини. Перший – звертає увагу на той факт, що ісламський підхід до прав людини перешкоджає участі арабських держав у міжнародних угодах з прав людини. Такої позиції відкрито дотримується низка арабських країн, розташованих у зоні Перської затоки. Водночас існує інший підхід: сім із дев'яти арабських країн африканського континенту, за винятком Сомалі й Марокко, є учасниками як Африканської хартії прав людини і народів 1981 р., так і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. й Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., який свідчить про те, що вищезгадана позиція низки країн Перської затоки є непереборною перешкодою щодо укладення міжарабської угоди з прав людини.

Аналізуючи питання захисту прав людини в цьому регіоні, слід враховувати дві важливі, але протилежні (на регіональному рівні) сили, які намагаються перетворити органи Ліги арабських держав у бездіяльний механізм, нездатний здійснювати будь-які кроки на шляху до досягнення міжарабської співпраці в галузі прав людини. Річ у тім, що для політичних систем арабських країн Близького Сходу з моменту набуття ними незалежності характерна наявність двох протилежних політико-ідеологічних напрямів – націоналістичного й релігійного. Обидва напрями ставлять за мету створити єдине унітарне об'єднання (наприклад, Халіфат) на базі всіх сучасних арабо-ісламських держав-членів ЛАД. Проте, якщо при владі знаходяться представники релігійного спрямування (наприклад, руху ваххабітів), які наполягають на створенні на принципах ісламу й нормах Шаріату об'єднаної ісламської держави, то націоналістичні партії та рухи прагнуть до створення об'єднаної арабської держави, побудованої за національним принципом.

Важливо зазначити, що ініціаторами вироблення міжарабського механізму захисту прав людини є арабські неурядові організації на чолі з Союзом арабських адвокатів, з ініціативи якого в 1949 р. була скликана Багдадська конференція з прав людини в арабському світі, під час якої були ухвалені певні рекомендації державам-членам Ліги арабських держав, зокрема ті, що стосується розробки проекту міжарабської міжурядової угоди з прав людини. Рада ЛАД позитивно відреагувала на ці рекомендації й ухвалила рішення про створення Комітету експертів у рамках ЛАД для підготовки такого проекту. Після довгого обговорення проекту, розробленого Комітетом експертів під назвою «Арабська хартія прав людини», його було схвалено Радою ЛАД на 102-й черговій сесії 15 вересня 1994 р.

Під час розроблення й ухвалення Арабської хартії прав людини в рамках Ліги арабських держав мали місце дві обставини, на які слід звернути особливу увагу: 1) пасивність органів ЛАД (ініціаторами здійснення міжарабської співпраці й створення регіонального механізму захисту прав людини були представники громадськості та органи ООН); 2) існування серед держав-членів ЛАД позиції, яка стала перешкодою на шляху до укладення міжарабської угоди з прав людини. Ця позиція виражалася в трьох формах. Перша – була визначальною для Саудівської Аравії, яка вважає правильним дотримуватись положень у рамках Каїрської декларації про права людини у ісламі 1990 р. Друга форма передбачає внесення низки застережень, несумісних з цілями щодо ухвалення Арабської хартії прав людини, які в комплексі означають відмову від самої Хартії. Така позиція характерна для Об'єднаних Арабських Еміратів. Третя форма виражалась у проханні відкласти обговорення проекту Хартії під приводом паралельного обговорення аналогічного проекту в рамках інших міжарабських форумів. Цієї позиції дотримуються Кувейт і Бахрейн.

Однак Арабська хартія прав людини, що була ухвалена Радою ЛАД в 1994 р. так і не набула чинності. Попри це доцільно розглянути її зміст і виявити основні причини, що вплинули на таку ситуацію.

2. Арабська хартія прав людини 1994 р.

Першим міжнародно-правовим актом у галузі прав людини, що був ухвалений Лігою арабських держав була *Арабська хартія прав людини 1994 р.* Цей документ складається з преамбули та 43 статей, поділених на п'ять розділів, що містять комплекс економічних, політичних, громадянських, соціальних і культурних прав людини, а також комплекс колективних прав.

У преамбулі Хартії головна увага була зосереджена на принципах, які були закладені в Статуті Організації Об'єднаних Націй, Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., а також у Каїрській декларації про права людини у ісламі 1990 р. Аналізуючи положення Арабської хартії прав людини 1994 р. з точки зору їх відповідності загальновизнаним принципам і нормам у цій галузі, слід зазначити, що вона багато в чому перевершує ухвалену раніше Каїрську декларацію про права людини у ісламі 1990 р.

Арабська хартія прав людини 1994 р. також містить й деякі серйозні недоліки. Так, закріплене в першому розділі Хартії право народів на самовизначення й контроль над природними багатствами й ресурсами не відповідає повністю положенням, закріпленим в п. 2 ст. 1 обох Міжнародних пактів про права людини 1966 р., у яких проголошується право народів «вільно розпоряджатись» своїми природними багатствами й ресурсами. Відповідне положення Хартії було закріплене в такій формі саме на прохання країн Перської затоки, зокрема Кувейту й Бахрейну, представники яких заперечували проти

внесення до неї права народів вільно розпоряджатися своїми природними багатствами й ресурсами. Встановлене в ст. 2 Хартії зобов'язання держав-учасниць щодо забезпечення всіх, хто знаходиться на їх територіях, усіма визнаними в Хартії правами й свободами було практично скасовано статтями, у яких надання певних прав і свобод або гарантій їх дотримання пов'язане з громадянством. До того ж у Хартії не уточнюються, про яке саме громадянство йдеться – про загальноарабське чи громадянство конкретної арабської держави. Низка положень Хартії захищає статус арабського громадянина стосовно до неарабського. Так, право на працю, право на приватну власність є дискримінаційними з точки зору сучасного міжнародного права.

Згідно зі ст. 4 Хартії в умовах надзвичайної ситуації, коли життя нації перебуває під загрозою, держава-учасниця Хартії має право вживати заходів відступу від своїх зобов'язань. Однак на відміну від ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., у Хартії не встановлюються будь-які тимчасові або просторові межі. До того ж право на життя, як основне й невід'ємне право індивіда, не згадується серед тих прав, від яких держава не має права відступати ні за яких умов.

На відміну від п. 3 ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. у Хартії не згадується про те, що держава, яка оголосила надзвичайний стан, повинна негайно інформувати держави-учасниць про положення, від яких вона відступила, так само як і про причини, що спонукали до такого рішення.

В Арабській хартії прав людини 1994 р. спостерігається вплив ісламського чинника. Зокрема, у ній не згадується про свободу віросповідання, тобто про право переходу в іншу віру, що не допускається в ісламі. Також не згадується про заборону наявної в арабських країнах полігамії, яка, на думку більшості західних фахівців у галузі прав людини, є однією з форм дискримінації стосовно жінок. У ній заборонені фізичні й психічні тортури, а також жорстоке й нелюдське поводження, але не міститься заборони на жорстоке й нелюдське покарання. Ці проблеми є віддзеркаленням впливу ісламського Шаріату.

Відсутні в Хартії певні важливі громадянські і політичні права й свободи. Наприклад, немає згадки про право на участь в управлінні загальнодержавними справами, яке здебільшого здійснюється безпосередньо або за допомогою представницьких органів влади, сформованих шляхом прямого загальнонародного таємного голосування на рівноправній основі, про право на створення політичних партій та громадських організацій тощо.

Закріплені в законодавствах багатьох арабських держав правові норми, які допускають посягання на безпеку й недоторканість особи, також негативно вплинули на процес створення Арабської хартії, в якій не згадується про особисту недоторканність, а лише йдеться про безпеку особистості, яка за обсягом непропорційна недоторканості особи, оскільки є лише її складовою.

У Хартії немає згадки про певні важливі судові й процесуальні гарантії захисту прав особистості, зокрема про рівність усіх перед законом і заборону на винесення смертного вироку щодо неповнолітніх.

У Хартії не міститься положення про заборону рабства й работоргівлі. Ця прогалина має особливе значення у зв'язку з тим, що рабство й работоргівля заборонені в арабських країнах нормами ісламського Шаріату.

Одним із найбільш серйозних недоліків Арабської хартії прав людини 1994 р. є те, що в ній не передбачено будь-які зобов'язання держав-учасниць щодо ухвалення відповідних законодавчих або інших заходів, які можуть виявитися необхідними для здійснення визнаних у Хартії прав і свобод людини.

У січні 2001 р. Арабська комісія з прав людини рекомендувала державам-членам ЛАД переглянути Арабську хартію прав людини 1994 р. Зі свого боку Рада ЛАД (вищий орган Організації) у березні 2003 р. доручила Арабській комісії з прав людини переглянути положення Арабської хартії прав людини 1994 р. Ця комісія підготувала новий варіант Арабської хартії прав людини, який 23 травня 2004 р. на саміті ЛАД був ухвалений, а 15 березня 2008 р., через два місяці після отримання 7 необхідних ратифікаційних грамот (Алжир, Бахрейн, Йорданія, Палестина, Сирія, Лівія, Об'єднані Арабські Емірати) він набув чинності.

3. Арабська хартія прав людини 2004 р.

До системи міжнародного захисту прав людини в арабських державах відноситься *Арабська хартія прав людини 2004 р.*, основу якої складають ісламські норми.

В Управлінні Верховного комісара ООН з прав людини схвалили набуття чинності Хартії. Однак після листа з протестом від правозахисної міжнародної неурядової організації «UN Watch» висловили критику в бік Хартії за те, що в її положеннях сіонізм (єврейський націоналізм) за підхід до прав жінок та іноземців, а також за допущення смертної кари відносно неповнолітніх прирівнюється до расизму. Власні зауваження й критику щодо певних положень Хартії також висловили й інші правозахисні міжнародні неурядові організації такі, як «Amnesty International» («Міжнародна амністія»), «The International Commission of Jurists» («Міжнародна комісія юристів») тощо.

Арабська хартія прав людини 2004 р. складається з преамбули і 53 статей.

У преамбулі містяться основні положення щодо дотримання прав людини. Документ закріпив такі основні права: право на самовизначення; право розпоряджатися своїм багатством і природними ресурсами; право визначати свою політичну систему й право на забезпечення свого економічного, соціального та культурного розвитку. Також Хартія засуджує расизм, сіонізм, іноземну окупацію й іноземне панування.

Хартія визнає окремі громадянські свободи й права, зокрема, право на життя, свободу й безпеку особистості, право на повагу до приватного і сімейного

життя, право на шлюб, право на захист сім'ї, право на приватну власність, право на вільне пересування осіб, право на громадянство та право на політичний притулок.

У сфері здійснення правосуддя Арабська хартія прав людини 2004 р. закріплює принцип презумпції невинуватості, принцип законності кримінального покарання, гарантує право на справедливий судовий розгляд компетентним незалежним судом і забороняє довільні арешти. До того ж вона забороняє тортури й непрофесійне лікування.

Хартія визнає певні свободи й політичні права: право на свободу віросповідання і релігії; право на інформацію; право на свободу вираження думок; право на свободу зібрань; право на свободу мирних асоціацій; право на створення профспілок і право на страйк.

У галузі економічних, соціальних і культурних прав Хартія закріплює право на здоров'я; право на працю й право на достатній життєвий рівень, і визнає групу прав для осіб з інвалідністю.

Таким чином, хоча Арабська хартія прав людини 2004 р. ще містить певні обмеження прав і свобод людини, наприклад, визнає рівність чоловіків і жінок, але це робиться без посилання на їх рівність перед законом, не скасовує смертну кару, права, які в ній визнаються, показують помітний прогрес щодо проблеми захисту прав і свобод людини. Важливо додати, що у ст. 7 Хартії вказується на те, що «смертна кара не повинна застосовуватися до людини у віці до 18 років, якщо інше прямо не зазначено в законах, чинних на момент вчинення злочину». Це положення суперечить міжнародним нормам і стандартам, зокрема ст. 37 Конвенції про права дитини 1989 р. та ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. встановлюють, що смертна кара не може бути застосована за злочини, вчинені особами у віці до 18 років.

Безперечно, проблеми в галузі прав людини є чітким відбитком впливу чинного в багатьох арабських країнах ісламського Шаріату. Так, усі перетворення в Саудівській Аравії, як і в інших монархіях регіону Перської затоки, здійснюються лише в рамках Корану й Шаріату. Ухвалення в Саудівській Аравії, а також в сусідніх арабських монархіях у 2000-х рр. ісламської концепції «поміркованості», що проголошує компромісність, толерантність і підтверджує мусульманський постулат Іджтихада («вільного судження»), робить можливим просування загальних демократичних принципів у саудівське суспільство, жодним чином не порушуючи його мусульманського характеру.

4. Захист прав людини в рамках Організації ісламського співробітництва

Організація ісламського співробітництва, ОІС (Organisation of Islamic Cooperation, OIC) є другою організацією в ісламському світі, діяльність якої спрямована на захист прав людини. Це міжнародна міжурядова організація, яка об'єднує 57 держав світу за релігійною ознакою (станом на серпень 2021 р.).

Організація ісламського співробітництва до 28 червня 2011 р. іменувалась як Організація «Ісламська Конференція» (ОІК), але рішенням учасників 38-ї сесії Ради міністрів закордонних справ ОІК, що проходив у м. Астана (нині м. Нур-Султан, Казахстан) 28-30 червня 2011 р. була перейменована в Організацію ісламського співробітництва (ОІС).

Організація була створена в 1969 р. на Конференції глав мусульманських держав у м. Рабат (Марокко) з метою забезпечення ісламської солідарності в соціальній, економічній та політичній сферах, боротьби проти колоніалізму, неокolonіалізму й расизму та підтримки Організації визволення Палестини. Організація ісламського співробітництва є найбільшою й найвпливовішою офіційною урядовою ісламською міжнародною організацією.

До останнього часу в системі ОІС питанню захисту прав людини в ісламі було присвячено лише декілька аналітичних і резолютивних документів. Розглянемо динаміку цього процесу.

У Статуті Організації ісламського співробітництва, ухваленому у 1974 р., про права людини йшлося лише в преамбулі цього документа. На XIV Конференції міністрів закордонних справ держав-членів ОІК (м. Дакка, Бангладеш, 6–11 грудня 1983 р.) Резолюцією 3/14-ORG «Прийняття проекту документа з прав людини в ісламі» була ухвалена *Даккська декларація прав людини в ісламі*. Цей документ має теологічний характер, оскільки в ньому держави-учасниці підтверджують свою віру в Аллаха і в місію пророка Мухаммеда. Згідно з Даккською декларацією фундаментальні права й свободи є невід’ємною частиною ісламської релігії (віри) і жоден не має права скасувати їх повністю чи частково, а також порушувати чи ігнорувати їх. У Декларації передбачається, що всі люди є підданими Аллаха, і жоден не має переваги над іншим, за винятком набожності. Фактично, Даккська декларація прав людини в ісламі 1983 р. має рекомендаційний характер.

Тривалий час у рамках Організації ісламського співробітництва не було прийнято жодного документа, який би торкався проблеми прав людини в ісламі. Однак 26–28 грудня 1989 р. в м. Тегеран (Іран) відбулась нарада Комітету юридичних експертів, який підготував доповідь для XIX Конференції міністрів закордонних справ держав-членів ОІК (м. Каїр, Єгипет, 31 липня – 5 серпня 1990 р.). На підставі цієї доповіді Конференція своєю Резолюцією 49/19-P схвалила *Каїрську декларацію про права людини у ісламі*. Відповідно до цієї Резолюції Каїрська декларація про права людини в ісламі повинна стати основним законом для держав-учасниць в галузі прав людини.

Каїрська декларація складається з преамбули та 25 статей. У преамбулі повторюються положення Даккської декларації прав людини в ісламі 1983 р. та особливо підкреслюється, що дотримання прав людини в ісламі перетворюється на акт поклоніння, а порушення – на огидний гріх кожної людини окремо. У ст. 1 Каїрської декларації фактично відтворюється положення Даккської декларації про те, що всі люди складають одну сім’ю, члени якої об’єднані смиренням перед

Аллахом і походженням від Адама. Далі Каїрська декларація містить статті, що стосуються як політичних, цивільних, так і соціально-економічних прав людини.

Важливими є дві завершальні статті Каїрської декларації про права людини у ісламі 1990 р. так, ст. 24 проголошує, що всі права і свободи, викладені в цій Декларації, регулюються ісламським Шаріатом, а ст. 25 вказує, що ісламський Шаріат є єдиним джерелом для тлумачення або пояснення будь-яких статей цієї Декларації. Таким чином, проголошені в Каїрській декларації права і свободи людини за своїм змістом «прив'язані» до Шаріату, що підкреслює невідповідність юридичній практиці в цій галузі.

Нині Організація ісламського співробітництва переживає період модернізації. Так, у червні 2005 р. в ОІС було ухвалено *Конвенцію про права дітей в ісламі* (в якій дитиною визнається будь-яка людська істота, яка не досягла повноліття і володіє такими правами, як право на життя, ім'я і прізвище, громадянство, родовід, власність, спадкування, опіку, аліменти, розвиток, здоров'я, освіту, відпочинок, розваги, медичне обслуговування, свободу думки тощо), а на черговому саміті ОІС у м. Дакар (Сенегал) в березні 2008 р. був прийнятий новий Статут організації, у якому правозахисна тематика вже знайшла своє відображення. У преамбулі Статуту закріплено положення про те, що держави-члени ухвалили рішення сприяти розвитку прав людини й основоположних свобод.

У ст. 1 Статуту визначено двадцять цілей, метою № 14 передбачається: «... сприяння здійсненню і захисту прав й основоположних свобод людини, включаючи права жінок, дітей, молоді, людей похилого віку і людей з інвалідністю, а також збереження ісламських сімейних цінностей». Для реалізації цілей, зазначених у ст. 1 Статуту, держави-члени діють відповідно до принципів, зазначеними в ст. 2 Статуту, серед яких є й такий принцип: «Держави-члени надають підтримку і сприяють на рівні країни і в міжнародному масштабі належному керуванню, демократії, дотриманню прав людини та основних свобод, а також верховенству закону». У ст. 5 Статуту вперше серед органів Організації ісламського співробітництва виокремлено *Постійну незалежну комісію з прав людини*, яка покликана відстоювати громадянські, політичні, соціальні та економічні права, закріплені в договорах і деклараціях Організації, а також загальних узгоджених документах із прав людини, відповідно до ісламських цінностей.

Згодом, у червні 2011 р. на 38-й сесії Ради міністрів закордонних справ Організації ісламського співробітництва, що проходила в м. Астана (нині м. Нур-Султан, Казахстан), була ухвалена Резолюція 2/38-LEG про створення Постійної незалежної комісії з прав людини ОІС, додатком до якої став статут Постійної незалежної комісії з прав людини ОІС. До складу Комісії входять 18 експертів. У повноваження Комісії не входить розгляд індивідуальних скарг, вона проводить дослідження з пріоритетних питань захисту прав людини та координує зусилля з обміну правозахисною інформацією між державами-членами Організації.

Офіційною мовою Організації ісламського співробітництва є арабська, англійська і французька.

Місцезнаходження штаб-квартири Організації ісламського співробітництва – м. Джедда (Саудівська Аравія).

Питання для самоконтролю:

- 1. Визначте передумови формування механізму захисту прав людини в рамках Ліги арабських держав.*
- 2. Проаналізуйте передумови ухвалення Арабської хартії прав людини 1994 р.*
- 3. Розкрийте структуру й зміст Арабської хартії прав людини 1994 р.*
- 4. Поясніть передумови ухвалення Арабської хартії прав людини 2004 р.*
- 5. Надайте характеристику основних положень Арабської хартії прав людини 2004 р.*
- 6. Назвіть положення Арабської хартії прав людини 2004 р., що викликають найбільше занепокоєння з боку міжнародної спільноти.*
- 7. Розкрийте роль Організації ісламського співробітництва в галузі прав людини в арабському регіоні.*
- 8. Проаналізуйте зміст Даккської декларації прав людини в ісламі 1983 р.*
- 9. Сформулюйте основні положення Каїрської декларації про права людини в ісламі 1990 р.*
- 10. Визначте основні напрями діяльності Постійної незалежної комісії з прав людини (органу Організації ісламського співробітництва).*

РОЗДІЛ XI: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ АФРИКАНСЬКОГО СОЮЗУ

Африканська дитина народжується в лікарні «лише для африканців», її відвозять додому в автобусі «лише для африканців», вона живе в районі «лише для африканців», і якщо взагалі відвідує школу, то «лише для африканців». У всьому, що ми робимо, ми повинні забезпечити зіллення ран, завданих усім нашим людям через глибоку межу, накладену на нашому суспільстві століттями колоніалізму та апартеїду. Ми повинні гарантувати, що колір, раса і стать стають лише подарунками, даними Богом кожному з нас, а не невитравним знаком чи атрибуту, який надає комусь особливий статус

Нельсон Мандела

(південноафриканський правозахисник, політик, юрист,
президент ПАР (1994–1999))

1. Передумови формування механізму захисту прав людини в рамках Африканського Союзу

Африканський Союз, АС (African Union, AU) – регіональна міжнародна міжурядова організація, що об'єднує 55 держав Африки (станом на серпень 2021 р.), створена 9 липня 2002 р. Африканський Союз є правонаступником Організації африканської єдності (ОАЄ). Місцезнаходження штаб-квартири Африканського Союзу – м. Аддис-Абеба (Ефіопія).

Цілями Африканського Союзу є: зміцнення єдності й солідарності африканських держав і народів Африки; прискорення політичної та соціально-економічної інтеграції континенту; сприяння міжнародному співробітництву відповідно до Статуту ООН і Загальної декларації прав людини 1948 р.; зміцнення миру, безпеки й стабільності на континенті; сприяння співробітництву в усіх сферах людської діяльності з метою підвищення рівня життя населення Африки тощо.

Фото. Штаб-квартира Африканського Союзу
(м. Аддис-Абеба, Ефіопія)

Проблема захисту прав людини в африканських країнах почала широко обговорюватися наприкінці ХХ століття. Хоча підвалини правового захисту прав людини було покладено ще під час утворення Організації африканської єдності (ОАЄ) в 1963 р. На відміну від Статуту ООН, у Статуті ОАЄ лише згадувалося про права людини в контексті проблеми деколонізації й засудження політики апартеїду на африканському континенті. Таке ставлення до прав людини насамперед пояснювалося позицією держав-членів ОАЄ, що знайшла відбиток у преамбулі Статуту ОАЄ, де мова йде про свободу, рівність, гідність, які є основними цілями Організації для здійснення справедливих сподівань африканських народів. Згадка в Статуті ОАЄ про етнічні розбіжності була зроблена з метою забезпечення африканської єдності, а не з точки зору впливу на права окремих людей. Основні положення Статуту ОАЄ були присвячені таким питанням, як невтручання у внутрішні справи (п. 1 і 2 ст. 3); суверенна рівність держав (п. 1 ст. 3); право на самовизначення (п. 3 ст. 3); мирне вирішення суперечок і конфліктів (п. 4 ст. 3).

Відсутність принципу захисту прав людини, а також конкретних положень про права людини в Статуті ОАЄ деякими науковцями пояснюється тим, що лідери африканських країн розглядали права людини як один з основних елементів ідеологічного арсеналу колоніальних держав. Тому питання захисту прав людини повинні відноситися до компетенції держав.

Попри те, що Організація африканської єдності ухвалила безліч резолюцій щодо підтримки прав багатьох народів Африки на самовизначення, в яких підкреслюється законний характер їхньої боротьби проти колоніалізму, загалом ОАЄ майже не ухвалила актів, які регламентували б захист інших прав людини. Винятком є *Маніфест про Південну Африку*, який було ухвалено на V Конференції на вищому рівні країн Східної й Центральної Африки, що проходила 4–16 квітня 1969 р. у м. Лусака (Замбія), у якому зокрема зазначалося: «Всі люди рівні й мають рівні права на людську гідність і повагу, незалежно від кольору шкіри, расової належності, віросповідання й статі. Ми вважаємо, що в усіх людей є право й обов'язок брати участь як рівних членів суспільства в управлінні державою». Маніфест відкидав расову дискримінацію й закликав відмовитися від переваги «білих» і правління меншості в південноафриканських країнах. У Маніфесті, який згодом був визнаний Організацією африканської єдності та Організацією Об'єднаних Націй, 13 глав держав запропонували діалог з правителями південноафриканських держав за умови, що вони визнають основні принципи прав і свобод людини. Вони також попередили, що підтримають усі визвольні рухи, якщо переговори будуть не вдалим.

Значення Маніфесту про Південну Африку порівнюють зі значенням Великої хартії вольностей 1215 р. Лібералізм, відображений у ньому, суперечив політиці південноафриканського апартеїду, який розглядав права й свободи окремих людей у світлі ідей комунізму, несумісних з його власною націоналістичною політикою.

Наприкінці 1950-х рр. зростає кількість біженців, що рятувалися від військових дій і внутрішніх конфліктів в Африці. Організація африканської єдності (нині – Африканський Союз) ухвалила рішення про необхідність укладення регіонального договору щодо біженців. Так, 10 вересня 1969 р. у м. Аддис-Абеба (Ефіопія) було ухвалено **Конвенцію про регулювання специфічних аспектів проблем біженців в Африці**, яка захищає права біженців в Африці. Документ базується на принципах Конвенції про статус біженців 1951 р. Конвенція розширила визначення терміну «біженець», додавши в нього тих осіб, які змушені були покинути свою країну не тільки внаслідок переслідування, але також через зовнішню агресію, окупацію, іноземне панування або події, що серйозно порушують громадський порядок або в одній із частин, або в усій країні їх походження чи громадянської належності. У документі містяться й інші положення, які не чітко були описані в Конвенції про статус біженців 1951 р. Зокрема положення, що стосуються неможливості відмови в проходженні біженців через кордон, надання притулку, розміщення місць поселення біженців, заборони на ведення біженцями підривної діяльності, а також добровільної репатріації. Конвенція про регулювання специфічних аспектів проблем біженців в Африці набула чинності 20 червня 1974 р. Її ратифікували 46 із 55 африканських країн.

Важливою проблемою, тісно пов'язаною з правами людини, яка постійно була на порядку денному Організації африканської єдності з моменту її заснування, стало питання про те, яку позицію треба обрати стосовно режиму апартеїду, який існував у Південно-Африканській Республіці (ПАР). Значна частина резолюцій, ухвалених органами Організації африканської єдності в 70-80-ті рр. минулого століття, висвітлювали саме питання апартеїду. Зокрема зазначалось, що політика апартеїду несумісна з політичними й моральними зобов'язаннями, взятими на себе ПАР як члена ООН, а також є серйозною загрозою у справі стабільності й миру як в самій Африці, так і в усьому світі.

Згодом, у резолюціях, ухвалених Організацією африканської єдності, містився заклик до урядів африканських країн боротися з будь-яким проявом політики, що базується на принципах расової дискримінації. ОАЄ не обмежувалась розглядом лише питань расової дискримінації, а зосереджувала увагу на проблемі біженців і прав людини загалом.

З 29 листопада по 8 грудня 1979 р. у м. Дакар (Сенегал) пройшла зустріч групи африканських експертів на виконання положень резолюції, ухваленої Асамблеєю ОАЄ в липні 1979 р. Під час цього заходу було ухвалене рішення про відображення в майбутній Африканській хартії прав людини і народів африканського уявлення про права людини, яке повинно служити потребам Африки та її населення.

Унаслідок зустрічі експертів з'явився робочий документ, підготовлений Кеба Мбайї, який в той час обіймав посаду Віце-голови Міжнародного суду ООН. Пропозиція, відома як «пропозиція Мбайї», фактично базувалася на положеннях Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні

права 1966 р. та Американської конвенції з прав людини 1969 р. Проект документа, підготовленого експертами на зустрічі в м. Дакар (Сенегал), повинен був бути представлений для розгляду в групі урядових експертів. Проведення заходу було заплановано на 24 березня 1980 р., але через відсутність необхідного кворуму було скасовано.

Фото. Кеба Мбайї
(з 1982 по 1991 рр. – суддя Міжнародного суду ООН,
з 1987 по 1991 рр. – Віце-голова Міжнародного суду ООН)

Згодом, 27 червня 1981 р. у м. Банжул, Гамбія **Африканська хартія прав людини і народів** (Банжувська хартія) була ухвалена. З 21 жовтня 1986 р., після набуття чинності Хартії, права людини отримали офіційне визнання Організацією африканської єдності. Африканську хартію прав людини і народів 1981 р. ратифікували всі держави-члени Організації африканської єдності (нині - Африканського Союзу), хоча через слабкий механізм контролю її вплив має обмежений характер.

2. Африканська хартія прав людини і народів

Показовими рисами **Африканської хартії прав людини і народів 1981 р.**, які водночас є концептуальними новаціями в галузі міжнародного права прав людини, можна назвати: визнання (поряд із правами людини) прав народів («третє покоління прав людини»); визнання неподільності прав людини, під якими в Хартії розуміються права політичні, громадянські, економічні, соціальні й культурні; визнання права людини на розвиток; проголошення певних базових обов'язків, які виконує людина в стосунках з родиною, громадою, суспільством, державою, а також іншими законно визнаними утвореннями й міжнародною спільнотою; яскраво виражений колективістський (сім'я, громада, народ) підхід до прав людини. Згідно з концепцією Хартії кожен має віддавати пріоритет інтересам громади, а громада бере на себе зобов'язання захищати права своїх членів.

Африканська хартія прав людини і народів 1981 р. стала першим міжнародним багатостороннім договором, який закріпив так зване «третє покоління» прав людини. Звідси впливає істотний внесок розглянутого договору в розвиток міжнародного права прав людини. Окремі права, закріплені в Хартії, в порівнянні з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. сформульовані досить розширено, але водночас менш змістовно. З одного боку, це дозволяє Африканській комісії з прав людини і народів та Асамблеї Африканського Союзу більш динамічно і гнучко підходити до питання про тлумачення Хартії та закріплених у ній прав, адаптуючись до специфічних умов континенту чи окремого регіону.

Африканська хартія прав людини і народів 1981 р. складається з преамбули та 68 статей. Основний текст Хартії доповнюють два протоколи 1998 і 2003 рр.

Хартія показує як загальнолюдські цінності щодо захисту прав і свобод людини в сучасному суспільстві, так і цінності захисту людини, притаманні африканським спільнотам, що повинні зберігатися й розвиватися. У преамбулі Африканської хартії підкреслюється, що «свобода, рівність, справедливість і гідність є суттєвими цілями для досягнення законних прагнень африканських народів» і вони повинні спрямовуватися на «викорінення всіх форм колоніалізму в Африці, координацію й посилення їх співробітництва, зосередження зусиль на досягненні кращого життя». Реалізація зазначених завдань повинна відбуватися на підставі історичної традиції та моральних цінностей африканських цивілізацій. У документі висловлюється переконання, що «право на розвиток, а також громадянські і політичні права не можуть бути відокремлені від економічних, соціальних і культурних прав як у їх концептуальному, так і в універсальному значенні і, що задоволення економічних, соціальних і культурних прав є гарантією для використання громадянськими й політичними правами» (преамбула). У тексті подано широкий перелік громадянських, політичних, соціально-економічних і культурних прав і свобод людини, а також прав народів, що підтверджує прихильність африканських держав принципам захисту прав і свобод людини та народів, які містяться в деклараціях, конвенціях та інших документах Африканського Союзу та Організації Об'єднаних Націй.

В Африканській хартії прав людини і народів 1981 р. міститься такий перелік прав людини: право на рівність перед законом та рівний захист законом (ст. 3); право на життя (ст. 4); право на повагу гідності, визнання правосуб'єктності особи й заборона всіх форм експлуатації й гноблення людини, зокрема рабство, работоргівлю, тортури, нелюдські або принижуючі гідність види поводження й покарання (ст. 5); право на свободу й особисту недоторканність, включаючи свободу від свавільного арешту або затримання (ст. 6); право на відкритий розгляд справи, який містить право на звернення до компетентних органів за захистом, право на презумпцію невинуватості, право на захист і розумні строки розгляду справи судом (ст. 7); право на свободу совісті й релігії (ст. 8); право на доступ до інформації, на вираження й поширення своїх поглядів (ст. 9); право на свободу асоціацій (ст. 10); право на об'єднання (ст. 11); право на свободу пересування й вибору місця проживання, на притулок в інших державах (ст. 12);

право на участь в управлінні своєю державою безпосередньо або через вільно обраних представників, доступу до державної служби й державної власності (ст. 13); право на власність (ст. 14); право на працю й рівну оплату праці (ст. 15); право на вищий досяжний рівень фізичного й психологічного здоров'я (ст. 16); право на освіту, участь у культурному житті суспільства, захист моральних і традиційних цінностей, що визначаються суспільством (ст. 17) та право на захист сім'ї (ст. 18).

У Документі передбачається заборона на «масове вигнання» осіб, які не є громадянами держави. Під масовим вигнанням розуміється також вигнання національних, етнічних або релігійних груп. (п. 5 ст. 12)

Спеціальний розділ Хартії присвячено надзвичайно широким обов'язкам осіб з урахуванням особливостей розвитку африканського суспільства: кожна особа має обов'язки щодо своєї сім'ї, суспільства, держави та інших законно визнаних організацій і світової спільноти; права і свободи кожної особи повинні здійснюватися з належним урахуванням прав інших, колективної безпеки, моралі та загального інтересу (ст. 27); кожна особа повинна поважати свого ближнього й ставитися до нього без дискримінації та підтримувати стосунки, що мають на меті забезпечувати й посилювати взаємну повагу й терпимість (ст. 28). Кожна особа зобов'язана: дбати про гармонійний розвиток сім'ї, поважати своїх батьків, підтримувати їх у разі потреби; служити національним інтересам; не ставити під загрозу безпеку своєї держави або держави проживання; шанувати й посилювати соціальну та національну солідарність; захищати й посилювати національну незалежність, територіальну цілісність своєї держави та сприяти її захисту; берегти й розвивати позитивні африканські культурні цінності у дусі терпимості, діалогу і консультацій; сприяти досягненню африканській єдності. (ст. 29)

В Африканській хартії прав людини і народів 1981 р. закріплені такі права народів: право на рівність (ст. 19); право на існування, пов'язане із невід'ємним правом народу на самовизначення й вільним визначенням свого політичного статусу та здійснення свого економічного й соціального розвитку; право колонізованих і залежних держав на звільнення від іноземного панування; право на допомогу від держав-учасниць Хартії в їх визвольній боротьбі проти іноземного панування в політичній, економічній або культурній сферах (ст. 20); право вільно розпоряджатися своїми багатствами та природними ресурсами; право на законне повернення своєї власності, а також на справедливу компенсацію у випадку її незаконного захоплення (ст. 21); право на економічний, соціальний та культурний розвиток; право на рівне користування загальною спадщиною людства (ст. 22); право на національний і міжнародний мир та безпеку (ст. 23); право на здорове довкілля, сприятливе для розвитку народів (ст. 24).

Своєрідними гарантіями зазначених прав народів є встановлені в Хартії обов'язки держав-учасниць. Поряд із зобов'язаннями кожної держави-учасниці дотримуватися й забезпечувати ці права, у ній передбачено два особливих зобов'язання держав щодо сприяння правам народів: 1) обов'язок вживати всіх необхідних заходів щодо викорінення будь-яких форм іноземної економічної експлуатації, особливо з боку міжнародних монополій, з тим, щоб народи могли

отримувати всі вигоди від переваг, які надаються їм національними ресурсами (п. 5 ст. 21); 2) обов'язок в індивідуальному або колективному порядку забезпечувати народам реалізацію їх прав на розвиток (п. 2 ст. 22).

3. Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок в Африці

Значну роль у механізмі реалізації та забезпечення прав жінок в Африці відіграє *Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок в Африці*. Протокол був ухвалений Асамблеєю Африканського Союзу 11 липня 2003 р. і набув чинності 25 листопада 2005 р. Швидкість ратифікації Протоколу побила всі рекорди з ратифікації континентальних документів з прав людини в Африці. Але дотепер триває кампанія із залучення уваги держав-членів Африканського Союзу до Протоколу з метою ратифікації його всіма африканськими державами, і для його популяризації.

У преамбулі Протоколу зазначається, що попри ратифікацію Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. та інших міжнародно-правових документів більшістю держав-членів Африканського Союзу та їх урочисте зобов'язання щодо захисту прав і свобод людини, жінки в Африці, як і раніше, стають жертвами дискримінації.

Протокол про права жінок складається з трьох розділів. Перший розділ містить обґрунтування його розроблення з посиланнями на регіональні й міжнародні зобов'язання африканських держав у галузі прав жінок. У другому розділі схарактеризовано основні види прав жінок. Третій розділ Протоколу присвячений питанням реалізації прав і моніторингу за їх дотриманням. У Протоколі закріплені чотири категорії прав жінок: цивільні й політичні права; економічні, соціальні й культурні права; право на розвиток і мир; репродуктивні та сексуальні права.

Визначаючи роль Протоколу для забезпечення прав жінок в Африці, необхідно зазначити, що цей документ передбачає право жінок на освіту; право вийти заміж в офіційно встановленому віці, а не раніше (ст. 6 Протоколу встановлює мінімальний вік вступу в шлюб для жінок – 18 років); право брати участь в ухваленні рішень, зокрема, пов'язаних зі своїм особистим життям тощо.

Протоколом регламентується право на фізичну недоторканність жінок, захист від звичаїв, які шкодять моральному й фізичному розвитку дівчат. Документ вимагає, щоб уряди держав-учасниць створювали й зміцнювали наявні допологові, пологові й післяпологові будинки за доглядом для всіх африканських жінок. Протокол вимагає дозволу на медичні аборти у випадках сексуального насильства, інцесту або небезпечної вагітності.

Протокол схвалює позитивні дії щодо забезпечення рівноправності жінок, зокрема рівного представництва жінок на виборних посадах, закликає до рівного представництва жінок у судових і правоохоронних органах.

Держави, які ратифікували Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок в Африці 2003 р., повинні зосередитися на ефективній реалізації прав жінок на національному рівні. Тільки якщо процеси

імплементатії будуть завершені, африканські жінки зможуть відчутти користь з правових гарантій Протоколу для захисту своїх прав.

4. Африканська комісія з прав людини і народів

З метою забезпечення прав людини і народів та їх захисту в рамках Організації африканської єдності (нині – Африканського Союзу), у липні 1987 р. було створено *Африканську комісію з прав людини і народів*.

Комісія складається з 11 членів, обраних з африканців із бездоганною репутацією, відомих своїми високими моральними якостями, чесністю, неупередженістю й компетентністю в галузі прав людини і народів; особлива увага також приділяється особам, які мають знання в галузі права. У Комісії не може бути двох і більше членів, які мають громадянство однієї держави.

Члени Комісії обираються таємним голосуванням Асамблеєю Африканського Союзу з-поміж осіб, висунутих для цієї мети державами-учасницями Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. Кандидати повинні бути громадянами однієї з держав-учасниць Хартії. Члени Комісії обираються на шість років і можуть бути переобрані.

Комісія обирає свого Голову та його заступника на два роки з правом переобрання.

Африканська комісія з прав людини і народів наділена лише консультативними повноваженнями:

1. Сприяти розвитку прав людини і народів, зокрема:

а) збирати документацію; здійснювати вивчення й дослідження африканських проблем у галузі прав людини й народів; організовувати семінари, симпозіуми та конференції; поширювати інформацію; підтримувати національні та місцеві організації, що займаються правами людини й народів; у разі потреби висловлювати свою думку або давати рекомендації урядам;

б) формулювати й встановлювати принципи й норми, спрямовані на розв'язання правових проблем, пов'язаних з правами людини й народів та основними свободами, на підставі яких африканські уряди можуть розробляти своє законодавство;

в) співпрацювати з іншими африканськими й міжнародними організаціями, що займаються забезпеченням і захистом прав людини і народів.

2. Забезпечувати захист прав людини і народів за умов, встановлених Хартією.

3. Давати тлумачення всіх положень Хартії на прохання держави-учасниці Хартії, органів Африканського Союзу або африканської організації, визнаної Африканським Союзом.

4. Виконувати будь-які інші завдання, які їй може доручити Асамблея Африканського Союзу.

Фото. Засідання Африканської комісії з прав людини і народів

Захист прав людини і народів здебільшого здійснюється Комісією через процедуру розгляду скарг. Відповідно до ст. 46 Африканської хартії прав людини і народів Комісія може використовувати будь-який відповідний спосіб розслідування: вона може заслухати будь-яку особу, яка може допомогти зрозуміти суть справи. Статті 47–54 Хартії передбачають процедуру розгляду повідомлень від держав, а статті 55–59 – процедуру розгляду індивідуальних скарг. Стаття 56 передбачає умови, необхідні для прийняття скарги до розгляду. Так, повідомлення розглядаються, якщо вони:

- 1) вказують автора, навіть якщо він бажає залишитися анонімним;
- 2) сумісні зі Статутом Африканського Союзу і з Африканською хартією прав людини і народів;
- 3) не містять образливих і ганебних виразів стосовно певної держави або Африканського Союзу;
- 4) не ґрунтуються лише на повідомленнях, які поширюються засобами масової інформації;
- 5) направлені після того, коли всі місцеві засоби вичерпано, і національна процедура невинуватено затягується;
- 6) направлені в розумний строк після того, як вичерпано всі місцеві засоби, або після того, як Комісія почала вивчати це питання;
- 7) не пов'язані зі справою, що була вже розглянута цими державами згідно з принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй, Статуту Африканського Союзу або положеннями Хартії.

Якщо одне або декілька повідомлень розкривають наявність низки серйозних або масових порушень прав людини і народів, згідно зі ст. 58 Африканської хартії прав людини і народів Комісія звертається до Асамблеї Африканського Союзу. Усі заходи, здійснені в рамках положення Хартії, є конфіденційними до тих пір, поки Асамблея Африканського Союзу не ухвалить іншого рішення (ст. 59).

Африканська комісія з прав людини і народів згідно зі ст. 62 Хартії розглядає доповіді держав про законодавчі або інші заходи, вжиті з метою імплементації та застосування положень Хартії. Починаючи з 2001 р., Комісія стала ухвалювати кінцеві зауваження після розгляду доповідей держав, у яких вказуються конкретні заходи, які держава повинна виконати для усунення виявлених недоліків.

Африканська комісія з прав людини і народів має повноваження направляти спеціальні місії в держави-учасниці Хартії для моніторингу ситуації або для встановлення конкретних фактів порушення прав людини і народів.

Значну увагу Африканська комісія приділяє спеціальним процедурам, тобто механізмам, затвердженим Комісією для реагування на конкретні ситуації в окремих державах або для вивчення окремих тематичних питань з прав людини в Африці. Особливістю спеціальних процедур є їхня здатність швидкого реагування на повідомлення про порушення прав людини і народів.

Місцезнаходження Африканської комісії з прав людини і народів – м. Банджул (Гамбія).

5. Африканський суд з прав людини і народів

Відповідно до ст. 66 Африканської хартії прав людини і народів 1981 р., яка передбачає, що спеціальні протоколи або угоди можуть за необхідності доповнювати положення цієї Хартії, був створений ***Африканський суд з прав людини і народів***.

Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про створення Африканського суду з прав людини і народів був ухвалений в 1998 р. Радою Міністрів ОАЄ і набув чинності у 2004 р.

Протокол передбачає, що Суд складається з 11 суддів, які є визнаними експертами в галузі цивільного, ісламського, африканського прав, а також у галузі прав людини. Судді обираються на шість років Асамблеєю Африканського Союзу, які можуть бути переобрані лише один раз.

Африканський суд з прав людини і народів має як консультативну, так і юрисдикцію щодо спорів між державами-учасниками Протоколу у зв'язку з порушенням прав людини і народів, закріплених в Африканській хартії прав людини і народів 1981 р.

До юрисдикції Суду насамперед належить тлумачення Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. та інших правозахисних документів, зокрема Протоколу про права жінок в Африці 2003 р. і Африканської Хартії про права і благополуччя дитини 1990 р.

Африканський суд з прав людини і народів може приймати й розглядати скарги від Африканської комісії з прав людини і народів, держав-членів Африканського Союзу, його органів, африканських міжурядових організацій, неурядових організацій і від фізичних осіб. Але подавати позовні скарги безпосередньо до Суду мають право лише відповідні неурядові організації, які

отримали статус спостерігача при Комісії, а також лише громадяни тих держав, які зробили заяви про визнання юрисдикції Суду. (ст.ст. 5 (3) і 34 (6) Протоколу)

Рішення Суду мають обов'язковий характер. Також Суд має повноваження вказувати на конкретні заходи як засоби правового захисту прав людини і народів.

Місцезнаходження Африканського суду з прав людини і народів – м. Аруш (Танзанія).

Фото. Африканський суд з прав людини і народів

1 липня 2008 р. на 11 Саміті Африканського Союзу в м. Шарм-еш-Шейх (Єгипет) було вирішено об'єднати дві судові інстанції в одну: Африканський суд з прав людини і народів і Суд Африканського Союзу (обидва суди продовжують функціонувати протягом перехідного періоду). Протокол про об'єднання, названий **Протоколом про Статут Африканського суду з прав людини**, був ухвалений у 2008 р. і дотепер не набув чинності. Він замінив Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про створення Африканського суду з прав людини і народів 1998 р. і Протокол про Суд Африканського Союзу 2003 р. Новостворений Африканський суд з прав людини буде розташовуватись у м. Аруша (Танзанія).

Суд буде складатися з двох секцій: Секція з прав людини і Секція із загальних справ. Шістнадцять незалежних суддів обираються на шість років, дотримуючись принципу справедливого географічного розподілу Виконавчою радою Африканського Союзу таємним голосуванням більшістю у дві третини голосів держав-членів, що мають право голосу та призначених Асамблеєю Африканського Союзу.

До юрисдикції Суду входить розгляд суперечок і розбіжностей, пов'язаних із тлумаченням і застосуванням Африканської хартії прав людини і народів 1981 р., а також інших міжнародно-правових документів у галузі прав і свобод людини, ратифікованих відповідними державами-членами Африканського Союзу; розгляд будь-якого порушення державою щодо зобов'язань по відношенню до іншої держави-члена Африканського Союзу;

розгляд питання про характер або розмір репарації в разі порушення будь-якого міжнародного зобов'язання державами-членами Африканського Союзу.

Суд уповноважений робити консультативні висновки з правових питань, за винятком тих, якими вже займається Африканська комісія з прав людини і народів.

Отже, до юрисдикції новоствореного Африканського суду з прав людини належить: збирання документації й проведення досліджень з питань прав людини і народів в Африці; закріплення норм щодо вирішення правових проблем, пов'язаних з правами людини і народів; забезпечення захисту прав людини і народів; тлумачення положень Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. Процес злиття вищезгаданих судів доволі тривалий. Оскільки Протокол про Статут Африканського суду з прав людини 2008 р. 15 держав-членів Африканського Союзу до тепер не ратифікували, він не набув юридичної сили.

Питання для самоконтролю:

- 1. Означте передумови формування механізму захисту прав людини в рамках Африканського Союзу.*
- 2. Проаналізуйте зміст Маніфесту про Південну Африку 1969 р.*
- 3. Сформулюйте основні положення Конвенції про регулювання специфічних аспектів проблем біженців в Африці 1969 р.*
- 4. Розкрийте структуру та зміст Африканської хартії прав людини і народів 1981 р.*
- 5. Наведіть перелік прав, свобод і обов'язків людини, народів і держави, закріплених в Африканській хартії прав людини і народів 1981 р.*
- 6. Схарактеризуйте основні положення Протоколу до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок в Африці 2003 р.*
- 7. Розкрийте повноваження, склад і порядок формування Африканської комісії з прав людини і народів.*
- 8. Визначте юрисдикцію, склад і порядок формування Африканського суду з прав людини і народів.*
- 9. Роз'ясніть основні напрями реформування Африканського суду з прав людини і народів.*
- 10. Визначте роль і місце Африканського Союзу у міжнародному механізмі захисту прав людини.*

РОЗДІЛ XII: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ АСОЦІАЦІЇ ДЕРЖАВ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Право на розвиток - це міра поваги всіх інших прав людини. Це повинно бути нашою метою: створення ситуації, в якій всі люди зможуть максимально розкрити свій потенціал і внести свій вклад в розвиток суспільства в цілому

Бутрос Бутрос-Галі
(6-й Генеральний секретар ООН (1992-1996))

1. Передумови формування механізму захисту прав людини в рамках Асоціації держав Південно-Східної Азії

На відміну від Європи, Америки та Африки, азіатський континент на сьогодні не має власної регіональної системи захисту прав людини. Формування регіонального механізму захисту прав людини в Азійсько-Тихоокеанському регіоні з точки зору сьогодні є справою майбутнього. Це зумовлено значними географічними розмірами регіону та відсутністю в ньому того комплексу політичних, економічних і культурних міждержавних зав'язків, на основі яких сформувались свого часу Рада Європи, Європейський Союз, Організація американських держав, Африканський Союз тощо

До вказаних причин треба також зарахувати глибоку з огляду на їх тривале колоніальне минуле відданість азійсько-тихоокеанських держав принципу невтручання у внутрішні справи, чим продиктовано їх загальне небажання створювати міжнародний орган, що був би повноважним оцінювати ситуацію щодо дотримання прав людини, яка в цих країнах переважно відноситься до сфери внутрішньої компетенції держави

Проте державам Азії й Океанії все ж таки вдалося досягти певних результатів у справі захисту прав людини на субрегіональному рівні. Показовим у цій галузі є спроба Асоціації держав Південно-Східної Азії у формуванні власного правозахисного механізму.

Асоціація держав Південно-Східної Азії, АСЕАН (Association of Southeast Asian Nations, ASEAN) – регіональна міжнародна міжурядова організація, що була створена п'ятьма державами (Бруней, Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни) у 1967 р., які підписали Декларацію АСЕАН, більш відому як «Бангкокська декларація». Згодом до Організації вступили В'єтнам, Камбоджа, Лаос, Сінгапур і М'янма. Статус спеціального спостерігача мають Папуа-Нова Гвінея й Східний Тимор. Місцезнаходження штаб-квартири Асоціації держав Південно-Східної Азії – м. Джакарта (Індонезія).

Статут Асоціації держав Південно-Східної Азії був ухвалений 20 листопада 2007 р. на 13-му Саміті АСЕАН. З набуттям чинності 15 грудня 2008 р. Статут АСЕАН офіційно перетворює Асоціацію в повноцінну міжнародну міжурядову організацію.

*Фото. Штаб-квартира Асоціації держав Південно-Східної Азії
(м. Джакарта, Індонезія)*

Цілями Асоціації держав Південно-Східної Азії є: відведення головної ролі АСЕАН у регіональному співробітництві; сприяння регіональному миру й мирному вирішенню спірних питань; дотримання міжнародного права в питаннях прав людини, соціальної справедливості та багатосторонньої торгівлі; створення органу, відповідального за дотриманням прав людини тощо.

Важливо зазначити, що ще в спільному комюніке від 1993 р. міністри закордонних справ держав-членів АСЕАН, відзначаючи успіхи, досягнуті на проведеній того ж року Віденській конференції з прав людини, на якій обговорювалися головні положення загального розуміння прав людини всіма державами-членами ООН, зазначили, що на підтримку прийнятої за підсумками конференції Віденської декларації та Програми дій у межах Асоціації держав Південно-Східної Азії потрібно розглянути можливість створення регіонального правозахисного механізму.

Таким чином, у рамках Асоціації держав Південно-Східної Азії, вперше за час існування Організації, активно проявились тенденції до утворення регіональної системи міжнародного захисту прав людини. Однак, ураховуючи специфіку політичного дискурсу Південно-Східної Азії, зокрема Азії загалом, навряд чи є підстави говорити про наступну появу в близькій перспективі чіткого міжнародно-правового механізму захисту прав людини (тобто механізму, який за аналогією до європейської, міжамериканської, африканської та арабської можна було б назвати регіональною системою захисту прав людини). Питання генерації в рамках АСЕАН такого механізму, а тим більше можливого поширення сфери його дії на всю Азію, є, у кращому разі, справою віддаленого майбутнього.

2. Азіатсько-Тихоокеанська декларація прав людини і народів

Офіційним міжнародним документом, у якому можна знайти концепцію азіатського підходу до прав людини, є *Азіатсько-Тихоокеанська декларація прав людини і народів*, яка була ухвалена 15 лютого 1988 р. у м. Делі (Індія).

У конференції, на якій була ухвалена Декларація, брало участь близько 200 юристів із 22 країн регіону.

Учасники Конференції сповнені віри в цілі і принципи Статуту ООН 1945 р. Загальної декларації прав людини 1948 р., Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р., Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. та інших міжнародно-правових актів у галузі прав людини і народів, у тому числі Делійський декларації про принципи вільного від ядерної зброї та ненасильницького миру 1986 р., вітаючи прийняття народами і державами Америки, Європи та Африки їх континентальних актів щодо захисту прав людини і народів, ухваливши Азіатсько-Тихоокеанську декларацію прав людини і народів заявили, що:

а) всі народи мають основне загальновизнане право на самовизначення; в силу цього вони вправі вільно встановлювати свій політичний статус і вільно здійснювати економічний, суспільний і культурний розвиток;

б) на основі права на самовизначення вони мають право на невід'ємний суверенітет над своїми природними багатствами і ресурсами.

Декларація закріплює такі права, свободи і обов'язки:

- право на життя (ніхто не повинен посягати на вищий дар, усі індивіди, народи і держави зобов'язані поважати право на життя кожного, незалежно від раси, статі, релігії, національності, рівня розвитку); (ст. 1)

- право на мир і безпеку у своєму колективі, державі, на Землі загалом (збереження миру і безпеки на всіх цих рівнях – обов'язок кожного індивіда, кожного народу, кожної держави); (ст. 2)

- право на гідне існування – матеріальне, духовне, фізичне – незалежно від раси, національності, релігії, статі, рівня розвитку (людська гідність є непорушною і невід'ємною; індивіди мають право на гарантування того, щоб їхнє життя було шанованим, і на особисту фізичну і розумову цілісність; ніхто не може бути підданий ні психологічним або фізичним тортурам, ні жорстоким або принизливим покаранням або поводженню); (ст. 3)

- право на сприятливе середовище проживання (збереження належного стану навколишнього середовища – обов'язок кожного індивіда, кожного народу й кожної держави); (ст. 4)

- право на розвиток (кожен індивід і кожен народ може брати участь у такому економічному, соціальному, культурному та політичному розвитку, який забезпечує всі людські права й основні свободи, і має право сприяти такому розвитку та користуватися його благами); (ст. 5)

- право бути вільним від насильства й страху (ненасильство має бути основою життя людського співтовариства на всіх соціальних і політичних рівнях; на місце «рівноваги страху» повинна прийти всеосяжна міжнародна безпека); (ст. 6)

- право на активну участь у вирішенні державних, міжнародних і глобальних проблем (матеріальний і інтелектуальний потенціал людства повинен служити вирішенню цих проблем; відповідно до цього права кожен

індивід і народ має борг перед нинішнім і майбутнім поколіннями і повинен сприяти вирішенню таких проблем); (ст. 7)

- право на гарантовані умови для гармонійного розвитку особистості людини і самобутності народу (гідність народу повинна поважатися незалежно від раси, національності, релігії, рівня розвитку); (ст. 8)

- право на свободу волевиявлення без завдання шкоди правам і свободам інших індивідів і народів; (ст. 9)

- право жити в світі без зброї (гарантією цього права є загальне і повне роззброєння, перш за все ядерна і хімічна, під суворим міжнародним контролем; обов'язок кожного індивіда, народу і держави всіляко сприяти реалізації цього права); (ст. 10)

- право жити в умовах неприпустимості і заборони проведення випробувань ядерної зброї де б то не було на Землі (кожен індивід і народ повинен бути гарантований від шкідливих наслідків мирного використання ядерної енергії); (ст. 11)

- право домагатися створення без'ядерних зон у масштабах села, міста, місцевості, країни, регіону, що об'єднує ряд держав, континентів; (ст. 12)

- право жити в світі, не розділеному на військові союзи (ці організації повинні бути розпущені, а іноземні військові бази ліквідовані); (ст. 13)

- право на розуміння і довіру (кожна людина і всі народи повинні домагатися взаєморозуміння і довіри між індивідами, народами, державами в ім'я мирного співіснування на Землі як вищого принципу міжнародних відносин); (ст. 14)

- право на свободу та захист від тероризму як індивідуального, так і державного, і в середині країни, так і на міжнародній арені (не заборонивши і не ліквідувавши тероризм, не можна побудувати ненасильницький світ; боротьба народів за самовизначення не повинна вважатися тероризмом); (ст. 15)

- право на економічну безпеку, що дозволяє стабільно розвиватися; (ст. 16)

- право контролювати діяльність транснаціональних корпорацій та інших іноземних та національних капіталовкладників, з тим щоб не допускати спекулятивного збагачення і домагатися, щоб така діяльність сприяла розвитку даної країни, а також справедливого розподілу багатства і доходів між різними соціальними групами; (ст. 17)

- право відкидати всі види позик, що підривають національний суверенітет або розвиток або підсилюють залежність від іноземного капіталу або посилюють соціальну нерівність; (ст. 18)

- право бути об'єктивно, без упередженості, поінформованим про життя, розвиток і проблеми інших народів (це - вирішальна умова встановлення і зміцнення довіри між людьми і народами; всі індивіди, народи і уряди зобов'язані сприяти встановленню довіри; неприпустимо розпалювання ненависті до інших народів); (ст. 19)

- право бути повністю поінформованим про внутрішню і зовнішню політику свого уряду (неприпустима політика, яка суперечить інтересам власних народів або протиставляє їх іншим народам); (ст. 20)

- право на загальну повагу і дотримання всіх прав і свобод людини і народів для всіх незалежно від раси, національності, релігії, статі, рівня розвитку (кожен індивід і народ повинен поважати права і свободи інших; кожна держава повинна поважати, гарантувати, дотримуватися і захищати всі людські права і свободи, зокрема, закріплені в цій Декларації, а також наступні права: право на рівний захист перед законом, рівність перед законом і на незалежне і неупереджене судочинство; право на свободу від довільного арешту, ув'язнення, заслання, обшуку або затримання; право на свободу переміщення і проживання; право на свободу думки і вираження, совісті і релігії; право на свободу зборів і організацій). (ст. 21)

3. Декларація Асоціації держав Південно-Східної Азії з прав людини

Однією з цілей Міжурядової комісії АСЕАН з прав людини (діяльність якої розкривається в п. 7 даного Розділу) було визначено розроблення нової *Декларації АСЕАН з прав людини*, яка була ухвалена 18 листопада 2012 р. у м. Пномпень (Камбоджа).

Декларації АСЕАН з прав людини 2012 р. закріплює основоположні принципи в галузі прав людини, відповідно до яких усі люди народжуються вільними і рівними в гідності та правах; кожна людина рівна перед законом; кожна людина має право на ефективний правовий захист; усі права людини є універсальними, неподільними, взаємозалежними та взаємопов'язаними; визнається заборона дискримінації; права жінок, дітей, людей похилого віку, людей з інвалідністю, трудящих-мігрантів та вразливих і маргінальних груп є невід'ємною частиною прав людини та основних свобод; обмеження прав людини допускається на підставі закону виключно з метою забезпечення належного визнання прав людини та основних свобод інших людей і дотримання справедливих вимог національної безпеки, суспільної моралі, а також загального добробуту народів у демократичному суспільстві.

До переліку прав людини, закріплених у Декларації, належать: право на рівність у гідності та статусі (п. 1); право на визнання правосуб'єктності (п. 3); право на ефективний правовий захист (п. 5); право на життя (п. 11); право на особисту свободу й безпеку (п. 12); право на свободу від катувань або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання (п. 14); право на свободу пересування та вибору місця проживання (п. 15); право шукати та отримувати притулок в інших державах (п. 16); право мати, користуватись, розпоряджатись власністю та відчужувати її (п. 17); право на громадянство (п. 18); право на свободу думки та віросповідання (п. 22); право на свободу висловлювань (п. 23); право на свободу мирних зібрань (п. 24); право на участь в управлінні державою свого громадянства (ч. 1 п. 25); право голосу (ч. 2 п. 25); право на працю (п. 27); право на належний рівень життя (п. 28); право матерів і дітей на особливий захист і підтримку (ч. 3 п. 30); право на освіту (п. 31); право на розвиток (п. 35) тощо.

Фото. Лідери держав-членів АСЕАН на церемонії підписання Декларації АСЕАН з прав людини (18 листопада 2012 р., м. Пномпень, Камбоджа)

Декларація містить окрему норму щодо права на розвиток, яке є невід'ємним правом людини, згідно з яким кожна людина та народи АСЕАН мають право брати участь в економічному, соціальному, культурному та політичному розвитку, сприяти їм, отримувати від неї справедливе та стійке економічне, соціальне, культурне та економічне забезпечення. Право на розвиток повинно забезпечуватися таким чином, щоб справедливо задовольняти потреби в розвитку та навколишньому середовищі нинішніх і майбутніх поколінь. Незважаючи на те, що розвиток сприяє і є необхідним для здійснення всіх прав людини, відсутність розвитку не може використовуватися для виправдання порушень міжнародно-визнаних прав людини.

Декларація зобов'язує держав-членів АСЕАН приймати важливі програми, спрямовані на орієнтацію людей та гендерні аспекти, спрямовані на подолання бідності, створення умов, що включають захист та сталість навколишнього середовища для народів АСЕАН, користуватися усіма правами людини, визнаними у цій Декларації.

Особливої уваги заслуговує положення Декларації щодо сприяння миру, гармонії та стабільності в регіоні шляхом зміцнення дружби і співробітництва задля реалізації прав і свобод, закріплених у документі.

Про формальну юридичну силу документа в тексті Декларації не говориться, однак, у п. 40 закріплено положення про те, що ніщо в цій Декларації не може тлумачитися таким чином, який передбачав би наявність у будь-якої держави, групи осіб або особи будь-якого права вчиняти дії, спрямовані на підрив мети та принципів діяльності АСЕАН або на руйнування будь-якого права або свободи, закріплених у Декларації або міжнародно-правових документах, стороною яких є держава-член АСЕАН.

4. Конвенція Асоціації держав Південно-Східної Азії про запобігання і припинення торгівлі жінками і дітьми з метою проституції

У рамках АСЕАН було реалізовано низку ініціатив по боротьбі з торгівлею людьми на регіональному рівні, що зокрема 5 січня 2002 р. ознаменовано прийняттям Конвенції Асоціації держав Південно-Східної Азії про запобігання і припинення торгівлі жінками і дітьми з метою проституції. Мета цієї Конвенції полягає у сприянні співробітництву між державами-членами АСЕАН задля ефективного вирішення різних питань щодо запобігання та припинення торгівлі жінками і дітьми; репатріації та реабілітації жертв торгівлі людьми та запобігання використанню жінок і дітей у міжнародних мережах проституції, особливо в тих державах-членів, що є країнами походження, транзиту або призначення.

Держави-учасниці Конвенції зобов'язалися вживати ефективних заходів для забезпечення того, щоб торгівля людьми в будь-якій формі була криміналізована на національному рівні, враховуючи серйозний характер злочину.

Зважаючи на особливість цих злочинів, Конвенція передбачає, що при розгляді справ судові органи в державах-членів повинні забезпечувати збереження конфіденційної інформації щодо дітей і жінок, що стали жертвами злочину і надання їм відповідної консультаційної та юридичної допомоги.

Конвенцією передбачено надання широкого спектру взаємної правової допомоги щодо розслідувань, судових або інших розглядів у запитуючій державі щодо вчинених злочинів торгівлі людьми, включаючи екстрадицію.

Конвенцією Асоціації держав Південно-Східної Азії про запобігання і припинення торгівлі жінками і дітьми з метою проституції 2002 р. передбачено заходи, направлені на запобігання міжнародної торгівлі жінками й дітьми, зокрема: надання достатніх засобів, підготовка і допомога відповідних органів, з тим, щоб вони могли ефективно проводити розслідування та судове переслідування по цих злочинах; надання інформації правоохоронним і судовим органам щодо цих злочинів та інших факторів, що сприяють торгівлі жінками і дітьми; обмін на регулярній основі інформацією щодо установ і приватних осіб, які беруть участь у торгівлі в регіоні, а також визначають методи і маршрути, які використовуються торговцями людьми через сухопутний, водний або повітряний простір. Надана інформація повинна включати інформацію про правопорушників, їх відбитки пальців, фотографії, методи роботи, відомості щодо судимості; сприяння підвищенню обізнаності, в тому числі за допомогою використання засобів масової інформації, щодо проблем торгівлі жінками і дітьми та її основних причин; здійснення профілактичних заходів у тих закладах, які використовуються у цілях торгівлі людьми тощо.

Конвенція також передбачає заходи щодо реабілітації і репатріації жертв торгівлі людьми шляхом надання психологічної, юридичної і медичної допомоги; заснування будинків притулку задля забезпечення належного догляду та обслуговування жертв торгівлі людьми тощо.

5. Декларація Асоціації держав Південно-Східної Азії про припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми

29 листопада 2004 р. у рамках АСЕАН була прийнята Декларація Асоціації держав Південно-Східної Азії про припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, відповідно до якої держави-члени домовилися здійснювати узгоджені зусилля для ефективного вирішення регіональних проблем, пов'язаних з торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми, шляхом таких заходів: 1) створення регіональної координаційної мережі для запобігання та боротьби з торгівлею людьми, зокрема жінками та дітьми; 2) затвердження заходів щодо захисту цілісності своїх відповідних паспортів, офіційних проїзних документів, ідентифікаційних та інших офіційних документів від шахрайства; 3) проведення регулярних обмінів думками, інформацією щодо відповідних міграційних потоків, тенденцій та закономірностей, зміцнення прикордонного контролю та механізмів моніторингу та введення в дію відповідних законодавчих актів; 4) посилення співпраці між міграційними та іншими владними структурами; 5) розмежування жертв торгівлі людьми від злочинців і визначення країни походження та національності таких жертв; забезпечення гуманного поводження з жертвами цих злочинів; надання їм необхідної медичної та іншої допомоги, яку вважатиме за необхідну відповідна країна, включаючи оперативну репатріацію у країни їх походження; 6) вжиття заходів щодо дотримання та поваги гідності та захисту прав людини справжніх жертв торгівлі людьми; 7) вжиття примусових дій до осіб, що займаються торгівлею людьми, і надавати одна одній максимально можливу допомогу для притягнення до відповідальності за таку злочинну діяльність; 8) вжиття заходів для зміцнення регіонального і міжнародного співробітництва з метою запобігання та боротьби з торгівлею людьми. Усі держави-члени АСЕАН підтвердили свою прихильність до виконання положень цієї Декларації.

6. Конвенція Асоціації держав Південно-Східної Азії по боротьбі з торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми

21 листопада 2015 р. державами-членами АСЕАН була ухвалена Конвенція Асоціації держав Південно-Східної Азії по боротьбі з торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми. Метою цієї Конвенції є ефективне: а) запобігання торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми та боротьба з нею, а також забезпечення їхньої безпеки і справедливого та ефективного покарання торговців людьми; б) захист та допомога жертвам торгівлі людьми з повною повагою до їхніх прав людини; в) сприяння співпраці між державами-членами для досягнення цих цілей.

Конвенція містить норми щодо криміналізації державами-членами АСЕАН злочину торгівлі людьми (ст. 5), участі в організованій злочинній групі, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, корупції, злочинів проти правосуддя (ст.ст. 6-8) та звертає увагу на юрисдикції держав-членів щодо цих злочинів.

Фото. Підписання Конвенції Асоціації держав Південно-Східної Азії по боротьбі з торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми (21 листопада 2015 р., м. Джакарта, Індонезія)

У Документі зауважено на взаємозв'язку питання міжнародного співробітництва та захисту жертв злочинів, підтверджуючи необхідність співпраці для проведення успішного кримінального розслідування, судового переслідування і ліквідації безпечних притулків для осіб, причетних до торгівлі людьми та їх співучасників, а також для надання ефективного захисту і допомоги жертвам злочину торгівлі людьми. У ст. 13 Конвенції йдеться про транскордонне співробітництво, направлене на запобігання та розкриття випадків торгівлі людьми.

Спеціальні заходи захисту жертв злочину торгівлі людьми передбачені у ст. 14 Конвенції, ст. 15 стосується репатріації і поверненню жертв злочину, а ст.ст. 18-22 спеціально присвячені таким питанням, як взаємна правова допомога, екстрадиція, співпраця правоохоронних органів і конфіскація доходів, одержаних злочинним шляхом.

На виконання Конвенції Асоціації держав Південно-Східної Азії по боротьбі з торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми 2015 р. було прийнято План дій, яким визнано необхідність здійснення ефективного міжнародного співробітництва і комплексного регіонального підходу до запобігання, припинення і покарання за торгівлю людьми, особливо жінками і дітьми, в усіх формах, включаючи сексуальне насильство, примусову працю та торгівлю людськими органами.

План дій спрямований на виконання конкретних дій, враховуючи національне законодавство держав-членів АСЕАН і політику, а також відповідні міжнародні зобов'язання, з метою ефективного подолання регіональних викликів, спільних для всіх держав-членів АСЕАН у таких напрямках: 1) запобігання торгівлі людьми; 2) захист жертв злочину; 3) кримінальне розслідування та судове переслідування осіб, які вчинили злочин торгівлі людьми; 4) регіональне та міжнародне співробітництво та координація. План дій містить конкретні рекомендації щодо виконання означених напрямів на належному рівні. Ним рекомендовано включити положення Плану дій в

національні плани дій держав-членів АСЕАН щодо протидії торгівлі людьми задля забезпечення його успіху.

7. Міжурядова комісія Асоціації держав Південно-Східної Азії з прав людини

Однією із цілей Асоціації держав Південно-Східної Азії є зміцнення демократії, підвищення ефективності управління та верховенства права, а також заохочення й захист прав і свобод людини, з належним урахуванням прав і обов'язків держав-членів АСЕАН. (ст. 1 (7) Статуту) Згідно зі ст. 2 (2, і) Статуту одним із принципів АСЕАН є повага основних прав і свобод людини, а також заохочення соціальної справедливості. Для реалізації зазначених цілей і принципів ст. 14 Статуту передбачає створення органу АСЕАН з прав людини, який повинен діяти відповідно до повноважень, що будуть визначені нарадою міністрів закордонних справ АСЕАН.

Фото. Відеоконференція Міжурядової комісії АСЕАН з прав людини

20 липня 2009 р. було схвалено Положення про Міжурядову комісію АСЕАН з прав людини, а в жовтні 2009 р. на 15-му саміті АСЕАН були призначені члени Комісії. Згідно з Положенням до основних функцій Комісії належать: розроблення стратегії щодо заохочення та захисту прав і свобод людини; заохочення прав людини на регіональному рівні, враховуючи національну та регіональну специфіку і взаємну повагу до різних історичних, культурних та релігійних особливостей, з урахуванням балансу між правами та обов'язками; підвищення громадської обізнаності в галузі прав людини серед народів держав-членів АСЕАН шляхом освітянської діяльності, здійснення досліджень і поширення інформації; вироблення загальних підходів і позицій з питань прав людини, що представляють інтерес для держав-членів АСЕАН; підготовка тематичних досліджень із питань прав людини в державах-членів АСЕАН, а також підтримання міжнародних стандартів у галузі прав людини, як це передбачено Загальною декларацією прав людини 1948 р., Віденською декларацією та Програмою дій 1993 р. та міжнародно-правовими актами з прав людини, учасниками яких є держави-члени Асоціації держав Південно-Східної

Азії. Крім того, Комісія подає щорічний звіт про свою діяльність або інші звіти, якщо це вважається необхідним, на засіданні міністрів закордонних справ держав-членів АСЕАН.

До складу Комісії входять 10 представників, що презентують кожну державу-член АСЕАН. Вони призначаються своїм урядом на трирічний термін і йому підпорядковуються. Кожний член Комісії може бути переобраним повторно.

Безумовно, створення Міжурядової комісії АСЕАН з прав людини – значний крок у правозахисній діяльності Організації. Однак треба вказати й на слабкі сторони цього органу. Так, у Положенні відсутній механізм розгляду індивідуальних скарг на порушення прав людини. Крім того, нова установа діятиме лише як консультативний орган для держав-членів АСЕАН. Іншою проблемою Міжурядової комісії є консенсусний принцип ухвалення рішень, завдяки чому незгода окремої держави завжди зможе заблокувати незручне для неї рішення.

Питання для самоконтролю:

- 1. Визначте передумови формування механізму міжнародного захисту прав людини в рамках Асоціації держав Південно-Східної Азії.*
- 2. Схарактеризуйте основні положення Азіатсько-Тихоокеанської декларації прав людини і народів 1988 р.*
- 3. Надайте перелік прав, свобод і обов'язків, закріплених у Декларації Асоціації держав Південно-Східної Азії з прав людини 2012 р.*
- 4. Поясніть роль Декларації Асоціації держав Південно-Східної Азії з прав людини 2012 р. у формуванні регіонального правозахисного механізму.*
- 5. Сформулюйте зміст основних положень Конвенції Асоціації держав Південно-Східної Азії про запобігання і припинення торгівлі жінками і дітьми з метою проституції 2002 р.*
- 6. Проаналізуйте зміст Декларації Асоціації держав Південно-Східної Азії про припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми 2004 р.*

Дайте характеристику основних положень Конвенції Асоціації держав Південно-Східної Азії по боротьбі з торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми 2015 р.

- 7. Розкрийте цілі Плану дій на виконання Конвенції Асоціації держав Південно-Східної Азії по боротьбі з торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми 2015 р.*
- 8. Розкрийте повноваження, склад і порядок формування Міжурядової комісії Асоціації держав Південно-Східної Азії з прав людини.*
- 9. Визначте роль і місце Асоціації держав Південно-Східної Азії у міжнародному механізмі захисту прав людини.*

РОЗДІЛ XIII: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В РАМКАХ СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

Ми хочемо бачити розвиток прав людини і більшої демократії, не тільки тому, що це наша система, але тому, що ми думаємо, що це найкращий шлях, по якому економічний і політичний розвиток йдуть рука об руку

Тоні Блер

(прем'єр-міністр Великобританії (1997-2007))

1. Формування механізму захисту прав людини в рамках Співдружності Незалежних Держав

Після розпаду Радянського Союзу в рамках Співдружності Незалежних Держав була зроблена спроба щодо створення регіональної системи міжнародного захисту прав людини. Проте, варто визнати, що до теперішнього часу в рамках цієї Організації так і не було створено ефективного правозахисного механізму. Незважаючи на існування прикладу європейської інтеграції та об'єктивну потребу, державам-учасницям СНД за весь час існування Організації навіть не вдалося досягти помітних досягнень в цій сфері міждержавного співробітництва. Даний факт слід розглядати як недолік інтеграційних процесів окремих держав-учасниць СНД у цій сфері, який негативно впливає на стан інтеграції в рамках СНД у цілому.

Співдружність Незалежних Держав, СНД (The Commonwealth of Independent States, CIS) – регіональна міжнародна міжурядова організація, яка була створена 8 грудня 1991 р. як господарський, політичний та економічний союз Білорусії, Росії, України, Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану і Грузії. Згодом, 26 серпня 2005 р. зі складу СНД вийшов Туркменістан, 18 серпня 2009 р. - Грузія, а 19 травня 2018 р. – Україна. Місцезнаходження штаб-квартири Співдружності Незалежних Держав – м. Мінськ (Білорусь).

Цілями Співдружності Незалежних Держав є: здійснення співробітництва в політичній, економічній, екологічній, гуманітарній, культурній сферах; співробітництво між державами-членами з метою забезпечення міжнародного миру та безпеки; забезпечення основних прав і свобод людини відповідно до загальноприйнятих норм і принципів міжнародного права і документів ОБСЄ; сприяння громадянам держав-членів у вільному спілкуванні, контактах і пересуванні в межах Співдружності тощо.

Відповідно до цілей Організації **Угода про створення Співдружності Незалежних Держав** від 8 грудня 1991 р. гарантує громадянам держав-членів, незалежно від їх національності або інших відмінностей, рівні права і свободи. Документом передбачено низку гарантій для громадян інших держав, а також для осіб без громадянства, які проживають на її території, незалежно від їх національної приналежності чи інших відмінностей, серед яких громадянські, політичні, економічні та культурні права і свободи відповідно до загальновизнаних міжнародних норм про права людини. (ст. 2)

У *Статуті Співдружності Незалежних Держав* від 22 січня 1993 р. однією з цілей Організації визначено забезпечення прав і основних свобод людини відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права і документів Наради з безпеки і співробітництва в Європі (нині – Організації з безпеки і співробітництва в Європі). До сфер спільної діяльності держав-членів, яка реалізується на рівноправній основі через спільні координуючі інститути відповідно до зобов'язань, прийнятих державами-членами в рамках Співдружності, віднесено забезпечення прав і основних свобод людини.

*Фото. Штаб-квартира Співдружності Незалежних Держав
(м. Мінськ, Білорусь)*

Держави-члени СНД здійснюють співробітництво в галузі прав і свобод людини, зокрема, шляхом укладання багатосторонніх і двосторонніх договорів про надання правової допомоги та сприяють зближенню національного законодавства. У разі протиріч між нормами національного законодавства держав-членів, що регулює відносини у сферах спільної діяльності, держави-члени проводять консультації і переговори з метою вироблення пропозицій для усунення цих протиріч. (ст. ст. 2, 4, 20)

2. Декларація глав держав-членів Співдружності Незалежних Держав про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини і основних свобод

24 серпня 1993 р. була ухвалена Декларація глав держав-членів Співдружності Незалежних Держав про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини і основних свобод. У Документі глави держав-членів Співдружності Незалежних Держав, беручи до уваги актуальність проблем, пов'язаних з дотриманням прав людини, включаючи права осіб, що належать до національних меншин, на території всіх держав-членів Співдружності; підтверджуючи, що в Алма-Атинській декларації від 21 грудня 1991 р. держави-члени Співдружності заявили про намір гарантувати відповідно до своїх конституційних процедур виконання міжнародних зобов'язань, що випливають з договорів та угод колишнього Союзу РСР; відзначаючи відповідальність держав-членів Співдружності в справі захисту прав і свобод людини; враховуючи, що держави-

члени Наради з безпеки і співробітництва в Європі (нині – Організації з безпеки і співробітництва в Європі) взяли зобов'язання розглянути питання про участь в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р., Факультативному протоколі до нього 1966 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., а також інших міжнародних угодах у галузі прав людини; підтверджуючи свою прихильність до цілей та принципів, які закріплені в Статуті ООН 1945 р. та Загальній декларації з прав людини 1948 р., заявляють, що держави-члени Співдружності Незалежних Держав:

1. Розглянуть і вирішать питання, пов'язані з оформленням правонаступництва щодо договорів і угод з прав людини, згаданих у цій Декларації, а також забезпечать виконання зобов'язань в галузі прав людини та основних свобод, що випливають з міжнародних договорів і угод, учасником яких був Радянський Союз.

2. Будуть регулярно під час зустрічей глав держав-членів Співдружності Незалежних Держав обговорювати проблеми, пов'язані з виконанням міжнародних договорів з прав людини, з метою виявлення та усунення перешкод для ефективного дотримання прав людини та основних свобод.

3. Докладуть необхідних зусиль для врегулювання в своїх відносинах з іншими державами-членами Співдружності питань, що стосуються дотримання прав і свобод людини, в тому числі шляхом укладення двосторонніх і багатосторонніх угод.

4. Висловлюють твердий намір розробити й укласти найближчим часом Конвенцію Співдружності Незалежних Держав з прав людини.

5. Будуть вживати необхідних заходів з метою приведення свого національного законодавства у відповідність до зобов'язань за діючими міжнародними угодами в галузі прав людини й, зокрема, до документів Наради з безпеки і співробітництва в Європі (нині – Організації з безпеки і співробітництва в Європі).

3. Угода Співдружності Незалежних Держав про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям

Держави-члени Співдружності, ґрунтуючись на загальновизнаних принципах міжнародного права і гуманізму; підтверджуючи свої зобов'язання за міжнародними угодами, спрямованими на захист прав людини; приймаючи до уваги критичну ситуацію, що склалася у зв'язку з зростанням чисельності переселенців і біженців на території колишнього Радянського Союзу; усвідомлюючи свою відповідальність за долі людей, що відчувають труднощі; визнаючи необхідність надання допомоги біженцям і вимушеним переселенцям 24 вересня 1993 р. ухвалили *Угоду Співдружності Незалежних Держав про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям*.

Документ містить визначення поняття «біженець», яке фактично збігається з визначенням, наданим у ст. 1 Конвенції про статус біженців 1951 р., і лише

конкретизує обставини, що змусили біженців покинути місце свого постійного проживання: «збройні та міжнаціональні конфлікти».

Так, згідно ст. 1 Угоди біженцем визнається особа, «яка, не будучи громадянином Сторони, що надала притулок, була змушена покинути місце свого постійного проживання на території іншої Договірної Сторони внаслідок вчиненого щодо неї або членів її сім'ї насильства або переслідування в інших формах, або реальної небезпеки піддатися переслідуванню за ознакою расової чи національної приналежності, віросповідання, мови, політичних переконань, а також приналежності до певної соціальної групи в зв'язку зі збройними і міжнаціональними конфліктами». Біженцем не може визнаватися особа, яка вчинила злочин проти миру, людяності або інший умисний кримінальний злочин.

Вимушеним переселенцем визнається особа, яка, будучи громадянином Сторони, що надала притулок, була змушена покинути місце свого постійного проживання на території іншої Договірної Сторони внаслідок вчиненого щодо неї або членів її сім'ї насильства або переслідування в інших формах, або реальної небезпеки піддатися переслідуванню за ознакою расової чи національної приналежності, віросповідання, мови, політичних переконань, а також приналежності до певної соціальної групи в зв'язку з озброєними і міжнаціональними конфліктами. (ст. 2)

Статус біженця і вимушеного переселенця визначається відповідно до цієї Угоди, загальновизнаними нормами міжнародного права і законодавством Сторони, що надала притулок, і підтверджується видачею відповідного документа. (ст. 3)

Держава виїзду за сприяння зацікавлених Сторін: здійснює евакуацію населення із зон збройних і міжнаціональних конфліктів, надаючи можливість для його безперешкодного добровільного виїзду на територію однієї з Сторін з підстав, передбачених ст. ст. 1 і 2 цієї Угоди; забезпечує особисту і майнову безпеку тим, хто евакуюється, домагаючись припинення вогню, дотримання охорони громадського порядку під час евакуації. Питання фінансового, матеріально-технічного, продовольчого, медичного і транспортного забезпечення евакуйованих вирішуються між зацікавленими Сторонами. (ст. 4)

Сторона, що надала притулок, бере на себе зобов'язання: забезпечувати для біженців і вимушених переселенців у місцях їх тимчасового розміщення необхідні соціально-побутові умови; надавати біженцям і вимушеним переселенцям сприяння в працевлаштуванні відповідно до прийнятого в кожній із Сторін законодавства про зайнятість населення. (ст. 5)

Сторони беруть на себе зобов'язання: сприяти біженцям і вимушеним переселенцям у витребуванні і видачі документів, необхідних для вирішення питань, пов'язаних з громадянством; сприяти біженцям і вимушеним переселенцям в отриманні за місцем колишнього проживання свідоцтва про шлюб, народження, трудових книжок та інших документів, необхідних для вирішення питань пенсійного забезпечення, підтвердження трудового стажу, виїзду за кордон тощо; сприяти в отриманні відомостей про родичів, які

проживають на території держави, покинутої біженцем або вимушеним переселенцем, а також про його залишене там майно. (ст. 6)

Держава виїзду відшкодовує біженцям і вимушеним переселенцям вартість залишеного або втраченого ними на його території житла та іншого майна, компенсує збитки здоров'ю і втрату заробітку. Розміри матеріальної компенсації визначаються за максимальними розцінками держави виїзду. Порядок обліку, оцінки матеріальних збитків і виплати компенсації втраченого рухомого і нерухомого майна, що належить біженцям і вимушеним переселенцям, визначається спільно зацікавленими Сторонами. (ст. 7)

Відповідно до ст. 8 Угоди Сторони повинні створити Міждержавний фонд допомоги біженцям і вимушеним переселенцям. На виконання цієї статті Угоди Співдружності Незалежних Держав про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям 1993 р. держави-члени СНД 10 лютого 1995 р. ухвалили рішення про створення **Міждержавного Фонду Співдружності Незалежних Держав допомоги біженцям і вимушеним переселенцям**. Відповідно до Положення основними завданнями Фонду є акумулювання фінансових і матеріальних засобів для надання допомоги зазначеним категоріям населення; розподіл коштів між державами-учасницями Угоди, які приймають біженців і вимушених переселенців, з метою організації їх переселення й облаштування; сприяння державним органам і громадським організаціям у захисті громадянських, економічних і соціальних прав біженців і вимушених переселенців; пропаганда ідей милосердя, справедливості, залучення уваги громадськості до проблем цих категорій осіб. Проте, згодом, рішенням Ради глав держав-членів СНД від 7 жовтня 2002 р. згаданий Фонд було ліквідовано.

Кожен біженець або вимушений переселенець має право вільного звернення до судів на території Сторін. (ст. 10)

Сторони повинні вживати заходи для забезпечення своєї участі в міжнародних договорах з проблем біженців і вимушених переселенців. Вони повинні привести національне законодавство у відповідність з міжнародним договорами в цій галузі. (ст. 11)

Угода Співдружності Незалежних Держав про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям 1993 р. має декларативний характер, оскільки в ній не передбачено ані механізму контролю за виконанням положень Угоди, ані механізму відповідальності держав-учасниць Угоди. Все це, фактично, перетворює його на чергову «заяву про наміри», а не на ефективний документ про співпрацю. Угода також не враховує нових тенденцій в наданні допомоги не лише біженцям за змістом Конвенції про статус біженців 1951 р., а й іншим категоріям вимушених мігрантів, які об'єднані в рамках поняття «особи, які потребують міжнародного захисту».

У рамках Співдружності Незалежних Держав було розроблено ще декілька міжнародно-правових документів, які стосуються прав біженців. До таких документів належить Угода про першочергові заходи стосовно захисту жертв збройних конфліктів 1993 р., Угода з питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів 1992 р., Модельний закон

Співдружності Незалежних держав «Про міграцію» 2015 р., Рекомендація з розвитку міграції, що здійснюється з метою навчання і стажування громадян держав-членів СНД 2015 р. тощо.

4. Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини

26 травня 1995 р. у рамках СНД була ухвалена *Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини*. Цей Документ складається з преамбули та 39 статей, у яких закріплені політичні, економічні й соціальні права людини.

Важливо зазначити, що ефективність даної Конвенції викликає певний сумнів, оскільки ще в 2001 р. Парламентська Асамблея Ради Європи рекомендувала державам-членам і державам-кандидатам у члени Ради Європи не підписувати й не ратифікувати згадану Конвенцію, вказуючи на те, що вона пропонує менш ефективний механізм захисту прав людини, ніж Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Держави-члени Співдружності Незалежних Держав, беручи до уваги Загальну декларацію прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. та Факультативний протокол до нього 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., а також міжнародні зобов'язання з прав людини, прийняті в рамках Наради з безпеки і співробітництва в Європі (нині – Організації з безпеки і співробітництва в Європі); беручи до уваги, що згадані документи мають на меті забезпечення загального і ефективного визнання проголошених в них прав; беручи до уваги Декларацію глав держав-членів Співдружності Незалежних Держав про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини і основних свобод 1993 р.; вважаючи на те, що дотримання міжнародних стандартів у галузі прав людини всіма державами-членами СНД, розвиток і заохочення поваги до прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови, політичних переконань, релігії і соціального походження сприяють поглибленню демократичних перетворень, економічному і соціальному зростанню, зміцненню законності і правопорядку; прагнучи до ефективного здійснення зобов'язань щодо захисту прав людини і основних свобод, у дусі зосередження колективних зусиль Договірних Сторін у справі утвердження ідеалів свободи і верховенства закону, запобігання порушенням прав людини і основних свобод, традицій терпимості і дружби народів, зміцнення громадянського миру та злагоди; вважаючи, що такі зусилля будуть сприяти загальній повазі й дотриманню прав людини і основних свобод відповідно до основоположних міжнародно-правових документів у галузі прав людини, домовилися, що Договірні Сторони забезпечуватимуть кожній людині, яка перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, викладені в цій Конвенції.

Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини 1995 р. містить такі права і свободи людини:

- право на життя; право кожної людини на життя охороняється законом; ніхто не може бути навмисно позбавлений життя; смертна кара, поки вона не скасована, може застосовуватися тільки за вироком суду за особливо тяжкі злочини; смертний вирок, як правило, не може бути винесено жінкам; смертний вирок не може бути винесено особі за злочин, вчинений ним до досягнення 18-річного віку; (ст. 2)

- нікого не може бути піддано катуванню або жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню; ніхто не може бути підданий медичним або науковим дослідом без своєї вільної згоди; (ст. 3)

- ніхто не може триматися в рабстві або в підневільному стані; ніхто не повинен зазнавати примусу до примусової чи обов'язкової праці; (ст. 4)

- кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність; ніхто не повинен бути позбавлений волі інакше, як у випадках і відповідно до процедури, встановленої національним законодавством; кожному, хто позбавлений волі внаслідок арешту або тримання під вартою, відповідно до національного законодавства, належить право на розгляд судом справи щодо законності його арешту або тримання під вартою; всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і повагу гідності, властивої людській особистості; (ст. 5)

- всі особи є рівними перед судом; кожен має право при розгляді будь-якої справи на справедливий і публічний розгляд справи судом упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом; рішення суду або вирок виносяться публічно, проте весь судовий розгляд або частину його може мати закритий характер з міркувань громадського порядку, збереження державної таємниці, або коли того вимагають інтереси підлітків або захисту інтимних сторін життя Сторін справи; кожен, кого обвинувачено у вчиненні злочину вважається невинним, поки його винність не буде доведена згідно із законом; (ст. 6)

- ніхто не може нести відповідальність за діяння, яке, згідно з діючим на момент його вчинення національного законодавства або міжнародним правом, не визнавалося злочином; так само не може призначатися більш тяжке покарання, ніж те, яке застосовувалося на час вчинення злочину; якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш легке покарання або відповідальність за нього усунена, застосовується новий закон; ніхто не повинен бути засуджений чи покараний вдруге за злочин, за який він уже був засуджений або покараний за національним законодавством; кожен засуджений має право відповідно до закону на перегляд вироку суду вищої інстанції факту визнання, а також просити про помилування або пом'якшення покарання; (ст. 7)

- ніхто не може бути позбавлений волі лише на тій підставі, що він не в змозі виконати якесь договірне зобов'язання; (ст. 8)

- кожна людина має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, на недоторканність житла і таємницю листування; не повинно бути ніякого втручання з боку державних органів у користуванні цим правом, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і, яке є

необхідним у демократичному суспільстві в інтересах державної та громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших осіб); (ст. 9)

- кожна людина має право на свободу думки, совісті і віросповідання; це право включає свободу обирати свою релігію або переконання, і свободу сповідувати свою релігію та переконання як індивідуально, так і спільно з іншими, відправляти релігійний культ, слідувати і виконувати релігійні і ритуальні обряди і діяти відповідно до них; свобода сповідувати релігію або переконання підлягає обмеженням, передбаченим законом і необхідним у демократичному суспільстві в інтересах державної та громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або для захисту прав і свобод інших осіб); (ст. 10)

- кожна людина має право на вільне вираження своєї думки; це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-яким законним способом без втручання з боку державних властей і незалежно від державних кордонів; (ст. 11)

- кожна людина має право на свободу мирних зібрань та на свободу асоціацій з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів; на здійснення цих прав особа не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які передбачаються законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної та громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших осіб; (ст. 12)

- чоловіки і жінки, які досягли шлюбного віку, мають право вступати в шлюб і засновувати сім'ю згідно з національним законодавством, що регулює здійснення цього права; шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді тих, хто вступає в шлюб; (ст. 13)

- кожна людина має право на працю і на захист від безробіття, а також на рівну винагороду за рівнозначну роботу, включаючи одержання пільг, на однакові умови щодо рівноцінної праці і на рівний підхід до оцінки якості роботи; (ст. 14)

- право на охорону здоров'я; Договірні Сторони зобов'язуються вживати відповідних заходів, спрямовані, зокрема, на усунення в максимально можливій мірі причин погіршення здоров'я; забезпечення консультативних послуг і навчальної бази для зміцнення здоров'я і заохочення особистої відповідальності в питаннях здоров'я, а також забезпечення санітарно-гігієнічних умов, що запобігають в максимально можливій мірі виникнення епідемічних, ендемічних та інших захворювань; (ст. 15)

- кожна людина має право на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування за віком, у разі хвороби, інвалідності, втрати годувальника, на виховання дітей й інших випадках, встановлених національним законодавством; з метою забезпечення ефективного здійснення права на соціальну та медичну допомогу Договірні Сторони зобов'язуються забезпечити, щоб будь-яка особа, яка не має достатніх коштів і, яка не може добути такі кошти

своїми зусиллями або з інших джерел, зокрема за рахунок допомоги по системі соціального забезпечення, надавалась належна допомога, а в разі хвороби - догляд, якого вимагає її стан; (ст. 16)

- кожен неповнолітній має право на особливі заходи захисту, необхідні його становищем з боку сім'ї, суспільства і держави; (ст. 17)

- право фізично і розумово непрацездатних осіб на відновлення працездатності, професійну підготовку і повернення до суспільного життя; (ст. 18)

- кожна людина, права і свободи якої порушено, має право на ефективне поновлення в правах і свободах відповідно до національного законодавства; (ст. 19)

- всі люди рівні перед законом і мають право без будь-якої дискримінації (статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національної меншини, майнового і посадового становища, місця народження чи інших обставин) на рівний захист закону; (ст. 20)

- особам, які належать до національних меншин, не може бути відмовлено в праві індивідуально, спільно і безперешкодно висловлювати, зберігати і розвивати свою етнічну, мовну, культурну чи релігійну самобутність; (ст. 21)

- кожному, хто законно перебуває на території будь-якої Договірної Сторони, належить в межах цієї території право на вільне пересування і свободу вибору місця проживання; кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи свою власну; (ст. 22)

- кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності; (ст. 23)

- кожна людина має право на громадянство; ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство; (ст. 24)

- ніхто не може бути висланий в індивідуальному порядку або в результаті колективного заходу з території держави, громадянином якої він є; ніхто не може бути позбавлений права на в'їзд на територію держави, громадянином якої він є; іноземець, який законно перебуває на території будь-якої Договірної Сторони, може бути висланий тільки на виконання законно прийнятого рішення і повинен мати можливість представити докази проти вислання; колективне вислання іноземців забороняється; (ст. 25)

- кожна фізична або юридична особа має право на власність; ніхто не може бути позбавлений свого майна, крім як в громадських інтересах, в судовому порядку і при дотриманні умов, передбачених національним законодавством і загальновизнаними принципами міжнародного права; (ст. 26)

- право на освіту; Договірні Сторони повинні поважати право батьків забезпечувати своїм дітям таку освіту і навчання, яке відповідає їх власним переконанням і національним традиціям; початкова, основна загальна освіта є обов'язковою і безкоштовною; (ст. 27)

- з метою забезпечення ефективного здійснення права на професійне навчання Договірні Сторони зобов'язуються забезпечувати або заохочувати, у міру необхідності, технічне чи професійне навчання всіх осіб, включаючи осіб з інвалідністю, за погодженням з профспілковими об'єднаннями і надавати можливість для здобуття вищої освіти виходячи виключно з індивідуальних здібностей; (ст. 28)

- кожна людина, відповідно до національного законодавства має право і можливість в державі, громадянином якої він є: брати участь в управлінні і веденні державних справ як безпосередньо, так і через вільно обраних представників; голосувати і бути обраним на виборах, що проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців; допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державній службі. (ст. 29)

Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитися як обмеження будь-яких з прав людини і основних свобод, які визнаються і гарантуються відповідно до законодавства відповідної Договірної Сторони, а також основним міжнародним документам у галузі прав людини, учасником якої вона є. (ст. 33)

Під час війни або іншого надзвичайного стану, загрозового вищим інтересам кожної з Договірних Сторін, кожна з них може вжити заходів щодо відступу від своїх зобов'язань, прийнятих згідно з цією Конвенцією, лише в тій мірі, в якій це потрібно серйозністю положення, при умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації за ознаками, перелічених у ст. 20 цієї Конвенції. (ст. 35)

Нагляд за виконанням цієї Конвенції здійснюється Комісією Співдружності Незалежних Держав з прав людини. (ст. 34)

5. Комісія Співдружності Незалежних Держав з прав людини

З метою здійснення нагляду за виконанням зобов'язань щодо прав людини, взятих на себе державами-членами Співдружності, відповідно до ст. 33 Статуту СНД була створена Комісія Співдружності Незалежних Держав з прав людини (затверджене рішенням Ради глав держав-членів СНД від 24 вересня 1993 р.).

До складу Комісії входять особи, які є громадянами держав-членів СНД і відзначаються високими моральними якостями і визнаною компетентністю в галузі прав людини. Береться до уваги корисність участі осіб, які володіють юридичним досвідом. Кожна з держав-членів СНД визначає свого представника і заступника представника до складу Комісії.

Комісія працює в сесійному режимі. Для розгляду конкретних питань Комісія має право створювати робочі групи. У разі необхідності Комісія та за її згодою робочі групи можуть звертатися за інформацією та консультаціями до відповідних міжнародних і національних організацій. Комісія приймає свої правила процедури.

Рішення Комісії приймаються у вигляді домовленостей, висновків і рекомендацій у відповідних документах російською мовою, завірені копії яких

передаються Виконавчим Секретаріатом Співдружності кожній державі-члену. Такі документи мають відкритий характер, за винятком випадків, коли сторонами прийняте інше рішення. Комісія подає Раді глав держав-членів СНД щорічну доповідь про свою діяльність.

Порядок розгляду Комісією Співдружності Незалежних Держав з прав людини звернень осіб та неурядових організацій

Комісія розглядає індивідуальні та колективні звернення будь-яких осіб або неурядових організацій з питань, які пов'язані з порушенням прав людини будь-якою з держав-членів і входять до компетенції Комісії, відповідно до своїх правил процедури.

Комісія не розглядає звернень по суті, поки не переконається, що: а) поставлене у зверненні питання не розглядається згідно з іншою процедурою міжнародного розгляду або врегулювання; б) заявник вичерпав усі доступні внутрішньодержавні засоби правового захисту і з цього моменту минуло не більше нести місяців; в) звернення не є анонімним.

При розгляді будь-якого питання Комісія може заслуховувати на своїх сесіях заявників, звернення яких розглядаються або їх представників.

Кожна з Сторін звернення має право направляти будь-якій Стороні письмові запити з питань, що пов'язані з порушенням прав людини будь-якою з Сторін і відносяться до компетенції Комісії.

Якщо питання, щодо якого направлений запит, протягом шести місяців після його отримання не вирішено на задоволення запитуючої Сторони, вона має право передати це питання в Комісію, повідомивши про це іншу зацікавлену Сторону.

З будь-якого переданого на її розгляд питання Комісія має право звернутися до зацікавлених Сторін з проханням надати будь-яку інформацію, що стосується справи. Зацікавлені сторони можуть робити свої подання під час розгляду питання Комісією усно або письмово.

Якщо питання, передане в Комісію, не вирішено на задоволення заінтересованих Сторін, Комісія може за їхньою згодою призначити спеціальну погоджувальну підкомісію з числа уповноважених представників будь-якої зі Сторін. Членом такої підкомісії не може бути громадянин з будь-якої зацікавлених Сторін.

Підкомісія має право звернутися до зацікавлених Сторін з проханням надати будь-яку інформацію, що стосується справи. Відмова надати таку інформацію повинна бути мотивованою.

Після закінчення розгляду питання підкомісія надає Комісії висновок для направлення його зацікавленим Сторонам.

Місцезнаходження Комісії Співдружності Незалежних Держав з прав людини – м. Мінськ (Білорусь).

Питання для самоконтролю:

1. *Схарактеризуйте особливості формування механізму захисту прав людини в рамках Співдружності Незалежних Держав.*
2. *Розкрийте зміст положень Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 р., що стосуються захисту прав людини.*
3. *Проаналізуйте положення Статуту Співдружності Незалежних Держав 1993 р., що визначають напрям діяльності Організації в галузі прав людини.*
4. *Сформулюйте основні положення Декларації глав держав-членів СНД про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини і основних свобод 1993 р.*
5. *Розкрийте зміст Угоди Співдружності Незалежних Держав про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям 1993 р.*
6. *Дайте визначення «біженець» і «вимушений переселенець», що міститься в Угоді Співдружності Незалежних Держав про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям 1993 р.*
7. *Дайте загальну характеристику положень Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини 1995 р.*
8. *Визначте повноваження, склад і порядок формування Комісії Співдружності Незалежних Держав з прав людини.*
9. *Проаналізуйте порядок розгляду Комісією Співдружності Незалежних Держав з прав людини звернень осіб та неурядових організацій.*
10. *Визначте роль і місце Співдружності Незалежних Держав у міжнародному механізмі захисту прав людини.*

РОЗДІЛ XIV: ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОЗАХИСНИХ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Розгорніть свою газету в будь-який день тижня - і ви знайдете повідомлення про те, що десь у світі когось ув'язнили, катували або стратили через те, що його погляди або релігія були неприйнятні для його уряду

Пітер Бененсон

(англійський юрист, засновник міжнародної неурядової організації «Amnesty International»)

1. Виникнення і розвиток правозахисних міжнародних неурядових організацій

Характерною ознакою розвитку міжнародних відносин у XX столітті стала поява міжнародних неурядових організацій та різке зростання їх ролі в різних суспільних сферах. Водночас потрібно підкреслити їх помітний вплив на розвиток саме міжнародного права прав людини. Світовий досвід підтверджує, що реалізація прав людини багато в чому залежить від цілеспрямованої участі в цьому процесі представників громадськості, які, користуючись загально визнаним правом на об'єднання, створюють незалежні від влади організації, демонструючи зростання серед світової спільноти прагнення до демократії. Такі організації діють в усьому світі протягом більш ніж століття, і практично всі країни на шляху до демократії пройшли необхідні етапи, пов'язані зі становленням інституту неурядових організацій, які присвятили себе захисту прав людини.

У міжнародно-правових документах та в науковій літературі термін «міжнародні неурядові організації» вживається щодо організацій, які діють на національному, субрегіональному, регіональному або міжнародному рівнях; виступають як суб'єкти міжнародних відносин; реалізують найрізноманітніші інтереси (економічні, професійні, освітні тощо).

Згідно з Резолюцією 1296 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 23 травня 1968 р. **міжнародна неурядова організація** – це будь-яка міжнародна організація з недержавним характером представництва, добровільним характером діяльності, яка ґрунтується не на підставі міжурядової угоди та не переслідує комерційної мети.

Міжнародні неурядові організації діють у сфері, що представляє міжнародний інтерес, який не пов'язаний з інтересом окремої особи, групи осіб, нації чи ситуації в конкретній державі. Засновниками міжнародних неурядових інституцій виступають релігійні, професійні громадські організації, бізнес-групи, приватні особи.

Міжнародні неурядові організації можуть бути складовою неформалізованих міжнародних суспільних рухів – екологічного, молодіжного, жіночого, профспілкового, національно-визвольного, антивоєнного, зокрема й правозахисного.

Аналізуючи правову природу міжнародних неурядових організацій, необхідно зазначити, що вони не є суб'єктами міжнародного права, проте можуть функціонувати як суб'єкти міжнародно-правових відносин. Враховуючи значний внесок міжнародних неурядових організацій в розвиток сучасних міжнародних відносин і права, їх вплив на світовий політичний процес, науковці визнають за ними статус суб'єктів міжнародного права зі спеціальною правосуб'єктністю.

Фактично, до утворення Організації Об'єднаних Націй в 1945 р. індивіди не мали змоги заявити про порушення державою власних прав і свобод у контексті міжнародного права. Проте Друга світова війна вплинула на розвиток правозахисного руху. Нацистський досвід і Голокост показав ті жахіття, що стали результатом дії юридичної системи, у якій індивід не мав жодних прав. Ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р. заклало фундамент для захисту людства від жорстоких і несправедливих дій держави, адже основою цього документа стала ідея автономії особистості, захищеної міжнародним правом.

У сучасному міжнародному праві існує досить розгалужена система універсальних і регіональних механізмів захисту прав людини. У цьому контексті треба підкреслити важливу роль правозахисних міжнародних неурядових організацій, які певною мірою були ініціаторами виникнення й розвитку стандартів у галузі прав людини та почали мобілізувати протести проти порушень прав людини.

Фото. Акція за права людини під час пандемії Covid-19 за підтримки міжнародної міжурядової організації «Amnesty International» (15 квітня 2020 р., м. Москва, Росія)

Різке зростання кількості й активної діяльності міжнародних неурядових організацій, зокрема правозахисних, пов'язано з утворенням Організації Об'єднаних Націй. Сьогодні такі організації є надзвичайно впливовими, але вони не можуть вважатись якісно новим явищем у міжнародних відносинах. Міжнародні неурядові організації мають доволі довгу й бурхливу історію, посідаючи ключове місце в процесі світових перетворень, які пройшла міжнародна спільнота протягом останніх двох століть.

Перші міжнародні неурядові організації правозахисного характеру виникли внаслідок діяльності **аболіціоністів** (представників громадського руху за скасування рабства), які створили трансатлантичний громадський рух за скасування рабства чорношкірого населення. Цей правозахисний напрям виник наприкінці XVIII століття у США та Великобританії й був представлений такими неурядовими організаціями, як Пенсільванське товариство проти рабства негрів (1775), Нью-Йоркське вільне товариство (1785), Британське товариство за скасування работоргівлі (1787). Ці організації мали значний вплив на формування як національного законодавства, наприклад, сприяли парламенту Великобританії в ухваленні Акту про заборону работоргівлі 1807 р., так і на міжнародні переговори: аболіціоністи брали активну участь у розробці Міжнародної декларації про заборону работоргівлі на Віденському конгресі в 1815 р. Унаслідок тривалої співпраці в 1839 р. було створено «British and Foreign Anti-Slavery Society» (Британське та іноземне товариство проти рабства), яке існує й донині як найстаріша міжнародна неурядова організація правозахисного характеру, яка зараз називається «Anti-Slavery International» (Міжнародна організація проти рабства).

Фото. «Хіба я не чоловік і не брат?»: Офіційний медальйон і девіз Британського товариства за скасування работоргівлі (1787 р.)

Аболіціоністський рух дав поштовх до активізації руху за права жінок. Приводом став випадок на міжнародній конференції, яка була організована Британським та іноземним товариством проти рабства у м. Лондон (Великобританія) в 1840 р. На Конференції участь жінок була досить обмежена, така нерівноправність спонукала двох відомих жінок-опозиціонерок – Елізабет Кеді Стентон і Лукрецію Мотт – розпочати міжнародну боротьбу за гендерну рівність, яка призвела до проведення 19–20 липня 1848 р. I Конгресу захисту прав жінок у м. Сенека-Фоллс (США) та підписання першого документа щодо захисту прав жінок – «Декларації почуттів». У цьому документі порушувались такі важливі питання, як рівноправність жінок у правах власності, шлюбі, вільному виборі професій, отриманні повноцінної освіти тощо. Згодом, у 1904 р. було сформовано Міжнародний суфражистський альянс, що сфокусувався на

таких питаннях, як надання виборчого права жінкам, протидія торгівлі жінками, освіта й грамотність жінок, а також питаннях трудового права.

Фото. Проголошення «Декларації почуттів» на I Конгресі захисту прав жінок (19- 20 липня 1848 р., м. Сенека-Фоллс, штат Нью-Йорк, США)

Паралельно з розвитком захисту прав жінок розвивався рух щодо захисту прав жертв збройних конфліктів, які в XIX столітті були дуже жорстокими й кровопролитними. Визначну роль у цьому процесі, як уже зазначалося раніше, відіграв швейцарський філантроп Анрі Дюнан, який був ініціатором створення Комітету допомоги пораненим, відомий сьогодні як Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ). У 1863 р. та 1864 р. у м. Женева (Швейцарія) відбулися міжнародні конференції, організовані Комітетом, результатом яких стало ухвалення важливих рішень, що стали фундаментом міжнародного гуманітарного права. Відповідно до загальноприйнятої в міжнародно-правовій науці точки зору, Міжнародний комітет Червоного Хреста нині є єдиною міжнародною неурядовою організацією, яка має міжнародну правосуб'єктність. Враховуючи значний внесок МКЧХ у справу захисту жертв війни, держави-учасниці Женевських конвенцій 1949 р., а згодом й інших міжнародних договорів вирішили надати цій організації низку особливих прав: право на привілеї й імунітети, право на укладання договорів з суб'єктами міжнародного права, право вносити пропозиції гуманітарного характеру сторонам збройного конфлікту, право на обмін представництвами з державами та міжнародними організаціями тощо. На сьогодні правовий статус Міжнародного комітету Червоного Хреста суттєво відрізняється від статусу інших міжнародних неурядових організацій. МКЧХ став особливим суб'єктом міжнародного права, який поєднує елементи, характерні для юридичної природи як міжнародних міжурядових, так і неурядових організацій.

Таким чином, можемо зауважити, що перший період розвитку правозахисних міжнародних неурядових організацій охоплює період з кінця XVIII - до початку XX століть, коли починають з'являтися перші ознаки формування громадянського суспільства, а ідея прав людини все більше втілюється в нормотворчу практику держав.

Фото. Засідання Міжнародної конференції, організованої Міжнародним комітетом Червоного Хреста (22 серпня 1864 р., м. Женева, Швейцарія)

Наступним етапом в історії розвитку міжнародних неурядових організацій правозахисного характеру став період між двома світовими війнами. Саме після Першої світової війни починається переломний момент, коли було створено в 1919 р. Лігу Націй – першу універсальну міжнародну міжурядову організацію. Ця організація почала запрошувати представників міжнародних неурядових організацій на свої засідання та проводити консультації з ними. У Статуті Ліги Націй не було врегульовано питання відносин з міжнародними неурядовими організаціями, лише в ст. 25 Статуту була передбачена співпраця з національними організаціями Червоного Хреста. Попри відсутність офіційних правил, між Лігою Націй та міжнародними неурядовими організаціями існував інтенсивний консультативний процес. Зокрема, заснування посади Верховного комісара з питань російських біженців у 1921 р. відбулося завдяки ініціативі групи, що об'єднала представників міжнародних неурядових організацій. До того ж згадані представники мали право виступати в деяких комітетах Ліги й вносити пропозиції до резолюцій та поправок.

Фото. Обговорення «Вірменського питання» (захист вірменських біженців) на засіданні Ліги Націй (26 листопада 1920 р., м. Женева, Швейцарія)

Після Другої світової війни розпочався новий період у розвитку правозахисних міжнародних неурядових організацій, який можна вважати початком становлення їх міжнародної правосуб'єктності. Значна кількість організацій, зокрема Міжнародна демократична федерація жінок (1945 р.), Міжнародна організація журналістів (1946 р.), Міжнародна асоціація юристів-демократів (1946 р.) виникали як пацифістська реакція на жахливі прояви війни. У 1945 р. була створена Всесвітня федерація профспілок, яка стала активним суб'єктом у сучасній системі міжнародних відносин. Після утворення в 1945 р. Організації Об'єднаних Націй з метою консолідації національних асоціацій підтримки ООН була створена Всесвітня федерація асоціацій сприяння ООН.

*Фото. Подяка від Генерального секретаря ООН Дага Хаммаршельда
Всесвітній федерації асоціацій сприяння ООН
(2 - 8 вересня 1957 р., м. Женева, Швейцарія)*

Саме з утворенням Організації Об'єднаних Націй міжнародні неурядові організації були вперше офіційно визнані в міжнародному праві у ст. 71 Статуту ООН: «Економічну і Соціальну Раду уповноважується проводити належні заходи для консультації з неурядовими організаціями, зацікавленими в питаннях, що входять в її компетенцію». Проте визнання існування міжнародних неурядових організацій мало досить обмежений ефект і не могло прирівнюватися до набуття статусу повноцінного суб'єкта міжнародного права.

З метою впорядкування взаємодії ООН з міжнародними неурядовими організаціями Резолюцією 3(II) Економічної і Соціальної Ради ООН від 21 липня 1946 р. було створено **Комітет ООН з неурядових організацій**. Основними завданнями Комітету є: контроль за розвитком відносин між ООН та міжнародними неурядовими організаціями; щорічний розгляд заяв від міжнародних неурядових організацій на надання їм консультативного статусу або занесення їх до реєстру; розгляд доповідей про діяльність цих організацій із загальним або спеціальним консультативним статусом; проведення на прохання Економічної і Соціальної Ради ООН, за своєю ініціативою або за ініціативою міжнародних неурядових організацій, що мають консультативний статус, переговорів з питань, що входять до їхньої компетенції тощо.

Склад Ради Комітету ООН з неурядових організацій неодноразово розширювався. Зараз до нього входять представники 19 держав-членів ООН, які обираються на чотири роки на підставі принципу справедливого географічного розподілу.

Для надання допомоги Комітету ООН з неурядових організацій була створена Секція з неурядових організацій при Департаменті з економічних і соціальних питань Секретаріату ООН.

*Фото. Засідання Комітету ООН з неурядових організацій
(23 травня 2016 р., м. Нью-Йорк, США)*

Місцезнаходження Офісу Комітету ООН з неурядових організацій – м. Нью-Йорк (США).

Попри те, що офіційний статус міжнародні неурядові організації отримали лише при Секретаріаті ООН та Економічній і Соціальній Раді ООН, проте вони активно можуть співпрацювати з Генеральною Асамблеєю ООН (можливість неформальної участі цих організацій в роботі головних комітетів Генеральної Асамблеї) та Радою Безпеки ООН (у 1997 р. було створено Робочу групу міжнародних неурядових організацій при Раді Безпеки ООН, що представляє форум для обміну інформацією з окремих питань).

Таким чином, у рамках ООН сформувалась низка механізмів залучення правозахисних міжнародних неурядових організацій до співпраці. Однак найбільш усталеним все ж таки є консультативний статус міжнародних неурядових організацій при Економічній і Соціальній Раді ООН. Починаючи з кінця ХХ століття, у практиці й внутрішньому праві інших органів ООН відбувається формалізація участі міжнародних неурядових організацій, хоча поки що не вироблено єдиного спільного підходу. Багато в чому статус міжнародних неурядових організацій при різних органах ООН визначається їх значущістю в розв'язанні певних проблем.

Необхідно зазначити, що низка міжнародних договорів у галузі прав людини містить положення, які прямо стосуються міжнародних неурядових організацій. Сучасна система захисту прав людини, як на універсальному, так і на регіональному рівнях, багато в чому спирається на схожі механізми взаємодії

держав з міжнародними неурядовими організаціями, хоча прямо в тексті міжнародних договорів у цій галузі згадка про такі організації, крім права на об'єднання, трапляється не так часто. Так, ст. 22 Конвенції про права дитини 1989 р. закріплює необхідність співробітництва держав з міжнародними неурядовими організаціями; стосовно захисту дітей-біженців, аналогічне положення закріплене в ст. 7 (с) Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. з метою ліквідації дискримінації щодо жінок у політичному та суспільному житті країни тощо. У Факультативному протоколі до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії 2000 р. зазначено про сприяння міжнародному співробітництву між державами з одного боку та міжнародними неурядовими організаціями – з іншого. (ст. 10) Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р. передбачає можливість участі міжнародних неурядових організацій як спостерігачів у роботі Постійного комітету (ст. 17.3) тощо.

Важливим кроком для визнання правового статусу міжнародних неурядових організацій на регіональному рівні стало ухвалення 24 квітня 1986 р. Радою Європи **Конвенції про визнання юридичними особами міжнародних неурядових організацій**, яка набула чинності 1 січня 1991 р. Цей документ передбачає автоматичне визнання правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій, до того ж їх національна приналежність визначається за принципом офіційного місця знаходження організації. На жаль, ефективність цієї Конвенції оцінюється неоднозначно. Причин є декілька, по-перше, невелика кількість держав, що підписали її (станом на серпень 2021 р. – Австрія, Бельгія, Македонія, Греція, Кіпр, Нідерланди, Португалія, Словенія, Великобританія, Франція, Швейцарія), по-друге, міжнародні неурядові організації більш зацікавлені у визнанні на міжнародній арені, а не в окремій країні, що може бути врегульоване міжнародним приватним правом. Таким чином, хоча національне визнання значно полегшує функціонування міжнародних неурядових організацій, все ж фактично не впливає на визначення їх міжнародно-правового статусу.

Аналіз становлення, еволюції міжнародних неурядових організацій, їх включення в національні та міжнародні правозахисні механізми, переконує в тому, що правозахисна діяльність може бути ефективною лише, якщо вона ґрунтується на вироблених міжнародною спільнотою стандартах. Тому міжнародна спільнота, керуючись принципом прямої взаємозалежності між повагою прав людини й демократією, повинна сприяти становленню повноцінного міжнародно-правового статусу міжнародних неурядових організацій, щоб зусилля правозахисних міжнародних неурядових організацій успішно та безперешкодно функціонували в справі захисту прав людини у світі.

Практично на будь-якому рівні, де здійснюються спроби захистити права людини від посягань державної влади, міжнародні неурядові організації відіграють вирішальну роль, здійснюючи захист окремих видів прав людини, безпосередньо або у відповідних судах; надаючи пряму допомогу тим, чий права були порушені;

домагаючись змін у національному або міжнародному праві; сприяючи вдосконаленню змісту національних законів і міжнародно-правових актів; поширюючи серед населення знання про права людини та культуру поваги до них.

Внесок міжнародних неурядових організацій важливий не тільки з точки зору досягнутих позитивних результатів, але й тому, що вони фактично представляють засіб захисту, доступний людям у всьому світі. Міжнародні неурядові організації, як і багато інших організацій, керуються й координуються приватними особами, але їх сила значною мірою обумовлена також добровільною підтримкою їх діяльності іншими членами суспільства. Цей факт надає їм особливу значущість в очах тих людей, які прагнуть зробити свій внесок у покращення ситуації з правами людини у світі.

2. Основні форми діяльності правозахисних міжнародних неурядових організацій

На Всесвітній конференції ООН з прав людини, що проходила з 14 по 25 червня 1993 р. у м. Відень (Австрія), були присутні представники від 841 міжнародної неурядової організації з усього світу, кожна з яких визначила свою місію як діяльність в галузі прав людини. Хоча ця цифра вражає сама собою, вона представляє лише незначну частину від загальної кількості наявних правозахисних міжнародних неурядових організацій.

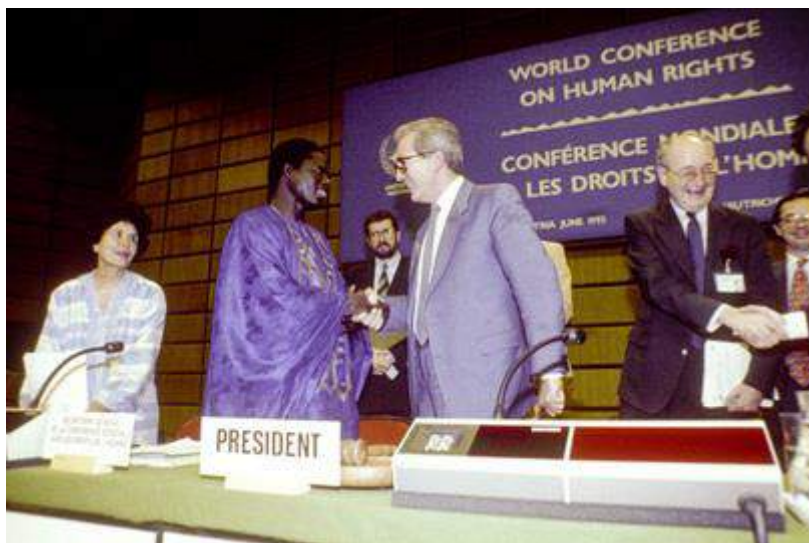

*Фото. Засідання Всесвітньої конференції ООН з прав людини
(14 - 25 червня 1993 р., м. Відень, Австрія)*

Більшість міжнародних неурядових організацій, які проголосили себе «правозахисними», здійснюють захист громадянських і політичних прав. Серед таких міжнародних неурядових організацій найбільш відомими є: «Amnesty International» (Міжнародна амністія), «Human Rights Watch» (Нагляд за правами людини), «Freedom House» (Будинок свободи), «Front Line Defenders» (Міжнародний фонд захисту правозахисників), «International Federation for Human Rights» (Міжнародна федерація з прав людини), «Kampuchea-Krom Federation» (Кхмер-Кромська федерація), «International Freedom of Expression

Exchange» (Міжнародна асоціація захисту свободи слова), «International Republican Institute» (Міжнародний республіканський інститут), «World Federation of Ukrainian Women's Organizations» (Світова федерація українських жіночих організацій), «Hirschfeld-Eddy-Stiftung» (Фонд Гіршфельда-Едді), «Health Right International» (Право на здоров'я), «Open Doors» (Відкриті двері), «The Voice of the Martyrs» (Голос мучеників) тощо.

Міжнародні неурядові організації можуть здійснювати свою діяльність в галузі прав людини в різних напрямках і рівнях, і відповідно до характеру їх цілей змінюватимуться стратегії, які вони застосовують: вони можуть бути більш загальними або більш конкретними, довгостроковими або короткостроковими, місцевого, загальнонаціонального або міжнародного масштабів тощо.

Основними формами діяльності правозахисних міжнародних неурядових організацій є:

– *Безпосередня допомога.* Характерною рисою міжнародних неурядових організацій, які діють в галузі соціальних та економічних прав, є надання прямої допомоги жертвам порушень прав людини в тій чи іншій формі. Це може бути гуманітарна допомога, консультативна допомога, сприяння щодо отримання певних навичок або знань тощо. Якщо право людини захищене національним законом або міжнародним документом, це може бути надання правової допомоги або консультації з питань подання скарги чи позову до суду. Однак у багатьох випадках пряма допомога жертві або не можлива, або є не найкращим варіантом використання ресурсів міжнародної неурядової організації. У таких випадках, а їх, напевно, більшість, міжнародним неурядовим організаціям потрібно мислити на перспективу та шукати інші шляхи, щоб виправити ситуацію або запобігти появі подібних порушень прав людини в майбутньому.

– *Збір достовірної інформації.* Якщо існує визначена базова стратегія, на якій ґрунтуються різні форми діяльності міжнародних неурядових організацій, то це прагнення розкрити для громадськості факти щодо порушень прав людини. Дуже часто уряди держав можуть ухилятися від зобов'язань за підписаними ними міжнародними договорами, оскільки результати їхньої політики просто не відомі широкому загалу. Збір такої інформації та її використання з метою просування прозорості урядових документів із захисту прав людини необхідні для притягнення винних до відповідальності, тому часто застосовуються міжнародними неурядовими організаціями. Ці організації намагаються чинити тиск на громадськість і на уряди держав, виявляючи випадки, що закликають до людського почуття справедливості, і роблять їх надбанням громадськості. Серед міжнародних неурядових організацій, що добре зарекомендували себе правдивістю моніторингу та складання доповідей про стан дотримання прав людини, можна визначити – «Amnesty International» (Міжнародна амністія) і «International Committee of the Red Cross» (Міжнародний комітет Червоного Хреста). Обидві міжнародні організації мають визнаний авторитет не тільки серед широкого загалу, але й в Організації Об'єднаних Націй, де їхні доповіді

розглядаються як частина офіційного моніторингу діяльності урядів держав, які погодилися вважати себе зв'язаними умовами міжнародних договорів.

Фото. Внутрішньо переміщені особи отримують продовольчі пайки, які розподіляє Світова продовольча програма (СПП) у співпраці з міжнародною неурядовою організацією «Карітас» (Міжнародний благодійний фонд) (31 січня 2018 р., провінція Північна Ківу, Конго)

– *Проведення кампаній та лобіювання.* Учасники міжнародних відносин часто проводять різноманітні інформаційні кампанії та лобіювання для того, щоб змусити здійснити певні зміни в політиці держав. Форми, які міжнародні неурядові організації найчастіше обирають, залежать від поставлених завдань, характеру «об'єкта», і, звичайно ж, наявних ресурсів у самій організації. Найпоширенішими методами тиску, якими користуються правозахисні міжнародні неурядові організації є: 1) масова розсилка листів-звернень – метод, яким ефективно користуються всі міжнародні неурядові організації. Вони «засипають» урядових посадових осіб листами від тисяч своїх членів у всьому світі; 2) вуличні акції або демонстрації з висвітленням у засобах масової інформації (особливо в глобальній мережі Інтернет) – цей метод використовується, коли організації хочуть заручитися громадською підтримкою або привернути до чогось увагу громадськості з метою «присоромити» уряд; 3) до міжнародних органів моніторингу прав людини надсилаються доповіді й звіти стосовно дотримання й захисту прав людини в окремій державі. Як доповнення до демонстрацій з підтримки або громадського обурення, міжнародні неурядові організації також можуть проводити неофіційні зустрічі або брифінги для посадових осіб. Іноді простої загрози зробити що-небудь надбанням гласності буває достатньо, щоб домогтися змін у політиці або практиці держави. Колись засоби такого типу застосовувались через магнітофонні записи, плакати, факси, а зараз їм на зміну прийшли кампанії електронних повідомлень, електронні петиції, блоги та електронні соціальні мережі. Взагалі, чим ширше підтримка з боку громадськості або підтримка уряду іншої держави, тим більше ймовірність, що кампанія зможе досягнути своїх цілей. Навіть якщо міжнародні неурядові організації не завжди безпосередньо

вдаються до такої підтримки, згадування можливості мобілізації проти уряду держави міжнародної спільноти буває достатнім, щоб до їхньої думки прислухалися.

Фото. Акція протесту, організована феміністськими і правозахисними міжнародними неурядовими організаціями для привернення уваги уряду до вбивства жінок у державі (1 листопада 2020 р., м. Мехіко, Мексика)

– *Освіта в галузі прав людини.* Багато правозахисних міжнародних неурядових організацій займаються також освітньою діяльністю. Розуміючи, що основу їх підтримки складає широка громадськість, міжнародні неурядові організації намагаються донести до окремих категорій людей якомога більше інформації про проблеми прав людини. Чим краще люди обізнані про ці проблеми, а також про методи захисту прав людини, тим більше ймовірність їх дотримання, що, зі свого боку, дає більше можливостей мобілізувати підтримку в разі конкретних порушень прав людини. Саме ця підтримка, реальна чи потенційна, лежить в основі успіхів міжнародних неурядових організацій у справі дотримання й захисту прав людини.

Фото. Міжнародна неурядова організація «Amnesty International» проводить безкоштовні онлайн-курси про права біженців

3. Міжнародна неурядова організація «Amnesty International»

«Amnesty International» (Міжнародна амністія) – міжнародна неурядова організація, що має на меті проведення досліджень і заходів, спрямованих на запобігання та припинення грубих порушень прав людини, а також допомогу тим, чиї права порушені.

«Amnesty International» є всесвітнім рухом із понад 7-ми млн. учасників у всьому світі, що привертають увагу суспільства до порушення загальновизнаних прав людини й виступають за дотримання міжнародних стандартів у цій галузі. До завдань організації належить мобілізація громадськості з метою чинення тиску на владу або окремих посадових осіб, що порушують права людини.

Фото. Емблема міжнародної неурядової організації «Amnesty International»

Організація «Amnesty International» була створена в липні 1961 р. у м. Лондон (Великобританія) англійським юристом Пітером Бененсоном. У листопаді 1960 р., читаючи газету, його увагу привернула історія двох португальських студентів, яких засудили до семи років позбавлення волі за те, що вони підняли плакат з написом «За свободу». Ця історія настільки обурила Бененсона, що він вирішив написати статтю, яка отримала назву «Забуті в'язні». Матеріал привернув увагу читачів до становища людей, яких «ув'язнили, катували й стратили тільки за те, що їхні думки та релігійні погляди були неприйнятними для влади», інакше кажучи – до порушення урядами держав ст.ст. 18 та 19 Загальної декларації прав людини 1948 р. Публікація ознаменувала початок нової кампанії «Appeal for Amnesty 1961» (Кампанії за амністію 1961), яка мала за мету мобілізувати суспільну думку на захист тих, кого Бененсон назвав в'язнями сумління. Звернення «Кампанія за амністію 1961» було передруковано багатьма міжнародними виданнями. У тому ж році з'явилась книга Бененсона під назвою «Persecution 1961» (Переслідування 1961), у якій розповідалось про декількох в'язнів сумління. У липні 1961 р. ініціатори кампанії вирішили, що звернення «Кампанія за амністію 1961» складе основу постійної правозахисної міжнародної неурядової організації. 30 вересня 1962 р. організація отримала офіційну назву «Amnesty International».

Першими практичними кроками в діяльності організації стало створення бібліотеки документів про в'язнів сумління, а також створення «Мережі трьох»,

через яку кожна група «Amnesty International», яких на початку діяльності нараховувалося сім, взяла під свою опіку трьох в'язнів з різних географічних і політичних регіонів, наголошуючи на неупередженості роботи групи.

Фото. Стаття Пітера Бененсона «Забуті в'язні»
(28 травня 1961 р., газета «The Observer»)

Розкриваючи структуру «Amnesty International», необхідно вказати на те, що до середини 1960-х рр. глобальна присутність організації збільшилась, тому було засновано Міжнародний секретаріат та Міжнародний виконавчий комітет. Ці органи були створені для управління національними підрозділами «Amnesty International», тобто секціями, що з'явилися у багатьох країнах.

Здебільшого «Amnesty International» складається з добровольців, проте в організації працює незначна кількість фахівців на оплатній основі. У країнах, де присутність «Amnesty International» найбільш помітна, члени організовуються в секції. Секції координують основну роботу організації, у якій зазвичай бере участь дуже багато членів (деякі з них об'єднуються в групи).

Існують дві моделі структурної організації «Amnesty International»: міжнародні мережі (займаються окремими напрямками або мають конкретне призначення) та афілійовані групи (виконують ту ж роботу, що й групи в секціях, але самостійно).

Інтереси згаданих підрозділів організації представляє Міжнародна рада, яку очолює Голова. Члени секцій та інших структур мають право делегувати до Міжнародної ради одного або декількох представників залежно від чисельності членського складу. Міжнародна рада має право запрошувати на засідання представників міжнародних мереж та інших осіб, однак право голосу при цьому зберігається тільки за представниками секцій та структур. До функцій Міжнародної ради відносяться: призначення складу внутрішніх керівних органів, забезпечення їх підзвітності і визначення напрямів діяльності руху. Засідання Міжнародної ради проходять раз на два роки.

Міжнародний виконавчий комітет під керівництвом Голови складається з восьми членів і Завідувача фінансів. Склад Міжнародного виконавчого комітету

обирається Міжнародною радою, інтереси якої він представляє. Засідання Комітету проходять два рази на рік. Роль Міжнародного виконавчого комітету полягає в тому, щоб ухвалювати рішення від імені «Amnesty International», реалізовувати стратегічні плани, вироблені Міжнародною радою й здійснювати контроль за діяльністю організації.

Міжнародний секретаріат відповідає за діяльність «Amnesty International» та управління її повсякденними справами. Керують діяльністю Міжнародного секретаріату Міжнародний виконавчий комітет і Міжнародна рада, очолює – Генеральний секретар. Міжнародний секретаріат здійснює декілька робочих програм у таких напрямках, як міжнародне право й організації, дослідження, кампанії, мобілізація й комунікація.

Місцезнаходження Міжнародного секретаріату «Amnesty International» - м. Лондон (Великобританія).

*Фото. Міжнародний секретаріат «Amnesty International»
(м. Лондон, Великобританія)*

«Amnesty International» фінансується в основному коштом внесків і пожертв від своїх членів з різних країн світу. Організація не бере фінансової допомоги від урядів держав й урядових організацій.

Діяльність «Amnesty International», а також її вплив на політичні процеси в галузі прав людини стали помітними в міжнародних міжурядових організаціях: ще до кінця 1960-х рр. організація отримала консультативний статус при Організації Об'єднаних Націй, Раді Європи та Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО).

У 1970-х рр. організація продовжила захищати в'язнів сумління й водночас розширила сферу своєї діяльності, до якої ввійшли проблеми справедливості судового розгляду та протидії тривалим термінам утримання під вартою без передачі справ до суду. Особливу увагу приділялось питанням недопущення застосування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання до ув'язнених. У 1977 р. «Amnesty International» отримала Нобелівську премію за «внесок у забезпечення

умов для свободи, справедливості». Вже наступного року організації було присуджено премію ООН у галузі прав людини за «значні внески в галузі прав людини». Кількість членів «Amnesty International» зросла з 15 тис. у 1969 р. до 200 тис. у 1979 р.

У 1980-х рр. організація розширила сферу своєї діяльності до розв'язання проблем, пов'язаних з позасудовими стратами; видачею військовими, спецслужбами й поліцією осіб іншій державі; політичними вбивствами та зникненнями, а також збільшенням кількості біженців у світі.

Наприкінці 1980-х рр. «Amnesty International» провела масштабну кампанію «Human Rights Now!» (Права людини – зараз!), у якій взяли участь багато відомих музикантів і гуртів того часу. Вони виступали на численних концертах на честь 40-ї річниці ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р.

У 1990-х рр. «Amnesty International» продовжувала займатися широким спектром питань і не залишалась осторонь світових подій. Організація була змушена відреагувати на порушення прав людини, що відбуваються в умовах збільшення кількості збройних конфліктів у таких країнах та регіонах, як Ангола, Східний Тимор, Перська затока, Руанда, Сомалі й територія колишньої Югославії. Також «Amnesty International» звертала увагу на порушення прав певних категорій людей, зокрема біженців, представників расових, етнічних і релігійних меншин, жінок, а також страчених і засуджених до смертної кари. Кампанії та звіти, присвячені цим проблемам, довели, що міжнародна неурядова організація «Amnesty International», висвітлюючи гострі питання й організовуючи різні заходи, залишається вірною основоположним принципам своєї діяльності.

На міжурядовому рівні «Amnesty International» виступала за створення посади Верховного комісара ООН з прав людини (створена в 1993 р.) та Міжнародного кримінального суду (створений у 1998 р.).

Після 2000 р. «Amnesty International» внесла до порядку денного виклики, які спричинила глобалізація й наслідки терористичної атаки на США 11 вересня 2001 р. Проблема глобалізації викликала значні зміни в політиці самої організації. Сфера її діяльності розширилась і тепер охоплювала економічні, соціальні та культурні права. «Amnesty International» визнала подібні зміни в роботі вкрай важливими не тільки у зв'язку з посиленням принципу неподільності всіх прав людини, який пропагує організація, але й з причин постійного впливу великих комерційних підприємств (транснаціональних компаній) та підриву суверенності багатьох держав унаслідок глобалізації.

У першій половині нового десятиліття «Amnesty International» звернула свою увагу на проблему насильства стосовно жінок, контроль за світовою торгівлею зброєю, ефективність діяльності ООН і припинення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Разом зі своїми членами, яких до 2005 р. нараховувалося вже близько 2 млн, «Amnesty International» продовжила роботу зі звільнення в'язнів сумління.

Після активної кампанії «Amnesty International» та її партнерів по Всесвітній коаліції проти смертної кари Генеральна Асамблея ООН уперше в історії ухвалила безпрецедентну Резолюцію 62/149 від 18 грудня 2007 р., якою закликала уряди держав до введення всесвітнього мораторію на смертну кару.

У 2008 р. «Amnesty International» розпочала нову масштабну кампанію «Вимагаємо гідності», спрямовану на скорочення материнської смертності, відповідальності транснаціональних корпорацій та визнання прав людини як закону.

На тлі глобальної фінансово-економічної кризи з травня 2009 р. «Amnesty International» розпочала нову кампанію «За гідне ставлення!». Її мета – знищити бідність в усьому світі, домогтися визнання й захисту прав бідних верств населення. Ця кампанія охоплює всі людські права, оскільки саме сукупність порушень громадянських, культурних, економічних, політичних і соціальних прав веде до бідності та її збільшення. Робота «Amnesty International» націлена не тільки на уряди, але й на неурядові організації та приватних осіб (недержавних суб'єктів).

У 2010 р. кількість активістів, прихильників і членів «Amnesty International» перевищила 3 млн. у більш ніж 150-ти країнах світу.

Заради досягнення вищезгаданих цілей «Amnesty International» виробила низку методів, що дозволяють домогтися широкого розголосу інформації та мобілізувати громадську думку. Однією зі своїх найсильніших сторін організація вважає публікацію неупереджених, правдивих доповідей про порушення прав людини. Мобілізація громадської думки може здійснюватися як у формі кампаній на захист конкретних осіб, так і кампаній, спрямованих на конкретну державу. До того ж організацією застосовуються такі різноманітні методи, як прямі звернення (написання листів), робота із засобами масової інформації, привернення уваги громадськості та демонстрації тощо.

З розвитком міжнародної неурядової організації «Amnesty International» можна виокремити її головні напрями діяльності: скасування смертної кари; припинення позасудових страт і зникнень; забезпечення відповідності умов утримання у в'язницях міжнародним стандартам у галузі прав людини; гарантування своєчасних і справедливих судових розглядів у справах усіх політичних ув'язнених; гарантування безоплатної освіти дітям у всьому світі; боротьба з безкарністю через органи судово-правової системи; припинення вербування й використання дітей-солдатів; звільнення всіх в'язнів сумління; зміцнення економічних, соціальних і культурних прав знедоленого населення; захист інтересів правозахисників; заохочення релігійної терпимості; припинення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; боротьба з незаконними вбивствами в умовах збройних конфліктів і захист прав біженців, мігрантів і шукачів притулку.

4. Міжнародна неурядова організація «Human Rights Watch»

«Human Rights Watch» (Нагляд за правами людини) – правозахисна міжнародна неурядова організація, яка займається захистом прав людини більш ніж у 90 країнах світу.

Фото. Емблема міжнародної неурядової організації «Human Rights Watch»

Попередницею організації була «Helsinki Watch» (Гельсінський годинник), створена в 1978 р. правозахисниками Робертом Бернштейном та Ар'є Найером як приватна американська неурядова організація для контролю за дотриманням Радянським Союзом підписаного Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. Окрім того, Організація чинила публічний тиск через засоби масової інформації та безпосередні контакти з політиками на уряди держав, які порушують права людини. У самій організації заявляли, що залучення міжнародної уваги до порушень прав людини в СРСР і країнах «Східного блоку» сприяло демократичним змінам у регіоні наприкінці 1980-х рр.

У 1981 р. було створено регіональне об'єднання «Americas Watch» для розслідування військових злочинів під час громадянських воєн в Центральній Америці. Пізніше були створені й інші регіональні філії – «Asia Watch» (1985), «Africa Watch» (1988) і «Middle East Watch» (1989 р.), що входять в об'єднання «The Watch Committees». У 1988 р. вони були об'єднані в єдину правозахисну міжнародну неурядову організацію, що отримала назву «Human Rights Watch» (Нагляд за правами людини).

«Human Rights Watch» стала членом «International Freedom of Expression Exchange» (Міжнародної асоціації захисту свободи слова) – глобальної мережі, що складається з понад 80 неурядових організацій, яка відстежує порушення свободи слова та займається організацією заходів і кампаній на захист журналістів, письменників та інших осіб, переслідуваних за їх участь у заходах, пов'язаних зі свободою слова.

Керуючись Загальною декларацією прав людини 1948 р., «Human Rights Watch» виступає проти порушення основоположних прав і свобод, зокрема проти смертної кари й дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації, а також виступає за свободу релігії та свободу преси.

«Human Rights Watch» публікує доповіді за результатами власних досліджень про порушення міжнародних норм про права людини, як вони сформульовані в Загальній декларації прав людини 1948 р. та інших міжнародних документах у цій галузі, які визнані світовою спільнотою. На

підставі цих доповідей ведеться робота щодо залучення міжнародної уваги до порушень і здійснення тиску на уряди держав і міжнародні міжурядові організації в інтересах реформ. Фахівці організації здійснюють заходи щодо встановлення фактів порушень прав людини, залучають дипломатію, підтримують контакти з потерпілими, у критичній ситуації забезпечують окремим особам безпеку, у потрібний момент розгортають кампанії в місцевих і міжнародних засобах масової інформації тощо. У доповідях висвітлюються такі проблеми, як соціальна й гендерна дискримінація, катування, діти-солдати, корупція у владі, порушення в кримінальному судочинстві, легалізація абортів. Предметом документування та висвітлення також є різні порушення законів і звичаїв війни (міжнародного гуманітарного права).

Організація щорічно видає Всесвітню доповідь із загальним оглядом щодо дотримання прав людини в усьому світі. З 2006 р. Всесвітню доповідь видає незалежна американська видавнича компанія «Seven Stories Press».

Влітку 2004 р. депозитарієм архіву «Human Rights Watch» стала бібліотека рідкісних книг і рукописів Колумбійського університету в м. Нью-Йорк (США). Архів містить велику кількість матеріалів, пов'язаних з порушеннями прав людини в усьому світі.

Організація підтримує письменників, яких переслідують за їхню творчість і, які потребують фінансової допомоги. Фінансова допомога також надається активістам, які піддаються переслідуванням за активну підтримку захисту прав людини. «Human Rights Watch» щорічно присуджує правозахисну премію активістам, які є прикладом безкомпромісної боротьби за права людини. Лауреати тісно співпрацюють з організацією в розслідуванні й оприлюдненні фактів порушень прав людини.

Фото. Акція протесту «Страйк жінок», організована міжнародною неурядовою організацією «Human Rights Watch» проти планів уряду Польщі вийти з Конвенції про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) 2011 р.
(24 липня 2020 р., м. Варшава, Польща)

«Human Rights Watch» була однією з шести міжнародних неурядових організацій, які заснували в 1998 р. Коаліцію проти використання дітей-солдатів. Вона також є співголовою Міжнародної кампанії щодо заборони протипіхотних мін – глобальної неурядової коаліції, якій вдалося домогтися ухвалення Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва й передачі протипіхотних мін і про їхнє знищення 1997 р., а також членом Коаліції проти касетних боєприпасів, діяльність якої призвела до ухвалення Конвенції проти касетних боєприпасів 2008 р.

Міжнародна неурядова організація «Human Rights Watch» відкрито домагається прийняття тими чи іншими урядами держав заходів щодо осіб, причетних до порушень прав людини, зокрема називаючи осіб, які заслуговують на арешт або введення санкцій щодо держав-порушників. Так, організація закликала ввести санкції щодо вищих посадових осіб Судану, що відповідальні за жорстокі репресії в Дарфурі (регіон на Заході Судану), а також вимагала звільнення всіх заарештованих суданських правозахисників.

У 1996 р. «Human Rights Watch» була присуджена Медаль опору імені Чіко Мендеса. Це недержавна нагорода, створена в 1988 р. бразильською Групою проти катувань. Нею нагороджуються окремі особи або організації, які здійснюють правозахисну діяльність. Назву нагорода отримала на честь національного героя Чіко Мендеса. У 1997 р. «Human Rights Watch» у складі Міжнародної кампанії щодо заборони протипіхотних мін стала лауреатом Нобелівської премії миру. У квітні 2005 р. організації було присуджено премію фонду Теодора Гойса. Премією нагороджуються окремі особи або організації за громадську ініціативу та громадянську мужність.

Організація має у своєму штаті понад 275 співробітників (експерти, юристи, журналісти, науковці), має представництва в Амстердамі, Бейруті, Берліні, Брюсселі, Чикаго, Женеві, Гомі, Йоганнесбурзі, Лондоні, Лос-Анджелесі, Москві, Найробі, Парижі, Сан-Франциско, Сіднеї, Токіо, Торонто, Тунісі, Вашингтоні та Цюриху. «Human Rights Watch» має прямий доступ до більшості країн, ситуацію в яких вона висвітлює. Однак у деякі країни доступ для представників організації закритий, зокрема на Кубу, Корейську Народну-Демократичну Республіку, Судан, Іран, Єгипет, Об'єднані Арабські Емірати, Венесуелу.

До структури «Human Rights Watch» входять Виконавчий директор, Рада директорів, Голова, один або декілька заступників Голови, Секретар, Завідувач фінансів і Рада.

Виконавчий директор є вищою посадовою особою організації. Він здійснює управління справами організації й має повноваження з реалізації всіх розпоряджень і резолюцій, ухвалених Радою директорів. Виконавчий директор є офіційним представником організації, а також спільно з Радою директорів займається кадровими питаннями. До повноважень Виконавчого директора належить пошук фінансових ресурсів на потреби організації.

Керівництво й управління справами «Human Rights Watch» покладається на Раду директорів. Рада Директорів складається з 34 директорів, які

поділяються на 3 категорії з метою розподілу терміну перебування на посаді. Рада директорів призначає Виконавчого директора, схвалює бюджет організації, розробляє стратегічний курс організації, знаходить кошти на потреби організації. Для ведення поточних справ Рада директорів проводить чергові засідання в січні, квітні, червні та жовтні.

Посадові особи обираються на щорічному засіданні Ради директорів більшістю голосів директорів і перебувають на посаді протягом трьох років. Рада директорів має право відсторонити будь-яку посадову особу з посади в будь-який час без будь-яких пояснень про причини.

Голова організації відіграє помітну роль на всіх засіданнях Ради директорів і виконує обов'язки, покладені на нього відповідно до посади, а також інші обов'язки, делеговані йому Радою директорів. У разі відсутності, непрацездатності або хвороби Голови, його обов'язки виконує Заступник Голови. Заступник Голови під час заміщення посади Голови має всі повноваження й підпорядковується всім вимогам і обмеженням, пов'язаним з посадою Голови.

Секретар організації підписує всі документи організації, за вказівкою керівництва здійснює листування організації й виконує всі обов'язки, пов'язані з його посадою, а також веде протоколи засідань Ради директорів.

Завідувач фінансів організації керує всіма фондами й відповідає за фінансові документи організації. Він уповноважений підписувати чеки, розписки та інші розпорядчі фінансові документи. Завідувач фінансів зобов'язаний утримувати повну й точну документацію про надходження та витрати грошових коштів організації. Він представляє фінансовий звіт на вимогу Виконавчого директора та інших директорів.

У структуру «Human Rights Watch» входить Рада організації. До її складу зазвичай входять особи, що займають високе становище в суспільстві, користуються повагою й авторитетом у ділових колах. Вони не є повноцінними співробітниками організації, а лише певною базою з підтримки її діяльності. Головною функцією Ради є привернення уваги високопосадовців, головним чином політиків, до проблеми прав людини. Члени Ради організують зустрічі з представниками різних кіл суспільства, від яких залежить вирішення тієї чи іншої проблеми, пов'язаної з правами людини.

Розподіл персоналу «Human Rights Watch» відбувається на підставі двох принципів: тематичного й територіального.

На основі територіального принципу в організації існує 5 відділів: Африки, Америки, Азії, Європи і Центральної Азії, Близького Сходу і Північної Африки. Кожен з цих п'яти відділів проводить моніторинг дотримання й захисту прав людини в державах, що входять до певного регіону, закріпленого за відділом.

На підставі тематичного принципу існують 3 відділи: з прав жінок, прав дітей, з питань зброї. Тематичні відділи в процесі своєї роботи тісно взаємодіють з регіональними відділами. За проблематикою, що входить у компетенцію того чи іншого відділу, тематичні й територіальні відділи співпрацюють над доповідями, а також розробляють загальну лінію лобювання. Кожний

тематичний відділ, як і територіальний, має значний ступінь автономії в рамках організації: має власний бюджет і штат співробітників. Як і регіональні відділи, тематичні взаємодіють з іншим персоналом організації під час підготовки доповідей, розроблення напрямів діяльності організації й проведення різноманітних кампаній.

Фото. Головний Офіс міжнародної неурядової організації «Human Rights Watch» (м. Нью-Йорк, США)

За офіційними заявами організації, вона не отримує фінансової допомоги від урядових структур, існуючи лише за кошти приватних пожертвувань.

Місцезнаходження головного Офісу «Human Rights Watch» - м. Нью-Йорк (США).

5. Міжнародна неурядова організація «Freedom House»

«Freedom House» (Будинок свободи) – правозахисна міжнародна неурядова організація, що займається підтримкою й дослідженням стану демократії, дотримання політичних прав й основних свобод людини. Організація публікує щорічні звіти з оцінкою ступеня демократичних свобод, свободи преси у кожній країні світу, а також спеціальні доповіді про країни перехідного періоду, які широко використовуються в політичних дослідженнях і публікаціях засобів масової інформації. Бюджет «Freedom House» на 66-80 % формується за кошт грантів, що фінансуються урядом США.

Фото. Емблема міжнародної неурядової організації «Freedom House»

Заснована в жовтні 1941 р. у м. Нью-Йорк (США) американцями Венделл Вілкі та Елеонорою Рузвельт «Freedom House» стала першою міжнародною неурядовою організацією, що почала займатись підтримкою й просуванням свобод у всьому світі. Організація була створена в результаті об'єднання представників основних політичних сил, інтелектуальних і бізнесових кіл, за підтримки 32-го Президента США Франкліна Рузвельта (1933-1945), щоб піддержати ідею втручання Америки в Другу світову війну в той час, коли серед американського суспільства була поширена позиція *ізоляціонізму* (напрям в офіційній зовнішній політиці, в основу якого покладено ідею незалученості в справи за межами певної держави, та метою якого є досягнення всіх нагальних цілей розвитку держави суто силами цієї держави, без залучення економічного й політичного співробітництва з іноземними державами або наддержавними структурами).

«Freedom House» брала активну участь у боротьбі із загрозою розповсюдження тоталітаризму в XX столітті, зокрема націонал-соціалізму та комунізму. Після завершення Другої світової війни «Freedom House» підтримувала ідею створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та впровадження Плану Маршалла (програма економічної допомоги Європі після Другої світової війни) для відбудови повоєнної Європи.

Організація підтримувала лідерів правозахисних рухів та активістів громадських організацій, зокрема Рей Вілкінса, Мартіна Лютера Кінга, Андрія Сахарова тощо. У 1970-х рр. «Freedom House» розпочинає активні кампанії просування ідей демократії та захисту прав і свобод людини в Азії, Африці, Близькому Сході та Латинській Америці у відповідь на розповсюдження комуністичних режимів у цих регіонах.

Після завершення Холодної війни «Freedom House» була активно залучена до процесу становлення основних інститутів демократії, принципів вільних виборів, незалежних медіа та громадських організацій у пострадянських країнах.

Починаючи з 1973 р., «Freedom House» видає щорічну доповідь «Свобода у світі» про стан демократії та рівень захисту свобод у країнах усього світу. Щорічно виходять дослідження про стан свободи в засобах масової інформації та в мережі Інтернет: «Свобода у світі» та «Свобода у мережі», а також публікуються спеціальні доповіді й щорічні дослідження з актуальних тем: «Країни перехідного періоду», «Країни на роздоріжжі» та «Права жінок на Близькому Сході та Північній Африці».

Готуючи доповіді, «Freedom House» використовує повідомлення місцевих і міжнародних засобів масової інформації, показники різних правозахисних груп і власні висновки експертів.

«Freedom House» оцінює поведінку влади держав у всьому світі за двома критеріями: політичні права, можливість вільної участі у виборі лідерів; формування важливих для суспільства рішень і громадянських свобод (свобода слова, незалежність засобів масової інформації, захист прав меншин).

Фото. Акція протесту проти обмежень прав і свобод людини через пандемію COVID-19 за підтримки міжнародної неурядової організації «Freedom House» (25 жовтня 2020 р., м. Берлін, Німеччина)

Наразі «Freedom House» продовжує діяльність відповідно до ідей, що лежать в основі її створення, співпрацюючи з різними міжнародними міжурядовими й неурядовими організаціями, світовими лідерами, громадськими активістами, правозахисниками, журналістами та експертами з усього світу.

Організація є членом «International Freedom of Expression Exchange» (Міжнародної асоціації захисту свободи слова). «Freedom House» здійснює моніторинг за дотриманням свободи слова в усьому світі й захищає журналістів, письменників та інших осіб, які переслідуються за їх право на свободу вираження поглядів. «Freedom House» публікує китайський медіа бюлетень і пов'язаний з ним щотижневий аналіз свободи преси в Китайській Народній Республіці.

В Організації працює близько 150 співробітників у всьому світу. Представництва «Freedom House» знаходяться в Угорщині, Сербії, Йорданії, Мексиці, Україні, а також країнах Центральної Азії.

До структури «Freedom House» входить Піклувальна рада, яка складається з керівників бізнесу й профспілок, колишніх високопосадовців, чиновників, науковців, письменників і журналістів. Усі члени правління проживають у США.

Фото. Головний Офіс «Freedom House» (м. Вашингто, США)

Місцезнаходження головного Офісу «Freedom House» – м. Вашингтон (США).

Питання для самоконтролю:

1. *Дайте визначення терміну «міжнародна неурядова організація».*
2. *Проаналізуйте основні етапи розвитку правозахисних міжнародних неурядових організацій.*
3. *Назвіть перші міжнародні неурядові організації, діяльність яких була пов'язана із захистом прав людини.*
4. *Назвіть найбільш відомі нині діючі правозахисні міжнародні неурядові організації.*
5. *Розкрийте основні форми діяльності правозахисних міжнародних неурядових організацій.*
6. *Проаналізуйте передумови створення й етапи розвитку міжнародної неурядової організації «Amnesty International».*
7. *Визначте основні напрями й форми діяльності «Amnesty International».*
8. *Розкрийте внутрішню будову (структуру) «Amnesty International».*
9. *Проаналізуйте основні напрями й форми діяльності міжнародної неурядової організації «Human Rights Watch».*
10. *Розкрийте внутрішню будову (структуру) «Human Rights Watch».*
11. *Роз'ясніть передумови створення міжнародної неурядової організації «Freedom House».*
12. *Сформулюйте основні напрями й форми діяльності «Freedom House».*

РОЗДІЛ XV: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Коли у вас є поліцейські, які жорстоко поводяться з громадянами, ви підриваєте довіру громадськості до правоохоронних органів. Це збільшує ризики в службі хороших поліцейських

Мері Френсіс Беррі

(американський історик, письменник, юрист, активіст,
професор конституційної, правової історії США та
афроамериканської історії)

1. Міжнародно-правові стандарти правоохоронної діяльності

У міжнародно-правових актах поняття «міжнародні стандарти прав людини» використовується досить часто як засіб політико-правового закріплення універсальної природи прав людини.

Резолюція 41/120 Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1986 р. «Становлення міжнародних стандартів у галузі прав людини» вказує на існування «розгалуженої системи міжнародних стандартів у галузі прав людини, які встановлені ООН та спеціальними органами». Підґрунтям для цих стандартів стали положення Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. Резолюція визначає «керівні принципи розробки міжнародних документів у галузі прав людини», які можна розглядати дещо ширше, тобто як загальні принципи, що визначають як зміст, так і шляхи формування міжнародних стандартів у галузі прав людини.

Наближення стандартів професійної підготовки й службової діяльності правоохоронних органів до загальновизнаних у міжнародних відносинах норм і стандартів прав людини, а також до відповідних європейських стандартів прав людини є одним з основних напрямів діяльності правоохоронних органів.

Водночас у внутрішньодержавному й міжнародному праві не існує однозначного розуміння сутності, змісту й форми існування міжнародно-правових стандартів правоохоронної діяльності. Тому, розкриваючи цю проблематику, насамперед потрібно сформулювати дефініцію поняття «міжнародно-правові стандарти правоохоронної діяльності».

Отже, **міжнародно-правові стандарти правоохоронної діяльності** – це уніфіковані для правоохоронної діяльності принципи та правила поведінки посадових і службових осіб цих органів публічної влади, що містяться в міжнародно-правових актах і рішеннях міжнародних правозахисних інституцій, одноманітне застосування яких визнається необхідним на міждержавному й внутрішньодержавному рівнях з метою вирішення завдань правоохоронної діяльності.

Переважну більшість визнаних у міжнародних відносинах стандартів правоохоронної діяльності розроблено в рамках міжнародних міжурядових організацій (зокрема Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Організації з

безпеки і співробітництва в Європі тощо) та закріплено в багатосторонніх міжнародних конвенціях, резолюціях, рекомендаціях та інших міжнародно-правових актах.

До найпоказовіших прикладів міжнародно-правових актів, розроблених й увалених міжнародними міжурядовими організаціями, що містять стандарти правоохоронної діяльності належать: Європейська конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками 1964 р.; Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 р.; Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя 2000 р.; Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р.; Конвенція про кіберзлочинність 2001 р.; Конвенція ООН проти корупції 2003 р.; Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН «Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку» 1979 р.; Резолюція 690 (1979) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Декларація про поліцію» 1979 р.; Резолюція восьмого Конгресу ООН щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками «Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку» 1990 р.; Рекомендація Rec (2001) 10 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про європейський кодекс поліцейської етики» 2001 р.; Рамкове рішення (2002/584/ЮВС) Європейської ради ЄС про європейський ордер на арешт та процедури передачі правопорушників між державами-членами 2002 р.; Рекомендація Rec (2005) 10 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про «особливі методи розслідування» тяжких злочинів, у тому числі терористичних актів» 2005 р.; Рекомендація Rec (2006) 2 Комітету міністрів Ради Європи щодо Європейських пенітенціарних правил 2006 р.; Керівництво Організації з безпеки і співробітництва в Європі з демократичних основ поліцейської діяльності 2008 р.; Рішення 2009/371/ПВД Ради ЄС про створення Європейського поліцейського відомства (Європол) 2009 р., Рішення 1049 Постійної ради Організації з безпеки і співробітництва в Європі «Діяльність, пов'язана з поліцейськими функціями» 2012 р. тощо.

У грудні 1998 р. міжнародною неурядовою організацією «Amnesty International» (Міжнародна амністія) спільно з поліцейськими й експертами з різних країн були розроблені **«Десять основних правозахисних стандартів поведінки для правоохоронних органів» (POL 30/04/98)**. Вони створені на підставі міжнародних стандартів діяльності правоохоронних органів, кримінальних процедур і прав людини. Документ укладено з метою підвищення правової обізнаності урядовців, депутатів парламентів, журналістів і неурядових організацій про деякі основоположні стандарти, які треба враховувати під час навчання та практики поліцейських.

Перший стандарт – усі люди рівні перед законом, без дискримінації за будь-якими ознаками, особливо від насильства та його погроз. Особливу увагу необхідно приділяти вразливим групам населення – дітям, людям похилого віку, жінкам, біженцям, переселенцям і представникам національних меншин.

Другий стандарт – прояв співчуття й поваги до всіх жертв злочинів, на охорону їх безпеки та приватного життя.

Третій стандарт – незастосування сили, за виключенням тих випадків, коли вони суворо необхідні та у мінімально необхідному обсязі.

Четвертий стандарт – уникнення застосування сили проти незаконних, але мирних зібрань. У випадку примусового припинення зібрання, силу слід застосувати у мінімальному обсязі.

П'ятий стандарт наголошує на тім, що смертоносну силу потрібно застосувати лише там, де це абсолютно неминуче, щоб врятувати своє життя або життя інших людей.

Шостий стандарт – стосується арешту, який повинен здійснюватися на достатніх підставах та відповідно до законних процедур арешту.

Сьомий стандарт – усі затримані відразу після арешту повинні отримати можливість зв'язатись з родичами та юристом, а також отримати необхідну медичну допомогу.

Восьмий стандарт – розкривається в контексті гуманного поводження з усіма затриманими. В жодному разі забороняється вчиняти, підбурювати до вчинення і потурати катуванням чи жорстокості. Накази до вчинення таких актів не підлягають виконанню.

Дев'ятий стандарт – забороняє вчиняти, наказувати й приховувати позасудові страти або «зникнення». Накази до вчинення таких дій не підлягають виконанню.

Десятий стандарт – про всі порушення цих основних стандартів необхідно повідомляти керівництву та в прокуратуру. Необхідно робити все для того, щоб забезпечити розслідування таких порушень.

Значну увагу потрібно приділяти питанням міжнародно-правового регулювання правоохоронної діяльності принципами й нормами, визнаними європейською спільнотою, які закріплені в міжнародно-правових актах і містять всі природні та невід'ємні права людини, а також механізм їх гарантій, захисту та забезпечення на практиці.

Європейські стандарти правоохоронної діяльності діють на підставі конвенцій, рекомендацій, рішень та інших міжнародно-правових актів таких впливових регіональних міжнародних міжурядових організацій, як Рада Європи і Організація з безпеки і співробітництва в Європі. Одним з таких документів є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ухвалена Радою Європою 4 листопада 1950 р. Описані в Конвенції права й свободи людини – це ті стандарти дотримання прав людини, які повинні бути основою діяльності правоохоронних органів держав-учасниць. Держави-члени Ради Європи зобов'язані застосовувати їх у своєму законодавстві та правозастосовчій практиці, зокрема в правоохоронній діяльності.

У 2008 р. *Керівництво Організації з безпеки і співробітництва в Європі з демократичних основ поліцейської діяльності* визначило сучасні підходи до розуміння поліцейської діяльності, у яких, зокрема, вказується:

1) Поліція є найбільш явним проявом державної влади, що здійснює очевидні, невідкладні й такі, що потребують втручання, завдання для забезпечення добробуту окремих громадян і цілих спільнот.

2) Основними обов'язками поліції є підтримання суспільного спокою й правопорядку; захист основних прав і свобод людини; запобігання й розкриття злочинів; зниження рівня страху, а також надання допомоги й послуг громадськості.

3) Демократична поліція розробляє й здійснює свою діяльність згідно з потребами громадськості й держави, а також приділяє особливу увагу наданню негайної допомоги членам суспільства, які її потребують.

Серед пріоритетів Стратегічної концепції Організації з безпеки і співробітництва в Європі, що містяться в *Рішенні 1049 Постійної ради Організації з безпеки і співробітництва в Європі «Діяльність, пов'язана з поліцейськими функціями» 2012 р.*, виокремлюється «необхідність підвищення професіоналізму й потенціалу правоохоронних органів, вдосконалення систем кримінального правосуддя держав-учасників, консолідації і зміцнення демократії, верховенства права, прав людини і основних свобод у всьому регіоні ОБСЄ».

Діяльність правоохоронних органів у зазначених документах міжнародних міжурядових організацій залежить від тих динамічних змін, які відбуваються в сучасному глобалізованому світі й пов'язана з новими проявами злочинності, а також бачення місця правоохоронних органів у системі органів сучасної держави, діяльність яких пов'язана із захистом прав і свобод людини. Професійна й компетентна діяльність правоохоронних органів, що відповідає міжнародним стандартам у галузі прав людини, є надважливим елементом будь-якого демократичного суспільства.

2. Міжнародно-правові стандарти поведінки правоохоронців

Виокремлюючи міжнародні професійні стандарти поліції з-поміж інших стандартів правоохоронної діяльності, окрему увагу необхідно приділити європейським стандартам підготовки та діяльності поліцейських, що містяться в Декларації про поліцію 1979 р. та Європейському кодексі поліцейської етики 2001 р.

Декларація про поліцію є міжнародно-правовим документом, що був ухвалений 8 травня 1979 р. Парламентською Асамблеєю Ради Європи як невід'ємна складова Резолюції 690 (1979). Декларація визначає загальні вимоги до кандидатів на посаду поліцейського, етичні принципи роботи поліцейських та їх правовий статус як у мирний час, так і під час війни або інших надзвичайних ситуацій, зокрема окупації іноземною державою.

Положення зазначеної Декларації отримали широке визнання багатьма європейськими країнами, які використали їх для розробки або удосконалення власних професійних стандартів підготовки та діяльності поліцейських.

Декларація про поліцію 1979 р. складається з трьох частин: А – «Етика», В – «Статус» і С – «Війна та інші надзвичайні обставини – окупація іноземною державою».

Частини А і В Декларації про поліцію 1979 р. стосуються всіх співробітників і організацій, зокрема секретних служб, військової поліції, збройних сил або воєнізованих загонів, які виконують функції поліції, що зобов'язані охороняти закон, розслідувати злочини й підтримувати громадський порядок і державну безпеку.

Відповідно до Декларації поліція повинна бути державною службою, створеною на підставі закону, що зобов'язана підтримувати й охороняти правопорядок.

На роботу в поліцію може влаштуватися будь-який громадянин, який відповідає визначеним державою вимогам і пройшов у повному обсязі загальну, професійну та службову підготовку.

З урахуванням особливих умов несення служби, враховуючи підвищений ризик і ненормований робочий графік, поліцейські мають право на належні професійні, психологічні та матеріальні умови праці, зокрема підвищену заробітну плату. У випадку порушення проти працівника поліції дисциплінарного або кримінального переслідування він повинен мати право висловлюватися на свій захист, звертатися за послугами до адвокатів, користуватися допомогою професійної організації, членом якої він є. Якщо до поліцейського були застосовані дисциплінарні заходи або призначено покарання, він повинен мати право оскаржити їх у незалежному та неупередженому суді.

Під час розгляду справи за участю поліцейського судом або трибуналом поліцейському повинні надаватися права в тому самому обсязі, як і для будь-якого іншого громадянина. Під час несення служби поліцейський повинен виконувати покладені на нього законом обов'язки щодо захисту інших громадян і суспільства від різних проявів насилля, грабежу та інших суспільно небезпечних дій. Для досягнення мети, визначеної законом, поліцейський повинен діяти рішуче, застосовуючи силу та зброю в межах, передбачених чинним законодавством. Він зобов'язаний виконувати накази керівництва, якщо вони є законними, протидіяти фактам порушення закону, а у разі можливого спричинення правопорушенням непоправної або серйозної шкоди – негайно вжити необхідних заходів для запобігання такого правопорушення. При відсутності загрози заподіяння непоправної шкоди поліцейський повинен вжити заходів щодо запобігання наслідків цього правопорушення або його рецидиву шляхом доведення інформації про ситуацію, що склалася, безпосередньому керівникові. Якщо це не призведе до очікуваних результатів, він може звернутися до вищого керівництва.

Поліцейський, що охороняє особу, яка потребує медичного догляду, повинен забезпечити догляд з боку медперсоналу, а в разі необхідності вжити заходів для врятування життя й здоров'я цієї особи. Він повинен виконувати розпорядження лікарів та інших компетентних медичних працівників при передачі затриманого під медичний нагляд.

Поліцейський повинен нести особисту відповідальність за власні дії та за незаконні дії або бездіяльність, вчинені за його вказівкою. Каткування та інші жорстокі або такі, що принижують гідність, видів поводження і покарання в діях поліцейського забороняються за будь-яких обставин. Працівник поліції не повинен підкорятися або виконувати будь-який наказ чи інструкцію, що передбачають подібні заходи. За невиконання поліцейським незаконного наказу проти нього не можуть бути застосовані жодні кримінальні та дисциплінарні заходи покарання.

Фото. Затримання поліцейським правопорушника (Джорджа Флойда) із застосуванням надмірної сили, внаслідок чого правопорушник загинув від задущия (асфіксії) (25 травня 2020 р., м. Міннеаполіс, штат Міннесота, США)

У частині С «Війна та інші надзвичайні обставини – окупація іноземною державою» Декларації про поліцію 1979 р. (ця частина не належить до військової поліції) зазначається, що поліцейський продовжує виконувати свої завдання з охорони громадян і майна під час війни і ворожої окупації в інтересах цивільного населення. Тому він не має статусу «учасника військових дій» і до нього не застосовуються положення Третьої Женевської конвенції – Конвенції про поводження з військовополоненими 1949 р.

Цивільної поліції стосуються положення Четвертої Женевської конвенції 1949 р., а саме Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р.

Окупаційні влади не наказують поліцейським виконувати завдання, що виходять за межі діяльності поліції.

Під час окупації поліцейський не бере участь в операціях проти сил опору; не бере участь у заходах для використання населення у військових цілях і для охорони військових об'єктів.

Якщо поліцейський виходить у відставку під час ворожої окупації, оскільки його примушують до виконання незаконних наказів окупаційної влади, які суперечать інтересам цивільного населення, та оскільки він не бачить іншого виходу з ситуації, він може повернутися до служби в поліції після закінчення

окупації, не втративши прав і пільг, якими він користувався, якби залишався весь час у поліції.

Ні під час окупації, ні після неї до поліцейського не застосовуються кримінальні або дисциплінарні санкції за чесне виконання наказу влади, що вважалася компетентною, якщо виконання цього наказу входить до його звичайних обов'язків.

Окупаційні влади не застосовують дисциплінарних або юридичних заходів проти поліції за виконання наказів компетентної влади, відданих до окупації.

Варто зазначити, що Декларація про поліцію 1979 р. ознаменувала першу спробу встановлення етичних норм для поліцейських. Вона стала першоджерелом у пошуку відповідей на питання про вибір тієї чи іншої політики стосовно поліції в багатьох європейських державах. Однак, поділяючи погляди Парламентської Асамблеї Ради Європи на необхідність застосування в демократичних суспільствах особливо високих етичних стандартів для поліції, Комітет міністрів Ради Європи не надав Декларації активної підтримки, і цей документ не став правовим інструментом Ради Європи. Проте її положення знайшли свій подальший розвиток у багатьох інших правових інструментах Ради Європи, які стосуються поліції, зокрема й Рекомендації Rec (2001) 10 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про Європейський кодекс поліцейської етики» 2001 р.

Ухвалення *Європейського кодексу поліцейської етики 2001 р.* обумовлювалось нагальною необхідністю розробити сукупність принципів і напрямів для визначення цілей поліції, діяльності поліції й контролю над нею в демократичних суспільствах, керованих верховенством права. У зазначеному Кодексі сформульовано конкретні рекомендації й визначено вимоги та заходи, які допомагають поліції успішно виконувати складне й делікатне завдання – запобігання та подолання злочинності, підтримка закону й порядку в громадянському, демократичному суспільстві.

Європейський кодекс поліцейської етики 2001 р. складається з 66 статей, які згруповані в 7 розділів («Цілі поліції», «Правові основи поліції», «Поліція і система кримінальної юстиції», «Організація структур поліції», «Керівні принципи діяльності/операцій поліції», «Відповідальність поліції і контроль за нею», «Дослідження і співробітництво в міжнародному масштабі»).

Відповідно до положень Європейського кодексу поліцейської етики 2001 р. поліція є публічним органом, створеним згідно із законом, службовці якої в уніформі повинні бути легко впізнаваними. (ст. 14) Її діяльність завжди повинна проводитися відповідно до національного права й міжнародних стандартів, визнаних державою. (ст. 3)

Основними цілями поліції в демократичному суспільстві, заснованому на верховенстві права, є такі: підтримка публічного спокою, забезпечення права й порядку в суспільстві; захист і дотримання основоположних прав і свобод людини, закріплених, зокрема в Конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод 1950 р.; запобігання та подолання злочинності; виявлення злочинів; надання допомоги і послуг суспільству. (ст. 1)

Поліція повинна бути організована таким чином, аби сприяти якісним зв'язкам поліції з громадськістю і, за необхідності, ефективній співпраці з іншими органами, місцевими громадами, неурядовими організаціями та іншими представниками громадськості, в тому числі етнічними меншинами. (ст. 18)

Персонал поліції на будь-якому етапі початку кар'єри повинен відбиратись на підставі його особистої кваліфікації та досвіду, які повинні відповідати цілям поліції. Персонал поліції повинен виявляти ясність судження, відкрите ставлення, зрілість, справедливість, комунікабельність і, де це необхідно, лідерські та управлінські вміння. Крім того, він має добре розуміти соціальні, культурні та суспільні проблеми. (ст. 23)

У своїй діяльності поліцейські повинні: поважати право на життя кожного; за жодних обставин не вчиняти, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження й покарання; виконувати свої завдання справедливо, керуючись, принципами неупередженості та недискримінації; завжди пам'ятати про основоположні права кожного, такі як свобода думки, совісті, релігії, висловлення поглядів, мирні зібрання, пересування й безперешкодне користування своїм майном; діяти чесно і з повагою до суспільства та з особливою увагою до становища осіб, які належать до найбільш уразливих груп; виконувати накази, правомірно ухвалені їх керівництвом, та утримуватися від виконання наказів, які є прямо протиправними, і доповідати про такі накази без страху покарання; застосовувати силу тільки у разі суворой необхідності й тільки в обсязі, необхідному для досягнення легітимної мети; протистояти всім формам корупції всередині поліції; дотримуватися тих принципів, що кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення вважається невинним, доки його вина не буде визнана судом, і, що кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має певні права, зокрема право бути невідкладно повідомленим про обвинувачення проти нього, і підготувати свій захист особисто або за сприянням правової допомоги за своїм власним вибором тощо.

У Кодексі також наголошується, що діяльність поліції повинна підлягати ефективному зовнішньому контролю з боку не лише держави, але й з боку громадян та їх представників. (ст. 59) Державний контроль над поліцією повинен бути поділений між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влад. (ст. 60) Органи публічної влади повинні забезпечити ефективні та неупереджені процедури для подання скарг на дії поліції. (ст. 61)

Ухвалення Європейського кодексу поліцейської етики 2001 р. ознаменувало ще один етап у підтриманні принципів Ради Європи щодо поліцейської діяльності в державах-членах. Його положення були використані державами-членами Ради Європи для розроблення національних етичних кодексів і залишаються актуальними дотепер.

Наступним міжнародно-правовим актом, що визначає стандарти правоохоронної (поліцейської) діяльності, є **Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 1979 р.** Цей документ був ухвалений Резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 1979 р., виступає методологічною основою і документом, що визначає принципові положення, сутнісне трактування деонтологічних норм і стандартів у галузі забезпечення правопорядку.

Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 1979 р. є документом, що окреслює межі правомірної поведінки зазначених осіб, а також містить низку положень процесуального й організаційного характеру щодо діяльності з підтримання правопорядку. Ухвалення Кодексу зумовлене важливістю підтримання правопорядку як для життя окремих осіб, так і для всього суспільства, і спрямоване на недопущення зловживань посадових осіб у цій сфері та на забезпечення прав і свобод людини.

За юридичною силою зазначений Кодекс є рекомендаційним міжнародно-правовим актом. Після його ухвалення Генеральна Асамблея ООН звернулась до урядів держав-членів ООН з рекомендацією про використання Кодексу в національному законодавстві та правоохоронній практиці. Його положення набувають нормативного характеру для посадових осіб з підтримання правопорядку конкретної країни з моменту внесення їх до національного законодавства.

Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку складається з 8 статей; кожна з них супроводжується відповідним коментарем сформульованих у ньому правил поведінки зазначених посадових осіб і застосування їх в національному законодавстві та діяльності правоохоронних органів.

Статті 1, 2 і 8 документа містять загальні правила поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, згідно з якими ці особи під час виконання своїх обов'язків повинні поважати та захищати людську гідність, права людини, поважати закон і Кодекс, а також, використовуючи свої можливості, запобігати й припиняти порушення закону.

В інших статтях Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 1979 р. визначені конкретні обов'язки цих осіб та заборонні норми щодо їх поведінки. Зокрема, Кодекс забороняє застосування катування або інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують людську гідність, видів поводження та покарання. (ст. 5)

Встановлено, що сила може бути застосована цими особами лише в разі крайньої необхідності і настільки, наскільки це необхідно для виконання їхніх службових обов'язків. (ст. 3)

Кодекс вимагає від посадових осіб забезпечення повної охорони здоров'я затриманих (ст. 6) та збереження в таємниці отриманих під час виконання службових обов'язків відомостей конфіденційного характеру (ст. 4).

Зазначені особи зобов'язані не вчиняти жодних актів корупції, всіляко перешкоджати таким актам і вести з ними боротьбу. Будь-який акт корупції, як і будь-яке інше зловживання владою, визнається несумісним зі статусом посадової особи з підтримання правопорядку. До будь-якої посадової особи з підтримання правопорядку, яка вчинила акт корупції, закон повинен застосовуватись повною мірою, оскільки уряди, які не здатні чи не хочуть забезпечити дотримання законності посадовими особами, не можуть очікувати від громадян дотримання ними правопорядку. (ст. 7)

Передбачені Кодексом принципи поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку знайшли своє відображення в конституціях і законах багатьох країн світу, зокрема й України. Залежно від характеру діянь порушення такими особами своїх службових обов'язків або їхній вихід за межі передбачених законом заборон чи обмежень тягне за собою кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та цивільно-правову відповідальність.

Особливе місце серед міжнародно-правових актів, що містять стандарти правоохоронної (поліцейської) діяльності, посідає Резолюція VIII Конгресу ООН щодо запобігання злочинності та поведження з правопорушниками 1990 р., яка затвердила ***Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку.***

Міжнародно-правові акти, що регламентують поліцейську діяльність, виходять із того, що діяльність поліції відіграє життєво важливу роль у захисті права на життя, свободу та особисту недоторканність громадян, гарантованих Загальною декларацією прав людини 1948 р. і закріплених в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. Саме тому загроза життю й безпеці поліцейських повинна розглядатись як загроза стабільності суспільства загалом.

Основні принципи закріплюють загальний порядок розроблення національних правових норм щодо застосування сили та вогнепальної зброї працівниками поліції. Під час розроблення таких норм і положень урядом держав-учасниць необхідно враховувати етичні питання, пов'язані із застосуванням сили і вогнепальної зброї. (ст. 1) Уряди й правоохоронні органи держав-учасниць повинні розробляти як можна ширший арсенал засобів і забезпечувати посадових осіб з підтримання правопорядку різними видами зброї і боєприпасів, що дозволяють диференційовано застосовувати силу й вогнепальну зброю. До їх числа входить розроблення видів зброї, що не призводять до смерті, але нейтралізуючих, з метою більшого звуження сфери використання засобів, здатних заподіяти смерть або тяжке поранення. З цією ж метою необхідно також мати можливість оснащення поліцейських для їх самозахисту спеціальним спорядженням, як щити, каски, куленепробивні жилети, транспортні засоби для зменшення необхідності використання будь-якого роду зброї. (ст. 2)

Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку 1990 р., Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 1979 р. та Європейський кодекс поліцейської

етики 2001 р. вказують на те, що працівники поліції, здійснюючи свої функції, зобов'язані, наскільки це можливо, використовувати ненасильницькі засоби до вимушеного застосування сили або вогнепальної зброї. Вони можуть застосовувати силу й вогнепальну зброю тільки в тих випадках, коли інші засоби виявилися неефективними або не дають будь-яких надій на досягнення визначеного результату. (ст. 4)

У всіх випадках, коли застосування сили або вогнепальної зброї неминуче, працівники поліції зобов'язані: а) проявляти стриманість у такому застосуванні сили та діяти, виходячи з тяжкості правопорушення та законної мети, яка має бути досягнута; б) зводити до мінімуму можливість спричинення шкоди й нанесення поранень; в) забезпечувати надання медичної та іншої допомоги пораненим або постраждалим особам у найкоротший термін; г) забезпечувати негайне повідомлення родичів або близьких поранених або постраждалих осіб про такі факти. (ст. 5)

Фото. Поліцейські сім разів вистрелили в спину 29-річному темношкірому чоловіку Джейкобу Блейку (23 серпня 2020 р., м. Кеноша, штат Вісконсин, США)

Зауважимо, що міжнародно-правові акти закріплюють й випадки, під час яких можливим є застосування поліцією фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї. Ці положення були імplementовані до національного законодавства багатьох країн світу, зокрема й України. Так, Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку 1990 р. встановлюють, що працівники поліції не застосовують вогнепальну зброю проти людей, за винятком випадків самооборони, захисту інших осіб від неминучої загрози смерті або тяжкого поранення, з метою припинення особливо тяжкого злочину; з метою затримання особи, що вчинила тяжкий злочин, що чинить опір їх владі або з метою запобігання його втечі та лише в тих випадках, коли менш рішучі заходи недостатні для досягнення цих цілей. У будь-якому випадку навмисне застосування фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї зі смертельним результатом може мати місце лише тоді, коли воно абсолютно неминуче для захисту життя. (ст. 9)

У вказаному міжнародно-правовому акті окремо регламентуються питання застосування фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї під час масових заходів – зборів, мітингів, демонстрацій, страйків тощо. Так, під час розгону протизаконних зборів ненасильницького характеру поліцейські мають уникати застосування сили або, якщо це неможливо, обмежувати таке застосування до необхідного мінімуму. (ст. 13) Так само, під час розгону зборів насильницького характеру поліцейські можуть застосовувати вогнепальну зброю лише в тих випадках, коли не можна застосувати менш небезпечні засоби, і лише тією мірою, в якій це мінімально необхідно. (ст. 14) Водночас виконання наказів керівництва не є виправданням, якщо посадовці з підтримання правопорядку знали про наявну незаконність наказу про застосування сили і вогнепальної зброї, що призвело до смерті або серйозного поранення якої-небудь особи, і мали розумну можливість відмовитися від його виконання. (ст. 26)

Таким же чином регламентовано й питання застосування фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї стосовно затриманих осіб, які утримуються в пенітенціарних установах. Зазначається, що поліцейські у своїх стосунках з особами, що знаходяться під вартою, не застосовують вогнепальну зброю, за винятком випадків самооборони або захисту інших осіб від безпосередньої загрози смерті чи тяжкого поранення, або коли це необхідно для запобігання втечі особи, яка знаходиться під вартою і, яка представляє небезпеку. (ст. 16)

Уряди й правоохоронні органи держав-учасниць забезпечують, щоб усі посадові особи з підтримання правопорядку відбиралися за допомогою належних процедур, володіли відповідними моральними, психологічними й фізичними якостями для ефективного виконання своїх функцій та проходили безперервну й ретельну професійну підготовку. Водночас необхідно періодично здійснювати перевірку їх придатності для виконання таких функцій. (ст. 18)

Уряди й правоохоронні органи держав-учасниць забезпечують, щоб усі посадові особи з підтримання правопорядку проходили підготовку й перевірялися відповідно до належної спеціальної підготовки та діяли в умовах застосування сили. Посадові особи з підтримання правопорядку, які повинні носити вогнепальну зброю, отримують відповідні дозволи лише після завершення спеціального курсу навчання їх застосування. (ст. 19)

Під час підготовки посадових осіб з підтримання правопорядку уряди й правоохоронні органи держав-учасниць повинні звертати особливу увагу на питання поліцейської етики та прав людини, особливо в процесі ведення розслідувань, на альтернативи застосування сили й вогнепальної зброї, включаючи мирне врегулювання конфліктів, розуміння поведінки великих мас людей і методи переконання, ведення переговорів і посередництва, а також технічні засоби з метою обмеження застосування сили або вогнепальної зброї. Правоохоронним органам держав-учасниць необхідно переглядати свої навчальні програми та оперативні процедури у світлі конкретних інцидентів. (ст. 20)

Уряди й правоохоронні органи держав-учасниць повинні приділяти особливу увагу консультуванням на випадок стресу посадових осіб з підтримання правопорядку, що трапляються у ситуації, у яких застосовується сила або вогнепальна зброя. (ст. 21)

Уряди й правоохоронні органи держав-учасниць повинні встановлювати ефективні процедури подання та розгляду рапортів щодо всіх інцидентів застосування сили або вогнепальної зброї. У випадках настання смерті, серйозного поранення або інших тяжких наслідків негайно направляється докладний рапорт компетентним органам, відповідальним за незалежний адміністративний розгляд справи й судовий контроль. (ст. 22)

Уряди й правоохоронні органи держав-учасниць повинні забезпечувати залучення старших посадових осіб до відповідальності, якщо їм було відомо або повинно бути відомо про випадки незаконного застосування сили або вогнепальної зброї, що знаходяться в їх підпорядкуванні посадовими особами з підтримання правопорядку і, вони не вжили всіх наявних у їх розпорядженні заходів для запобігання, припинення таких випадків або повідомлення про них. (ст. 26)

Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку 1990 р. передбачають, щоб відносно посадових осіб з підтримання правопорядку, які відповідно до Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 1979 р. відмовляються виконувати наказ про застосування сили або вогнепальної зброї або, які повідомляють про таке застосування сили або вогнепальної зброї іншими посадовими особами, не застосовувалися ніякі кримінальні та дисциплінарні заходи. (ст. 25)

Керуючись демократичними засадами розвитку громадянського суспільства, цілком зрозуміло, що діяльність правоохоронних органів, зокрема поліцейських, будується й здійснюється за принципом дотримання й захисту прав і свобод людини, який своєю чергою передбачається та регулюється низкою міжнародно-правових актів, що визнаються міжнародною спільнотою як міжнародно-правові стандарти правоохоронної діяльності. Виважена позиція урядів і правоохоронних органів держав-учасниць щодо реалізації положень вищезгаданих міжнародно-правових актів є запорукою існування й розвитку громадянського суспільства.

3. Міжнародно-правові стандарти поведінки з правопорушниками

Попри те, що особи, які порушили закон, становлять суспільну небезпеку, світова спільнота стурбована можливістю зловживань щодо них з боку владних структур, і тому розробила низку документів, які містять стандарти поведінки з правопорушниками. У більшості випадків ці міжнародно-правові акти належать до категорії «м'якого права» («soft law»), тобто не є юридично обов'язковими для держав-учасниць. Проте багато держав використовують положення таких актів у національному законодавстві.

До категорії правопорушників, цілком справедливо, відносять осіб, що є засудженими за вчинення різних правопорушень. Для захисту прав цієї категорії осіб, до системи виконання покарань розробляються й ухвалюються положення, які в сучасній пенітенціарній теорії іменуються міжнародно-правовими стандартами поведження із засудженими.

Під *міжнародно-правовими стандартами поведження із засудженими* розуміють ухвалені на міжнародному рівні норми, принципи й рекомендації у сфері виконання покарань, а також діяльності органів і установ виконання покарань. У них сконцентровано світовий досвід кримінально-виконавчої практики, гуманістичні тенденції системи розвитку покарань.

Ці стандарти були узгоджені міжнародною спільнотою на підставі Загальної декларації прав людини 1948 р. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., які встановлюють юридичні зобов'язання для держав, які їх ратифікували, містять відповідні положення щодо поведження з особами, позбавленими волі. Крім цих міжнародних документів загального (універсального) характеру є доволі великий перелік документів, що доповнюють і деталізують загальні принципи й безпосередньо стосуються засуджених. За ступенем зобов'язань, що виникають при впровадженні міжнародних стандартів у кримінально-виконавче законодавство тих чи інших держав, існують положення, що є обов'язковими до виконання в національних кримінально-виконавчих системах, і такі, що розглядаються як рекомендації, для реалізації яких повинні бути створені відповідні соціально-економічні передумови.

Принципи, закладені в Загальній декларації прав людини 1948 р., розвиваються в таких міжнародно-правових актах спеціалізованого характеру, як:

- Мінімальні стандартні правила поведження з в'язнями (Правила Мандели) 1957 р.;

- Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 1975 р., (зміст даного документу розкривається в пункті 2 «Міжнародний (універсальний) механізм запобігання та протидії катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання» Розділу XVI «Міжнародний захист від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання» даного підручника);

- Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 1979 р. (зміст даного документу розкривається в пункті 2 «Міжнародно-правові стандарти поведінки правоохоронців» Розділу XV «Міжнародно-правове регулювання дотримання прав людини в правоохоронній діяльності» даного підручника);

- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. (зміст даного документу розкривається в пункті 2 «Міжнародний (універсальний) механізм запобігання та протидії катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання» Розділу XVI «Міжнародний захист від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання» даного підручника);
- Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) 1985 р.;
- Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі 1990 р.;
- Основні принципи поводження з в'язнями 1990 р.;
- Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила) 1990 р.;
- Рекомендація Rec (1992) 16 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про Європейські правила щодо громадських санкцій та заходів 1992 р.;
- Керівництво з ефективного розслідування і документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання (Стамбульський протокол) 1999 р. (зміст даного документу розкривається в пункті 2 «Міжнародний (універсальний) механізм запобігання та протидії катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання» Розділу XVI «Міжнародний захист від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання» даного підручника);
- Рекомендація Rec (2006) 2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо Європейських пенітенціарних правил 2006 р.;
- Рекомендація CM/Rec (2008) 11 Комітету міністрів Ради Європи щодо Європейських правил стосовно неповнолітніх правопорушників, які підлягають призначенню санкцій або заходів 2006 р.;
- Рекомендація CM/Rec (2010) 1 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо Правил Ради Європи про пробації 2010 р.;
- Правила ООН щодо поводження з жінками-в'язнями та заходів, не пов'язаних із позбавленням волі стосовно жінок-злочинниць (Бангкокські правила) 2010 р. тощо.

Значущість принципів, сформульованих у міжнародних угодах, і загальних положень про захист прав людини та поводження із засудженими для формування цілей і завдань політики у сфері виконання покарання визначається тим, що вони мають міждержавний характер, стабільні, не схильні до дії соціальної та політичної ситуації, що складається в конкретній державі, не залежать від ідеологічних і кримінологічних факторів і, отже, є чітким

орієнтиром для розвитку політики, національного законодавства й правозастосовної діяльності у сфері виконання покарання.

Ідея розроблення універсальних норм, які стосуються поводження з в'язнями, вперше була висунута Міжнародною кримінальною і пенітенціарною комісією, що підготувала збірник правил, які були схвалені Лігою Націй у 1934 р. У 1951 р. Комісію було розпущено, після того як провідну роль у міжнародній діяльності, що проводилась до того часу Комісією, стала відігравати Організація Об'єднаних Націй. Однак, перш ніж передати свої функції ООН, Комісія переглянула текст правил, які мали бути представлені I Конгресу ООН щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками, що відбувся в 1955 р. у м. Женева (Швейцарія). 30 серпня Конгрес одностайно затвердив нові правила й рекомендував Економічній і Соціальній Раді ООН схвалити їх.

Після додаткового обговорення Економічна і Соціальна Рада ООН своєю Резолюцією 663 СІ (XXIV) від 31 липня 1957 р. схвалила **Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями**, затверджені I Конгресом ООН щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками.

Схваливши Правила, Економічна і Соціальна Рада ООН рекомендувала урядам держав-членів уважно поставитись до їх застосування в пенітенціарних і виправних установах. Вона також рекомендувала їм повідомляти Генерального секретаря ООН кожні п'ять років про стан застосування цих Правил.

Генеральна Асамблея ООН також рекомендувала державам-членам докладати всіх можливих зусиль для забезпечення впровадження Правил в їхні пенітенціарні та виправні установи та брати їх до уваги під час розроблення своїх національних законодавств.

Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями 1957 р. містять стандарти-рекомендації, які не мають обов'язкової юридичної сили, про що чітко зазначено у вступній частині, де визначається статус цих правил. Попри це розроблені на рівні ООН стандарти поводження з особами, що позбавлені волі, визнаються міжнародними міжурядовими організаціями, урядами держав і міжнародними неурядовими організаціями й, зокрема, адміністрацією місць позбавлення волі. Цей міжнародний документ не має на меті нав'язати взірцеву систему установ виконання покарань, визнаючи, що кримінально-виконавчі системи окремих держав уже досягли високих стандартів. Мінімальні стандартні правила мають на меті лише запропонувати свої рекомендації щодо створення мінімальних загальновизнаних гуманних умов тримання осіб, позбавлених волі, які б забезпечували повагу людської гідності. З огляду на розмаїття юридичних, економічних і географічних умов зрозуміло, що не всі правила можна застосувати повсюди та водночас. Загалом вони відображають ті мінімальні умови, які ООН вважає прийнятними. Формально розроблені міжнародною спільнотою стандарти поводження із засудженими є лише дороговказом для адміністрації установ виконання покарань щодо створення належних мінімальних умов людяності й поваги.

Основоположні принципи поводження з особами, позбавленими волі, що містяться в міжнародних документах мають фундаментальний характер і ґрунтуються на необхідності забезпечення права цих осіб, що невіддільні від загальних прав людини. Це означає, що позбавлені волі особи, мають право на: життя та особисту недоторканність; здоров'я; працю; відпочинок; незастосування до них катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; повагу людської гідності; належні правові процедури; свободу від будь-якої дискримінації; свободу від рабства; свободу совісті та думок; свободу віросповідання; недоторканність сімейного життя; самовдосконалювання тощо.

Для забезпечення цих прав міжнародні стандарти рекомендують організувати функціонування пенітенціарних установ таким чином, щоб вони були місцями, де не повинна виникати небезпека для життя, здоров'я та особистої недоторканності як осіб, позбавлених волі, так і персоналу установ. У місцях позбавлення волі засуджені не повинні зазнавати дискримінації: «... нижченаведені правила слід застосовувати неупереджено. Дискримінація за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігійних, політичних та інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, сімейного становища або соціального стану неприпустима. З іншого боку, потрібно поважати релігійні переконання та моральні засади в'язнів, які належать до тих чи інших груп населення». (ст. 6 Частина I Правил)

Умови тримання осіб, засуджених до позбавлення волі, не повинні додатково призводити до обмежень, зумовлених фактом ізоляції, обмежувати права й свободи людини. Режим позбавлення волі не повинен занадто обмежувати контакти засуджених із зовнішнім світом, тому міжнародні стандарти особливу увагу приділяють цим аспектам поводження з особами, позбавленими волі, які спрямовані на підготовку їх до повернення до життя в суспільстві.

Сьогодні існують всі підстави стверджувати, що Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями 1957 р. разом з іншими міжнародними документами, ухваленими міжнародними організаціями (ООН, Рада Європи) з пенітенціарних проблем, складають міжнародно-правовий інститут захисту прав людини, засудженої в умовах позбавлення волі, як елемент єдиної системи міжнародного права, єдиного міжнародного механізму їх реалізації.

Між іншим, ці Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями 1957 р. не перешкоджають проведенню експериментів і введенню нової практики, які є сумісними з викладеними в них принципами й спрямованими на досягнення окресленої в них мети.

18-22 травня 2015 р. у м. Відень (Австрія) відбулося засідання 24-ої сесії Комісії із запобігання злочинності та кримінального правосуддя. Після закінчення роботи засідання Комісія направила проект резолюції та рекомендувала Економічній і Соціальній Раді ООН схвалити її та направити для ухвалення до Генеральної Асамблеї ООН.

Генеральна Асамблея ООН, керуючись головною метою ООН, яка викладена в преамбулі Загальної декларації прав людини 1948 р., та маючи намір знову затвердити віру в основні права людини, гідність і цінність людської особи без будь-якої відмінності, рівноправність чоловіків і жінок, рівність прав великих і малих націй і, створити умови, у яких можуть дотримуватися справедливості і повага до зобов'язань, що випливають з міжнародних договорів та інших джерел міжнародного права, ухвалила запропонований переглянутий текст Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями, що містився в Додатку до цієї резолюції. Крім того, Генеральна Асамблея ООН схвалила рекомендацію Групи експертів про те, що ці правила повинні мати назву «Правила Мандели» на знак поваги до спадщини покійного президента Південно-Африканської республіки Нельсона Роліхлахла Мандели, який провів у в'язниці 27 років за свою діяльність щодо захисту прав людини, рівність, демократію і формування культури миру в усьому світі. Резолюцією 64/13 Генеральної Асамблеї ООН було засновано Міжнародний День Нельсона Мандели, що святкується щорічно 18 липня, а у 2015 р. цей день був названий «Днем Мандели на захист прав в'язнів».

Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (Правила Мандели) 1957 р. встановлюють, що ув'язнені є невід'ємною частиною суспільства та для визнання значущості роботи персоналу пенітенціарних установ як соціальної служби, пропонує державам-членам, регіональним міжнародним організаціям адаптувати застосування Правил до своєї внутрішньої правової системи, та беручи до уваги дух і цілі Правил закликає держави-члени прагнути до покращення умов утримання ув'язнених відповідно до цих Правил і всіх інших міжнародних документів. Але водночас ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН резолюція підкреслює необов'язковий характер згаданих Правил.

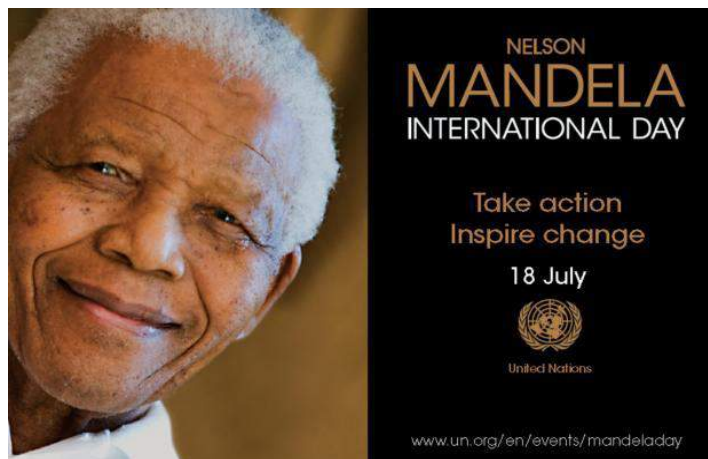

Фото. Нельсон Мандела, південноафриканський правозахисник, політик та юрист, президент Південно-Африканської республіки (1994-1999 рр.)

Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (Правила Мандели) 1957 р. складаються з 95 статей, що викладені у двох Частинах.

У Частині I документа визначаються принципи застосування правил (безсторонність, неприпустимість дискримінації, повага до релігійних і

моральних переконань ув'язнених); порядок реєстрації ув'язнених і диференціації їх за категоріями; вимоги до приміщень пенітенціарних закладів, особистої гігієни, одягу, харчування спецконтингенту; норми медичного обслуговування; заходи підтримки дисципліни й покарання; вимоги до персоналу пенітенціарних закладів тощо.

Зокрема правилами встановлюється, що всі приміщення, якими користуються ув'язнені, особливо спальні, повинні відповідати всім санітарним вимогам, до того ж належну увагу слід звертати на кліматичні умови, на розмір цих приміщень, на їх мінімальну площу, на освітлення, опалення й вентиляцію. (ст. 10) Ув'язненим, які не мають права носити цивільний одяг, слід видавати комплект спецодягу, що відповідає кліматичним умовам і дає змогу підтримувати їх здоров'я в задовільному стані. Цей одяг не повинен мати ані образливого, ані принизливого характеру. (п. 1 ст. 17) Кожного ув'язненого необхідно забезпечувати їжею, достатньо поживною для підтримання його здоров'я та сил, що має достатньо добру якість, добре приготованою й поданою. (п. 1 ст. 20)

Дисциплінарні покарання можна накладати тільки відповідно до закону або адміністративних розпоряджень, причому жоден ув'язнений не повинен піддаватися повторному покаранню за одну й ту саму провину («non bis in idem»). Тілесні покарання, утримання в темній камері та жорстокі, нелюдські або такі, що принижують людську гідність види покарання за дисциплінарну провину потрібно заборонити. (ст. 31)

Органи управління пенітенціарною системою повинні піклуватися про ретельний відбір персоналу всіх категорій, оскільки ефективна робота тюремних закладів залежить від сумлінності, гуманності, компетентності й особистих якостей цих співробітників. Усі співробітники місць утримання завжди повинні поводитися й виконувати свої обов'язки так, щоб бути прикладом для ув'язнених і завоювати їх повагу. (ст. 48) По змозі до штату співробітників пенітенціарних установ потрібно включати достатню кількість психіатрів, психологів, соціальних працівників, учителів і викладачів ремісничих дисциплін. У своїх відносинах з ув'язненими персонал пенітенціарних установ має право вдаватися до насильства тільки з метою самозахисту або в разі спроб до втечі, так само як і у випадках активної або пасивної протидії наказам, що ґрунтуються на чинних законах і правилах. (п. 1 ст. 54)

У другій Частині Правил містяться положення про мету й завдання позбавлення волі засуджених, критерій їх класифікації та індивідуалізацію, про характер праці й відпочинку в місцях утримання, ставлення до психічнохворих і тих ув'язнених, які страждають розумовими недоліками тощо.

Зміни, які відбулися із затвердженням Мінімальних стандартних правил поведінки з в'язнями (Правила Мандели) 1957 р., торкнулися насамперед таких сфер діяльності пенітенціарних установ, як охорона здоров'я засуджених, розслідування випадків смерті засуджених під час відбування покарань, застосування дисциплінарних заходів, зокрема суворе обмеження одиночного тримання, підвищення професійності персоналу та незалежні інспекції.

Міжнародне співробітництво у сфері відбування покарання неповнолітніми особами має певну історію й охоплює досить тривалий період. Результатом такого міждержавного співробітництва у зазначеній сфері стало ухвалення низки міжнародно-правових актів, присвячених виробленню рекомендацій у сфері поводження з неповнолітніми злочинцями та їх покарання, що мають бути відображені в національному законодавстві.

Ідеї об'єднання зусиль держав у вирішенні пенітенціарних проблем реалізовувалися з проведенням із 1872 р. дванадцяти Міжнародних пенітенціарних конгресів під патронажем Міжнародної кримінальної і пенітенціарної комісії. Хоча на Конгресах обговорювались переважно проблеми пенітенціарної політики стосовно повнолітніх засуджених, деякі питання (наприклад, доцільність одиночного тюремного утримання) прямо стосувалися й неповнолітніх.

Після того, як у 1951 р. функції Міжнародної кримінальної і пенітенціарної комісії прийняла Організація Об'єднаних Націй, проблеми застосування покарань, зокрема і до неповнолітніх осіб, розглядаються, головним чином, у рамках Конгресів ООН щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками, що проводяться раз на п'ять років, починаючи з 1955 р.

Питанням поводження з неповнолітніми правопорушниками та їх покаранню приділялася значна увага під час роботи більшості Конгресів ООН. Так, III Конгрес ООН щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками 1965 р. (м. Стокгольм, Швеція) звернув увагу на досить високий рівень злочинності серед неповнолітніх осіб в окремих країнах світу і на тенденції її зростання, а також на те, що проведення у цій сфері урядових програм не перебуває в причинній залежності від зростання рівня злочинності, хоча воно вказує на безрезультативність урядових програм.

На VII Конгресі ООН щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками в 1985 р. (м. Мілан, Італія) обговорювались питання розробки й застосування стандартів ООН у галузі кримінального правосуддя. Результатом цього стало ухвалення Резолюції 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. про **Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх**. Оскільки Правила були вироблені Міжнародною підготовчою нарадою у м. Пекін (Китай), то цей документ іменується Пекінськими правилами.

Подальше вирішення пенітенціарних проблем неповнолітніх осіб було продовжено в рамках VIII Конгресу ООН щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками (м. Гавана, Куба), на якому 14 грудня 1990 р. Резолюцією 45/113 Генеральної Асамблеї ООН було ухвалено Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі. Пенітенціарні стандарти, що містяться у цьому міжнародному документі, з одного боку, деталізують, розвивають і доповнюють опис основних прав і законних інтересів неповнолітніх осіб, позбавлених волі, а, з іншого – затверджують основні обов'язки цих осіб.

Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) 1985 р. складаються з 6 частин («Загальні принципи», «Розслідування і судовий розгляд», «Винесення судового рішення та вибір заходу впливу», «Поводження з правопорушниками поза виправних установ», «Поводження з правопорушниками у виправних установах» «Дослідження, планування, розробка та оцінка політики»), у яких сформульовано 30 правил із коментарями до них.

Мінімальні стандартні правила мають загалом рекомендаційний характер і повинні здійснюватись у контексті економічних, соціальних і культурних умов, що існують у кожній державі. (ст. 1.5) Цей міжнародно-правовий документ визначає принципи поведження із неповнолітніми правопорушниками на всіх стадіях кримінального правосуддя, включаючи застосування й відбування покарань.

«Пекінські правила» вперше конкретизували поняття *«Неповнолітнього правопорушника»*, під яким розуміється «дитина або молода людина, яка в рамках чинної правової системи може бути притягнута до відповідальності за правопорушення в такій формі, яка відрізняється від відповідальності, що застосовується до дорослих». Таким чином, вперше особа неповнолітнього правопорушника визначається в якості спеціального суб'єкта юридичної відповідальності у віковому діапазоні від 7 до 18 років або старше, що пов'язано з різними мінімальними віковими межами залежно від історичних і культурних особливостей розвитку тієї чи іншої держави.

*Фото. Умови утримання неповнолітніх в'язнів
(Сьєрра-Леоне, Африка)*

Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила) 1985 р. орієнтують судові органи на максимальне скорочення обсягів застосування покарання у вигляді позбавлення волі, визначаючи його як надзвичайний захід і, застосування його в мінімально необхідний строк. Так, ст. 17 Правил, що визначає керівні принципи винесення судового рішення й вибору заходів впливу,

вказує, рішення про обмеження особистої волі неповнолітньої особи повинно прийматися тільки після ретельного розгляду питання, й обмеження повинні бути, за можливості, зведені до мінімуму. Відповідно до ст. 19.1 Правил поміщення неповнолітньої особи у будь-яку виправну установу завжди повинне бути надзвичайним заходом, який застосовувався б у мінімально необхідні строки. Таким чином, Пекінські правила індивідуалізують відповідальність неповнолітніх осіб з урахуванням вчиненого діяння, виступають за доцільне використання заходів впливу на неповнолітню особу, захист прав і свобод зазначеної категорії осіб, навіть при вчиненні суспільно-небезпечних діянь, обережне застосування покарань, які передбачають поміщення у виправну установу.

Пекінські правила загалом виходять із того, що численні несприятливі наслідки для особистості, є практично неминучими при будь-якому поміщенні у виправну установу, не можуть бути належним чином компенсовані, що особливо справедливо стосовно неповнолітніх осіб, які знаходяться на стадії розвитку та легко піддаються негативному впливу.

Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) 1985 р., загалом ґрунтуються на тому, що негативні наслідки, пов'язані з ізоляцією від суспільства, позначаються на неповнолітньому більшою мірою, ніж на дорослому, оскільки вони стосуються людини на початкових стадіях її розвитку. На думку розробників Правил, перевага повинна віддаватися «відкритим» установам перед «закритими». Крім того, всі установи повинні бути виправного або освітнього типу, а не тюремного.

Резолюція 8 VI Конгресу ООН щодо запобігання злочинності та поведіння з правопорушниками 1980 р. (м. Каракас, Венесуела) і ст. 18 Пекінських правил 1985 р. спрямовані на гуманізацію видів покарання та містять низку заходів впливу, які успішно застосовуються в різних правових системах, серед яких, зокрема такі, як пробації (система наглядових і соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених осіб, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого) та робота на благо місцевої громади.

Серед міжнародних документів можна виділити стандарти та правила, що стосуються застосування заходів, не пов'язаних з позбавленням волі (альтернативні заходи позбавлення волі). До таких міжнародно-правових актів насамперед потрібно зарахувати Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) 1990 р. та Європейські правила щодо громадських санкцій та заходів 1992 р.

Наприкінці XIX століття в європейській та вітчизняній кримінологічній, кримінально-правовій і пенітенціарній науках досить широко стали обговорюватись питання про доцільність застосування альтернативних видів покарання, не пов'язаних з обмеженням волі. Ця проблема отримала своє висвітлення в програмах низки Конгресів ООН щодо запобігання злочинності та

поводження з правопорушниками. Починаючи з 1955 р., на Конгресах ООН щодо запобігання злочинності та поведження з правопорушниками зверталась увага на важливість застосування покарань, не пов'язаних з ув'язненням, основна перевага яких вбачалась у тому, що вони, маючи широкі можливості ресоціалізації, реадaptaції засуджених, забезпечують збереження їх фізичного й психічного здоров'я, а умови їхнього відбування здебільшого відповідають умовам нормального життя на волі, дозволяючи з більшою ефективністю досягти мети виправлення та спеціальної превенції.

У результаті обговорення на VIII Конгресі ООН щодо запобігання злочинності та поведження з правопорушниками (м. Гавана, Куба) Резолюцією 45/110 Генеральної Асамблеї ООН від 12 грудня 1990 р. було ухвалено **Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила)**. Правила були розроблені Інститутом Азії й Далекого Сходу при ООН у м. Токію (Японія). Звідси їхня скорочена назва – «Токійські правила».

Цей міжнародно-правовий акт містить основні принципи й рекомендації щодо сприяння використанню заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням, а також мінімальні гарантії для осіб, відносно яких застосовуються альтернативні заходи позбавленню волі. Цей документ має рекомендаційний характер і застосовується з урахуванням політичних, економічних, соціальних і культурних умов кожної конкретної держави, а також цілей і задач її системи кримінального правосуддя. Токійські правила рекомендують державам-учасницям регулярно проводити дослідження з проблем застосування заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням, а також з урахуванням їх результатів планувати й здійснювати відповідні програми щодо широкого впровадження альтернативних заходів у практику судових і правоохоронних органів.

У Мінімальних стандартних правилах ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) 1990 р. підкреслюється, що тюремне ув'язнення повинно розглядатися як крайній захід. У документі визначаються заходи, що не пов'язані з тюремним ув'язненням, які можуть застосовуватися на різних стадіях розгляду справи, обов'язково враховуючи при цьому інтереси окремих правопорушників і жертв, а також інтереси суспільства.

Токійські правила спрямовані на застосування заходів, альтернативних тюремному ув'язненню. Такими санкціями можуть бути: 1) усні санкції, зокрема зауваження, догана й попередження; 2) умовне звільнення від відповідальності; 3) обмеження в цивільних правах; 4) економічні санкції, зокрема штрафи; 5) конфіскація майна; 6) повернення майна жертві або компенсація матеріальних збитків; 7) умовне покарання або ж покарання з відстрочкою; 8) умовне звільнення з ув'язнення й встановлення судового нагляду; 9) суспільно-корисні роботи; 10) перебування один день у виправній установі; 11) домашній арешт; 12) будь-яке інше поведження, не пов'язане з тюремним ув'язненням.

Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) 1990 р., рекомендують застосувати до правопорушників заходи, не пов'язані з тюремним ув'язненням, силами

громадськості, уникаючи, якщо можна, формального розгляду справи в суді, що можна розглядати як заклик до позасудової форми правосуддя.

Серед міжнародно-правових актів регіонального характеру, що стосуються вживання заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, необхідно назвати ***Європейські правила щодо громадських санкцій та заходів***. Ці Правила були ухвалені Рекомендацією Rec (1992) 16 Комітету міністрів Ради Європи 19 жовтня 1992 р.

У Рекомендації зазначається, що Комітет міністрів Ради Європи, враховуючи важливість встановлення загальних принципів кримінальної політики серед держав-членів, підкреслюючи значний розвиток застосування громадських санкцій і заходів у державах-членах, враховуючи, що ці санкції та заходи є важливим механізмом протидії злочинності, рекомендує державам-членам керуватися у своєму внутрішньому законодавстві та практиці принципами, що викладені у Європейських правилах щодо громадських санкцій та заходів 1992 р., з метою їх якнайшвидшого втілення.

Ці Правила спрямовані на встановлення ряду стандартів, щоб національні законодавці й практики могли забезпечити ефективне застосування громадських санкцій та заходів.

Європейські правила щодо громадських санкцій та заходів 1992 р. загалом не суперечать Мінімальним стандартним правилам ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) 1990 р., однак на відміну від Токійських правил, Європейські правила містять більш докладні рекомендації щодо методів діяльності виконавчих органів, участі в їхній діяльності громадськості, приватних осіб, щодо кадрів і підбору персоналу служб, які виконують покарання без ізоляції засудженої особи від суспільства. Їх особливістю також є рекомендація застосувати громадські санкції та заходи замість покарання (і не тільки у вигляді тюремного ув'язнення). Це означає, що рекомендовані Європейськими правилами громадські санкції та заходи, є альтернативою будь-яким покаранням.

Головна ідея застосування громадських санкцій та заходів полягає в тому, що вони дозволяють залишити правопорушників у контакті зі всіма чинними механізмами соціального контролю в суспільстві, надаючи можливість особі реінтегруватись до соціального життя, що є більш ефективним, ніж після перебування особи в місцях позбавлення волі. Це підтверджено Рекомендаціями Rec (1999) 22 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам стосовно переповненості в'язниць і зростання кількості ув'язнених 1999 р. і передбачається застосування до правопорушників таких заходів як: 1) умовне звільнення, що застосовується без винесення вироку про покарання; 2) громадські роботи (тобто неоплачувана робота на користь громади); 3) інтенсивний нагляд з боку громадськості; 4) переговори між правопорушником і потерпілим або відшкодування завданої потерпілому шкоди; 5) обмеження свободи пересування (домашній арешт) з використанням електронних методів стеження; 6) застосування заходів медичного характеру,

тобто лікування окремих категорій правопорушників, що перебувають у певній залежності (від алкоголізму, наркотиків).

Таким чином, не всі перераховані громадські заходи збігаються із санкціями, рекомендованими Токійськими правилами 1990 р. Умовою застосування громадських заходів є добровільна згода правопорушника з ними рахуватись, тобто дотримуватись притаманних їм умов чи зобов'язань, що дає привід ставитися до правопорушника з повагою, як до особи, що здатна навчитися нести відповідальність за свої вчинки. Водночас природа, зміст і методи впровадження громадських санкцій і заходів не повинні порушувати особисті права або гідність правопорушників та членів їх сімей та викликати роздратування, а також не повинні порушуватись самоповага, сімейні зв'язки, соціальні контакти й здатність жити в суспільстві. Все це означає, що зміст і спосіб застосування громадських санкцій та заходів повинні здійснюватися відповідно до всіх загальновизнаних на міжнародному рівні прав людини.

Враховуючи те, що згадані міжнародні стандарти не належать до числа міжнародних договорів або загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, їх положення можуть бути реалізовані у внутрішньодержавному праві лише опосередковано, шляхом внесення до національного кримінального, кримінального процесуального і кримінально-виконавчого законодавства.

*Фото. Заходи примусового лікування
(відділення лікування наркозалежності у в'язниці в м. Ладлоу, штат Массачусетс, США)*

Варто звернути увагу на те, що вітчизняне кримінальне та кримінально-виконавче законодавство передбачають можливість застосування покарань, альтернативних позбавленню волі. Але покарання, альтернативні позбавленню волі, і громадські санкції та заходи – це далеко не одне й теж і ототожнювати їх – означає не розуміти відмінність у правовій природі цих інститутів, оскільки покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави, а громадські заходи, як альтернатива покаранням, містять державний примус. Одним з основоположних принципів під час застосування громадських санкцій та заходів є широке залучення громадськості до поведінки з правопорушниками. З цього

приводу, 29 листопада 2000 р. Комітет міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендацію Res (2000) 22 щодо вдосконалення реалізації європейських правил щодо громадських санкцій та заходів 2000 р.

Усвідомлюючи, що з часом будуть виявлені нові можливості для більш ефективного й широкого використання громадських санкцій і заходів та визнаючи, що важливі події та зміна практики у сфері громадських санкцій та заходів і, проблеми, виявлені державами-членами, вимагають додаткових пояснень у тлумаченні декількох положень, що містяться в Європейських правилах щодо громадських санкцій та заходів 1992 р., урядам держав-членів рекомендується керуватися в ухваленні законодавства й практиці щодо тривалості громадських санкцій та заходів переглянутою ст. 5 Рекомендації Res (1992) 16 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про Європейські правила щодо громадських санкцій та заходів 1992 р., а саме: «жодна громадська санкція або захід не повинна мати невизначений строк. У винятках громадська санкція або захід з невизначеним строком може бути накладена на правопорушників, які з причини серйозного попереднього або поточного правопорушення в поєднанні з конкретними особистими обставинами відкрито представляють серйозну загрозу для життя, здоров'я або безпеки громади. Законодавче забезпечення повинно передбачати регулярний перегляд застосування санкції чи заходу з невизначеним строком з боку органів, незалежних від виконавчої влади, та уповноважених на це відповідно до закону. Тривалість громадських санкцій та заходів встановлюється органами, уповноваженими ухвалювати рішення в межах і на умовах, зазначених у законі».

У Європейських правилах щодо громадських санкцій та заходів 1992 р. містяться рекомендовані керівні принципи для досягнення широкого й ефективного використання громадських санкцій та заходів. Так, рекомендовано передбачати достатню кількість різних відповідних громадських санкцій та заходів: 1) альтернативи досудового утримання під вартою, як-от вимога до підозрюваного правопорушника проживати за вказаною адресою, бути під наглядом та отримувати допомогу від відомства, зазначеного судовим органом; 2) випробувальний термін як окреме покарання, призначене без винесення вироку у вигляді позбавлення волі; 3) зупинення виконання вироку до позбавлення волі на заміну його умовним; 4) громадські роботи (неоплачувані роботи на користь громади); 5) компенсація постраждалому (відшкодування), посередництво між постраждалим і правопорушником; 6) рішення про примусове лікування для правопорушників, залежних від наркотиків чи алкоголю і, які страждають від психічного розладу, що пов'язаний зі злочинною поведінкою; 7) інтенсивний нагляд за відповідними категоріями правопорушників; 8) обмеження свободи пересування за допомогою, наприклад, комендантської години або електронного контролю, введеного з дотримання Правил 23 і 55 Європейських правил; 9) умовно-дострокове звільнення з в'язниці з подальшим наглядом після звільнення.

Розкриваючи це питання, особливу увагу необхідно приділити ***Правилам ООН щодо поводження з жінками-в'язнями та заходів, не пов'язаних з***

позбавленням волі, по відношенню жінок-злочинниць, які були ухвалені Резолюцією 65/229 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 2010 р. (відомі як Бангкокські правила, на знак визнання провідної ролі в їх просуванні та ухваленні Уряду Таїланду під керівництвом її Королівської Високості принцеси Баджракитиябха).

Затвердженню цих Правил передувала довга систематична робота міжнародних організацій та структурних підрозділів ООН, яка була спрямована на розроблення принципів і правил, які б стосувались особливостей жінок, які вчинили правопорушення. Так, у 1980 р. VI Конгрес ООН щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками (м. Каракас, Венесуела) чітко визначив, що «жінкам через їх незначну кількість, доволі часто не приділяється така ж увага та повага до їх потреб, як до правопорушників чоловічої статі». Було зазначено, «... що це розкривається в обмеженому доступі жінок до необхідних програм й послуг, у їх розміщенні в установах, які знаходяться на значній відстані від їх родин і місцевих товариств. І це за умови, що саме на жінках зазвичай лежить основна відповідальність за піклування про дітей». Жінки й чоловіки мають різні потреби, які необхідно задовольняти під час ув'язнення або застосування заходів, не пов'язаних з позбавленням волі. Очевидним є те, що жінки й чоловіки психологічно різні, і також мають особливі медико-санітарні та гігієнічні потреби, не включаючи передпологовий та післяпологовий медичний догляд. До надходження до в'язниці, вони могли бути жертвами сексуального домагання, а, перебуваючи у в'язниці, є найбільш вразливими до ушкоджень, психологічного або фізичного насильства.

Бангкокські правила є першою комплексною міжнародною ініціативою привернути увагу та запропонувати напрями забезпечення потреб жінок і дівчат у системі кримінального судочинства. Вони не підміняють, а скоріше детально доповнюють і конкретизують Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (Правила Мандели) 1957 р. і стосуються не лише жінок, позбавлених волі, а також жінок, які проходять у кримінальних або цивільних справах, ще не засуджених. Вони також застосовуються до жінок, засуджених до «заходів безпеки», не пов'язаних з позбавленням волі (таких, як регулярні відмічання або носіння електронної бирки) або до «виправних заходів, призначених суддею» (таких, як медична допомога або психіатричне лікування). Бангкокські правила також розглядають застосування до жінок-злочинниць заходів, не пов'язаних з позбавленням волі.

Зміст цих Правил складається з 70 правил, які розглядають певні групи питань, що стосуються становища жінок у системі кримінального правосуддя.

Розділ I Бангкокських правил, стосується загального управління установами виконання покарань, застосовується до всіх категорій жінок, позбавлених волі, незалежно від того, чи є вони засудженими, або ж відносно них обрано запобіжний захід у вигляді взяття під варту.

У Розділі II викладаються правила, що застосовують тільки до особливих категорій, про які говориться окремо в кожному підрозділі.

У Розділі III містяться правила щодо застосування покарань і заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, до жінок і неповнолітніх правопорушників жіночої статі, у тому числі під час арешту та на етапах попереднього судового розгляду справи, винесення вироку й після винесення вироку в процесі кримінального судочинства.

У Розділі IV закріплено правила, що стосуються досліджень, планування, оцінки, інформування громадськості й обміну інформацією, і вони застосовуються до всіх категорій жінок-злочинниць, які охоплюються цими Правилами. У Підрозділі А та В викладено додаткові правила поведінки з неповнолітніми ув'язненими правопорушниками жіночої статі (правила 36-39, 65). Так, правило 36 передбачає, що адміністрація виправних установ повинна вживати заходів для задоволення потреб неповнолітніх ув'язнених жіночої статі в захисті.

Правило 37 встановлює, що неповнолітні ув'язнені жіночої статі повинні мати рівний доступ до освіти й професійно-технічного навчання, яке надається ув'язненим-неповнолітнім чоловічої статі.

Правило 38 визначає, що неповнолітні ув'язнені жіночої статі повинні мати доступ до програм і послуг, які враховують їхній вік і стать, наприклад, консультування з питань сексуальної наруги або насильства. Вони повинні проходити навчання з питань охорони здоров'я жінок і повинні мати регулярний доступ до гінекологічних послуг нарівні з дорослими ув'язненими жіночої статі.

Правило 39 встановлює, що вагітні неповнолітні ув'язнені жіночої статі отримують таку ж підтримку й медичну допомогу, як і дорослі ув'язнені жіночої статі. За їхнім здоров'ям стежить медичний фахівець з урахуванням того факту, що внаслідок свого віку під час вагітності вони можуть зазнати більший ризик ускладнень.

Правило 65 наголошує на тому, що потрібно в максимально уникати поміщення дітей, що перебувають у конфлікті із законом, у виправні установи. У разі прийняття рішень враховується уразливість неповнолітніх правопорушників жіночої статі, обумовлена гендерними факторами.

Правилам ООН щодо поведінки з жінками-в'язнями та заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, по відношенню жінок-злочинниць (Бангкокські правила) 2010 р. є першим міжнародним документом, який конкретно розглядає питання дітей жінок-ув'язнених. Вони пропонують базові рекомендації щодо впровадження з дітьми, які перебувають зі своїми матерями у в'язницях, щодо дітей, які відвідують своїх матерів у пенітенціарних установах, і міркувань, які повинні бути взяті до уваги під час прийняття рішень щодо розлучення матерів зі своїми дітьми.

У державах існують різні вимоги щодо віку, до якого діти можуть залишатися зі своїми матерями в пенітенціарних установах, а також передбачають різні умови перебування там. Бангкокські правила встановлюють такий фундаментальний принцип, що «рішення дозволити дітям залишатися зі своїми матерями в пенітенціарних установах повинні ґрунтуватися на інтересах

дітей. З дітьми, які перебувають зі своїми матерями в пенітенціарних установах, не повинні поводитися як з ув'язненими».

Правило 51.2 продовжує роз'яснювати відповідальність держав за створення умов, які дозволяють ухвалювати рішення в інтересах дітей: «умови, надані для виховання таких дітей, повинні бути максимально наближені до тих, у яких дитина перебувала за межами пенітенціарної установи».

Важливо, щоб жінки-в'язні, які утримають дітей з собою в пенітенціарній установі, «були забезпечені максимально допустимими можливостями щодо проведення часу зі своїми дітьми» (правило 50).

Бангкокські правила встановлюють, що дітей потрібно брати до уваги на всіх етапах контакту матері, а рішення щодо того, коли дитина може бути розлучена з матір'ю, повинні ґрунтуватися на індивідуальних оцінках. Деякі з цих правил повинні так само застосовуватися й до чоловіків-ув'язнених і злочинців, які є батьками.

*Фото. Утримання дітей із жінками-в'язнями
(в'язниця для жінок, штат Чіуауа, Мексика)*

Попри те, що з юридичної точки зору Правила ООН щодо поводження з жінками-в'язнями та заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, по відношенню жінок-злочинниць (Бангкокські правила) 2010 р. не зобов'язують державу вживати певних заходів щодо приведення національного законодавства у відповідність з цими Правилами, але як документ ООН, що має рекомендаційний характер і намагається допомогти державам-учасницям змінити ситуацію на краще, може бути визнаний невід'ємною частиною нормативно-правових актів пенітенціарної служби, що надасть можливість серйозно говорити про гуманізацію здійснення покарання, про наданий шанс розпочати на волі нове життя.

У рамках цього питання необхідно приділити увагу **Європейським пенітенціарним правилам 2006 р.** Зазначений документ розроблявся й був ухвалений під егідою Ради Європи, яка, виконуючи покладені на неї завдання, займається й питаннями захисту прав правопорушників. Ще в 1973 р. Комітет

міністрів Ради Європи ухвалив резолюцію, що складалась з тексту європейського варіанту Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями (Правила Мандели) 1957 р. У резолюції було рекомендовано урядам держав-членів Ради Європи керуватись у законодавстві й практиці викладеними у Правилах принципами й кожні п'ять років надавати Генеральному Секретарю Ради Європи звіт з реалізації та розвитку цих принципів.

У 1981 р. Парламентська Асамблея Ради Європи погодилась з пропозиціями про підготовку нового варіанту Європейських пенітенціарних правил. Нові Правила були покликані максимально відповідати поточним і можливим у майбутньому стандартам європейських пенітенціарних систем. Таким чином, Європейські пенітенціарні правила є переглянутим і доповненим варіантом прийнятих ООН Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями (Правила Мандели) 1957 р.

Новий варіант пенітенціарних правил був ухвалений Рекомендацією Rec (2006) 2 Комітету міністрів Ради Європи від 11 січня 2006 р. Європейські пенітенціарні правила містять 108 статей, які викладені в 9-ти частинах («Основні принципи», «Умови тюремного ув'язнення», «Охорона здоров'я», «Внутрішній розпорядок», «Адміністрація і персонал», «Інспекція та моніторинг», «Ув'язнені, справи яких ще не розглянуті в суді», «Мета режиму для засуджених ув'язнених», «Оновлення правил»).

Європейські пенітенціарні правила 2006 р. мають рекомендаційний характер, однак вони мають великий авторитет у структурах Ради Європи та можуть бути використані Європейським судом з прав людини або Європейським комітетом з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню для аргументації своїх критичних зауважень до пенітенціарної служби. Таким чином, ці Правила отримали опосередковану обов'язковість.

Особливістю Європейських пенітенціарних правил 2006 р. є пріоритетне виділення в них основних принципів, що є базовими гуманістичними цінностями всієї філософії поводження з ув'язненими:

1) з усіма особами, позбавленими волі, необхідно дотримувати їхніх прав людини;

2) особи, позбавлені волі, зберігають всі права, яких вони не були законно позбавлені за рішенням суду, відповідно до якого вони засуджені до позбавлення волі чи взяття під варту;

3) обмеження, накладені на осіб, позбавлених волі, повинні бути мінімально необхідними та відповідати тій обґрунтованій меті, з якої вони накладалися;

4) утримання ув'язнених в умовах, які порушують їхні права людини, не може бути виправдано нестачею ресурсів;

5) тримання в місцях позбавлення волі повинно бути, наскільки це можливо, наближене до позитивних аспектів життя в суспільстві;

6) тримання під вартою повинно здійснюватися таким чином, щоб сприяти поверненню до суспільства осіб, позбавлених волі;

7) варто заохочувати співробітництво із зовнішніми соціальними службами та, наскільки можливо, залучати громадянське суспільство до участі в питаннях щодо життя ув'язнених;

8) персонал пенітенціарних установ виконує важливу суспільну функцію і, тому порядок їх відбору, професійної підготовки та умови роботи повинні забезпечувати можливість підтримувати високі стандарти поведінки з засудженими;

9) всі пенітенціарні установи повинні регулярно інспектуватися державними органами та піддаватися незалежному моніторингу.

Фото. Умови утримання у в'язницях Нідерландів

Характерною рисою Європейських пенітенціарних правил 2006 р. є їх безпосередньо «управлінська» спрямованість. Всі важливі питання з виконання позбавлення волі розглядаються в Правилах крізь призму ефективного управління установами позбавлення волі. Правила звернені насамперед до адміністрації пенітенціарних установ. Вони роблять акцент на відповідальності цих установ, а не на безпосередній захист прав окремих ув'язнених. Водночас підкреслюється той факт, що, досягнувши ефективного управління пенітенціарними установами, захист прав і законних інтересів ув'язнених не повинен слабшати.

На відміну від Мінімальних стандартних правил поведінки з в'язнями (Правила Мандели) 1957 р. в Європейських пенітенціарних правилах 2006 р. процедура прийняття засуджених не є суто технічною операцією, вона повинна відповідати основним принципам Правил і допомагати засудженим вирішувати свої невідкладні особисті проблеми. Відразу ж після прийняття повинно бути визначено загальний підхід до організації внутрішнього розпорядку як одного з основних елементів режиму. Згідно зі ст. 49 Правил «внутрішній розпорядок повинен бути організований в пенітенціарних установах з урахуванням вимог

режиму, безпеки та дисципліни з одночасним наданням ув'язненим умов тримання, які забезпечують людську гідність та повне виконання програми заходів»; відповідно до ст. 25 Правил «передбачати збалансовану програму заходів; надавати ув'язненим можливість проводити в день стільки часу за межами своїх камер, скільки необхідно для нормальної людської та соціальної взаємодії; дозволяти забезпечувати потреби добробуту ув'язнених; особливу увагу приділяти потребам ув'язнених, які стали жертвами фізичного, психологічного або сексуального насильства».

Уперше Європейські пенітенціарні правила 2006 р. порушують питання про безпеку ув'язнених і вказують, що «заходи безпеки, які вживаються щодо окремих ув'язнених, повинні бути мінімально необхідними для забезпечення їхнього надійного тримання».

У пенітенціарних установах повинні дотримуватися національного законодавства держави щодо охорони життя, здоров'я та безпеки. Спеціальні заходи суворого режиму або безпеки повинні вживатися тільки у виняткових обставинах. Також повинні існувати прозорі процедури, яких необхідно дотримуватись під час застосування таких заходів щодо будь-якого ув'язненого.

*Фото. Платні камери з покращеними умовами
в Лук'янівському слідчому ізоляторі м. Києва*

Будь-який ув'язнений, стосовно якого вживають такі заходи, має право подати скаргу відповідно до правил, установлених у ст. 70 Європейських пенітенціарних правил 2006 р. «ув'язнені індивідуально або групою, повинні мати широкі можливості для подання прохань або скарг начальнику пенітенціарної установи або до будь-якої іншої компетентної інстанції; якщо медіація вбачається доречною, то її необхідно використовувати в першу чергу; якщо в задоволенні прохання відмовлено або скарга відхилена, то причини цього повинні доводитися до відома ув'язненого, а ув'язнений має право оскаржити це рішення в незалежній інстанції; ув'язнені не повинні каратися за висловлення прохання або скарги; компетентна інстанція повинна брати до уваги будь-які письмові скарги від родичів ув'язненого, якщо в них є підстави припускати, що права ув'язнених були порушені».

Будь-яке стягнення, накладене за дисциплінарну провину, повинно відповідати національному законодавству. Суворість будь-якого стягнення повинно бути пропорційним порушенню. Колективні стягнення й тілесні покарання, а також покарання поміщенням до карцеру без вікон та всі інші види негуманного або принизливого покарання необхідно заборонити. Покарання не повинно передбачати повну заборону контактів з родиною.

У жодному разі не можна застосовувати для покарання засоби обмеження свободи руху. Ув'язнений, визнаний винним у дисциплінарному правопорушенні, повинен мати можливість оскаржити це у компетентному та незалежному вищому органі.

Європейські пенітенціарні правила 2006 р. визначають заходи стримування, які можуть використовуватися стосовно ув'язнених. Застосування ланцюгів і кайданів необхідно заборонити. Наручники, гамівні сорочки та інші засоби обмеження руху не застосовуються, за винятком суворо прописаних. Працівникам пенітенціарних установ не слід носити вогнепальну зброю в межах пенітенціарної установи, за винятком надзвичайних оперативних обставин. Відкрите носіння зброї персоналом, який працює в безпосередньому контакті з ув'язненими в межах пенітенціарної установи, потрібно заборонити, за винятком випадків, коли це необхідно для забезпечення режиму та безпеки під час конкретного інциденту. Вогнепальну зброю не потрібно видавати працівникам пенітенціарних установ, які не пройшли підготовку з її застосування.

Цікавим і важливим положенням, передбаченим у ст. 108 Європейських пенітенціарних правил 2006 р. є те, що Правила регулярно оновлюються.

Отже, потрібно зазначити, що імплементація міжнародних стандартів поведінки з правопорушниками передбачає державно-владну діяльність компетентних органів щодо втілення в національне законодавство за допомогою сукупності правових засобів положень, що містяться в згаданих вище міжнародно-правових актах стосовно цієї категорії осіб. Забезпечуватися така імплементація повинна насамперед конкретними юридичними механізмами, що сформувались у правовій системі держави. Складовими такого механізму можуть бути: відповідні правові норми (як норми міжнародного, так і норми національного законодавства), національні інститути (наприклад, державні управління пенітенціарних установ, омбудсмен), національні правові засоби (наприклад, адаптація законодавства до міжнародних зобов'язань держави), форми здійснення імплементації (ухвалення внутрішніх правових актів або санкціонування міжнародних правових норм) тощо.

4. Міжнародно-правові стандарти поведінки з жертвами злочинів

Міжнародний захист прав жертв злочинів є невід'ємною частиною процесу захисту прав і основних свобод людини. Особа, що є потерпілою від злочинних посягань на життя, здоров'я, честь та гідність, потребує правового захисту, а також моральної та матеріальної допомоги. Сьогодні проблема захисту прав та свобод жертв злочинів є досить актуальною, адже з кожним роком кількість осіб

потерпілих від злочинів постійно збільшується і, тому все більше людей потребує допомоги.

З огляду на важливість і складність проблеми захисту прав жертв злочинів, світова спільнота не обмежується загальним захистом, що гарантується жертвам злочинів Статутом ООН 1945 р., Загальною декларацією прав людини 1948 р., Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 1966 р. та Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. На підставі цих міжнародних документів були розроблені й ухвалені міжнародно-правові акти, що безпосередньо стосуються регулювання правового статусу жертв злочинів.

Традиційно в практиці призначення та виконання кримінальних покарань у центрі уваги перебував правопорушник, а основними проблемами філософії покарання й практики його виконання були питання його відповідності вчиненому злочину та захисту прав злочинців.

Конгреси ООН щодо запобігання злочинності та поведження з правопорушниками змінили акцент з пріоритетного захисту інтересів правопорушників на захист жертв злочинів, що дало змогу подолати традиційний підхід до проблеми захисту прав людини, у якому в центрі уваги незмінно виявлялися права й інтереси осіб, винних у вчиненні злочинів, а не права й інтереси жертв. У результаті проблема захисту жертв злочинів стала однією з пріоритетних у сфері кримінального судочинства, вийшла на міжнародний рівень і змістовно збагатилася.

Результатом роботи VII Конгресу ООН щодо запобігання злочинності та поведження з правопорушниками (м. Мілан, Італія) стала розроблена й схвалена Резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. ***Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою.*** Цей документ, у якому вперше на міжнародному рівні було визначено правовий статус жертв злочинів, став потужним імпульсом розвитку системи захисту жертв злочинів на міжнародному й національному рівнях.

Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою 1985 р. є міжнародно-правовим документом, що складається з 21 статті, представлених у двох частинах (Частина А «Жертви злочинів» і Частина В «Жертви зловживання владою»).

Декларація містить універсальні принципи підтримки й захисту жертв злочинів і зловживання владою. Серед основних напрямів сприяння жертвам злочинів передбачається впровадження міжнародних стандартів доступу потерпілих до системи правосуддя та державної підтримки, кримінально-правову реституцію, компенсацію потерпілим з державних фондів, надання необхідної матеріальної, медичної, психологічної та соціальної допомоги потерпілим з боку урядових, добровільних, громадських та місцевих ресурсів тощо.

Відповідно до п. 1 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою 1985 р. під терміном «*жертви*» розуміються

особи, яким індивідуально чи колективно було завдано шкоди, зокрема тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні збитки або суттєве обмеження їхніх основних прав у результаті дії чи бездіяльності, що порушують чинні національні кримінальні закони держав-членів, зокрема закони, що забороняють зловживання владою. Декларація наповнена етичним змістом, адже відповідно до п. 4 до жертв потрібно ставитися зі співчуттям та поважати їхню гідність.

Декларація є фундаментальним міжнародним документом, який закріплює принципи поводження з жертвами злочинів, адже в ній акцентується увага на сприянні тому, щоб судові та адміністративні процедури більшою мірою відповідали потребам жертв шляхом:

а) надання жертвам інформації про їхню роль і про обсяг, терміни проведення та хід судового розгляду та про результати розгляду їхніх справ, зокрема у випадках тяжких злочинів, а також у випадках, коли вони попросять про таку інформацію;

б) забезпечення можливості викладу та розгляду думок і побажань жертв на відповідних етапах судового розгляду в тих випадках, коли зачіпаються їхні особисті інтереси, без шкоди для звинувачених та згідно з відповідною національною системою правосуддя;

в) надання належної допомоги жертвам протягом усього судового розгляду;

г) вжиття заходів для зведення до мінімуму незручностей для жертв, охорони їх особистого життя в тих випадках, коли це необхідно, та забезпечення їх безпеки, а також безпеки їхніх сімей та свідків з їхнього боку й захисту їх від залякування та помсти;

д) уникнення невинуватених затримок під час розгляду справ і виконання постанов і рішень про надання компенсації жертвам. (п. 6)

В особливу групу жертв злочинів виділяють жінок. У матеріалах IX Конгресу ООН щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками 1995 р. (м. Каїр, Єгипет) з цього приводу зазначалось, що Конгрес наполегливо закликав держави ухвалити закони, що забороняють акти насильства, жертвами яких можуть стати жінки, і передбачити санкції за зґвалтування, сексуальні наруги й всі види практики, що завдають шкоди здоров'ю жінки.

Серйозну роботу в справі захисту прав жертв злочинів було здійснено в рамках регіональної міжнародної міжурядової організації Ради Європи, результатом якої було ухвалення 24 листопада 1983 р. **Європейської конвенції щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів**. Цей міжнародний документ ще до схвалення Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою 1985 р. закріпив право жертв насильницьких злочинів на відшкодування заподіяної їм шкоди.

Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів 1983 р. складається з 20 статей, що розміщені в трьох

актах («Основні принципи», «Міжнародне співробітництво» і «Заключні положення»).

Конвенція передбачає, що коли відшкодування збитків не може бути забезпечено з інших джерел, держава повинна це взяти на себе для таких категорій: для тих, кому в результаті умисних насильницьких злочинів було завдано серйозної шкоди фізичному стану або здоров'ю; для тих, хто перебуває на утриманні загиблих унаслідок скоєння такого злочину. (ст. 2)

Компенсація збитків, що здійснюється тією державою, на території якої було скоєно злочин виплачується: громадянам держав-учасниць цієї Конвенції; громадянам усіх держав-членів Ради Європи, які постійно проживають на території держави, у якій було скоєно злочин. (ст. 3)

Компенсація повинна відшкодовувати залежно від випадку принаймні такі частини збитків: втрату заробітку, витрати на ліки й госпіталізацію, витрати на похорон і в випадках, що стосуються утриманців. (ст. 4)

За умови застосування двосторонніх або багатосторонніх угод про взаємодопомогу між державами компетентні органи держав-учасниць повинні спільно домовитися за запитом про можливу повну співпрацю в галузі, що охоплюється цією Конвенцією. З цією метою кожна держава-учасниця призначає центральний орган, якому доручається приймати запити про сприяння, давати їм хід та інформувати про це Генерального секретаря Ради Європи. (ст. 12)

Європейський комітет з кримінально-правових питань Ради Європи інформується про застосування цієї Конвенції. З цією метою кожна держава-учасниця надсилає Генеральному секретареві Ради Європи всю корисну інформацію, щодо питань, які охоплюються цією Конвенцією. (ст. 13)

8 квітня 2005 р. Україна підписала Європейську конвенцію щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів 1983 р. Подальша ратифікація Конвенції стане важливим кроком нашої держави, спрямованим на захист прав та інтересів громадян, які потерпіли від злочинів.

Окрім Європейської конвенції щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів 1983 р. у рамках європейських міжнародних інституцій були ухвалені й інші міжнародно-правові акти, що пов'язані із захистом жертв злочинів. Серед них потрібно зазначити такі як: Рекомендація R (1985) 11 Комітету міністрів державам-членам щодо положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу 1985 р., Рекомендація R (1997) 13 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо залякування свідків і прав сторони захисту 1997 р., Директива Ради ЄС щодо відшкодування постраждалим від злочинів 2004 р.; Директива 2012/29/ Європейського парламенту та Ради ЄС про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів 2012 р. тощо.

Після опублікування 22 лютого 1990 р. урядом Великобританії «Хартії жертв злочинів» було запровадження в цей день кожного року відзначати Міжнародний день підтримки жертв злочинів та зловживання владою.

На сьогодні, у світі діє близько двохсот програм допомоги потерпілим від протиправних діянь, починаючи від програм допомоги потерпілим від сексуального насильства й закінчуючи муніципальними службами прибирання місць скоєння злочинів і слюсарів, які безплатно вставляють замки й ремонтують вхідні двері після квартирної крадіжки.

Метою таких програм є допомога жертвам злочинів впоратися зі стресом, вийти з кризи, надати матеріальну й моральну підтримку. Такі програми спрямовані на захист постраждалих від кримінальних дій, на їх соціальну реабілітацію та компенсацію матеріальних і моральних збитків. Світова спільнота намагається зробити все для того, аби жертви злочинів відчували себе захищеними й знайшли сили повернутись до буденного життя.

Аналізуючи зазначені міжнародно-правові документи, стає зрозумілим, що статусу потерпілого на міжнародному рівні почали приділяти значну увагу, створено певні умови для захисту їх прав та інтересів, розроблено механізми компенсації шкоди, заподіяної внаслідок вчинення злочину тощо.

Питання для самоконтролю:

- 1. Дайте визначення терміну «міжнародно-правові стандарти правоохоронної діяльності».*
- 2. Назвіть основні міжнародно-правові акти, що містять міжнародні стандарти правоохоронної діяльності.*
- 3. Розкрийте зміст Декларації про поліцію 1979 р.*
- 4. Проаналізуйте положення Європейського кодексу поліцейської етики 2001 р.*
- 5. Схарактеризуйте положення Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 1979 р.*
- 6. Роз'ясніть вимоги, що містяться в Основних принципах застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку 1990 р.*
- 7. Сформулюйте визначення терміну «міжнародно-правові стандарти поводження із засудженими».*
- 8. Розкрийте зміст Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями (Правила Мандели) 1957 р.*
- 9. Поясніть вимоги, що містяться в Мінімальних стандартних правилах ООН, які стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх 1985 р.*
- 10. Проаналізуйте положення Мінімальних стандартних правил ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) 1990 р.*
- 11. Розкрийте зміст Європейських правил щодо громадських санкцій та заходів 1992 р.*
- 12. Роз'ясніть вимоги, що містяться в Правилах ООН щодо поводження з жінками-в'язнями та заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, по відношенню жінок-злочинниць (Бангкокські правила) 2010 р.*

13. *Визначте роль і місце Європейських пенітенціарних правил 2006 р. у системі міжнародно-правових стандартів поводження з правопорушниками.*
14. *Назвіть міжнародно-правові акти, що містять міжнародно-правові стандарти поводження з жертвами злочинів.*
15. *Розкрийте зміст Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою 1985 р.*
16. *Проаналізуйте положення Європейської конвенції щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів 1983 р.*

РОЗДІЛ XVI: МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ВІД КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ ЖОРСТОКИХ, НЕЛЮДСЬКИХ АБО ТАКИХ, ЩО ПРИНИЖУЮТЬ ГІДНІСТЬ, ВИДІВ ПОВОДЖЕННЯ І ПОКАРАННЯ

Катування заборонені, але у двох третинах країн світу вони, як і раніше, застосовуються таємно. Занадто багато урядів, як і раніше, дозволяють своїм посадовцям безкарно здійснювати незаконні тюремні ув'язнення, вбивства або «зникнення»

Пітер Бененсон

(англійський юрист, засновник міжнародної неурядової організації «Amnesty International»)

1. Поняття й основні ознаки катування

Повага до честі й гідності людини є основним її правом та охороняється найпотужнішими засобами міжнародного й національного рівнів. Порушення цього права є неприпустимим за будь-яких обставин. Одним із діянь, що грубо порушує право на повагу честі й гідності людини є катування, неприпустимість якого визначена в багатьох міжнародно-правових актах, починаючи ще з середини XX століття. Так, Загальна декларація прав людини 1948 р. у ст. 5 зазначає, що ніхто не повинен піддаватися катуванням чи жорстоким, нелюдським або принижуючим його гідність поведженню і покаранню. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. у ст. 7 доповнює цю декларативну тезу неприпустимістю без вільної згоди особи проведення медичних чи наукових дослідів. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 1984 р. у п. 1 ст. 1 дає розгорнуте визначення поняттю «**катування**» та визначає його як «будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди». Далі зазначається, що цей термін не охоплює біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. у ст. 3 «Заборона катувань» наголошує, що «нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню і покаранню». Заборона катувань є абсолютною, тобто навіть в умовах воєнного стану не повинна бути порушена. Ця заборона є одним з елементів сучасного міжнародного права і, як така має обов'язковий характер для всіх членів світової спільноти, незалежно від того, чи ратифікувала ця держава міжнародні договори,

що прямо забороняють застосування катувань. Систематична або повсюдна практика застосування катувань є злочином проти людяності.

Важливо звернути увагу на те, що Європейський суд з прав людини у своїй практиці розрізняє поняття «катування» та «нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження». Це було введено для того, щоб «позначити особливий рівень жорстокості навмисного нелюдського поводження, що призводить до тяжких і жорстоких страждань» (справа *«Ireland v. The United Kingdom»* 1978 р.).

Для того, аби жорстоке поводження являло порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., воно повинно досягнути **мінімального рівня жорстокості**. У рішенні згаданої справи *«Ireland v. The United Kingdom»* 1978 р. Суд зазначив, що «оцінка мінімального рівня жорстокості має відносний характер; вона залежить від усіх обставин справи, зокрема таких, як тривалість цього поводження, його фізичні й психічні наслідки, а в деяких випадках – стать, вік, стан здоров'я потерпілого та інші обставини».

Європейський суд з прав людини виробив певні принципи оцінювання рівня жорстокості, які він застосовує в кожній конкретній справі. Так, в одному зі своїх рішень Суд виокремив три види поводження, заборонені ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.: а) поводження чи покарання, що принижує гідність; б) нелюдське поводження чи покарання; в) катування.

Відтак саме принцип мінімального рівня жорстокості визначає нижню межу страждань, зазнавши яких, людина вважається такою, яка піддавалася поводженню, забороненому ст. 3 згаданої Конвенції. Верхньою межею страждань, яких зазнає людина внаслідок порушення цієї статті Конвенції, є такий вид жорстокого поводження, як катування.

У рішенні справи *«Ireland v. The United Kingdom»* 1978 р. Суд визначив, а у рішенні справи *«Kudla v. Poland»* 2000 р. підтвердив, що **поводженням чи покаранням, що принижують людську гідність**, є дії, що «спричиняють у потерпілого почуття страху, болісні страждання й почуття неповноцінності, спроможні принизити його гідність і навіть зламати його фізичний і моральний опір».

У цій же справі *«Kudla v. Poland»* 2000 р. Суд провів розмежування «нелюдського» і такого, «що принижує гідність», поводження, вказавши, що **нелюдське поводження** має місце, «якщо, крім іншого, воно було навмисним, застосовувалося впродовж декількох годин поспіль і призводило або до справжніх тілесних ушкоджень, або до гострих фізичних чи душевних страждань».

Аналізуючи визначення катування та його видів, можемо виокремити низку його важливих ознак:

- заподіяння людині фізичних чи моральних страждань, тілесних ушкоджень упродовж певного часу;
- застосування або погроза застосування речовин, що впливають на мозок, або інших процедур, спрямованих на порушення відчуттів і стану особи; погроза близькою смертю тощо.

Дії, що принижують гідність жертви, можуть бути скоєні не тільки щодо неї, але й до третіх осіб. Взагалі катування застосовується з метою пригнічення людської особистості й зневаги властивого людині почуття власної гідності.

Оцінка акту як жорстокого, нелюдського й такого, що принижує гідність, поводження залежить від сукупності таких обставин, як: тривалість та інтенсивність відповідного поводження, його наслідки для здоров'я людини; стать; вік; попередній стан здоров'я та інші індивідуальні особливості потерпілого. Як приклад, може слугувати справа «*Khokhlich v. Ukrain*» 2003 р., у якій Європейський суд з прав людини встановив, що в одиночній камері, де кілька місяців перебував заявник, яскрава лампа була увімкнена 24 години на добу, але, оскільки постійне світло не турбувало заявника, це не було розцінене як катування чи інше жорстоке поводження.

2. Міжнародний (універсальний) механізм запобігання та протидії катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання

Організація Об'єднаних Націй завжди засуджувала катування як одну з найбільш нелюдських видів поводження, що вчиняються одними людьми стосовно інших. Сучасне міжнародне право прирівнює катування до серйозних злочинів. У всіх відповідних міжнародно-правових актах катування суворо забороняється й не може бути виправданим ні за яких обставин.

Катування та його види для сучасного суспільства є вкрай неприпустимим і небезпечним явищем. Саме тому ціла низка міжнародних документів містить загальну занепокоєність і згоду держав-учасниць на заборону та вжиття всіляких методів щодо недопущення катування. По-перше, це раніше згадані Загальна декларація прав людини 1948 р. (ст. 5); Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 7), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ст. 3), а також Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1975 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р., Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р., Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. (п. 1 (f) ст. 7), Звід принципів захисту всіх осіб, що підлягають затриманню або ув'язненню в будь-якій формі 1988 р. (принцип 6) тощо.

Одним із перших спеціальних міжнародно-правових актів про заборону катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання була *Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання*, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1975 р.

Декларація так само виходила з того, що катування суперечать основним принципам сучасного міжнародного права, спрямованим на захист гідності

людини та її невід'ємних прав, і основним міжнародно-правовим документам, зокрема ст. 55 Статуту ООН (про сприяння загальній повазі і дотриманню прав людини й основних свобод), ст. 5 Загальної декларації прав людини 1948 р. і ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., які забороняють катування або нелюдські й такі, що принижують гідність, види поводження і покарання стосовно будь-якої особи.

Фото. Музейна реконструкція застосування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання у військових в'язницях В'єтнаму

Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1975 р. містить 12 статей, відповідно до яких:

- «катування» визначається як «будь-яка дія, через яку людині навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне або розумове, з боку офіційної особи або з її підмови з метою отримання від неї або третьої особи інформації або визнань, покарання за дії, які вона здійснила або у здійсненні яких підозрюється, або залякування її та інших осіб»; (ст. 1)
- держави повинні не допускати катувань, навіть за умов війни, загрози війни, внутрішньої політичної нестабільності; (ст.ст. 2-4)
- вже під час підготовки персоналу правоохоронних органів, що несуть відповідальність за осіб, позбавлених волі, має враховуватись вимога про заборону катувань; цю заборону, у разі потреби, необхідно вносити до таких загальних правил або статутів, які стосуються обов'язків і функцій кожного, хто має справу з триманням під вартою ув'язнених осіб; (ст. 5)
- кожна держава повинна систематично розглядати методи й практику здійснення допиту та умови тримання під вартою; (ст. 6)
- кожна держава повинна забезпечувати таке становище, коли застосування катувань розглядалося б згідно з її кримінальним законодавством як злочин; (ст. 7)
- будь-яка особа, що зазнала катувань з боку офіційних осіб, має право на подання скарги на дії цих осіб до компетентних органів своєї держави; (ст. 8)

– кожного разу, коли є підстави вважати, що мали місце катування, як їх визначено в ст. 1, компетентні органи відповідної держави повинні почати неупереджене розслідування, навіть тоді, коли не було подано офіційної скарги; (ст. 9)

– якщо розслідування згідно зі ст. 8 або ст. 9 встановить очевидну наявність катувань, проти порушника або порушників, які їх вчинили, повинен бути розпочатий кримінальний процес; (ст. 10)

– якщо встановлено, що мали місце катування або будь-який інший жорстокий вид нелюдського, принизливого поведження і покарання з боку офіційної особи або за її підбурюванням, потерпілий має право на компенсацію; (ст. 11)

– кожна заяву, зроблену внаслідок застосування катувань або іншого виду жорстокого і нелюдського поведження і покарання, не може бути використано як свідчення проти особи, що зазнає будь-якого судового переслідування, або проти будь-якої іншої особи, яка має відношення до судового переслідування. (ст. 12)

Фото. Обговорення на засіданні Генеральної Асамблеї ООН проекту Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання (10 грудня 1984 р., м. Нью-Йорк, США).

З метою підвищення ефективності протидії катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, 10 грудня 1984 р. Організацією Об'єднаних Націй було ухвалено **Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання**. Конвенція була підписана від імені Уряду Української РСР 27 лютого 1986 р. та ратифікована Президією Верховної Ради Української РСР 26 січня 1987 р. із застереженнями, що не визнає компетенцію Комітету ООН проти катувань, визначену ст. 20 Конвенції. Згодом, 5 листопада 1998 р. застереження України до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 1984 р. були зняті.

Важливо зазначити, що Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. дала поштовх для створення міжнародних, регіональних і національних механізмів запобігання катуванням та їх видам. Важливим інструментом протидії цьому явищу є створення згідно зі ст. 17 зазначеної Конвенції **Комітету ООН проти катувань** як групи експертів з прав людини, яка контролює виконання Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. державами-учасницями.

Комітет ООН проти катувань складається з 10 експертів, що характеризуються високими моральними якостями й визнаною компетентністю в галузі прав людини та виступають у своїй особистій якості. Зазвичай Комітет проводить щорічно дві чергові сесії. Однак за рішенням Комітету, на прохання більшості його членів або на прохання однієї з держав-учасниць Конвенції можуть скликатися спеціальні сесії. Комітет обирає серед своїх членів голову, трьох заступників голови та доповідача. Посадові особи в такому складі обираються на два роки з можливістю переобрання.

Фото. Засідання Комітету ООН проти катувань
(м. Женева, Швейцарія)

Комітет ООН проти катувань може пропонувати спеціалізованим установам, зацікавленим органам ООН, міжурядовим регіональним організаціям з консультативним статусом при Екологічній і Соціальній Раді ООН подавати йому інформацію, документацію й письмові заяви, які стосуються діяльності, що він її проводить відповідно до Конвенції. Комітет представляє державам-учасницям і Генеральній Асамблеї ООН щорічну доповідь про свою діяльність. Держави-учасниці беруть на себе покриття витрат, які виникають у зв'язку з діяльністю Комітету і, які розподіляються між ними пропорційно їхнім внескам у бюджет Організації Об'єднаних Націй. Частка однієї держави не може перебільшувати 25 % загальних витрат.

Порядок розгляду періодичних доповідей держав-учасниць «про вжиті ними заходи щодо здійснення їх зобов'язань за цією Конвенцією» міститься у ст. 19 згаданої Конвенції. Ця норма уповноважує Комітет отримувати та розглядати такі доповіді раз на чотири роки. Однак Комітет має право зробити запит «інших доповідей», які повинні бути надані. Згідно з положеннями Конвенції Комітету доступна тільки та інформація, яку погодиться надати держава-учасниця. Але на практиці Комітету можуть надавати інформацію й неурядові організації, і Секретаріат ООН, що передає інформацію з інших інституцій, зокрема з доповідей Спеціального доповідача з питань катувань. Ще на XI сесії (перша доповідь 1989 р.) Спеціальний доповідач зазначав, що він уповноважений отримувати інформацію про конкретні випадки можливого застосування катувань і негайно вживати заходів та застосовувати процедуру термінового звернення до уряду відповідної держави.

Процедура звернення до Комітету ООН проти катувань охоплює два етапи. Якщо будь-яка держава-учасниця Конвенції вважає, що інша держава-учасниця порушила одне із її положень, то вона може в письмовому зверненні довести це до відома вказаної держави-учасниці. Остання, отримавши таке повідомлення, повинна подати протягом трьох місяців усі необхідні пояснення щодо цього питання, зокрема в письмовій формі. Якщо питання не вирішено та обидві сторони не задоволені, то будь-яка з цих держав-учасниць може передати відповідне питання до Комітету. Усі внутрішні засоби правового захисту в державі-учасниці, яка була звинувачена в порушенні положень Конвенції, повинні бути вичерпані для того, щоб Комітет міг розглянути те чи інше питання, за винятком тих випадків, коли застосування цих засобів невинуватно затягується, або існує вірогідність того, що вони не виявляють ефективної допомоги жертві порушення.

Місцезнаходження Офісу Комітету ООН проти катувань – м. Женева (Швейцарія).

22 липня 2006 р. після ратифікації двадцятю країною набув чинності ***Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання***, який було ухвалено Резолюцією 57/199 Генеральної Асамблеї ООН від 18 січня 2002 р. Мета цього Протоколу полягає у створенні системи регулярних відвідувань, що здійснюються незалежними міжнародними та національними органами, місць, де знаходяться позбавлені волі особи, з метою недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

Цим Протоколом було створено ***Підкомітет з недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання*** Комітету ООН проти катувань. Підкомітет здійснює свої повноваження в рамках Статуту ООН та керується його цілями й принципами, а також нормами ООН, які стосуються поводження з особами, позбавленими волі. Підкомітет керується принципами конфіденційності, неупередженості, невинуватості, універсальності й об'єктивності.

Підкомітет відвідує місця, де утримуються чи можуть утримуватися особи, позбавлені волі та надає рекомендації державам-учасникам стосовно захисту позбавлених волі осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; за необхідності, консультує держави-учасниці та сприяє їм у створенні національних превентивних механізмів; надає рекомендації та зауваження державам-учасникам для цілей зміцнення можливостей і мандату національних превентивних механізмів для недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

Підкомітет з недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання складається з двадцяти п'яти членів, які обираються на чотири роки з числа осіб, що мають високі моральні якості та підтверджений досвід роботи у сфері здійснення правосуддя, зокрема кримінального, у пенітенціарній системі або поліції, або в різних сферах, що стосуються поводження з позбавленими волі особами. Кожна держава-учасниця може висувати двох кандидатів, що мають кваліфікацію та відповідають визначеним вимогам. До складу Підкомітету може входити не більше одного громадянина з однієї держави.

Фото. Підкомітет з недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання відвідує Гану (28 травня 2019 р., Гана, Африка)

Члени Підкомітету виконують свої функції від себе особисто, вони повинні бути незалежними й неупередженими та мати можливість ефективно працювати в складі Підкомітету.

Під час створення Підкомітету належна увага приділяється необхідності справедливого географічного розподілу й представленості різних форм культури та правових систем держав-учасниць. Водночас під час створення Підкомітету увага приділяється збалансованому гендерному представництву на підставі принципів рівності й недискримінації.

Місцезнаходження Підкомітету з недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання – м. Женева (Швейцарія).

9 серпня 1999 р. Верховному комісару ООН з прав людини було представлено *Керівництво з ефективного розслідування і документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання*, більш відомий як Стамбульський протокол.

Стамбульський протокол 1999 р. був розроблений з метою надати державам-учасникам практичний механізм з протидії катуванням, а саме розв'язання питань щодо результативного документування цього злочину. Документування дозволяє виявляти й представляти громадськості докази застосування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, з метою притягнення до відповідальності осіб, які вчинили такі діяння.

Методи документування, що наведені в цьому Керівництві можна також застосовувати в інших обставинах, зокрема під час розслідування й моніторингу в галузі прав людини; оцінювання ситуації, що стосується політичного притулку; захисту осіб, що «визнали вину» у вчиненні злочину із застосування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; оцінювання допомоги жертвам згаданих протиправних діянь тощо.

Чинне Керівництво є одночасно й міжнародним довідником як для працівників закладів охорони здоров'я, так і для тих, хто оцінює їх дії, коли справа стосується самих працівників закладів охорони здоров'я, яких примушують ігнорувати й фальсифікувати відомості, що підтверджують застосування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

Керівництво покликане слугувати в ролі міжнародних керівних принципів оцінювання стану осіб, які стверджують, що відносно них застосувались катування та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, види поводження і покарання; під час розслідування справ щодо ймовірного застосування зазначених протиправних діянь і надання результатів такого оцінювання й розслідування судовому чи будь-якому іншому органу розслідування.

Стамбульський протокол 1999 р. є необов'язковим для урядів держав-учасниць міжнародним документом. Водночас міжнародне право вимагає від урядів держав-учасниць документувати й розслідувати випадки катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. У таких випадках Протокол може бути ефективним інструментом для цього.

Як уже зазначалося, катування є абсолютно забороненим багатьма міжнародно-правовими актами, водночас Європейський суд з прав людини у своїх численних рішеннях визначає, що розслідування небезпідставних скарг

катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання повинне бути ретельним. Це означає, що органи влади завжди повинні добросовісно намагатись з'ясувати те, що трапилось, та не покладатися на поспішні й необґрунтовані висновки для закриття кримінальної справи або використовувати такі висновки як підставу для своїх рішень. Вони повинні вживати всіх заходів для отримання всіх наявних доказів, які стосуються події, свідчень очевидців та експертних висновків. Розслідування повинне бути спроможним забезпечити встановлення й покарання винних осіб. Якщо реакція уряду держав-учасниць на скаргу про катування та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, видів поводження і покарання не відповідає цим критеріям, Європейський суд з прав людини визначає це як порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., навіть якщо існують сумніви щодо самого факту цих протиправних діянь.

Керівництво з ефективного розслідування і документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (Стамбульський протокол) 1999 р. складається з 6-ти розділів та 4-х додатків.

Розділ I «Відповідні міжнародно-правові стандарти» узагальнює правові зобов'язання щодо запобігання катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Тут же описані повноваження міжнародних і регіональних інституцій, діяльність яких пов'язана з недопущенням зазначених протиправних діянь.

Розділ II «Кодекси етики у відповідних галузях» визначає, що представники всіх професій керуються у своїй роботі кодексами етики, які відображають загальні для них професійні обов'язки, а також містять перелік моральних норм, яких їм необхідно дотримуватись. Звертається увага на те, що існує прямий зв'язок між поняттям прав людини й принципом дотримання етичних норм у сфері охорони здоров'я. Працівники закладів охорони здоров'я, як і всі інші працівники пенітенціарних установ, зобов'язані дотримуватися правил спілкування із засудженими, у частині того, що медичні й психіатричні послуги повинні бути доступними всім без винятку засудженим і, щоб лікарі щоденно приймали та відвідували всіх хворих або тих, хто звернувся до них за допомогою.

Розділ III «Правове розслідування фактів застосування катувань» передбачає, що відповідно до норм міжнародного права держави-учасниці повинні розслідувати випадки застосування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання швидко й неупереджено. Якщо наявні докази достатні, то держава, на території якої перебуває особа, що обвинувачується в застосуванні зазначених протиправних діянь, повинна або видати підозрювану особу державі, що має певну компетентну юрисдикцію, або передати справу у свої компетентні органи з метою притягнути до кримінальної відповідальності. Основоположними принципами будь-якого розслідування, що підкреслюються в Протоколі, є його компетентність, неупередженість, незалежність, швидкість і всебічність. Ці

принципи можуть бути тією чи іншою мірою адаптовані до будь-якої правової системи та ними потрібно керуватися під час проведення всіх розслідувань, пов'язаних із застосуванням катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Цей Розділ містить підрозділи, у яких дається характеристика мети й принципам проведення та документування розслідування застосування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

Розділ IV «Загальні аспекти, які потрібно врахувати при опитуваннях» роз'яснює практичні аспекти проведення опитувань ймовірних жертв катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. У цій частині звертається увага на можливі психологічні наслідки катувань і ризик повторної травматизації ймовірної жертви.

Розділ V «Фізичні докази катувань» містить рекомендації щодо медичного документування наслідків катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. У документі зазначено, що «медичну експертизу з метою правосуддя потрібно проводити об'єктивно та неупереджено». Протокол рекомендує лікарям уникати медичної термінології під час підготовки своїх звітів. «Лікар зобов'язаний виявити будь-які суттєві обставини, що, на його думку, належать до справи, та повідомити про них, навіть якщо вони вважаються непричетними до справи». У Протоколі описуються типові наслідки розповсюджених видів катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: підвішування, удушення, катування положенням, катування з впливом на зуби, катування електрошоком, сексуальне насильство, завдання ударів по стопах тощо.

Розділ VI «Психологічні докази» наголошує на можливих наслідках для психічного здоров'я жертв катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, а також наводить рекомендації щодо процедур виявлення таких наслідків. «Одна з головних цілей катування полягає в доведенні людини до стану крайньої безпорадності та душевного страждання, які можуть призвести до порушення когнітивних, емоційних та поведінкових функцій». Водночас у цій частині підкреслюється, що психологічні наслідки можуть бути різними для різних людей за різних обставин, але більшість жертв катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання відчувають емоційне переживання та мають психологічні симптоми.

Керівництво з ефективного розслідування і документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1999 р. містить такі Додатки: Принципи ефективного розслідування та документування катування та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; Діагностичні дослідження; Анатомічні ілюстрації для документування фактів катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів

поводження і покарання; Керівні принципи проведення медичної експертизи випадків катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання.

Окрім визнання системою ООН, Стамбульський протокол 1999 р. був також визнаний регіональними міжнародними організаціями. Європейський Союз послався на Стамбульський протокол 1999 р. у своїх **Керівних принципах щодо політики ЄС стосовно третіх країн у галузі катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 2001 р.** Керівні принципи ЄС вказують, що державам-членам потрібно «оперативно, неупереджено та ефективно розслідувати всі заяви про катування згідно зі Стамбульськими правилами», а також «впроваджувати та реалізовувати ефективні внутрішні процедури реагування та розслідування скарг та повідомлень про катування та жорстоке поведження згідно зі Стамбульськими правилами».

Окремі положення з протидії катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання містять також й інші міжнародно-правові акти.

Конвенція про права дитини 1989 р. (ратифікована Україною 27 лютого 1991 р., набула чинності 27 вересня 1991 р.), передбачає обов'язок держав-учасниць забезпечити:

- щоб жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поведження і покарання; (ст. 37)

- сприяння фізичному й психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, чи збройних конфліктів. Таке відновлення й реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу й гідність дитини. (ст. 39)

Водночас **Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р.** (ратифікована Україною 16 грудня 2009 р., набула чинності 6 березня 2010 р.) у ст. 15 ще раз підкреслює, що ніхто не повинен піддаватися катуванню або жорстоким, нелюдським чи таким, що принижують його гідність, видів поведження і покарання; зокрема, жодна особа не повинна без власної вільної згоди піддаватися медичним чи науковим дослідям, а також зобов'язує держави-учасниці вжити всіх ефективних законодавчих, адміністративних, судових чи інших заходів для того, щоб особи з інвалідністю нарівні з іншими не піддавалися катуванню та іншим жорстоким, нелюдським чи таким, що принижують гідність, видам поведження і покарання.

30 серпня 1955 р. на I Конгресі ООН щодо запобігання злочинності та поведження з правопорушниками були ухвалені **Мінімальні стандартні правила поведження з в'язнями.** Правило № 31 Документа передбачає, що тілесне покарання, покарання у вигляді поміщення в темну камеру та всі покарання, пов'язані з жорстокими, нелюдськими або принижуючими гідність

видами поведження, повинні бути цілком заборонені стосовно злочинів, які караються в дисциплінарному порядку. Генеральна Асамблея ООН у Резолюції 2858 (XXVI) від 20 грудня 1971 р. звернула увагу держав-членів на Мінімальні стандартні правила та рекомендувала ефективно дотримуватися їх у пенітенціарних і виправних закладах і позитивно розглянути питання про їх внесення до національного законодавства.

Резолюцією 34/169 від 17 грудня 1979 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила ***Кодекс поведінки посадових осіб, що підтримують правопорядок***, та постановила передати його урядам держав-членів з рекомендацією позитивно розглянути питання про його використання в рамках національного законодавства або практики як звід принципів, яких повинні дотримуватися посадові особи, що підтримують правопорядок. Стаття 5 Кодексу наголошує: «Жодна посадова особа, що підтримує правопорядок, не може здійснювати, підбурювати або поблажливо ставитися до будь-якої дії, що являє собою катування чи інші жорстокі, нелюдські або принижуючі гідність види поведження і покарання, і жодна посадова особа, що підтримує правопорядок, не може посилатися на розпорядження вищих осіб або на такі інші виключні обставини, як стан війни або загроза війни, загроза національної безпеки, внутрішня політична нестабільність або будь-який інший надзвичайний стан, для виправдання катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження і покарання».

Резолюцією 37/194 від 18 грудня 1982 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила ***Принципи медичної етики, що стосуються ролі працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, для захисту ув'язнених або затриманих осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження і покарання***. Ними передбачено:

– працівники охорони здоров'я, насамперед лікарі, що забезпечують медичне обслуговування ув'язнених або затриманих осіб, повинні охороняти їх фізичне та психічне здоров'я й забезпечувати лікування захворювань такої ж якості та рівня, яке забезпечується особам, які не є ув'язненими або затриманими; (принцип 1)

– працівники охорони здоров'я, насамперед лікарі, здійснюють грубе порушення медичної етики, а також злочин, відповідно до чинних міжнародних документів, якщо вони здійснюють активно або пасивно дії, які демонструють участь або співучасть у катуванні чи інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видах поведження і покарання, або підбурювання до їх здійснення, або спроби здійснити їх. (принцип 2)

Крім того, до міжнародно-правових актів з протидії катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання необхідно віднести: Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язненню у будь-якій формі, прийнятий Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 43/173 від 9 грудня 1988 р.; Основні лікарські принципи щодо катувань та інших видів жорстокого, негуманного або

принизливого поводження чи покарання при затриманні та ув'язненні (Токійська декларація), ухвалені XXIX Всесвітньою медичною асамблеєю 1 жовтня 1975 р.; Основні принципи поводження з ув'язненими, ухвалені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 45/111 від 14 грудня 1990 р.; Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, затверджені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 45/113 від 14 грудня 1990 р. тощо.

3. Регіональний (європейський) механізм запобігання та протидії катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання

У цьому контексті необхідно зазначити, що аналогічна діяльність з протидії катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання проводилась та набуває все більш актуального значення в рамках Ради Європи. У січні 1981 р. Консультативна асамблея Ради Європи ухвалила Рекомендацію 909 про Міжнародну конвенцію проти катувань, у якій було проаналізовано роботу, проведену в рамках Організації Об'єднаних Націй і надавалась рекомендація Комітету міністрів Ради Європи запропонувати урядам держав-членів прискорити ухвалення й імплементацію проекту Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (ухвалена в 1984 р.), яку розробляла Комісія ООН з прав людини. Рекомендація закликала уряди держав-членів Ради Європи, представлених у зазначеній Комісії, зробити все можливе для забезпечення ретельного розгляду проекту факультативного протоколу до Конвенції, поданого Коста-Рікою, одразу після подання проекту Конвенції до Економічної і Соціальної Ради ООН.

У березні 1981 р. дві пропозиції стосовно резолюцій проти катування в державах-членах Ради Європи були представлені на обговорення Консультативної асамблеї Ради Європи. Згодом обидві пропозиції було передано на розгляд до Комітету з правових питань.

Розгляд Комітетом з правових питань завершився доповіддю, підготовленою від імені Комітету, ухваленою 30 червня 1983 р. Доповідь містила проект Європейської конвенції, розробленої Міжнародною комісією юристів і Шведським комітетом проти катувань, на прохання доповідача.

28 вересня 1983 р. Консультативна асамблея Ради Європи ухвалила ***Рекомендацію про захист затриманих від катувань та жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.*** У цьому документі Асамблея рекомендувала Комітету міністрів Ради Європи ухвалити проект Європейської конвенції, яка б захищала затриманих від катування та від жорстокого, нелюдських або такого, що принижує гідність поводження чи покарання. Зазначена Рекомендація і ст. 3 «Заборона катування» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. стали потужним стимулом до прийняття 26 листопада 1987 р. ***Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує***

гідність, поводженню чи покаранню (ратифікована Україною 24 січня 1997 р, набула чинності 14 лютого 1997 р.).

Згадана Конвенція передбачає позасудові запобіжні заходи для захисту затриманих, які здійснюються завдяки проведенню моніторингових візитів з боку представників. З цією метою Конвенцією був створений **Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню**. Секретаріат Комітету є частиною Генерального директорату з прав людини Ради Європи.

Європейський Комітет, здійснюючи інспекції, перевіряє поводження з позбавленими волі особами з метою посилення, у разі потреби, захисту таких осіб від катувань чи нелюдського або такого, що принижує їхню гідність, поводження чи покарання.

Фото. Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню періодично відвідує місця позбавлення волі для вивчення звернень ув'язнених

Чисельність Європейського Комітету відповідає кількості держав-учасниць Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р. Члени Європейського Комітету обираються з числа осіб, які мають високі моральні якості, визнаний авторитет в галузі прав людини або професійний досвід у питаннях, які охоплюються цією Конвенцією. Серед членів Європейського Комітету не може бути двох громадян з однієї держави.

Члени Європейського Комітету здійснюють свої повноваження від себе особисто, вони є незалежними й неупередженими та завжди повинні бути готові виконувати свої функції в Комітеті ефективно.

Члени Європейського Комітету обираються на чотири роки Комітетом міністрів Ради Європи абсолютною більшістю голосів зі списку осіб, що складає Президія Консультативної асамблеї Ради Європи. Вони можуть бути переобрані тільки один раз.

Після кожної інспекції Європейський Комітет складає доповідь про факти, які були встановлені під час інспекції, з урахуванням будь-яких міркувань, які можуть бути висловлені відповідною Стороною. Він подає останнім свою доповідь,

яка містить будь-які необхідні, на його думку, рекомендації. Комітет може проводити з відповідною державою-учасницею консультації з метою внесення, у разі потреби, пропозицій щодо покращення захисту позбавлених волі осіб.

Роботу Секретаріату Європейського Комітету забезпечує Генеральний секретар Ради Європи.

Місцезнаходження Офісу Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню – м. Страсбург (Франція).

Одним із найпотужніших регіональних (європейських) механізмів захисту прав людини є **Європейський суд з прав людини**, що є одним з інститутів Ради Європи, створений 21 січня 1959 р. для контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Зокрема це стосується розгляду заяв про порушення ст. 3 Конвенції «Заборона катувань».

Враховуючи значення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., для забезпечення нормального існування особистості та функціонування сучасного суспільства Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на тому, що вказана стаття охороняє одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства і має загальнолюдське визнання. Сьогодні кількість громадян держав-учасниць згаданої Конвенції, які скористалися правом звернення до Європейського суду з прав людини, обчислюється вже не сотнями, а сотнями тисяч, і такі показники продовжують стрімко зростати. Значну частину таких звернень складають саме звернення щодо катувань чи нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Велика кількість скарг на порушення ст. 3 Конвенції свідчить про досить поширену практику застосування катування та інших видів жорсткого поводження у сучасному світі, попри його абсолютну заборону.

Практика Європейського суду з прав людини має велике значення для розвитку національного законодавства держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., а також сприяє застосуванню європейських стандартів національними судовими і правоохоронними органами щодо дотримання і захисту права людини на свободу від катувань і жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

Питання про юрисдикцію, склад і порядок формування Європейського суду з прав людини детально розглядаються в п. 2 «Європейський суд з прав людини» Розділу VI «Захист прав людини в рамках Ради Європи» даного підручника.

Важливими й допоміжними в застосуванні положень вищезгаданих міжнародних документів та їх тлумаченні в процесі виокремлення певних проблем щодо дотримання прав людини є численні рекомендації й резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи та Комітету міністрів Ради Європи, а також окремі думки й висновки **Комісара Ради Європи з прав людини** (діяльність якого розкривається в п. 4 «Комісар Ради Європи з прав людини» у Розділі VI «Захист прав людини в рамках Ради Європи» даного підручника).

У рамках зазначеної проблеми можна назвати такі документи, як Рекомендацію 1968 (2011) та Резолюцію 1808 (2011) Парламентської Асамблеї Ради Європи з питань посилення механізмів із запобігання катуванню у Європі; Рекомендацію Комітету Міністрів Ради Європи (2006) 13 щодо застосування тримання під вартою, умов, у яких воно відбувається, і запровадження гарантій від зловживань; Висновок Комісара з прав людини Ради Європи Томаса Хаммарберга стосовно незалежного та результативного реагування на скарги щодо поліції від 12 березня 2009 р. Усі вище названі документи мають свою правову природу та є здебільшого документами політичного значення, але водночас підкреслюють важливість виконання конвенційних зобов'язань у рамках правового поля Ради Європи.

Аналізуючи положення вищезгаданих міжнародно-правових актів, важливо розуміти роль і зобов'язання держави щодо заборони й недопущення катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Так, можна виокремити дві групи зобов'язань держави щодо запобігання та протидії катуванням та його видам. По-перше, це **негативні зобов'язання**, тобто утримання держави від вчинення дій, серед яких такі:

- жодні виняткові обставини, якими б вони не були, чи то стан війни або загроза такої, внутрішня політична нестабільність, чи то будь-який надзвичайний стан, не можуть бути виправданням катувань;

- жодна держава-учасниця не повинна висилати, повертати або видавати будь-яку особу іншій державі, якщо існують серйозні підстави вважати, що їй там може загрожувати застосування катування;

- наказ керівника або державної влади не може слугувати виправданням катувань;

- ані заради слідства, ані будь-які труднощі в боротьбі зі злочинністю, зокрема тероризмом, не можуть обмежувати тілесну недоторканість підозрюваного.

Також існує низка **позитивних зобов'язань держави** (активні дії держави), а саме:

- ухвалення ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання катування;

- обмеження практики відмови затриманим у зв'язках із зовнішнім світом;

- забезпечення затриманим доступу до адвоката, лікаря, рідних і близьких;

- переслідування й покарання згідно з чинним законодавством осіб, причетних до застосування тортур;

- забезпечення жертвам катувань права на відшкодування й адекватну компенсацію;

- визнання злочинним згідно із законодавством акту катування, включаючи співучасть і різного роду участь у скоєнні цього злочину;

- проведення компетентними органами оперативного й неупередженого розслідування всіх випадків, пов'язаних з можливістю застосування катування;

- внесення до програм підготовки персоналу правоохоронних органів, медичного персоналу та інших посадових осіб навчальних матеріалів щодо заборони катування.

4. Практика Європейського суду з прав людини щодо заборони катувань та інших видів поганого поводження

Звертаючись до практики Європейського суду з прав людини, треба зазначити, що справи щодо порушення ст. 3 «Заборона катування» Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. розглядаються досить часто. Водночас найбільша кількість звернень до Європейського суду з прав людини надходить від громадян пострадянських держав і східноєвропейських держав постсоціалістичного табору, що свідчить про недостатній рівень дотримання прав людини, зокрема права на свободу від катувань, права на повагу до честі та гідності особи.

В одному зі своїх рішень (справа «*Selmouni v. France*» 1999 р.) Європейський суд з прав людини визначив, що ст. 3 Конвенції є втіленням основних цінностей демократичних суспільств, які входять до складу Ради Європи, і вважається одним з найважливіших основоположних положень Конвенції, відступ від якого не дозволяється. У разі подання скарг за цією статтею Конвенції Європейський суд з прав людини повинен провести особливо ретельний аналіз з урахуванням усіх матеріалів, поданих сторонами (справа «*Matyar v. Turkey*» 2002 р.).

У своїх рішеннях Європейський суд з прав людини зазначає, що ст. 3 Конвенції захищає одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства. Згідно з цією нормою забороняється будь-яке катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження і покарання, незалежно від обставин справи чи поведінки потерпілого (справа «*Labita v. Italy*» 2000 р.).

Розглядаючи справи щодо порушення ст. 3 Конвенції, Європейський суд з прав людини під час оцінювання доказів щодо жорстокого поводження зазвичай застосовує стандарт «поза розумним сумнівом» (справа «*Ireland v. The United Kingdom*» 1978 р.). Таке доведення має впливати з сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких й узгоджених між собою. Проте доказ може впливати зі співіснування достатньо потужних, чітких та узгоджених висновків або аналогічних беззаперечних презумпцій факту. Коли події в справі повністю або частково знаходяться у винятковій компетенції влади (наприклад, коли особа знаходиться в ув'язненні під контролем державних органів), презумпція факту виникає щодо тілесних ушкоджень, отриманих під час тримання під вартою. У таких випадках обов'язок доказування покладається на владу, яка має надати задовільні й переконливі пояснення (справа «*Salman v. Turkey*» 2000 р.).

Європейський суд з прав людини обмежений своєю наднаціональною природою та вбачає, що потрібно бути надто обережним з перебиранням функцій суду першої інстанції, якщо це не викликано обставинами справи (справа «*McKerr v. United Kingdom*» 2001 р.). Якщо ж твердження стосується ст. 3 Конвенції, ЄСПЛ повинен бути особливо пильним, навіть якщо певне національне провадження й розслідування вже відбулись (справи «*Ribitsch v. Austria*» 1995 р., «*Avsar v. Turkey*» 2001 р.).

Одна з основних правових позицій Європейського суду з прав людини полягає в тому, що коли особу взято під варту в поліції здоровою, але на час звільнення з-під варти ця особа має ушкодження, у держави виникає обов'язок забезпечити достовірне пояснення причин таких ушкоджень, а в разі неспроможності зробити це, виникає питання про порушення за ст. 3 Конвенції (справа «*Tomasi v. France*» 1992 р.).

Також у випадках, коли особа висуває небезпідставну скаргу про те, що вона була піддана неналежному поводженню зі сторони суб'єктів владних повноважень у порушення ст. 3 Конвенції, це положення, якщо його тлумачити як загальний обов'язок держави відповідно до ст. 1 «Зобов'язання поважати права людини» Конвенції, вимагає, щоб було проведено ефективне офіційне розслідування, метою якого є виявлення й покарання відповідальних осіб. Якби це було не так, загальна правова заборона катування та нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження і покарання, попри своє фундаментальне значення, була б неефективною на практиці, і в деяких випадках представники держави могли б фактично безкарно порушувати права тих, хто перебуває під їхнім контролем (справи «*Assenov and Othes v Bulgaria*» 1998 р., «*Labita v. Italy*» 2000 р.).

Узагальнюючи практику Європейського суду з прав людини щодо справ про порушення права людини на свободу від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, до правоохоронних органів України, зокрема органів Національної поліції України висуваються, такі 5 вимог щодо поводження з затриманими й заарештованими особами:

1. Обов'язок звітувати за будь-яке ушкодження, яке виникло під час перебування під юрисдикцією органів поліції.
2. Обов'язок надавати пояснення щодо кожного ушкодження, яке виникло під час перебування під юрисдикцією органів поліції.
3. Обов'язок надавати пояснення щодо поводження з особою під час знаходження останньої під юрисдикцією органів поліції.
4. Обов'язок надавати пояснення щодо причин смерті та лікування, наданого цій особі до її смерті, якщо особа померла під час затримання.
5. Обов'язок надавати задовільне й правдиве пояснення причин смерті, коли особа померла під час знаходження під юрисдикцією органів поліції.

У рамках зазначеного питання важливо з'ясувати додаткові вимоги, що містяться в рішеннях Європейського суду з прав людини стосовно України щодо порушень ст. 3 «Заборона катування» Конвенції, обов'язкові для виконання національними правоохоронними органами України насамперед органами Національної поліції України. Проаналізуємо надалі саме цю частину практики Європейського суду з прав людини.

Фото. Проведення занять з працівниками органів Національної поліції України з питань дотримання й захисту прав людини (Юрій Чумак – экс-помічник міністра МВС України з питань дотримання прав людини, голова Центру правових та політичних досліджень «ДУМА» проводить заняття з поліцейськими в Управлінні патрульної поліції в Харківській області 19 вересня 2019 р.)

1. Справа «Zakharkin v. Ukraine» 2010 р. («Захаркін проти України»).

Особу було затримано за підозрою в скоєнні крадіжки. Під час обшуку при ньому працівники міліції виявили марихуану, до того ж сам затриманий повідомив, що наркотики йому підкинули працівники міліції. Після цього з боку працівників міліції (державного органу) було вчинено низку дій, які Європейський суд з прав людини визнав порушенням ст. 3 Конвенції (підвішування головою донизу із застосуванням металевого лому; погроза смерті; удари по голові пляшками з водою; надівання протигазу, наповненого рідиною, внаслідок чого Захаркін не міг дихати та неодноразово втрачав свідомість тощо). Під час такого поводження, коли він приходив до тями, йому пропонували зізнатися в скоєнні злочинів. Зрештою він підписав заяву про з'явлення із зізнання у скоєнні злочину. Такі дії призвели до спроби суїциду. Згодом у нього був діагностований гострий депресивний розлад із суїцидальною спробою.

У цій справі Європейський суд з прав людини визнав, що заявник отримав численні травми, які кваліфікуються як нелюдське поводження, що підпадає під дію ст. 3 «Заборона катування» Конвенції. За таких обставин Суд встановив, що травми були отримані заявником під час знаходження під контролем влади. Суд вважає, що розслідування за скаргами заявника про нелюдське поводження, яке здійснювалося національними органами, не було ефективним і держава повинна нести за це відповідальність.

2. Справа «Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine» 2011 р. («Нечипорук і Йонкало проти України»). 20 травня 2004 р. Нечипорук був затриманий працівниками міліції. Під час обшуку при ньому був знайдений пакет з речовиною рослинного походження, що за висновком подальшої експертизи не був наркотиком. Працівники міліції запропонували заявнику зізнатися у скоєнні вбивства. Після відмови, приблизно о 4 год. ранку йому наділи наручники,

підвісили на металевій поперечині і, закріпивши оголені дроти на тілі, вмикали електричний струм, затуляючи йому рота подушкою. Потім декілька працівників міліції, надівши на нього бронежилет і закривши голову диванною подушкою, почали бити його по черзі й це тривало понад 20 год. Приблизно о 16 год. заявник почув, як у сусідньому кабінеті допитують його дружину (заявницю), яка була на цей час вагітною. Після погроз застосування таких методів допиту до дружини, заявник написав заяву про з'явлення із зізнанням під диктування працівника міліції. Медична експертиза констатувала тілесні ушкодження Нечипорука, отримані, зокрема, у результаті катування електричним струмом.

Європейський суд з прав людини визнав, що заявник знаходячись під вартою в міліції, піддавався нелюдському поводженню, внаслідок чого отримав численні травми. Першочергові зізнання заявника, отримані під час жорстокого поводження з ним, були використані як доказ під час судового розгляду. Заявникові було відмовлено в ефективному розслідуванні його скарг щодо жорстокого поводження з боку працівників міліції. Суд визнав порушення ст. 3 «Заборона катування», ст. 5 «Право на свободу та особисту недоторканність» і ст. 6 «Право на справедливий суд» Конвенції, за яке держава повинна нести відповідальність.

3. Справа «*Korobov v. Ukraine*» 2012 р. («Коробов проти України»). 18 квітня 2000 р. Коробов був затриманий працівниками Управління по боротьбі з організованою злочинністю УМВС України за підозрою в примушуванні до сплати боргу під загрозою фізичного насильства. Заявник стверджував, що до нього працівники міліції застосовували побиття й катування електричним струмом. Унаслідок цього, 19 квітня 2000 р. його було доставлено до лікарні. Під час огляду виявлено, що заявник зазнав ударів по спині та в ліву частину грудей, мав забиття нирки й гематурію. Після поміщення до слідчого ізолятора заявник постійно скаржився на головний біль, труднощі зі сечовипусканням і диханням. Лікар слідчого ізолятора зазначив, що в заявника була гематурія й велика гематома на грудях. 5 травня 2000 р. судово-медична експертиза встановила, що заявник зазнав тілесних ушкоджень, які полягали в численних синцях на грудях, з правого боку його спини та на стегнах. Експерт дійшов висновку, що ці ушкодження могли бути завдані 18 квітня 2000 р. внаслідок ударів руками й ногами або внаслідок падіння заявника.

Європейський суд з прав людини, розглянувши цю справу, визнав порушення ст. 3 «Заборона катування» і ст. 6 «Право на справедливий суд» Конвенції. За таких обставин Суд встановив, що травми були отримані заявником під час знаходження під контролем влади і держава повинна понести за це відповідальність.

4. Справа «*Kaverzin v. Ukraine*» 2013 р. («Каверзін проти України»). 12 січня 2001 р. Каверзіна було затримано працівниками міліції за підозрою у вчиненні декількох вбивств і розбою. Після доставлення до відділу міліції, його, як стверджувалося, катували невідомі працівники міліції з метою отримання визнавальних показань про скоєння ним злочинів. Згідно з твердженнями заявника під час такого жорстокого поводження, яке тривало ще декілька днів,

він отримав ушкодження очей, унаслідок якого зрештою повністю втратив зір. Заявник скаржився, що державні органи не забезпечили його адекватним лікуванням, унаслідок чого він став інвалідом.

Заявник скаржився на те, що ефективного розслідування щодо побиття та катування з боку працівників міліції проведено не було. Також у колонії щодо нього застосовували кайданки щоразу після виведення його з камери та під час короткострокових побачень з членами сім'ї, попри те, що він був сліпий.

Європейський суд з прав людини, розглянувши цю справу, зауважив, що вбачає порушення ст. 3 «Заборона катування» Конвенції. Суд повторює, що ст. 3 Конвенції вимагає, аби розслідування небезпідставних скарг про погане поводження було ретельним. Це означає, що органи влади завжди повинні добросовісно намагатись з'ясувати те, що трапилось, та не покладатися на поспішні й необґрунтовані висновки для закриття кримінальної справи. Порушенням ст. 3 Конвенції Суд вбачає також не надання необхідної медичної допомоги особам у місцях тримання під вартою, що є обов'язком держави. Суд визнає, що застосування до заявника наручників у колонії становило нелюдське і таке, що принижує гідність, поводження, у зв'язку з цим було порушено ст. 3 Конвенції.

5. Справа «Osakovskiy v. Ukraine» 2014 р. («Осаковський проти України»). 8 червня 2004 р. Осаковський був затриманий працівниками міліції за скоєння розбійного нападу на салон гральних автоматів і завдання тяжких тілесних ушкоджень, що спричинило смерть потерпілого. За твердженнями заявника, визнавальні показання були сфабрикованими та їх надано в результаті жорстокого поводження з ним. Зокрема, працівники міліції застосовували до його тіла електричний струм, душили його протигазом і вдавалися до інших способів катування. У грудні 2004 р. заявник під час судового засідання поскаржився на жорстоке поводження з ним працівниками міліції з метою отримання від нього визнавальних показів. Районний суд доручив прокуратурі провести перевірку скарг заявника на жорстоке поводження. 12 вересня 2005 р. районною прокуратурою було винесено постанову про відмову в порушенні кримінальної справи щодо працівників міліції, причетних до жорстокого поводження, через відсутність доказів такого жорстокого поводження.

Заявник скаржився на жорстоке поводження працівників міліції, адміністрації слідчого ізолятора та своїх сусідів по камері з метою отримання від нього визнавальних показів. Він посилався на порушення ст. 3 Конвенції.

Європейський суд з прав людини у своєму рішенні констатував, що заявник не обґрунтував свою скаргу за ст. 3 Конвенції щодо жорстокого поводження працівників міліції. Водночас Суд визнав достатніми докази того, що в слідчому ізоляторі заявник зазнав нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження. Отже, у зв'язку з цим було порушення ст. 3 «Заборона катування» Конвенції та держава повинна понести за це відповідальність.

6. Справа «Kulik v. Ukraine» 2015 р. («Кулік проти України»). 4 травня 2003 р. Кулік був затриманий за підозрою у вчиненні крадіжки огірків з теплиці на овочівницькій фермі, а також за вчинення адміністративного правопорушення

(злісна непокора й опір працівникам міліції). За твердженням заявника, того ж дня працівники міліції побили його в приміщенні одного з районних відділів міліції міста, примушуючи зізнатися у вчиненні крадіжки. Згодом заявник надав визнавальні покази. А вже 5 травня 2003 р. заявник звернувся до лікарні по медичну допомогу. Лікар зафіксував наявність на тілі заявника численних забоїв і діагностував у нього струс мозку й можливий перелом носу. Заявника було госпіталізовано до лікарні для проходження курсу стаціонарного лікування у зв'язку з отриманими тілесними ушкодженнями. Після огляду його психіатром 8 липня 2003 р. у заявника був діагностований психіатричний розлад.

Європейський суд з прав людини, розглянувши цю справу, дійшов висновку, що тілесні ушкодження заявника були достатньо серйозними та його скарга на жорстоке поводження була небезпідставною в розумінні ст. 3 Конвенції, отже, вимагала проведення національними органами влади ефективного розслідування. Суд вважає, що наявних у матеріалах справи медичних доказів достатньо для висновку, що 4 травня 2003 р., у день затримання заявника, він знаходився у відділі міліції та зазнав струсу мозку й численних тілесних ушкоджень. Медичні докази також свідчать про те, що починаючи з тієї дати, у нього виникли психіатричні проблеми. За цих обставин Суд постановив, що держава повинна понести відповідальність за жорстоке поводження, яке повинно кваліфікуватись як нелюдське та таке, що принижує гідність. Отже, було порушення ст. 3 «Заборона катування» Конвенції і держава повинна понести за це відповідальність.

7. Справа «Serikov v. Ukraine» 2016 р. («Серіков проти України»). 16 травня 2008 р. Серіков був затриманий працівниками міліції. Під час обшуку в особистих речах заявника працівники міліції виявили пакунок із речовиною, якою, як пізніше було встановлено, виявилась марихуана.

Згідно з твердженнями заявника у відділі міліції до нього було застосовано жорстоке поводження з метою примусити його надати визнавальні покази. Так, він стверджував, що йому погрожували зґвалтуванням, били ногами й руками по голові та всьому тілу, а також погрожували зброєю. До нього застосовували «палестинське підвішування» — із закутими в наручники в положенні «за спиною» руками його підіймали на висоту 1–1,5 метри, а потім кидали на підлогу обличчям вниз. Декілька разів він втрачав свідомість.

17 травня 2008 р. заявник звернувся до медичного закладу, де в нього діагностували струс мозку, забої м'яких тканин голови та грудної клітини. Заявник скаржився, що зазнав жорстокого поводження працівників міліції і, що національні органи влади не провели ефективного розслідування його тверджень про жорстоке поводження. Він посилався на ст. 3 «Заборона катування» і 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту» Конвенції.

З огляду на усі наявні матеріали Європейський суд з прав людини вважає встановленим, що всі тілесні пошкодження було завдано заявнику після його зустрічі з працівниками міліції 16 травня 2008 р. та до моменту, коли він того дня залишив відділ міліції. За цих підстав Суд вважає встановленим, що заявника

було піддано жорстокому поводженню, відповідальність за яке повинна нести держава та яке необхідно кваліфікувати як нелюдське та таке, що принижує гідність поводження. За цих обставин Суд дійшов висновку, що національні органи влади не забезпечили проведення ефективного розслідування тверджень заявника про жорстоке поводження. Отже, було порушення матеріального аспекту ст. 3 «Заборона катування» Конвенції.

8. Справа «Pomilyayko v. Ukraine» 2017 р. («Поміляйко проти України»).

На початку листопада 2008 р. з підприємства, на якому працювала Поміляйко, було викрадено обладнання. У зв'язку з цим її було викликано на допит до районного відділу міліції. Прибувши до райвідділу, заявницю заштовхнули в кабінет, завели руки за спину й застосували до неї наручники, попри відсутність опору з її боку.

Присутні працівники міліції залякували заявницю з метою примусити її зізнатися у вчиненні крадіжки. Не отримавши від неї визнавальні покази, працівники міліції примусили її сісти на стілець, одягли на голову поліетиленовий пакет та почали її душити, одночасно завдаючи удари по голові, обличчю, губам, для того, щоб вона не прокусила пакет. Заявниця декілька разів втрачала свідомість. Коли вона сказала працівникам міліції, що їй потрібно відвідати туалет, один із працівників поліції вдарив її в живіт і по голові. Вона знову знепритомніла та мимоволі обмочилася. Вона неодноразово відмовлялася та заявляла про свою невинуватість. Заявницю примусили написати розписку, що вона не має претензій до поводження працівників міліції з нею. Однак з 9 до 27 листопада 2008 р. вона перебувала на стаціонарному лікуванні у зв'язку із закритою черепно-мозковою травмою, струсом мозку, забоями м'яких тканин голови, верхньої та нижньої кінцівок, передньої черевної стінки, остеохондрозом поперекового відділу хребта та астенічним синдромом.

Заявниця скаржилась, що вона зазнала катування з боку працівників міліції, та що на національному рівні з цього приводу не було проведено ефективного розслідування її скарг. Хоча заявниця посиалась на ст. 3 «Заборона катування» та ст. 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту» Конвенції, Суд вважає за належне розглянути цю скаргу лише за ст. 3 Конвенції. Врахувавши усі міркування з цього питання, Європейський суд з прав людини вважає достатньо встановленим той факт, що заявниця зазнала жорстокого поводження, на яке вона скаржилася, що вбачає порушення ст. 3 Конвенції.

9. Справа «Antonyuk v. Ukraine» 2020 р. («Антонюк проти України»).

У листопаді 2007 р. Антонюка було затримано працівниками міліції. Його мати звернулася до прокуратури із скаргою про жорстоке поводження працівниками міліції для отримання від нього визнавальних показань. Судово-медичний експерт, оглянувши Антонюка, дійшов висновку щодо наявних легких тілесних ушкоджень, отриманих у різний час. Суд першої інстанції доручив прокуратурі провести перевірку скарг заявника, однак прокуратура вирішила, що не було підстав для кримінального провадження щодо жорстокого поводження, бо не було тілесних ушкоджень.

Європейський суд з прав людини, розглянувши скаргу, визнав, що прокуратура не порушила повноцінної кримінальної справи за скаргами заявника, належне розслідування проведено не було, початкова дослідча перевірка не була незалежною, оскільки проводилась у тому ж відділенні міліції, де були скоєні протиправні дії. Суд прийняв скаргу заявника щодо порушення ст. 3 «Заборона катування» Конвенції.

Виходячи з наведених рішень Європейського суду з прав людини, перед українськими органами влади та правоохоронними органами України, зокрема органами Національної поліції України, постають в якості обов'язкових такі дії:

1. За скаргою потерпілого та його адвоката щодо поганого поводження повинно проводитися спеціальне медичне обстеження.
2. Органи поліції зобов'язані уникати будь-яких випадків, коли арешт особи може бути інтерпретований як привід для подолання її внутрішнього спротиву й отримання звинувачувальних свідчень.
3. Працівники поліції, застосовуючи силу до затриманих і заарештованих осіб, повинні суворого дотримуватися принципів необхідності та пропорційності.
4. Нездатність встановити державних службовців, винних у злочинному насильстві щодо затриманої особи, не може звільнити державу від відповідальності. Тому держава у разі небезпідставної заяви особи про жорстоке поводження з боку правоохоронців повинна провести розслідування, яке має бути: офіційним, ефективним, незалежним, доступним суспільному контролю і має надавати можливість встановити винних осіб.

Останній пункт заслуговує на особливу увагу не лише тому, що він згадується в багатьох справах проти України, але й тому, що доступ громадськості до результатів офіційних розслідувань за фактами жорстокого поводження є достатньо проблематичним.

Наразі практика правоохоронних органів України, у тому числі органів Національної поліції України побудована таким чином, що навіть сам потерпілий від незаконних дій працівника поліції отримує досить стислу інформацію у випадку підтвердження такого факту.

Цілком очевидно, що така усталена хибна практика нівелює спроби громадських організацій піддавати аналізу процес службової перевірки за фактами катувань і нелюдського поводження, тобто прямо суперечить вимогам Європейського суду з прав людини щодо доступності таких процедур суспільному контролю. Саме тому вбачається за необхідне розробка визначених процедур доступу інститутів громадського суспільства до матеріалів подібних розслідувань.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення терміну «катування».
2. Назвіть міжнародно-правові акти, які містять положення про заборону катування.
3. Сформулюйте визначення терміну «поводження чи покарання, що принижують людську гідність».
4. Проаналізуйте ситуації, коли має місце «нелюдське поведження».
5. Розкрийте зміст положень Декларації про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 1975 р.
6. Проаналізуйте основні положення Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 1984 р.
7. Розкрийте повноваження, склад і порядок формування Комітету ООН проти катувань.
8. Сформулюйте мету Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 2002 р.
9. Роз'ясніть повноваження, склад і порядок формування Підкомітету з недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання.
10. Проаналізуйте основні положення Керівництва з ефективного розслідування і документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання (Стамбульський протокол) 1999 р.
11. Дайте загальну характеристику положень Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню 1987 р.
12. Розкрийте повноваження, склад і порядок формування Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню.
13. Проаналізуйте негативні й позитивні зобов'язання держави щодо запобігання, недопущення й протидії катуванням та його видам.
14. Узагальнюючи практику Європейського суду з прав людини щодо справ про порушення ст. 3 «Заборона катувань» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., сформулюйте вимоги, що висуваються до органів Національної поліції України щодо поведження із затриманими та заарештованими особами.

РОЗДІЛ XVII: МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Війни будуть продовжуватись до тих пір, поки людство не зрозуміє, що природа людини однакова, де б ми не знаходились

П'єр Дако
(французький психоаналітик)

1. Роль міжнародного гуманітарного права в захисті прав людини

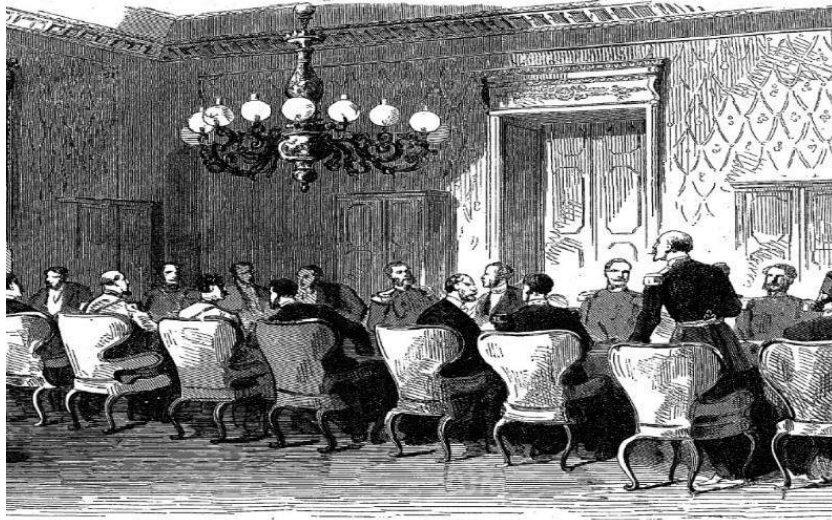
В умовах збройного конфлікту проблема захисту прав людини стає більш актуальною й гострою, оскільки ординарні механізми забезпечення та дотримання прав і свобод людини, розраховані на мирний час, стають менш ефективними, а життя й здоров'я особи перебувають під постійною загрозою військових небезпек і поневірянь.

Так уже сталося, що історію людства постійно супроводжують збройні конфлікти. Науковці підраховали, що за 3 тисячі років існування людської цивілізації, у сукупності лише 270 років були мирними. Традиційно вважається, що війна була першою формою міжнародних відносин, регулювання яких сформувало найстарішу галузь міжнародного права, яка до XX століття мала назву «право війни» і складала подекуди найбільшу частину курсів міжнародного права.

З давніх часів окремі держави й правителі все ж таки намагалися встановити певні правила та заборони щодо ведення воєнних дій. Однак сам процес укладання міжнародних договорів про ведення війни розпочався лише в 60-х рр. XIX століття, коли з інтервалом у чотири роки відбулися дві міжнародні конференції – у м. Женева (Швейцарія) в 1864 р., на якій було ухвалено ***Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених на полі бою 1864 р.*** та у м. Санкт-Петербург (Росія) в 1868 р., результатом якої стало укладання ***Декларації про скасування застосування вибухових і запалювальних куль 1868 р.***

Під час Санкт-Петербурзької міжнародної конференції 1868 р. деякі держави (на чолі з Пруссією) виявили бажання домовитися про виведення з військової сфери будь-яких варварських (завдають зайвих страждань або надмірних пошкоджень учасникам збройних конфліктів) засобів ведення війни. Але були й такі держави (на чолі з Великобританією), які вважали, що необхідно зберегти за воюючими сторонами необмежену свободу у виборі воєнних засобів. Через ці розбіжності досягнутий компроміс був лише частковим і містив рішення лише одного питання – заборону застосування вибухових і запалювальних куль. Держави-підписанти Декларації про скасування застосування вибухових і запалювальних куль 1868 р. задля зменшення страждань учасників збройних конфліктів унаслідок поранення взяли на себе зобов'язання в разі війни між собою відмовитися від застосування як сухопутними, так і морськими військами

снарядів, які вагою менше як 400 грамів мають властивість вибуховості або споряджені ударним або запальним складом.

Велика Конференція в С.-Петербурзі. (За рисунком Н. А. Воданова).

Фото. Засідання Санкт-Петербурзької міжнародної конференції 1868 р.

Зневага до поранених у зв'язку з відсутністю медичних формувань у тогочасних арміях стала причиною до утворення в 1863 р. **Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ)**.

Поштовхом до створення Міжнародного комітету Червоного Хреста стала битва під Сольферіно (територія Італії) 24 червня 1859 р., свідком якої був швейцарський підприємець і громадський діяч Анрі Дюнан. Він був вражений страшним видовищем людських страждань. Під час битви були випадки розстрілу полонених чи добивання поранених багнетами. Багато поранених солдатів померли в наступні дні після битви через нестачу води, брак медикаментів і медичної допомоги. Після повернення в Швейцарію він написав й опублікував книгу «Пам'ять Сольферіно», у якій виступив за створення добровільних організацій для медичної допомоги пораненим солдатам. Він закликав до розроблення міжнародних договорів, що гарантують нейтралітет і захист поранених на полі бою, а також медиків та польових лікарень. У 1863 р. у м. Женева (Швейцарія) був сформований комітет з 5 осіб, який мав розглянути пропозиції Анрі Дюнана. Цей комітет пізніше отримав назву «Міжнародний комітет Червоного Хреста». Комітет став засновником Руху Червоного Хреста, основним завданням якого стало забезпечення дотримання воюючими сторонами положень Женевських конвенцій 1949 р. про захист жертв збройних конфліктів і Додаткових протоколів до них. Прапором організації став червоний хрест на білому тлі – швейцарський прапор з інвертованими кольорами. Міжнародна спільнота згодом надала Комітету унікальні повноваження, які базуються на міжнародному гуманітарному праві Женевських конвенцій 1949 р., для захисту жертв міжнародних і внутрішніх збройних конфліктів.

*Фото. Спогади Анрі Дюнан про битву під Сольферіно
(24 червня 1859 р., Італія)*

Представництва Міжнародного комітету Червоного Хреста розташовані майже в 80 країнах світу. Загальна кількість персоналу – понад 16 тисяч осіб. Місцезнаходження штаб-квартири Міжнародного комітету Червоного Хреста – м. Женева (Швейцарія).

Фото. Емблема Міжнародного комітету Червоного Хреста

З розвитком нових більш точних видів озброєння, створення професійних армій сприяє гуманізації збройних конфліктів і принципів ведення війни. Кардинальна зміна ставлення до учасників збройних конфліктів, зокрема поранених, полонених, мирного населення тощо, наблизила право збройних конфліктів до міжнародного права прав людини. Відповідно, це мало відтворення й у міжнародних договорах з питань війни та миру. Сьогодні цей правовий комплекс продовжують називати по різному: «міжнародне право збройних конфліктів» або найчастіше «міжнародне гуманітарне право». Перша назва здебільшого присутня в документах ООН, друга – застосовується Міжнародним комітетом Червоного Хреста, адже підкреслює гуманний характер галузі.

Міжнародні стандарти в галузі прав людини демонструють фактично однозначне ставлення до війни та будь-яких збройних конфліктів. Протягом останнього століття, усвідомлюючи вкрай негативні наслідки, як міжнародних, так і внутрішніх збройних конфліктів, було укладено значну кількість міжнародних договорів, які забороняють війну. Але з того часу, на жаль, кількість збройних конфліктів на земній кулі не зменшилась, а навпаки неспинно зростає. Тому норми міжнародного права, які регламентують правила ведення воєнних дій, ставлення до учасників збройного конфлікту, мирного населення, культурних цінностей, навколишнього середовища є актуальними та використовуються донині.

Як уже зазначалося, сучасне міжнародне гуманітарне право має тісний зв'язок з міжнародним правом прав людини. Хоча до певного часу вважалося, що право прав людини «вимикається», коли починає діяти «право війни». Зараз це взаємопов'язані, але несполучні галузі, які деякі науковці називають компліментарними, тобто такими, що доповнюють одне одного.

Уперше термін «міжнародне гуманітарне право» запропонував відомий швейцарський юрист Ж. Пікте, який набув широкого вжитку в юридичній літературі, а згодом його було використано в назві Дипломатичної конференції з питань підтвердження і розвитку міжнародного гуманітарного права, що застосовується в період збройних конфліктів, яка проходила в м. Женева (Швейцарія) з 1974 по 1977 рр. У консультативному висновку Міжнародного суду ООН «Про законність погроз ядерною зброєю або її застосування» від 8 липня 1996 р. згадується про те, що система норм, яка раніше називалася «законами та звичаями війни», надалі стала йменуватися «міжнародним гуманітарним правом».

Фото. Засідання Дипломатичної конференції з питань підтвердження і розвитку міжнародного гуманітарного права, що застосовується в період збройних конфліктів (20 лютого 1974 р. – 10 червня 1977 р., м. Женева, Швейцарія)

Основною відмінністю «міжнародного гуманітарного права» від «права війни» є те, що перше не вирішує питання про правомірність війни, оскільки для галузі це не принципово. Воно покликане захистити права осіб, що є учасниками (особовий склад регулярних збройних сил; ополчення, добровольчі загони; особовий склад рухів опору і партизанських формувань; особи, які надають допомогу збройним силам, але участі в бойових діях не беруть; члени екіпажів торгових суден і цивільних літаків, які надають допомогу воюючим сторонам; населення, що при наближенні противника взялося за зброю, якщо воно відкрито носить зброю і дотримується законів і звичаїв війни) і не учасниками збройних конфліктів (військовий, духовний і медичний персонал, інтенданти, військові кореспонденти, юристи тощо). Передбачаючи мінімальні стандарти прав людини в екстремальних умовах, норми міжнародного гуманітарного права закріплюють обов'язки держав щодо надання ними таких гарантій особам.

Отже, під *міжнародним гуманітарним правом*, розуміють систему юридичних норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів, визначають взаємні права та обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони або обмеження застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби й забезпечують захист жертв збройного конфлікту.

В основі міжнародного гуманітарного права лежить баланс між міркуваннями військової необхідності й вимогами гуманності. З одного боку, зрозуміло, що коли починається війна, то вона супроводжується вбивствами, пораненнями й руйнуваннями. З іншого боку, війна не повинна ставати тотальним насильством і вона не дає воюючим індульгенцію чинити будь-що. Так, задля перемоги у війні, необов'язково вбивати солдат супротивника, достатньо захопити їх у полон або змусити здатися будь-яким іншим чином. Щоб отримати перемогу у війні немає потреби позбавляти життя цивільне населення, можна лише завдати шкоди армії супротивнику; не треба знищувати цивільну інфраструктуру, можна обмежитися пошкодженням воєнних об'єктів тощо.

Міжнародне гуманітарне право виникає й застосовується саме для регулювання збройних конфліктів. Воно містить докладні положення, що регулюють засоби й методи ведення війни та захист осіб й об'єктів, які потрапляють під владу воюючої сторони. Всі дії, які можна кваліфікувати як збройний конфлікт, мають відповідати нормам і принципам міжнародного гуманітарного права.

Серед *принципів міжнародного гуманітарного права*, які свідчать про гуманітарний характер цієї галузі міжнародного права, слід назвати такі:

- принцип гуманізації збройних конфліктів (під час збройних конфліктів воюючим сторонам потрібно в обов'язковому порядку дотримуватися законів і звичаїв війни);
- принцип заборони й обмеження воюючих сторін у засобах і методах ведення війни (існують певні заборони й обмеження стосовно

застосування конкретних видів зброї і методів ведення війни, якщо це суперечить принципам і нормам міжнародного гуманітарного права);

- принцип міжнародно-правового захисту жертв війни (забезпечення сторонами конфлікту міжнародно-правового захисту для таких категорій осіб, як поранені, хворі, особи зі складу збройних сил на морі, що постраждали від аварії корабля, військовополонені, цивільне населення, тобто надання їм такого статусу, який гарантував би гуманне поводження з ними та унеможлиблював насильство, знущання над особою тощо);
- принцип захисту цивільних об'єктів і культурних цінностей (з метою забезпечення безпеки й нормальних умов життєдіяльності цивільного населення не повинні піддаватися нападу й руйнуванню цивільні об'єкти, а також передбачаються додаткові заходи щодо захисту й поваги до культурних цінностей);
- принцип захисту інтересів нейтральних держав (права й обов'язки воюючих сторін повинні супроводжуватися неухильною повагою та дотриманням прав держав, що обирають позицію повної неучасті у війні);
- принцип заборони завдавати шкоду противнику, яка несумісна з метою війни – знищення або послаблення його військової могутності (будь-яке насильство, що не призводить до досягнення мети війни, є недопустимим);
- принцип відповідальності учасників збройних конфліктів за воєнні злочини (за загальним міжнародним правом воєнні злочини належать до міжнародних злочинів, що полягають у свідомому грубому порушенні законів і звичаїв війни, за вчинення яких передбачена міжнародно-правова відповідальність).

Названі принципи міжнародного гуманітарного права впливають із змісту міжнародно-правових документів, яких повинні дотримуватися держави, міжнародні організації, всі воюючі сторони тощо.

Важливо зазначити, що сучасне міжнародне гуманітарне право складається з двох частин – «Гаазьке право» (включає правила, які відносяться до засобів і способів ведення бойових дій) і «Женевське право» (власне гуманітарного права, яке направлене на захист жертв конфліктів) і діє воно лише в період збройних конфліктів.

В аспекті захисту прав людини певний інтерес представляє *«Женевське право»*, що складається з міжнародних багатосторонніх договорів (конвенцій), спрямованих на захист жертв збройних конфліктів. Ці документи були підписані 12 серпня 1949 р. на Дипломатичній конференції ООН, що відбулась у м. Женева (Швейцарія), та набули чинності 21 жовтня 1950 р. До Женевських конвенцій приєднались понад 190 держав, тобто майже всі країни світу.

*Фото. Засідання Дипломатичної конференції ООН
(12 серпня 1949 р., м. Женева, Швейцарія)*

«Женевське право» складають наступні універсальні міжнародні договори:

1. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р. – зобов’язує її учасників збирати на полі бою й надавати допомогу пораненим і хворим супротивника, до того ж будь-яка дискримінація щодо поранених і хворих, спричинена ознаками статі, раси, національності, політичних переконань або релігії забороняється. Усі поранені й хворі, які опинились у владі супротивника, повинні бути зареєстровані, а дані про них повідомлені тій державі, на боці якої вони воювали. Медичні установи, санітарний персонал і транспорт для перевезення поранених, хворих і санітарного майна користуються захистом, і напад на них забороняється (Українська РСР ратифікувала 3 липня 1954 р., набула чинності для неї 3 січня 1955 р.).

2. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949 р. – встановлює правила поведження з хворими й пораненими під час морської війни, аналогічні правилам, передбаченим Конвенцією про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р. (Українська РСР ратифікувала 3 липня 1954 р., набула чинності для неї 3 січня 1955 р.).

3. Конвенція про поведження з військовополоненими 1949 р. – встановлює правила, яких повинні дотримуватися воюючі сторони при поводженні з військовополоненими (Українська РСР ратифікувала 3 липня 1954 р., набула чинності для неї 3 січня 1955 р.).

4. Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. – передбачає гуманне поведження з населенням, що перебуває на окупованій території, і захищає його права (Українська РСР ратифікувала 3 липня 1954 р., набула чинності для неї 3 січня 1955 р.).

8 червня 1977 р. до Женевських конвенцій під егідою Міжнародного Комітету Червоного Хреста були прийняті два Додаткових протоколи:

Протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, і Протокол II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру.

8 грудня 2005 р. до Женевських конвенцій був прийнятий ***Додатковий протокол III про введення додаткової відмітної емблеми у вигляді Червоного хреста і Червоного півмісяця.***

Женевські конвенції 1949 р. стали переломним етапом розвитку міжнародно-правових норм про захист жертв війни, раніше закріплених у Гаазьких конвенціях про закони та звичаї війни 1899 та 1907 рр. і конвенціях про поранених і хворих, підписаних в Женеві в 1864, 1906 і 1929 рр.

Женевські конвенції 1949 р. закріпили основний принцип сучасного міжнародного права: війни ведуться проти збройних сил супротивника; воєнні дії проти цивільного населення, хворих, поранених, військовополонених тощо забороняються.

Женевські конвенції 1949 р. застосовуються в разі оголошеної війни або будь-якого збройного конфлікту, навіть якщо одна з воюючих сторін не визнає стану війни, і під час окупації території, навіть якщо ця окупація не зустріне збройного опору. Положення Женевських конвенцій 1949 р. обов'язкові також для нейтральних держав.

Женевські конвенції 1949 р. передбачають обов'язок держав-учасниць розшукувати й притягати до відповідальності осіб, які скоїли або давали накази вчиняти будь-які дії, що порушують положення цих конвенцій. Такі особи підлягають суду держави, на території якої вони скоїли злочини, або суду будь-якої держави-учасниці Женевських конвенцій, якщо вона має докази їхньої винуватості.

Серйозним порушенням Женевських конвенцій 1949 р. вважається навмисне вбивство поранених, хворих, військовополонених і цивільного населення, катування й нелюдське поводження з ними, включаючи біологічні експерименти, завдання шкоди здоров'ю, примус військовополонених служити в армії супротивника, взяття заручників, серйозне руйнування майна, що не викликано військовою необхідністю тощо. Особи, винні в серйозних порушеннях Женевських конвенцій 1949 р., розглядаються як воєнні злочинці та повинні притягатися до кримінальної відповідальності.

Женевські конвенції 1949 р. передбачають порядок розслідування заяв про їхнє порушення й покладають на учасників зобов'язання ухвалити закони, які передбачають ефективне кримінальне покарання винних.

У міжнародному праві відомі випадки здійснення певних збройних заходів під егідою ООН, що називаються «гуманітарною інтервенцією». Їхньою метою є військове втручання в події, що відбуваються в конкретній державі, яку «роздирають» збройні конфлікти міжнаціонального або релігійного характеру, для надання гуманітарної допомоги населенню, яке особливо страждає від таких дій (припинення кровопролиття, робота з біженцями, боротьба з голодом, допомога в налагодженні повсякденного життя й побутових умов тощо), а також для припинення воєнного протистояння воюючих сторін. Таке втручання, з

огляду на особливі обставини, здійснюється без згоди уряду держави, у яку здійснюється воєнне вторгнення, тому воно іменується «інтервенцією». Термін «гуманітарна» покликаний проілюструвати основну мету такого втручання.

*Фото Китайські миротворці в місії ООН
(2016 р., Південний Судан, Африка)*

Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права сторони в збройному конфлікті мають право обирати методи або засоби ведення війни. Також існує принцип, який забороняє використовувати в збройних конфліктах зброю, снаряди, речовини й методи ведення війни, що можуть завдати надмірних ушкоджень або зайвих страждань учасникам збройних конфліктів. Цей принцип у своєму початковому вигляді – недопущення зайвих страждань – був уперше сформульований в Декларації про скасування застосування вибухових та запалювальних куль 1868 р.

У 1980 р. була ухвалена **Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію** (підписана Україною 10 квітня 1981 р., ратифікована нею 23 червня 1982 р.). Ця Конвенція є одним з найважливіших міжнародних документів у галузі міжнародного гуманітарного права, які регламентують методи й засоби ведення війни. Головною метою положень, закріплених у Конвенції, є захист цивільного населення та комбатантів від надмірних ушкоджень чи невинуватих страждань внаслідок застосування конкретних видів звичайної зброї.

До Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію 1980 р. додаються три Протоколи: **Протокол про осколки, що не виявляються (Протокол I); Протокол про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв (Протокол II); Технічний додаток до Протоколу II; Протокол про заборону або обмеження застосування запалювальної зброї (Протокол III).**

Відповідно до Протоколу I забороняється застосовувати будь-яку зброю, основна дія якої полягає в нанесенні ушкоджень осколками, що не виявляються

в людському тілі за допомогою рентгенівських променів. Протокол II стосується застосування на суші мін, мін-пасток та інших пристроїв, визначення яких міститься в зазначеному документі, зокрема мін, встановлюваних з метою перешкодити подоланню прибережних смуг, водних шляхів або рік, але не належить до застосування протикорабельних мін на морі або на внутрішніх водних шляхах.

Забороняється використовувати міни, міни-пастки у разі нападу, оборони або в порядку репресалій проти цивільного населення як такого, або проти окремих цивільних осіб.

Забороняється застосування мін, що не є дистанційно встановлюваними мінами, мін-пасток у будь-якому місті, селищі, селі або в іншому районі з аналогічним зосередженням цивільних осіб, де бойові дії між сухопутними військами не ведуться або не вважаються неминучими, крім випадків, коли вжито заходи для захисту цивільних осіб від їхнього впливу, наприклад, встановлено попереджувальні знаки або огороження, виставлена варта, опубліковані попередження.

Фото. Попереджувальні знаки для населення про міни

Про будь-яке встановлення або скидання дистанційно встановлюваних мін, що можуть мати наслідки для цивільного населення, проводиться ефективно завчасне оповіщення.

Сторони в конфлікті повинні реєструвати розташування всіх попередньо запланованих мінних полів, встановлених ними, і всіх районів, у яких використовувалися міни-пастки.

Протокол III поширюється на «запалювальну зброю», тобто зброю або боєприпаси, що насамперед призначені для підпалу об'єктів або заподіяння людям опіків за допомогою дії полум'я, тепла або того й іншого разом, що виникають у результаті хімічної реакції речовини, доставленої до цілі (вогнемети, фугаси, снаряди, ракети, гранати, міни, бомби, ємності з запалювальними речовинами).

Забороняється застосувати запальну зброю проти цивільного населення або цивільні об'єкти, підпалювати ліси або інші види рослинного покриву.

Використання авіації з погляду міжнародного права визнається допустимим, проте її не можна використовувати проти невоєнних об'єктів, проти мирного населення тощо.

Відповідно до міжнародного права **заборонено такі методи ведення війни:**

- зрадницьки вбивати або наносити поранення мирному населенню або супротивнику;
- вбивати або наносити поранення супротивнику, що здався й склав зброю;
- повідомляти тому, хто обороняється, що в разі опору прощення нікому не буде;
- незаконно користуватися парламентарським прапором або прапором держави (нейтральної), що не бере участь у війні, прапором або знаками Червоного Хреста тощо;
- примушувати громадян ворожої сторони брати участь у військових діях проти своєї держави;
- геноцид під час війни;
- вбивати парламентаря й осіб, які його супроводжують (трубач, сурмач або барабанщик, особа, яка несе прапор і перекладач);
- атакувати, бомбардувати або знищувати санітарні установи, госпітальні судна, транспорт, літаки, санітарний персонал;
- бомбардувати незахищені міста, порти, селища, храми, госпіталі, що не використовуються у воєнних цілях тощо.

*Фото. Знищені цивільні об'єкти під час бомбардування
(4 жовтня, 2016 р., Алеппо, Сирія)*

Стосовно заборонених методів ведення війни Додатковий протокол до Женевських Конвенцій 1949 р., який стосується захисту жертв міжнародних

збройних конфліктів (Протокол I) від 1977 р., закріплює концептуальне положення, що стало основним принципом для таких методів ведення війни: «Забороняється вбивати, завдавати поранення або брати в полон противника вдаючись до віроломства». У п. 1 ст. 37 цього Протоколу **віроломство** визначається як «дії, спрямовані на те, щоб викликати довіру противника і змусити його повірити, що він має право на захист або зобов'язаний надати такий захист згідно з нормами міжнародного права, застосовуваного в період збройних конфліктів, з метою обману такої довіри». Отже, віроломство – це зобов'язання, що підтримує довіру противника, але умисно порушується для отримання воєнної переваги.

2. Міжнародно-правовий статус військовополонених, поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії зі складу збройних сил на морі

Військовополонений – це комбатант, який потрапив до рук супротивної сторони або конкретний некомбатант, для якого статус військовополоненого надається міжнародним гуманітарним правом. Режим військового полону регламентований IV Конвенцією про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р., Конвенцією про поводження з військовополоненими 1949 р. (III Женевською конвенцією 1949 р.) і Додатковими протоколами до Женевських конвенцій 1977 р.

Військовополоненими вважаються особи, які потрапили в полон до супротивника й належать до однієї з таких категорій:

- особовий склад збройних сил, ополчення й добровольчих загонів, що входять до складу збройних сил;
- члени інших ополчень і добровольчих загонів, зокрема члени організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано;
- особовий склад регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує;
- особи, які супроводжують збройні сили, але фактично не входять до їхнього складу, наприклад, цивільні особи з екіпажів військових літаків, військові кореспонденти, постачальники, особовий склад робочих підрозділів або служб побутового обслуговування збройних сил, за умови, що вони отримали на це дозвіл тих збройних сил, які вони супроводжують;
- члени екіпажів суден торговельного флоту, зокрема капітани, лоцмани та юнги, а також екіпажів цивільних повітряних суден сторін конфлікту;
- жителі неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони носять зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни.

Фото. Військовополонені
(військовослужбовці збройних сил Іраку здаються в полон під час здійснення
збройними силами США операції «Буря в пустині» на території Іраку
2 серпня 1990 - 28 лютого 1991 рр.)

Військовополонені мають бути забезпечені помешканням, харчуванням, одягом, медичною допомогою. До них повинен допускатися медичний і духовний персонал. У полоні зберігається право носіння знаків розрізнення. Їм має бути забезпечена можливість працювати з оплатою за цінами, що діють у місці розташування табору. Примусова праця заборонена, а офіцерський склад до робіт не залучається. Нормами міжнародного гуманітарного права також заборонено використовувати військовополонених на небезпечних або принизливих роботах, а також обов'язково дотримуватися вимоги техніки безпеки. Військовополоненим повинні бути дозволені зв'язки із зовнішнім світом. У разі порушення вимог щодо тримання в полоні, військовополонені можуть подавати скарги владі держави, що тримає їх у полоні.

Фото. Умови утримання військовополонених Іділ
(Ісламської держави Іраку та Леванту) у в'язницях Північної та Східної Сирії (2020 р.)

Військовополонені зобов'язані підпорядковуватися законам держави, що тримає їх у полоні, та має право застосовувати судові й дисциплінарні стягнення за проступки. Водночас полонена особа під час допиту зобов'язана повідомити тільки своє прізвище, ім'я, звання, дату народження й особистий номер.

Категорією осіб, яка потребує особливої уваги й правового врегулювання в міжнародному праві є *особи, які отримали поранення та зазнали хвороби під час збройного конфлікту*. Міжнародний правовий статус поранених і хворих у діючих арміях визначається, насамперед, *Конвенцією про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р.* Ця Конвенція була розроблена й ухвалена з метою перегляду Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1929 р. та є основним міжнародним документом, який визначає правила та норми щодо захисту поранених і хворих у діючих арміях.

Поранені й хворі особи, які отримали ушкодження або хворобу під час перебування в діючих арміях, мають спеціальний статус та особливий статус, визначений міжнародними документами. Тож сторони конфлікту, попри його вид, мають дотримуватися зазначених норм і правил щодо цієї категорії осіб. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р. містить положення, які визначають застосування її в усіх випадках оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше державами-учасницями, навіть якщо одна з них не визнає стану війни. Конвенція також застосовується в усіх випадках часткової чи повної окупації території однієї із держав-учасниць, навіть якщо цій окупації не чиниться жодний збройний опір.

Зазначена Конвенція вимагає від сторін конфлікту гуманного ставлення до осіб, які не беруть активної участі у воєнних діях, зокрема до тих осіб зі складу збройних сил, які склали зброю, а також тих, які припинили участь у воєнних діях у зв'язку з хворобою, пораненням, триманням під арештом чи з будь-якої іншої причини, без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи вірування, статі, походження чи майнового стану чи будь-якими іншими аналогічними критеріями. (ст. 3) Для реалізації цієї вимоги забороняється вчиняти такі дії:

- насилля над життям та особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й катування;
- захоплення заручників;
- наругу над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе ставлення;
- засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і, який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні.

Сторони конфлікту зобов'язані не залишати поранених і хворих, підбирати їх та надавати можливу допомогу. Міжнародний комітет Червоного Хреста у цьому випадку готовий надавати свою допомогу таким особам, попри їх приналежність сторонам конфлікту. Важливо, що положення зазначеної

Конвенції розповсюджуються й на нейтральні держави, а також на медичний і духовний персонал сторін конфлікту.

Поранені й хворі, а також медичний і духовний персонал продовжують користуватися привілеями, що випливають з таких угод, протягом усього часу застосування до них Конвенції, крім випадків, коли зазначені вище або укладені пізніше угоди містять чіткі положення, що їй суперечать, а також крім випадків, коли та чи інша сторона конфлікту вживає стосовно них більш сприятливих заходів.

До жінок повинні ставитися з особливою повагою, яка відповідає їхній статі. Сторона конфлікту, яка змушена залишити супротивнику поранених або хворих, залишає разом з ними, наскільки це дозволяють воєнні міркування, частину свого медичного персоналу та спорядження для сприяння догляду за ними.

Конвенція зобов'язує сторони конфлікту завжди, а особливо після бою, без затримки вживати всіх можливих заходів для того, щоб розшукати й підібрати поранених і хворих для захисту їх від мародерства та поганого ставлення, для забезпечення їм належного догляду, а також для того, щоб розшукати мертвих і запобігти їхньому пограбуванню. Сторони конфлікту повинні якомога швидше реєструвати стосовно кожного пораненого, хворого або померлого супротивної сторони, які потрапили під їхню владу, будь-які подробиці, які можуть допомогти під час його ідентифікації.

Фото. Американський військовослужбовець надає допомогу пораненому військовослужбовцю збройних сил Іраку (військова операція «Буря в пустині» на території Іраку 2 серпня 1990 - 28 лютого 1991 рр.)

Нормами Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р. визначається необхідність забезпечення сторонами гідного поховання вбитих і померлих з попереднім оглядом тіл для констатації смерті. Населення, яке допомагає пораненим і хворим у діючих арміях з милосердя, не може притягатися до будь-якої відповідальності.

Поранені й хворі, які опинилися на території нейтральної держави, підлягають **інтернуванню** (примусовому висланню іноземних громадян в особливі місця (поселення) у зв'язку зі збройним конфліктом), а ті, які потрапили під владу неприятеля, вважаються військовополоненими і до них застосовуються відповідні норми міжнародного права

Медичний персонал, який займається виключно розшукуванням, підбиранням, транспортуванням або лікуванням поранених чи хворих або, який запобігає захворюванню, особовий склад, який здійснює виключно керування медичними формуваннями й установами, а також духовний персонал, який знаходиться при збройних силах, користується повагою й захистом за будь-яких обставин. Спорядження пересувних медичних формувань збройних сил, яке потрапляє під владу супротивника, зберігають для догляду за пораненими та хворими. Транспорт з пораненими та хворими або медичним обладнанням оберігають і захищають, так само як і пересувні медичні формування.

Для повного розуміння статусу поранених і хворих, слід окремо розглянути правовий статус у міжнародному гуманітарному праві **поранених та хворих, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі**. Статус цієї категорії осіб визначений Конвенцією про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р. та Конвенцією про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949 р. Згідно з названими міжнародними документами, поранені й хворі, військовослужбовці, а також особи, що є при армії, мають користуватися доглядом, опікуванням та захистом з боку ворога, під владою якого вони перебувають, за будь-яких обставин, незалежно від статі, національності, мови тощо.

Наголошуючи на Конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949 р., слід звернути увагу на основні її положення. Так, згідно ст. 3 у разі збройного конфлікту, який не має міжнародного характеру й виникає на території однієї з держав-учасниць, кожна зі сторін конфлікту зобов'язана застосовувати, як мінімум, такі положення:

1) За будь-яких обставин гуманно ставитися до осіб, які не беруть безпосередньої участі в бойових діях, зокрема до тих осіб зі складу збройних сил, що склали зброю, а також тих, хто припинив участь у бойових діях у зв'язку з хворобою, пораненням, затриманням чи з будь-якої іншої причини, без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи віросповідання, статі, походження чи майнового стану чи за іншими аналогічними ознаками. Із цією метою забороняються зараз і будь-коли та будь-де такі дії стосовно зазначених вище осіб:

- насилля над особистістю, зокрема всі види вбивств, каліцтва, жорстоке ставлення та катування;
- захоплення в заручники;

- наруга над людською гідністю, зокрема образливе й принизливе ставлення;
- засудження й застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і, який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні.

2) Підбирати поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії.

Водночас сторони конфлікту повинні шляхом укладення спеціальних угод докладати зусиль з метою введення в дію всіх або частини інших положень цієї Конвенції. Застосування попередніх положень не впливає на правовий статус сторін конфлікту.

Відповідно до ст. 7 Конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949 р., зі складу збройних сил на морі такі особи, так само як медичний і духовний персонал, за жодних обставин не можуть відмовлятися частково або повністю від прав, гарантованих їм цією Конвенцією та спеціальними угодами, зазначеними в попередній статті, якщо такі будуть.

Повертаючись до законів ведення воєнних дій, потрібно зауважити, що важливим правилом є зобов'язання воюючих сторін відрізнити себе від цивільного населення під час або перед нападом, під час розгортання в бойові порядки.

3. Захист прав людини в умовах воєнної окупації

Під час збройного конфлікту одна з воюючих сторін може окупувати повністю або частково територію іншої воюючої сторони.

Режим воєнної окупації регламентується IV Конвенцією про закони і звичаї війни на суходолі та додатком до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р., Женевськими конвенціями 1949 р. і Додатковими протоколами I і II до них 1977 р.

Режиму воєнної окупації присвячений Розділ III «Військове керівництво на території держави-супротивника» IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р. Згідно із ст. 42 цієї Конвенції **окупованою територією** вважається територія, якщо вона фактично перебуває під владою армії супротивника.

Воєнна окупація починається з моменту встановлення фактичного контролю над певною територією і триває до втрати цього контролю над нею. На цій території створюється окупаційна адміністрація, яка повинна здійснювати свої функції відповідно до норм міжнародного права. Окупаційна адміністрація зобов'язана допускати діяльність місцевих суддів і урядовців, але не може примусити їх до цього. Окупаційна влада може використовувати для своїх потреб державні будівлі та споруди, але без набуття на них права власності.

Сторона, що захопила територію, повинна вжити всіх залежних від неї заходів, аби відновити й забезпечити громадський порядок і безпеку, дотримуючись чинних у державі законів, за винятком ситуацій, коли це

абсолютно неможливо. Вимога до поваги чинних у державі законів означає, що держава-окупант не повинна змінювати, призупиняти або замінити чинне законодавство своїм. Важливим аспектом є те, що окупація не означає втрати суверенітету зайнятої території. З цього виходить, що окупація не тягне за собою завоювання, тобто повного підкорення переможеної сторони переможцю, яке передбачає закінчення війни й припинення існування переможеної держави. Для окупації характерні збереження владних структур і продовження опору й військових операцій проти держави-окупанта.

Державі, що окупує, забороняються з будь-яких мотивів викрадення, а також депортація (насильницьке переміщення) населення окупованої території на свою територію або третьої держави. Проте для забезпечення безпеки населення або з особливо вагомих військових міркувань можлива повна або часткова евакуація певного окупованого району.

Окупаційна влада не може примушувати населення окупованих територій служити у своїх збройних силах або допоміжних підрозділах, а також примушувати до надання відомостей про армію й оборонні засоби іншої воюючої держави, змушувати складати присягу на вірність державі-окупанту. Особи, яким понад 18 років, можуть бути направлені на примусові роботи, якщо це необхідно для потреб окупаційної армії або пов'язано з діяльністю комунальних підприємств, забезпеченням населення харчуванням, житлом, одягом, транспортом, медичною допомогою. Окупаційна адміністрація повинна поважати честь і гідність, права та релігійні переконання населення зайнятих територій.

***Фото.** Захоплення збройними силами Російської Федерації українських державних установ у Криму (20 лютого 2014 р. офіційна дата початку тимчасової окупації Криму)*

Не допускається захоплення, знищення або пошкодження власності громад, церковних, добродійних, освітніх, художніх і наукових установ незалежно від форми власності. Окупаційна влада зобов'язана забезпечити захист і повагу до культурних цінностей (пам'яток архітектури, мистецтва,

історії, наукових колекцій, архівних матеріалів тощо), що перебувають під її контролем.

Реквізиція (примусове вилучення) приватної власності для потреб окупаційної адміністрації допускається з урахуванням місцевих можливостей і за умови оплати вилученого або видачі відповідної розписки. Руйнування приватної власності забороняється, крім випадків абсолютної військової необхідності.

Отже, режим окупації покладає певні обов'язки на державу, що окупує, а саме відновлення громадського порядку й безпеки на окупованій території. За таких умов важливу роль відіграє міжнародне гуманітарне право, яке обмежує владу держави, що окупує й дозволяє міжнародно-правовими засобами забезпечити захист прав людини на окупованій території.

4. Захист цивільних об'єктів під час збройних конфліктів

У період збройного конфлікту на території воюючих сторін розрізняють військові й цивільні об'єкти.

Військові об'єкти – це будь-які об'єкти, які через характер, місцезнаходження, призначення або використання можуть бути застосовані у воєнних діях та повне або часткове руйнування, захоплення або нейтралізація яких за наявних на цей момент умов надає певну військову перевагу (особовий склад, озброєння й військова техніка збройних сил; споруди, будівлі, що використовуються у військових цілях тощо).

Військові об'єкти вважаються законними цілями для нападу, за винятком випадків, коли такі об'єкти належать до категорії особливо небезпечних об'єктів.

Об'єкти, які не є військовими, вважаються **цивільними**. До цивільних об'єктів належать: житла, споруди, засоби транспорту, які використовуються цивільним населенням; місця, які використовуються суто цивільним населенням (притулки, лікарні тощо); джерела водопостачання, греблі, дамби, атомні електростанції тощо.

Цивільні об'єкти не повинні бути об'єктами військового нападу.

Міжнародне гуманітарне право регламентує захист цивільних об'єктів, встановлюючи спеціальних застережних заходів й особливий захист окремих цивільних об'єктів. Так, ст. 57 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 1977 р., вимагає від воюючих сторін під час проведення воєнних операцій постійно виявляти турботу, щоб оберігати цивільні об'єкти. Нападаюча сторона повинна зробити все можливо, щоб упевнитися в тому, що об'єкти нападу є військовими.

Нападаюча сторона повинна вживати заходів обережності, обираючи засоби збройної боротьби, щоб не заподіяти випадкової шкоди цивільним об'єктам або звести їх до мінімуму; утримуватися від будь-якого нападу, яке може завдати випадкові втрати серед цивільного населення, або завдати

випадкові збитки цивільним об'єктам або те й інше разом, якщо вони будуть надмірними стосовно конкретної й прямої воєнної переваги, яку передбачається отримати (це положення в міжнародному праві відомо як принцип пропорційності).

Під особливим захистом міжнародного права знаходяться такі цивільні об'єкти, як санітарні або демілітаризовані зони, об'єкти культурного призначення, об'єкти цивільної оборони.

Фото. Зруйновані медичні об'єкти під час воєнних дій
(26 жовтня 2018 р., Алеппо, Сирія)

Під особливим захистом повинні перебувати цивільні об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення. Це запаси продуктів, посіви, худоба, споруди для постачання питної води тощо. Забороняються не лише напади на такі об'єкти, а і їх руйнування, що може завдати великої шкоди цивільному населенню.

Особливим захистом користуються атомні електростанції, греблі, дамби, які об'єднуються поняттям «установки і споруди, що містять небезпечні сили». Зазначені об'єкти не повинні піддаватися нападу навіть у тих випадках, коли є військовими об'єктами, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил і наступні тяжкі втрати серед цивільного населення.

Питання для самоконтролю:

- 1. Назвіть основні передумови виникнення міжнародного гуманітарного права.*
- 2. Визначте роль і місце Міжнародного комітету Червоного Хреста в системі міжнародного захисту прав людини.*
- 3. Проаналізуйте принципи міжнародного гуманітарного права, які свідчать про гуманітарний характер цієї галузі міжнародного права.*
- 4. Розкрийте зміст «Женевського права» в площині міжнародного захисту прав людини.*

5. *Сформулюйте заборонені методи ведення війни, що направлені на захист осіб під час збройних конфліктів.*
6. *Поясніть зміст «гуманітарної інтервенції».*
7. *Розкрийте міжнародно-правовий статус військовополонених, поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії зі складу збройних сил на морі.*
8. *Схарактеризуйте особливості захисту прав людини в умовах воєнної окупації.*
9. *Проаналізуйте міжнародно-правовий захист цивільних об'єктів під час збройних конфліктів.*
10. *Визначте роль міжнародного гуманітарного права в аспекті захисту прав людини під час збройних конфліктів.*

РОЗДІЛ XVIII: МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ УРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ

Якщо є хоч одне послання, яке звучить на цій конференції, нехай буде так, що права людини - це права жінок, а права жінок – це права людини, раз і назавжди

Хілларі Клінтон

(американська політична і державна діячка, державна секретарка США, сенаторка від штату Нью-Йорк, перша леді США та кандидатка на посаду президента США на виборах 2016 р.)

1. Міжнародно-правова регламентація поняття «вразливі групи населення»

Захист прав і свобод людини є одним з пріоритетних напрямів діяльності більшості міжнародних міжурядових організацій універсального й регіонального рівнів і держав світу. Під егідою міжнародних організацій розробляються нові й удосконалюються наявні правові та організаційні інструменти захисту прав і свобод людини, зокрема захисту прав уразливих груп населення. Традиційно до вразливих груп населення відносять жінок, дітей, осіб похилого віку, представників різного роду меншин, осіб з інвалідністю, осіб, що тимчасово потребують захисту тощо.

Під **уразливістю** розуміється такий стан, перебуваючи в якому особа позбавлена або обмежена в здатності чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям унаслідок фізичних чи психічних властивостей або інших обставин, зумовлених відповідними ознаками. Варто зазначити, що тою чи іншою мірою всі люди є соціально вразливими перед природними катаклізмами або техногенними катастрофами. Вразливість населення підвищується в періоди політичної нестабільності, економічного спаду й правової невизначеності.

Особливі групи населення з різним ступенем уразливості, які через свої фізичні чи психічні особливості не можуть отримати рівний доступ до реалізації своїх прав і свобод у повному обсязі, стали формуватися в умовах історичного й політичного розвитку суспільства. Поняття «вразливість» тісно пов'язане з такими явищами як: «жертвовність», «позбавлення», «соціальна залежність», які суперечать ідеалізованим уявленням про юридичну захищеність індивіда.

Вразливість певних категорій осіб має універсальний і постійний характер, оскільки не можна категорично заперечувати, що це явище повністю відсутнє в суспільстві. З огляду на те, що це соціальне явище не можливо повністю викоринити, вказані категорії осіб потребують певного захисту як з боку окремо взятої держави, так і з боку міжнародної спільноти.

Норми сучасного міжнародного права не передбачають визначення терміну «вразливість» і не надають вичерпного переліку критеріїв, за якими особи могли б бути віднесені саме до вразливої категорії осіб. Зазвичай, зараховуючи особу до такої категорії, враховується певний фактор, який зумовлює вразливість.

Згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), **«уразливі групи населення»** – це певна група або частина суспільства з вищим у порівнянні з іншими групами або іншим суспільством ризиком піддатися заходам дискримінаційного характеру, насильства, стати жертвами природних катастроф або економічних криз. Європейська комісія ЄС визначає вразливі групи осіб, як «групи, які більшою мірою схильні до ризиків бідності та соціальної ізоляції, ніж звичайне населення».

Вважається, що на **формування вразливих груп населення впливають зовнішні та внутрішні чинники**. Зокрема, серед *зовнішніх чинників* можна виокремити: бідність, що спричинена економічною кризою, екологічними катастрофами; глобалізація соціальних, культурних, економічних і політичних процесів у сучасному світі, яка вплинула на «глобальні проблеми сучасності»; екологічні, демографічні, політичні процеси тощо. Серед *внутрішніх*, притаманних для кожної групи населення чинників уразливості, можна виділити: внутрішні індивідуальні фізичні або психічні особливості (вік, гендерна приналежність, інвалідність тощо).

Важливим фактором, що визначає вразливість людини, є правова незахищеність, що так чи інакше може призвести до порушень прав і свобод людини. Кожна з вище згаданих груп населення неоднорідна й знаходиться в різних політичних, економічних, соціальних, правових, релігійних умовах й обставинах. Усередині будь-якої з них можлива диференціація за різними критеріями.

Сучасне міжнародне та європейське право ґрунтується на усвідомленні того, що в будь-якому суспільстві існують так звані «вразливі групи», які об'єктивно перебувають у менш вигідному становищі й відчувають більший ризик дискримінації. Починаючи з 1990-х рр., питання захисту прав уразливих груп населення все частіше згадується в деклараціях, програмах, планах дій, а також різних робочих документах органів Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи та Європейського Союзу, міжнародних конференцій, а також порушується в численних рішеннях Європейського суду з прав людини.

2. Міжнародно-правовий механізм захисту прав біженців

Останнім часом перед світом усе частіше постає таке важливе питання, як проблема біженців. Адже воно глобально пов'язане з низкою важливих аспектів життя країн, а саме: з внутрішнім становищем групи світових держав, з ефективністю діяльності їх органів управління, з функціонуванням міжнародних організацій тощо.

Нині понад 80 млн людей у світі є біженцями, і кількість людей, змушених залишити свої домівки через війни, насильство, конфлікти або переслідування неспинно зростає. Це пов'язане з тим, що дедалі рідше вдається врегульовувати конфлікти у світі, а крім того, ситуацію погіршила пандемія COVID-19.

Уперше термін «біженець» з'явився в міжнародно-правовому вжитку після Першої світової війни, під час якої тисячі людей покидали країни через переслідування, надзвичайні обставини, воєнні дії, чи були вислані зі своїх країн

за розпорядженням військової або цивільної влади. Ще більших масштабів цей процес набув під час Другої світової війни, що змусило держави вирішувати проблеми надання таким особам притулку.

28 липня 1951 р. у м. Женева (Швейцарія) на Міжнародній конференції повноважних представників, скликаній відповідно до Резолюції 429 (V) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1950 р. була ухвалена **Конвенція про статус біженців**. Цей документ є основним міжнародно-правовим актом, що регулює правовий статус указаної категорії осіб, встановлюючи мінімальні основоположні стандарти щодо визначення поняття біженців і захисту їх прав і свобод. Основним здобутком цієї Конвенції є те, що в ній вперше наголошено не на групі осіб, які знаходяться перед загрозою переслідування за етнічною ознакою (як це було до ухвалення Конвенції), а на конкретній особі – біженці. Тобто в Конвенції використано індивідуальний підхід. Дотепер усі країни світу, приймаючи нормативно-правові акти з питань захисту прав біженців, беруть за основу положення Конвенції про статус біженців 1951 р. (Україна приєдналася до Конвенції 10 січня 2002 р.).

*Фото. Підписання Конвенції про статус біженців представниками
Міжнародної конференції повноважних представників
(28 липня 1951 р., м. Женева, Швейцарія)*

У **Протоколі щодо статусу біженців 1967 р.** було деталізовано поняття «біженець» за часовою ознакою. Необхідність ухвалення названого документа була зумовлена тим, що в Конвенції про статус біженців 1951 р. існувало два обмеження до визначення поняття «біженець», що створювали суттєві перешкоди для вирішення проблем біженців, забезпечення їх прав і свобод на належному рівні:

- тимчасове (право вважатися біженцем не поширювалось на осіб, що стали такими в результаті подій, які відбулися після 1 січня 1951 р.);
- географічне (вказані події означають або події, які відбулись у Європі до 1 січня 1951 р. або події, які відбулись у Європі або в інших місцях до 1 січня 1951 р.).

Таке вилучення часових і географічних обмежень у Конвенції щодо визначення поняття «біженець» насамперед було необхідним в історичному контексті з існуванням потоків біженців, спричинених деколонізацією.

Фото. Обговорення змісту Протоколу щодо статусу біженців на сесії Генеральної Асамблеї ООН (16 грудня 1966 р., м. Нью-Йорк, США)

Стаття 1 Конвенції про статус біженців 1951 р. у редакції Протоколу щодо статусу біженців 1967 р. визначає «**біженця**» як особу, яка внаслідок обґрунтованого побоювання перед переслідуванням з причин расової, релігійної, національної приналежності, членства в певній соціальній групі або через політичні погляди, перебуває за межами країни свого громадянства й не може або через визначене раніше побоювання не бажає скористатися захистом цієї країни; або особу, яка, не маючи громадянства й перебуваючи за межами країни свого колишнього звичайного місця проживання, внаслідок визначених раніше подій не може, або через побоювання не хоче повертатися до неї.

Відповідно до ст. 1 Конвенції про статус біженців 1951 р. основною умовою, за наявності якої особу можна кваліфікувати як біженця, є обґрунтоване побоювання стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, громадянства, приналежності до певної соціальної групи чи політичних переконань. Ця умова діє в тому випадку, коли особа вже перейшла міжнародний кордон, тобто має перебувати за межами країни свого походження. Побоювання особи (біженця) стати жертвою переслідувань мають бути цілком обґрунтованими.

Додатковою умовою визнання особи біженцем є відсутність у неї громадянства країни, яка надала притулок. Статус біженців застосовується до осіб, які більше не можуть користуватися захистом держави, громадянами якої вони є, адже вони її покинули. Особи, що перетнули міжнародні корони, рятуючись від переслідувань, але переїжджають до країни, громадянами якої вони є, не можуть розглядатися як біженці, оскільки вони можуть скористатися правом на захист у цій країні. Тобто, відповідно до міжнародного права особа може вважатися біженцем, якщо вона не має можливості або бажання

користуватися захистом країни свого походження або повертатися в цю країну з причини побоювання переслідувань. Держава зобов'язана надати біженцям статус, яким користуються інші іноземці на її території. Заборонено накладати покарання на біженця за незаконний в'їзд на територію країни. До того ж міжнародне право визнає неприпустимим висилання біженців до країни, де їх життя та здоров'ю загрожує небезпека.

Згідно з положеннями зазначених міжнародно-правових документів *біженцями не можуть вважатися такі категорії осіб:*

- «економічні біженці», тобто особи, які залишили свою країну з економічних міркувань;
- «екологічні біженці» («техногенні біженці»), тобто особи, які були змушені залишити місце свого постійного проживання (шляхом переміщення в межах своєї країни або перетинання її кордону) внаслідок різкого погіршення стану навколишнього середовища, через екологічні катастрофи або негативні наслідки техногенного розвитку;
- жертви природних катастроф;
- особи, які скоїли злочини проти миру, військовий злочин або злочин проти людства;
- особи, що раніше скоїли злочин не політичного характеру за межами країни, яка надала їм притулок, і до того, як вони були допущені до цієї країни як біженці;
- особи, які вчинили інші дії, що суперечать цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Не можуть вважатися біженцями, на яких поширюється дія Конвенції про статус біженців 1951 р., особи, які:

- добровільно повторно скористалася захистом країни своєї громадянської належності;
- втративши своє громадянство, знову добровільно набули його;
- набули нового громадянства й користуються захистом країни своєї нової громадянської приналежності;
- добровільно знову влаштувалися в країні, яку вони залишили або за межами якої вони перебували через побоювання щодо переслідувань;
- більше не можуть відмовлятися від користування захистом країни своєї громадянської приналежності, оскільки обставин, за яких вони були визнані біженцями, більше не існує;
- як особи без визначеного громадянства можуть повернутися до країни свого попереднього звичайного місця проживання, оскільки обставини, за яких вони були визнані біженцями, більше не існують.

Таким чином, поняття «біженець» охоплює два критерії:

1. *позитивний критерій*, тобто сукупність ознак, за наявності яких особа може бути визнана біженцем;
2. *негативний критерій*, тобто сукупність ознак, за наявності яких особа не може бути визнана біженцем або втрачає статус біженця.

У той час, коли Конвенція про статус біженців 1951 р. і Протокол щодо статусу біженців 1967 р. залишаються основними міжнародно-правовими документами, що містять визначення поняття «біженець», дедалі більш важливого значення набувають визначення, ухвалені на регіональному рівні, особливо ті, що спрямовані на розширене тлумачення поняття «біженець».

Як уже зазначалось у п. 2. «Африканська хартія прав людини і народів» у Розділі XI («Захист прав людини в рамках Африканського Союзу») даного підручника, наприкінці 1950-х рр. зростає кількість біженців, що рятувались від військових дій і внутрішніх конфліктів в Африці. Це призвело до ухвалення 10 вересня 1969 р. Організацією африканської єдності (нині - Африканським Союзом) **Конвенції про регулювання специфічних аспектів проблем біженців в Африці** – регіонального міжнародного договору, що базується на принципах Конвенції про статус біженців 1951 р. Конвенція про регулювання специфічних аспектів проблем біженців в Африці 1969 р. розширила визначення терміну «**біженець**», включивши в нього тих осіб, які змушені були покинути свою країну не тільки внаслідок переслідування, але також через зовнішню агресію, окупацію, іноземне панування або події, що серйозно порушують громадський порядок або в одній з частин, або в усій країні їх походження чи громадянської приналежності. У документі містяться й інші положення, які не настільки чітко було викладено в Конвенції про статус біженців 1951 р. До їх переліку належать положення, які стосуються неможливості відмови в пропуску біженців через кордон, надання притулку, розміщення місць поселення біженців, заборони на ведення біженцями підривної діяльності, а також добровільної репатріації. Конвенція про регулювання специфічних аспектів проблем біженців в Африці набула чинності 20 червня 1974 р. Її ратифікували 46 з 55 африканських країн (станом на серпень 2021 р.).

У 1984 р. делегатами з десяти латино-американських країн (Белізу, Колумбії, Коста-Ріки, Сальвадору, Гватемали, Гондурасу, Мексики, Нікарагуа, Панами та Венесуели) була ухвалена **Картахенська декларація про біженців**. Декларація є результатом «Колоквіуму про Міжнародний захист біженців та переміщених осіб у Центральній Америці, Мексиці та Панамі», який відбувся в м. Картахен (Колумбія) з 19 по 22 листопада 1984 р. Декларацію було схвалено під впливом «Контадорської групи», утвореної в 1983 р. президентами Венесуели, Колумбії, Мексики та Панами з метою дипломатичного врегулювання збройних конфліктів у центральноамериканському регіоні (Нікарагуа, Сальвадор, Гватемала). Картахенська декларація про біженців 1984 р., як і Конвенція про регулювання специфічних аспектів проблем біженців в Африці 1969 р., додала більше об'єктивності, яка базується на значному врахуванні положень Конвенції про статус біженців 1951 р. Картахенська декларація визначає, що до «**біженців**» необхідно зарахувати осіб, які покидають свої країни через те, що їх життя, безпеці чи свободі загрожують загальне насильство, зовнішня агресія, внутрішні конфлікти, масові порушення прав людини або інші обставини, які серйозно порушили громадський порядок. Це визначення дозволяє розширити межі часового й географічного розуміння

ризиків, у яких опиняються біженці, та додатково охоплюють деякі непрямі явища, як-от: бідність, економічний спад, інфляція, насильство, хвороби, недоступність харчових продуктів, недоїдання та переміщення. Декларація підтверджує важливість права людини на притулок, принцип «не виселення» і важливість пошуку тривалих рішень. Хоча Декларація має рекомендаційний характер, згодом її положення були закріплені в національних законодавствах і державній практиці 14 країн Латинської Америки.

Зазначимо, що проблеми міжнародної міграції значною мірою зумовлені сучасними тенденціями розвитку інституту захисту прав біженців. Ухвалений 14 грудня 1950 р. як Додаток до Резолюції 428 (V) Генеральної Асамблеї ООН **Статут Управління Верховного комісара ООН у справах біженців** (УВКБ ООН) та Конвенція про статус біженців 1951 р. створюють фундамент сучасного міжнародно-правового регулювання в галузі прав біженців. Положення, що міститься в Статуті УВКБ ООН, зараховують до категорії «біженців» «осіб, що в результаті подій, які трапилися до 1 січня 1951 р., і через цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, громадянства або політичних переконань знаходяться за межами країни своєї громадянської приналежності й не можуть користуватися захистом уряду цієї країни або не бажають користуватися таким захистом...»; а також осіб, які, «не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання, не можуть або не бажають повернутися... внаслідок таких побоювань». (п. 6 гл. 2)

Починаючи ще з 90-х рр. XX століття, у практиці діяльності Управління Верховного комісара ООН у справах біженців дедалі частіше спостерігається тенденція до неформального (без внесення доповнень чи змін) розширення визначення поняття «біженець» через поступове введення в нього додаткових критеріїв з метою пристосування до характеру нових потоків біженців, які систематично змінюються.

Нині **Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)** є агентством системи Організації Об'єднаних Націй, що здійснює захист і підтримку біженців, сприяє їх місцевій інтеграції, добровільному поверненню на батьківщину чи переселенню до третьої країни.

Фото. Емблема Управління Верховного комісара ООН у справах біженців

Сьогодні УВКБ ООН є однією з провідних гуманітарних агенцій світу, його персонал з 6500 співробітників допомагає 20,8 млн. людей у понад 100 країнах світу. Це не лише біженці, але й пов'язані з ними групи, такі як, шукачі притулку, біженці, що повертаються на батьківщину й окремі категорії людей, що переміщені в межах їхніх власних країн та офіційно визнані «внутрішньо переміщеними особами».

Основними завданнями Управління Верховного комісара ООН у справах біженців є:

- надання міжнародного захисту під егідою ООН тим біженцям, на яких поширюється мандат Верховного комісара (з 1974 р. Генеральна Асамблея ООН неодноразово наголошувала, що саме міжнародний захист біженців є основною функцією УВКБ ООН);
- вирішення їхніх проблем через надання допомоги урядам держав і неурядовим організаціям у сприянні добровільній репатріації біженців або їхній асиміляції в нових країнах. (п. 1 гл. 1)

Фото. Співробітники Управління Верховного комісара ООН у справах біженців надають допомогу сім'ям біженців з М'янми (липень, 2019 р., тимчасовий притулок Мае Ла в районі Тха Сон Янг, Тайланд)

Верховний комісар ООН у справах біженців є вищою посадовою особою УВКБ ООН, керує його роботою. Верховний комісар обирається на три роки Генеральною Асамблеєю ООН за поданням Генерального Секретаря ООН відповідної кандидатури. Умови призначення Верховного комісара пропонуються Генеральним Секретарем ООН і затверджуються Генеральною Асамблеєю ООН.

Верховний комісар діє під керівництвом Генеральної Асамблеї ООН, бере на себе обов'язки з надання міжнародного захисту тим біженцям, які підпадають під дію Статуту УВКБ ООН. Він щорічно подає доповідь Генеральній Асамблеї ООН через Економічну і Соціальну Раду ООН; його доповідь розглядається як окремий пункт порядку денного Генеральної Асамблеї ООН. Він може звертатися за допомогою до різних спеціалізованих установ ООН.

Верховний комісар ООН у справах біженців призначає строком на три роки свого Заступника, який не може бути громадянином тієї ж держави, що й Верховний комісар.

Персонал Управління Верховного комісара ООН у справах біженців призначається Верховним комісаром у межах наданих йому бюджетних асигнувань і несе перед ним відповідальність за виконання своїх обов'язків.

УВКБ ООН сприяє поширенню міжнародних угод стосовно біженців і наглядає за дотриманням урядами міжнародних договорів у галузі прав біженців. Його персонал працює в різних місцях – від столичних міст до віддалених таборів і прикордонних зон – намагаючись надати захист і мінімізувати загрозу насильства, зокрема сексуального, жертвами якого стає більшість біженців навіть у країнах, що надають такий притулок.

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців розробляє довгострокові програми, допомагаючи біженцям повернутися на батьківщину, якщо умови це дозволяють, інтегруватися в країнах, що надали їм притулок, або ж переселитися до третіх країн.

УВКБ ООН майже повністю фінансується за благодійні (добровільні) внески, в основному від урядів держав, але також і від міждержавних організацій, корпорацій та приватних осіб. Управління отримує обмежений внесок із загального бюджету Організації Об'єднаних Націй, менше як 2 % від загальної суми бюджету на адміністративні витрати та приймає негрошові внески, зокрема наметами, медикаментами, вантажівками й послугами щодо повітряних перевезень.

*Фото. Офіс Управління Верховного комісара ООН у справах біженців
(м. Женева, Швейцарія)*

Після того, як гуманітарні кризи стали частішати, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців розширило як кількість, так і типи організацій, з якими воно співпрацює. Серед споріднених агенцій ООН – Світова продовольча програма (СПП), яка постачає продукти та предмети першої необхідності для біженців, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Всесвітня

організація охорони здоров'я (ВООЗ), Програма розвитку ООН (ПРООН), Управління ООН з координації гуманітарних справ (УКГС) та Верховний комісар ООН з прав людини. Серед інших організацій – Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ), Міжнародна федерація товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця (МФЧХ), Міжнародна організація з міграції (МОМ) та більш ніж 570 неурядових організацій.

Місцезнаходження Офісу Управління Верховного комісара ООН у справах біженців – м. Женева (Швейцарія).

Окрім вище згаданих основних міжнародно-правових актів, що регламентують правовий статус біженців, можна зазначити низку інших міжнародних документів, які містять окремі положення про права біженців, зокрема таких:

– **Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р.** Відповідно до ст. 44 цієї Конвенції будь-яка держава не має права вороже поводитися з біженцями, які фактично не перебувають під захистом жодного уряду, лише на підставі їхньої юридичної приналежності до держави-супротивниці (Українська РСР ратифікувала 3 липня 1954 р., набула чинності для неї 3 січня 1955 р.).

– **Європейська угода про скасування віз для біженців 1959 р.** Угода відіграла велику роль у процесі накопичення й вдосконалення європейського досвіду щодо вирішення проблем біженців. Зокрема, згідно з п. 1 ст. 1 Угоди біженці, які законно проживають на території однієї з держав-учасниць Угоди, звільняються від зобов'язань щодо набуття візи для в'їзду на територію чи виїзду з території іншої держави-учасниці через будь-який кордон за умови, якщо вони мають дійсні проїзні документи та їхнє перебування не перевищує тримісячного терміну. Проте віза може вимагатися для перебування понад три місяці або для отримання оплачуваної роботи на території іншої держави-учасниці Угоди. (п. 2 ст. 1) Згідно з ст. 5 Угоди біженці, які прибули на територію однієї з її держав-учасниць, у будь-який час допускаються знову на територію держави-учасниці Угоди, що видала їм проїзні документи, якщо владні структури першої згаданої держави-учасниці звернулися до останньої з відповідним проханням (винятком можуть бути випадки, якщо перша зазначена держава-учасниця дозволила зацікавленим особам поселитися на її території). Слід зауважити, що ця Угода передбачає можливість тимчасового призупинення державами-учасницями її застосування у випадках, якщо це є необхідним з міркувань забезпечення громадського порядку, безпеки чи здоров'я населення.

– **Конвенція про статус апатридів 1954 р.** Згідно з ст. 1 цієї Конвенції поняття «апатрид» означає особу, яка не розглядається як громадянин будь-якою державою відповідно до її закону. У Конвенції закріплено, що апатриди можуть бути визнані біженцями, і не обов'язково кожен біженець може вважатися апатридом (Україна приєдналася до Конвенції 11 січня 2013 р., набула чинності для неї 23 червня 2013 р.).

– **Декларація про територіальний притулок 1967 р.** Документ закріплює право будь-якої особи, зокрема біженця, на притулок і використання притулку.

Не має права на притулок та особа (біженець), відносно якої існують обґрунтовані підозри, що нею було скоєно злочин проти миру, військовий злочин або злочин проти людства. У Декларації закріплюється основний гуманітарний принцип заборони примусового повернення.

– *Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) 1977 р.* У ст. 73 Протоколу передбачається, що біженці й апатриди згідно з відповідними міжнародно-правовими актами, ухваленими зацікавленими сторонами, або з національним законодавством держави, що надала притулок, чи держави проживання, користуються захистом, який надається відповідно до частин I і III Конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р.

– *Європейська угода про передачу відповідальності за біженців 1980 р.* Відповідно до п. 1 ст. 2 Угоди передбачається можливість передачі однією державою-учасницею відповідальності за біженців у випадках, коли біженець протягом двох років (з дня допуску на територію або дня звернення до владних органів) законно та безперервно перебував на території іншої держави-учасниці цієї Угоди (за згодою її владних структур), або навіть раніше, якщо така держава-учасниця дозволила біженцю залишатися на її території на постійній основі чи протягом періоду, який перевищує термін дійсності проїзного документа (для вирахування періоду перебування у п. 2 ст. 2 Угоди зазначені вихідні критерії та конкретні умови). З моменту передачі відповідальності інша держава-учасниця Угоди (враховуючи інтереси возз'єднання сім'ї та міркування гуманності), сприяє допуску на свою територію дружини (чоловіка) та неповнолітніх дітей чи дітей, які знаходяться на утриманні біженця (ст. 6) тощо.

Для розуміння змісту міжнародно-правового статусу біженців насамперед необхідно чітко розмежувати поняття «біженець» та «правовий статус біженця». «*Біженець*» – це особа, яка відповідає встановленим у міжнародному праві критеріям для визнання за нею певного правового статусу, «*правовий статус біженця*» – це система визнаних і закріплених міжнародно-правовими нормами та практикою держав прав й обов'язків особи, яку розглядають як біженця (правовий статус біженця є конкретною формою реалізації раніше встановленого правового статусу цієї особи на території держави притулку).

З точки зору міжнародного права правовий статус біженця визначатиметься в правовому просторі, що характеризується, з одного боку, принципом суверенітету держав і пов'язаним з ним принципом територіального верховенства, а з іншого – гуманітарними принципами, що впливають із загального міжнародного права (мету й принципи діяльності ООН) та окремих міжнародних договорів. Інакше кажучи, зміст правового статусу біженців визначають їх права, свободи й обов'язки, передбачені нормами загальних і спеціальних міжнародних (здебільшого багатосторонніх) договорів, а також нормами національного законодавства держав.

Потрібно зауважити, що біженці нарівні з іншими категоріями населення (громадянами держави, іноземцями, особами без громадянства, шукачами

притулку тощо), незалежно від того, законним чи незаконним є їхнє перебування на території певної держави, користуються основними правами людини, які мають універсальний характер (наприклад, невід'ємними правами та свободами людини, які закріплені в Загальній декларації прав людини 1948 р.).

Гарантування поваги й забезпечення захисту прав людини – це водночас і шлях для вирішення проблем біженців, і спосіб запобігання їх виникненню. У першому випадку йдеться про необхідність забезпечення в державі походження біженців належного захисту прав людини, перш ніж очікувати від біженців бажання повернутися до країни їхньої громадянської приналежності чи постійного місця проживання. У другому випадку йдеться про запобігання виникненню в громадян певних держав цілком обґрунтованих побоювань щодо їх можливого переслідування через визначені причини. У цьому контексті правовий статус біженців також визначається такими міжнародними договорами загального характеру, як: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р.; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.; Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р.; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р., Конвенція про права дитини 1989 р. тощо.

Положення універсальних міжнародних договорів, що безпосередньо регулюють правовий статус біженців (Конвенція про статус біженців 1951 р., Протокол щодо статусу біженців 1967 р.), не передбачають створення певного контрольного органу та конкретної процедури контролю. Однак у п. 8 гл. 2 Статуту Управління Верховного комісара ООН у справах біженців 1950 р. (УВКБ ООН) передбачена функція нагляду за виконанням положень конвенцій, що визначають правовий статус біженців. Звичайно, це не відповідає більш ефективній контрольній функції як за призначенням, так і за обсягом необхідних для здійснення її повноважень, що мають органи міжнародного контролю за виконанням положень договорів у галузі прав людини, створеними відповідно до положень зазначених вище міжнародних договорів загального характеру.

Серед інститутів та органів системи ООН, а також конвенційних органів контролю, що забезпечують контроль за дотриманням державами-учасницями їх зобов'язань в галузі прав людини загалом, і у сфері забезпечення реалізації правового статусу біженців, слід виокремити: Генеральну Асамблею ООН (створила низку комітетів – Комітет з правових питань, Комітет з соціальних, гуманітарних та культурних питань та спеціальних комітетів – Комітет з спеціальних політичних питань і питань деколонізації, Комітет щодо здійснення невід'ємних прав палестинського народу тощо, які здійснюють нагляд за виконанням положень окремих міжнародно-правових актів у галузі прав людини) та Економічну і Соціальну Раду ООН (створила низку важливих допоміжних органів, які, з-поміж іншого, також вирішують проблеми забезпечення реалізації правового статусу біженців – Підкомісія із запобігання дискримінації й захисту меншин, Комісія з становища жінок тощо).

Необхідно вказати на те, що біженці користуються притаманними лише їм правами й привілеями, передбаченими для них положеннями універсальних і регіональних міжнародних договорів, що безпосередньо регулюють правовий статус представників цієї категорії осіб.

Зокрема, у загальних рисах основні права та обов'язки біженців визначають положення Конвенції про статус біженців 1951 р. та Протоколу щодо статусу біженців 1967 р. Норми цих міжнародно-правових актів вважаються своєрідним обов'язковим мінімумом («мінімальні стандартні норми») для забезпечення реалізації правового статусу біженців.

Загалом у ст. 7 Конвенції про статус біженців 1951 р. передбачено, що держави-учасниці повинні надати біженцям правовий статус, яким взагалі користуються іноземці. Проте через певні умови чи обставини обсяг прав й обов'язків біженців може бути розширений або доповнений державами-учасницями зазначених міжнародно-правових актів: по-перше, на підставі принципу договірної взаємності (за допомогою підписання угоди між зацікавленими сторонами) і, по-друге, на підставі принципу законодавчої взаємності – через видання окремого національного акта (закону, указу чи постанови).

Конвенцією про статус біженців 1951 р. **встановлено чотири основних режими поводження з біженцями:**

1) *національний режим* (принаймні таке ж сприятливе становище, як і своїм власним громадянам; на рівних правах з громадянами; таким самим правом, що й громадяни; те ж правове становище, що й громадянам; режим, що надається громадянам відповідною державою): поширюється на користування біженцями такими правами й свободами, як право сповідання релігії (ст. 4), право звернення до суду (ст. 16), право на користування системою пайків (що регулює загальний розподіл дефіцитних продуктів) (ст. 20), право на отримання початкової освіти (п. 1 ст. 22), право на отримання урядової допомоги та підтримки (ст. 23), право на захист трудових прав і право на соціальне забезпечення (ст. 24), право на недискримінаційне оподаткування (п. 1 ст. 29); право працювати за наймом (для тих біженців, хто проживає в межах країни не менше трьох років (п. 2 (а) ст. 17) або перебуває в шлюбі з громадянином (громадянкою) держави перебування (п. 2 (b) ст. 17), або має одну дитину чи більше дітей, які мають громадянство держави перебування (п. 2 (с) ст. 17) тощо;

2) *режим, що надається громадянам країни звичайного місця проживання біженців* (такий самий захист, який надається на цій території громадянам країни, у якій вони мають звичайне місце проживання): надається біженцям щодо захисту промислових прав (наприклад, права на винаходи, креслення та моделі, торгові марки, назву фірми та права на літературні, художні та наукові твори) (ст. 14) та щодо звернення до суду, зокрема з питань надання правової допомоги й звільнення від забезпечення сплати судових витрат (особливо в усіх інших державах, окрім країни звичайного місця проживання біженців) (п. 3 ст. 16);

3) *режим найбільшого сприяння* (найсприятливіше становище, яке відповідає становищу громадян іноземної держави за таких самих обставин; найбільш сприятливий режим, що надається громадянам іноземної держави): надається біженцям для реалізації таких їх прав, як право на створення асоціацій та участь в асоціаціях (особливо таких, що не мають політичного характеру та не переслідують мету отримання прибутку) і професійних спілках (ст. 15), право на роботу за наймом (особливо, коли біженці законно проживають на території держави й можуть відповідати вимогам, необхідним для отримання національного режиму) (п. 1 ст. 17) тощо;

4) *якомога більш сприятливий режим* (найсприятливіше становище і, у будь-якому разі, не менш сприятливе, ніж те, яким користуються іноземці за таких самих обставин; режим принаймні не менш сприятливий, ніж той, яким за аналогічних обставин зазвичай користуються іноземці): надається біженцям стосовно реалізації таких прав, як право на придбання рухомого та нерухомого майна та інші пов'язані з ним права (а також щодо орендних та інших договорів) (ст. 13); право самостійно займатися сільським господарством, промисловістю, ремеслами й торгівлею (а також право заснування торгових й промислових компаній) (ст. 18); право займатися вільними професіями (ст. 19); право на житло (ст. 21) та право на освіту (зокрема щодо можливості навчатися, визнання іноземних атестатів, дипломів і ступенів, звільнення від плати за право навчання та зборів, а також щодо надання стипендій) (п. 2 ст. 22).

Існують **дві основні категорії біженців**, правовий статус яких відрізняється з огляду на джерело надання їм допомоги, а саме: «конвенційні» та «мандатні» біженці. Зокрема, «мандатні» біженці отримують допомогу безпосередньо від Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), а «конвенційні» – від держави притулку, яка офіційно визнала їх біженцями. У тих державах, які не є учасниками Конвенції про статус біженців 1951 р. або Протоколу щодо статусу біженців 1967 р., правовий статус біженців визначається відповідно до мандату Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН).

Наразі майже в кожному регіоні світу вже сформувалась окрема регіональна система співробітництва держав у галузі прав людини, яка охоплює співпрацю з питань захисту прав біженців у рамках створених регіональних міжнародних організацій та укладених їх державами-членами міжнародних договорів. Так, варто зазначити такі регіональні міжнародні організації, як Рада Європи, Організація американських держав, Ліга арабських держав, Африканський Союз, Асоціація держав Південно-Східної Азії, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Співдружність Незалежних Держав. З-поміж міжнародно-правових актів, укладених державами-членами зазначених організацій, необхідно виокремити такі: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Американська декларація прав і обов'язків людини 1948 р., Американська конвенція з прав людини 1969 р., Арабська хартія прав людини 2004 р., Даккська декларація прав людини в ісламі 1983 р., Каїрська декларація про права людини в ісламі 1990 р., Африканська хартія прав людини

і народів 1981 р., Азіатсько-Тихоокеанська декларація прав людини і народів 1988 р., Декларацію АСЕАН з прав людини 2012 р., Декларація глав держав-учасниць СНД про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини і основних свобод 1993 р., Угода СНД про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям 1993 р., Конвенція СНД про права та основні свободи людини 1995 р., Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. тощо.

3. Міжнародно-правовий захист прав внутрішньо переміщених осіб

Захист прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб і регулювання їх особливого статусу в національному та міжнародному праві набуває все більшого значення, зокрема для України. Ситуація постійно змінюється, збільшується кількість осіб, які вимушені через воєнні конфлікти чи інші вагомі причини, побоюючись за своє життя та здоров'я, залишати свої домівки й покидати свої рідні землі.

Внутрішньо переміщені особи – це особи або група осіб, які були вимушені або зобов'язані тікати або залишити свої домівки чи місця проживання винятково для того, щоб уникнути наслідків військового конфлікту, ситуації масового насильства, порушень прав людини або природних чи антропогенних катастроф, і які не перетнули визнаних державних кордонів.

Для того, щоб визначитись у механізмах та інструментах захисту внутрішньо переміщених осіб, потрібно чітко визначити їх роль у міжнародному праві та їх розмежування з біженцями. Ці два визначення тотожні, проте існує відмінність, яка й виокремлює їх у спеціальну категорію осіб у міжнародному праві.

Отже, *біженець* – це особа, яка через зазначені причини залишила свою державу (тобто перетнула міжнародно визнаний кордон своєї держави), у той час, як *внутрішньо переміщена особа* з дуже схожих причин (проте тут також можуть бути певні відмінності) залишила свою домівку, проте залишилася в межах державних кордонів своєї держави, а отже, і під її юрисдикцією та захистом. Таким чином, потрібно розмежовувати ці два терміни, а значить, розмежовувати й міжнародні механізми захисту, адже біженці мають спеціальний механізм захисту (Конвенція про статус біженців 1951 р. та Протокол щодо статусу біженців 1967 р.), а внутрішньо переміщені особи отримують такий захист опосередковано.

Внутрішньо переміщені особи перебувають під законним захистом свого уряду. Попри те, що окремої міжнародної конвенції про права внутрішньо переміщених осіб не існує, міжнародний механізм забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб базується на застосуванні норм універсальних і спеціалізованих договорів, що регулюють правові й процедурні питання забезпечення прав цієї категорії населення.

До універсальних договорів, які встановлюють загальні принципи забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб, належать Загальна декларація

прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. Окрім того, міжнародно-правовою основою захисту прав внутрішньо переміщених осіб є Конвенція про статус біженців 1951 р. та Протокол щодо статусу біженців 1967 р., оскільки існуючі процедури стосовно захисту біженців застосовується за аналогією й до внутрішньо переміщених осіб.

Важливу роль у забезпеченні прав внутрішньо переміщених осіб відіграють Женевські конвенції 1949 р. та Додаткові протоколи до них 1977 р., що є фундаментальними документами для міжнародного гуманітарного права. У тому, що захист прав внутрішньо переміщених осіб базується на актах міжнародного гуманітарного права, немає нічого дивного, адже внутрішньо переміщені особи найчастіше набувають такого фактичного статусу через небезпеку для їхнього життя завдяки збройним конфліктам або іншим подібним трагедіям, які, своєю чергою, регулюються нормами міжнародного гуманітарного права.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і Європейський суд з прав людини, можуть виступати інструментами захисту прав внутрішньо переміщених осіб на загальних підставах, якщо їхні права, які захищаються Конвенцією та Протоколами до неї, були порушені державою. Ідеться про те, що ніяких додаткових або спеціальних гарантій внутрішньо переміщені особи не отримують у Європейському суді з прав людини і їх захист може базуватись на нормах згаданої Конвенції: право на життя (ст. 2), заборону катування (ст. 3), заборону рабства і примусової праці (ст. 4), право на свободу та особисту недоторканність та справедливий суд (ст. 5, 6) тощо.

До спеціалізованих міжнародно-правових актів, які регулюють відносини за участю внутрішньо переміщених осіб, потрібно віднести ***Керівні принципи з питань переміщення осіб усередині країни***, схвалені у 1998 р. Організацією Об'єднаних Націй. Ухвалюючи ці важливі постулати, світова спільнота виходила з того, що хоча чинне міжнародне гуманітарне право та норми щодо захисту прав людини поширюються на внутрішньо переміщені особи, але в деяких аспектах вони не є достатніми для забезпечення належного захисту. Керівні принципи не є обов'язковим правовим документом, проте базуються на нормах універсальних угод, деталізують їх положення, які відповідають специфічним потребам внутрішньо переміщеним особам, і пояснюють, як необхідно їх застосовувати в умовах внутрішніх недобровільних переміщень. Вони є найавторитетнішим викладом стандартів, які повинні застосовувати уряди держав та інші суб'єкти, зокрема Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, реагуючи на важке становище внутрішньо переміщених осіб. Керівні принципи були визнані Радою ООН з прав людини і Генеральною асамблеєю ООН важливою міжнародно-правовою основою захисту прав внутрішньо переміщених осіб.

Згідно з Керівними принципами «внутрішньо переміщеними особами є людина або група людей, яких змусили рятуватися втечею або, яких змусили

залишити свої домівки чи місця звичайного проживання в результаті або з метою уникнути наслідків воєнного конфлікту, масового насильства, порушень прав людини, стихійного чи викликаного людською діяльністю лиха зокрема, і які не перетинали міжнародно-визнаних державних кордонів». Слово «зокрема» передбачає, що причини переміщення не обмежуються перерахованими в списку. Тому, незалежно від причин переміщення, всі внутрішньо переміщені особи мають право на отримання захисту й підтримки з боку своєї держави.

Керівні принципи передбачають захист внутрішньо переміщених осіб від недобровільного переміщення, допомогу під час переміщення, гарантії безпечного повернення, переселення, а також визначають гарантії, що повинні надаватися на всіх етапах процесу.

У Керівних принципах зазначено, що основний обов'язок і відповідальність за надання захисту й гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам покладається на національну владу. Насамперед потрібно задовольняти потреби найбільш незахищених груп (діти, вагітні жінки, особи похилого віку тощо). Влада повинна сприяти єдності сімей, пошукам зниклих родичів тощо.

***Фото.** Табір для внутрішньо переміщених осіб, що покинули свої місця проживання із-за поширення COVID-19 (25 березня 2020 р., м. Джуба, Південний Судан).*

Важливим є положення про те, що влада зобов'язана видавати внутрішньо переміщеним особам усі документи, необхідні для визнання й реалізації їх прав, спростити заміну втрачених документів, не вимагати повернення в місця попереднього проживання за залишеними там документами. Внутрішньо переміщеним особам гарантується свобода пересування, тобто можливість шукати безпечного місця на території своєї держави, а також вільний виїзд за межі держави й пошук притулку за кордоном. Компетентні органи несуть відповідальність за встановлення умов, які б забезпечили внутрішньо переміщеним особам можливість повернутися до своїх домівок або переселитися для проживання в іншій частині країни. Влада повинна сприяти поверненню

внутрішньо переміщеним особам їхнього майна, а якщо це неможливо – надавати відповідну компенсацію. Значну увагу в Керівних принципах приділено діяльності гуманітарних організацій і співпраці з ними.

До інституційного механізму забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб відносяться міжнародні органи, які покликані забезпечувати права і свободи людини (Економічна і Соціальна Рада ООН, Рада ООН з прав людини тощо). Спеціалізованим міжнародним органом, що опікується питаннями внутрішньо переміщених осіб, є Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, для якого у 1972 р. Генеральна Асамблея ООН розширила мандат на осіб, переміщених усередині власних держав. Верховний комісар ООН у справах біженців є ключовою міжнародною інституцією, яка цілеспрямовано займається питаннями забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб.

Дотепер зазначені Керівні принципи з питань переміщення осіб усередині країни 1998 р. є єдиним цілісним документом, який врегульовує статус переміщених осіб усередині держави. За відносно короткий термін цей документ завоював міжнародне визнання й авторитет у світовій спільноті. Регіональні організації в Європі, Африці та на Американському континенті використовують положення Керівних принципів на практиці, їх застосовує у своїй роботі переважна більшість неурядових організацій для моніторингу й оцінювання національної політики та законодавства щодо захисту прав внутрішньо переміщених осіб.

4. Міжнародно-правовий захист прав жінок

Особливе місце в комплексі прав людини посіли права жінок. Як невід’ємна частина прав людини, вони повною мірою не реалізуються в жодній країні світу. Означена проблема набуває особливої актуальності не лише у зв’язку зі зростанням ролі жінок у різних сферах суспільного життя, а й у зв’язку з численними фактами порушення їх прав, зокрема недотримання міжнародно-правового принципу рівності чоловіків і жінок, а саме: недотримання права жінок на участь у здійсненні міжнародної й внутрішньодержавної політики, недостатній захист жінок від насильства, міжнародна торгівля жінками, нерівність між чоловіками й жінками у сфері праці тощо.

Зазначимо, що ідея захисту прав жінок виникла наприкінці XVIII століття в епоху буржуазних революцій, а протягом XIX століття почала розвиватися переважно в межах політичних ідеологій лібералізму й соціалізму. У цей період сформувався рух *суффражизму* – правозахисний рух за здобуття жінками виборчого права, а також проти дискримінації жінок у правовому полі, політичному та економічному житті.

Перші міжнародно-правові акти, які тією чи іншою мірою стосувалися захисту прав жінок, з’явилися на початку XX століття і розглядали переважно питання громадянства заміжньої жінки, протидії проституції й порнографії, а

також захисту окремих трудових прав жінок. Зокрема, у 1902 р. були ухвалені міжнародні конвенції, що торкалися колізій у національному законодавстві різних країн з питань шлюбу, розлучення й опіки над неповнолітніми дітьми, а в 1904 та в 1910 рр. – міжнародні конвенції щодо заборони торгівлі жінками та дітьми.

Із середини ХХ століття розпочався новий етап підвищеної уваги з боку міжнародної спільноти до проблеми захисту прав жінок. У цей час було ухвалено низку міжнародно-правових документів, які затверджували окремі права жінок, закріплювали принцип рівності жінок і чоловіків.

Основу міжнародно-правового механізму захисту прав жінок було закладено в ст. 1 Статуту ООН, яка покладає на держави-членів обов'язок поважати всіх людей незалежно від статі. Зазначимо, що органами системи ООН прийнято ряд міжнародно-правових актів стосовно прав жінок. Серед них: Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами 1949 р., Конвенція про політичні права жінок 1952 р.; Конвенція про охорону материнства 1952 р., Конвенція про громадянство заміжньої жінки 1957 р.; Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р., Конвенція про згоду на взяття шлюбу, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбів 1962 р. та Рекомендація до неї 1965 р.; Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок 1967 р., Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів 1974 р.; Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності 1951 р.; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Конвенція про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі з сімейними обов'язками 1981 р., Декларація про викорінювання насилля щодо жінок 1993 р. тощо.

Основною метою цих міжнародних документів є ліквідація дискримінації жінок за ознакою статі, надання жінкам рівних прав з чоловіками під час прийняття на державну службу, на роботу чи навчання, на рівну оплату праці тощо.

Задля цілей висвітлення цього питання розглянемо Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., оскільки саме її іноді називають Міжнародною хартією прав жінок.

Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. була ухвалена 18 грудня 1979 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Конвенція стала першим міжнародно-правовим документом, що чітко визначив поняття дискримінації стосовно жінок: «будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі». (ст. 1)

Визначальним стали положення ст. 3 Конвенції, що зобов'язала держави-учасниці, які її ратифікували, вживати в усіх галузях відповідних заходів щодо забезпечення всебічного розвитку й прогресу жінок з тим, щоб гарантувати їм здійснення й користування правами людини та основними свободами на підставі рівності з чоловіками. Таким чином, на міжнародному рівні було офіційно визнано існування проблеми нерівного становища жінок і чоловіків у всьому світі та встановлено норми щодо її усунення.

Безпосереднім розробником Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. була Комісія ООН зі становища жінок, яка діяла з 1946 р., мала переважно жіночий склад і стала ініціатором цілої низки досліджень правового становища жінок у різних країнах світу.

Фото. Комісія ООН зі становища жінок затвердила проект Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (17 грудня 1976 р., м. Нью-Йорк, США)

Конвенція складається з 30 статей у шістьох частинах:

- Частина I (ст.ст. 1–6) спрямована на недопущення дискримінації, гендерних стереотипів, торгівлі жінками та проституції.

- Частина II (ст.ст. 7–9) визначає права жінок у публічній сфері з акцентом на політичне життя, представництва та права на громадянство.

- Частина III (ст.ст. 10–14) описує економічні й соціальні права жінок, особливо у сфері освіти, зайнятості та охорони здоров'я, а також містить спеціальні засоби захисту для сільських жінок і проблем, з якими вони стикаються.

- Частина IV (ст.ст. 15 і 16) визначає право жінок на рівність у шлюбі і сімейному житті, право на рівність перед законом.

- Частина V (ст.ст. 17-22) засновує Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, а також процедуру звітності держав-учасниць.

- Частина VI (ст.ст. 23-30) описує вплив Конвенції на інші договори, зобов'язання держав-учасниць та адміністративне забезпечення Конвенції.

Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. має важливе значення, оскільки, окрім рекомендацій, містить ряд зобов'язань держав-учасниць щодо забезпечення та охорони рівних з чоловіками прав жінок у таких сферах, як освіта, праця, здоров'я, сім'я, вибір громадянства тощо. Зокрема, держави-учасниці зобов'язуються:

- інтегрувати принцип рівності жінок і чоловіків у своє законодавство;
- скасувати закони, які дискримінують жінок;
- створити інституції, які б ефективно захищали жінок від дискримінації;
- забезпечити захист жінок від дискримінації з боку будь-яких осіб, організацій та підприємств;
- звітувати про законодавчі, судові, адміністративні чи інші заходи, які здійснюються для виконання цієї Конвенції.

Станом на 2017 р. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. була ратифікована 189 країнами (Українська РСР підписала Конвенцію 17 липня 1980 р., а ратифікувала менш ніж через рік – 12 березня 1981 р.).

Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок був ухвалений 6 жовтня 1999 р. і набув чинності 22 грудня 2000 р. (Україна підписала Факультативний протокол 7 вересня 2000 р., ратифікувала 5 червня 2003 р.). Факультативний протокол є додатковою до Конвенції угодою, яка дозволяє державам-учасницям визнати компетенцію Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, пов'язаного з розслідуванням скарг від приватних осіб.

Для моніторингу виконання положень Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. було створено **Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок**, який складається з 23 експертів, що повинні мати високі моральні якості й компетентність у галузі, яка визначена цією Конвенцією. Експерти обираються державами-учасницями з-поміж своїх громадян і виступають від себе особисто, водночас враховуються справедливий географічний розподіл і представництво різних форм цивілізації, а також основних правових систем.

Фото. Засідання Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок (24 жовтня 2020 р., м. Женева, Швейцарія)

Члени Комітету обираються строком на чотири роки таємним голосуванням з-поміж внесених до списку осіб, висунутих державами-учасницями. Кожна держава-учасниця може висунути одну особу.

Генеральний секретар ООН готує список, у якому в алфавітному порядку внесено всіх висунутих таким чином осіб із зазначених держав-учасниць, що висунули їх, і подає його державам-учасницям. Вибори членів Комітету проводяться на засіданні держав-учасниць, яке скликається Генеральним секретарем ООН у центральних установах Організації Об'єднаних Націй.

Держави-учасниці Конвенції зобов'язуються подавати Генеральному секретареві ООН для розгляду Комітетом доповідь про законодавчі, судові, адміністративні чи інші заходи, вжиті ними для виконання положень цієї Конвенції, і про прогрес, якого досягли в цьому напрямі.

Комітет щороку через Економічну і Соціальну Раду ООН подає доповідь Генеральній Асамблеї ООН про свою діяльність, а також може вносити пропозиції й рекомендації загального характеру, які ґрунтуються на вивченні доповідей та інформації, одержаній від держав-учасниць. Пропозиції та рекомендації загального характеру вносяться до доповіді Комітету поряд із зауваженнями держав-учасниць, якщо такі зауваження будуть. Генеральний секретар ООН надсилає доповіді Комітету до Комісії зі становища жінок.

Місцезнаходження Офісу Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок – м. Женева (Швейцарія).

У рекомендаціях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок від 1989 та 1992 рр. міжнародна увага привертається до питання насильства стосовно жінок. Так, у 1989 р. державам-учасницям було рекомендовано ввести до своїх періодичних звітів інформацію щодо внутрішнього законодавства про захист жінок від усіх видів насильства (зокрема сексуальне насильство, насильство в сім'ї та сексуальні домагання на робочому місці), методи боротьби з цими явищами, наявність підтримки жертв насильства й відповідну статистику. У 1992 р. у рекомендаціях Комітету з'являються визначення гендерно-обумовленого насильства, висновки щодо необхідності здійснення державами-учасницями конкретних дій щодо ліквідації всіх форм насильства стосовно жінок і відповідні настанови. Насильство стосовно жінок було визнане дискримінацією жінок і порушенням прав людини, що дозволило використовувати проти нього інструменти Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Так, питання, яке до того часу фактично вважалось «приватною справою», було офіційно визнане загальною проблемою в галузі прав людини, що потребує державного та міжнародного втручання.

Таким чином, через свій імперативний характер Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. вплинула на формування внутрішнього законодавства держав у галузі прав жінок, що ратифікували її, сприяла покращенню рівня допомоги жертвам насильства та встановленню відповідного покарання за такі злочини.

Беручи на себе провідну роль у захисті прав людини, Рада Європи 11 травня 2011 р. у м. Стамбул (Туреччина) ухвалила **Конвенцію про**

запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція). Ця Конвенція є широко визнаним провідним міжнародно-правовим документом із запобігання та боротьби з насильством над жінками та домашнім насильством, які є порушенням прав людини. З моменту свого відкриття для підписання у 2011 р. вона отримала значну підтримку національних, регіональних та місцевих органів влади, громадськості, парламентів, інших національних, регіональних і міжнародних правозахисних організацій, засобів масової інформації й наукових кіл. Вона була відзначена національними й міжнародними нагородами за своє бачення того, як жінкам і дівчатам можна допомогти уникнути насильства.

Фото. Підписання Конвенції про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) 2011 р. представником Кіпру (16 червня 2015 р.)

Метою ухвалення Стамбульської конвенції є ліквідація насильства стосовно жінок, що набуло універсального та безкарного характеру у деяких країнах. Конвенція набула чинності 1 серпня 2014 р. – лише через три роки після її ухвалення, продемонструвавши необхідність договору, який юридично скерує зусилля держав-учасниць щодо припинення гендерно-зумовленого насильства та їх політичної прихильності принципам і цінностям, закріпленим у Конвенції.

Стамбульська конвенція є революційним міжнародним документом, оскільки вона:

- перший міжнародний юридично обов’язковий акт, що стосується саме насильства стосовно жінок, потенційно відкритий для будь-якої країни світу;
- комплексна, оскільки охоплює низку заходів із запобігання та протидії насильству, захисту його жертв, переслідування та покарання кривдників;
- визнає насильство стосовно жінок водночас і порушенням прав людини, і видом дискримінації;
- встановлює чіткий зв’язок між досягненням рівноправності між жінками й чоловіками та викоріненням насильства стосовно жінок;

- пропонує державам-учасникам встановити кримінальну відповідальність за основні види насильства стосовно жінок (зокрема переслідування, примусовий шлюб, ушкодження жіночих геніталій, примусовий аборт, примусова стерилізація) і забезпечити належні й ефективні міри покарання за насильство;

- пропонує підхід для ефективного припинення насильства стосовно жінок і домашнього насильства, що закликає всі відповідні залучені органи, установи та громадські організації до координованої співпраці;

- оснащена потужним і незалежним механізмом контролю реалізації на національному рівні, у якому активну роль відіграють національні парламентарі.

Стамбульська конвенція містить 81 статтю, які згруповано у 12-ти розділах. Структура базується на «чотирьох П»: «Prevention» (Попередження), «Protection and support of victims» (Захист та підтримка постраждалих), «Prosecution of offenders» (Суд над злочинцями) та «Integrated Policies» (Загальні принципи). Для кожної галузі передбачаються блоки специфічних заходів. Конвенція встановлює обов'язки стосовно збору даних і підтримки досліджень насильства стосовно жінок. (ст. 11)

У Преамбулі містяться посилання до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейської соціальної хартії 1996 р., Конвенції Ради Європи про заходи проти торгівлі людьми 2005 р., Римського статуту Міжнародного кримінального суду та інші міжнародно-правові акти. У ст. 2 зазначено, що положення Конвенції повинні застосовуватись у період миру й збройних конфліктів у випадках насильства стосовно жінок і сімейного насильства. Стаття 3 Конвенції визначає ключові терміни (насильство стосовно жінок, сімейне насильство, гендер, насильство стосовно жінок за гендерною ознакою, жертва).

У ст. 4 міститься положення про те, що виконання положень Конвенції державами-учасниками, зокрема для захисту прав постраждалих від насилля, має бути захищеним від дискримінації на будь-який підставі, як-то: стать, гендер, раса, колір шкіри, мова чи інші переконання, національна приналежність, належність до національних меншин, власність, народження, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, вік, стан здоров'я, інвалідність, шлюбний статус, статус мігранта чи біженця тощо.

Розділ I Конвенції присвячений загальним зобов'язанням держав-учасниць, цілям й основним визначенням, Розділ II – комплексній політиці та збору даних; Розділ III – запобіганню насильства, Розділ IV – захисту та підтримці жертв (постраждалих від сексуального насильства, дітей-свідків) спеціальними допоміжними службами, повідомленням з боку фахівців, що працюють з жінками (медики, соціальні працівники, психологи); Розділ V – матеріальному праву (відшкодування, опіка), Розділ VI – розслідуванню, кримінальному переслідуванню, процесуальному праву й захисним заходам, Розділ VII – міграції та притулку, Розділ VIII – міжнародному співробітництву; Розділ IX – системі контролю для забезпечення ефективності впровадження

Конвенції, Розділ X – зв'язкам з іншими міжнародними актами, Розділ XI – поправкам до Конвенції; Розділ XII – прикінцевим положенням.

Стамбульська конвенція визначає незалежну **Групу експертів з дій проти насильства стосовно жінок і домашнього насильства (GREVIO)**, яка здійснює моніторинг за виконанням цієї Конвенції державами-учасницями.

Група складається мінімум з 10 – максимум з 15 членів, враховується гендерний та географічний баланс, а також наявність у кандидатів мультидисциплінарного досвіду в галузі прав людини, гендерної рівності, насильства стосовно жінок, домашнього насильства та захисту жертв насильства. Члени Групи обираються Комітетом сторін з кандидатів, призначених державами-учасницями на чотирирічний строк. Членами Групи можуть бути громадяни держав-учасниць Конвенції.

Комітет сторін складається з представників держав-учасниць Стамбульської конвенції. Комітет скликається Генеральним секретарем Ради Європи.

Держави-учасниці Конвенції подають Генеральному секретарю Ради Європи, ґрунтуючись на анкеті, підготовленій Групою експертів, звіт про законодавчі та інші заходи, які впроваджують у дію положення цієї Конвенції, для розгляду Групою.

Група експертів може отримувати інформацію про виконання Конвенції від неурядових організацій та громадянського суспільства, а також від національних установ із захисту прав людини.

Група експертів готує проект звіту, який містить аналіз виконання положень, на яких ґрунтується оцінка, а також свої зауваження та пропозиції стосовно того, як відповідна держава-учасниця Конвенції може вирішити виявлені проблеми.

Місцезнаходження Офісу Групи експертів з дій проти насильства стосовно жінок і домашнього насильства – м. Страсбург (Франція).

Конвенція про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) була підписана 46 державами (станом на січень 2018 р.) та Європейським Союзом. 12 березня 2012 р. Туреччина стала першою державою, що ратифікувала Конвенцію. Попри те, що Україна підписала її ще у 2011 р., вона й досі нею не ратифікована. Ратифікація Україною зазначеного договору сприятиме підвищенню політичного іміджу України на міжнародній арені як країни, яка послідовно дотримується взятих на себе зобов'язань в галузі прав людини.

До механізмів захисту прав жінок необхідно віднести проведення **4-х Всесвітніх конференцій ООН зі становища жінок**, протягом яких акцентувалась увага на залученні жінок до політичного життя, процесу ухвалення рішень, а також було наголошено, що саме «фемінізація» політики сприятиме прогресу людства. На Конференціях були визначені завдання, пов'язані з покращенням становища жінок і захистом їх прав.

На *I Всесвітній конференції ООН зі становища жінок*, що була проведена з 19 червня по 2 липня 1975 р. у м. Мехіко (Мексика) було урочисто проголошено

про початок «Десятиліття жінок» з метою нагадати міжнародній спільноті, що дискримінація стосовно жінок залишалась невирішеною проблемою в багатьох країнах світу. Учасниками Конференції було ухвалено План дій, яким було передбачено програму-мінімум до 1980 р., основним завданням якої було забезпечення рівного доступу жінок до таких сфер, як освіта, зайнятість, політична діяльність, охорона здоров'я, забезпечення помешканням, планування родини.

*Фото. Засідання I Всесвітньої конференції ООН зі становища жінок
(19 червня - 2 липня 1975 р., м. Мехіко, Мексика)*

На II Всесвітній конференції ООН зі становища жінок, яку скликали з 14 по 30 липня 1980 р. у м. Копенгаген (Данія) для аналізу та оцінки виконання Плану дій 1975 р., представники 145 держав-членів ООН прийшли до одностайної думки щодо досягнення значного прогресу в гендерній політиці. Національні уряди та міжнародна спільнота досягли успіхів на шляху до забезпечення цілей, що були заплановані п'ять років тому на I Всесвітній конференції ООН зі становища жінок.

*Фото. Засідання II Всесвітньої конференції ООН зі становища жінок
(14 - 30 липня 1980 р., м. Копенгаген, Данія)*

На *III Всесвітній конференції ООН зі становища жінок*, що проходила в м. Найробі (Кенія) з 15 по 26 липня 1985 р. було розроблено нову стратегію з покращення становища жінок та захисту їх прав. В основу Найробіських перспективних стратегій до 2000 р. було покладено низку заходів, спрямованих на досягнення гендерної рівності на національному рівні. Уряди держав повинні були визначити свої власні пріоритети, що базуються на стратегії їх розвитку та ресурсних можливостях. Усі учасники зустрічі погодилися, що рівність жінок не є ізольованою проблемою, а безпосередньо торкається всіх сфер діяльності людини. Конференція зробила значний внесок у трактування поняття «рівності статей». Рівність стала розглядатися не просто як правове поняття, тобто ліквідація дискримінації «*de jure*», але і як рівність прав, обов'язків і фактичних можливостей для участі жінок у процесі розвитку суспільства.

Фото. Засідання *III Всесвітньої конференції ООН зі становища жінок* (15 – 26 липня 1985 р., м. Найробі, Кенія)

У період з 4-15 вересня 1995 р. у м. Пекін (Китай) відбулась *IV Всесвітня конференція ООН зі становища жінок*. Конференція одноголосно ухвалила Пекінську декларацію й Платформу дій, що представляють комплекс заходів і рекомендацій щодо розширення прав і можливостей жінок на шляху в XXI століття. У документах відзначалося, що нерозв'язаність багатьох проблем щодо становища жінок багато в чому пояснюється відсутністю національних і міжнародних механізмів контролю. У зв'язку з цим було розроблено низку пропозицій, покликаних вирішити зазначене питання як міжнародною спільнотою загалом, так і кожною державою окремо.

Основною метою *IV Всесвітньої конференції ООН зі становища жінок* був не тільки аналіз й обмін досвідом, але насамперед утвердження єдиної колективної волі, яку всі повинні поважати. Саме об'єднання сил усіх жіночих організацій на національному й міжнародному рівнях з підтримкою міжнародно-правових документів і міжнародних організацій сприятиме досягненню рівних прав і можливостей між чоловіками й жінками.

*Фото. Засідання IV Всесвітньої конференції ООН зі становища жінок
(4 - 15 вересня 1995 р., м. Пекін, Китай)*

Пекінська декларація 1995 р. була схвалена від імені всіх урядів держав, що брали участь у конференції, і мала досить рішучий характер. Вона визнавала, що протягом другого десятиліття становище жінок у багатьох аспектах покращилось, але такий прогрес був нерівномірним і нерівність залишилася, а разом з нею й ті перешкоди, які заважають її ліквідації. Однак уряди держав заявили про свою повну готовність до розширення можливостей жінок, зокрема права на свободу думки, совісті, релігії і переконань, таким чином сприяючи задоволенню моральних, етичних, духовних та інтелектуальних потреб жінок. На підставі цих дій уряди держав гарантували жінкам можливість повної реалізації свого потенціалу й участі в процесі розвитку. Важливим стратегічним кроком стало те, що права жінок визнали складовою частиною прав людини. Було визнано той факт, що необхідно розробляти й здійснювати ефективні й взаємодоповнювальні стратегії та програми за повноцінною участю жінок. Це стосується, насамперед, програм у галузі розвитку, які повинні тепер в обов'язковому порядку враховувати гендерні аспекти. Пекінська декларація 1995 р. ініціювала перехід до реалістичного мислення, відображаючи появу практичного впливу жіночого руху на процес ліквідації дискримінації.

Платформа дій 1995 р. – це порядок денний з розширення можливостей жінок. Основною метою її стало прискорення реалізації перспективних стратегій у галузі покращення становища жінок. Досягнення цієї мети дозволило б жінкам усунути всі перешкоди на шляху їхнього залучення в усі сфери суспільної діяльності завдяки всебічній та рівній участі у вирішенні найважливіших питань національного розвитку. На Платформі передбачається низка заходів, спрямованих на вирішення стратегічно важливих питань в галузі прав жінок. Водночас було ухвалено досить значне застереження, відповідно до якого значення національної й регіональної специфіки, а також різних культурних і релігійних особливостей повинно насамперед враховуватись у процесі планування. Також зазначалося, що держава зобов'язана заохочувати й захищати

права людини й основні свободи, що були закріплені в основних міжнародно-правових документах.

Одним з найгостріших питань, що обговорювалось на IV Всесвітній конференції ООН зі становища жінок 1995 р., було питання протидії насильству стосовно жінок, збереження якого є однією з перешкод на шляху досягнення мети рівності. Для запобігання й ліквідації насильства стосовно жінок урядам держав необхідно було засудити насильство стосовно жінок і відмовитися від посилань на будь-які звичаї, традиції чи релігійні мотиви з метою відхилення від виконання своїх зобов'язань щодо його викорінювання відповідно до Декларації про викорінювання насильства стосовно жінок, проголошеної Резолюцією 48/104 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р. Державні органи повинні проводити розслідування актів насильства стосовно жінок і здійснювати покарання за його здійснення відповідно до національного законодавства. Уряди держав зобов'язані співпрацювати з Спеціальним доповідачем з питань насильства стосовно жінок, надавати йому допомогу в здійсненні його повноважень і будь-яку запитувану інформацію. Держави повинні активно й широкомасштабно проводити кампанії з поширення інформації про сучасні види допомоги жінкам, які постраждали від насильства. Для вирішення проблеми насилля необхідно організувати вивчення причин і наслідків насильства стосовно жінок, а також проаналізувати ефективність ухвалених профілактичних заходів

Значна увага на IV Всесвітній конференції ООН зі становища жінок 1995 р. була приділена питанню участі жінок у роботі директивних органів і в процесі ухвалення рішень. Було вказано на необхідність термінового узгодження необхідних заходів задля значного збільшення кількості жінок на всіх урядових і державно-адміністративних посадах. Урядам держав рекомендувалося розробити конструктивні заходи з формування з-поміж жінок адміністраторів і керівників на стратегічних керівних посадах. На міжнародному рівні необхідно проводити політику збалансованого представництва жінок і чоловіків у складі делегацій на різні міжнародні форуми.

Зі свого боку ООН виявила стурбованість тим фактом, що засоби масової інформації продовжували показувати жінок у «невигідному світлі». На IV Всесвітній конференції ООН зі становища жінок 1995 р. було запропоновано низку заходів, спрямованих на сприяння створенню збалансованого й нестереотипного образу жінки в засобах масової інформації. Уряди держав закликали сприяти дослідженням і здійсненню стратегій у галузі інформації, освіти та комунікації, спрямованої на заохочення створення збалансованого образу жінки й дівчини, висвітлення їхніх численних соціальних ролей. Було запропоновано заохочувати розроблення засобами масової інформації та рекламними агенціями конкретних програм, спрямованих на підвищення інформованості про Платформу дій 1995 р.

У процесі обговорення Платформи дій 1995 р. було взято до уваги застереження й заяви делегацій держав щодо положень в ухвалених документах та їхнього тлумачення. Всі держави одноголосно зауважили, що пошук шляхів

ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок необхідно проводити відповідно до принципу поваги прав людини й основних свобод, що є першочерговим завданням для жінок і чоловіків. Усі делегації держав вказали на те, що реалізація положень Платформи дій 1995 р. повинна здійснюватися на підставі повної поваги до національного суверенітету, різних національних традицій, переконань, моральних, культурних і релігійних цінностей, Конституції та законів держав, керуючись нормами Шаріату, міжнародних договорів, загальновизнаних прав людини відповідно до пріоритетних завдань розвитку держави.

Найактивнішими у своїх заявах були представники арабських країн. Насамперед вони одноголосно засудили аборт як обмеження права зачатості дитини на життя, також негативно висловлювалися з приводу методів урегулювання народжуваності й інструментів демографічної політики. Делегації арабських країн вважали аборт кримінальною справою й допускали його застосування тільки при наявності рішення суду, якщо вагітність загрожує життю матері.

Представник Єгипту заявив, що його держава буде виконувати всі рекомендації, які містяться в Платформі дій 1995 р., але тільки за умови повної поваги з боку міжнародної спільноти до національного суверенітету й різних моральних і релігійних цінностей, поваги Конституції і різних законодавчих актів, а також «керуючись нормами нашого справжнього релігійного права, що відрізняється терпимістю». Делегація просила підкреслити той факт, що, роз'яснюючи пункти Платформи, які стосуються прав успадкування, Єгипет буде виходити з повної поваги до законів про успадкування в ісламському Шаріаті та положень чинного в державі законодавства.

Представник Лівії наголосив на тому, що держава має право розробляти свою внутрішню політику щодо своїх релігійних вірувань і місцевих законів. Делегація негативно поставилася до питання про право жінок на аборт, оскільки місцеві закони не дозволяють його робити, за винятком випадків загрози життю матері. Право успадкування в країні будуть продовжувати за правилами ісламського Шаріату, а також певні положення, які не відповідають ісламським релігійним і культурним цінностям, не буде взято до уваги.

У такий спосіб Платформа дій 1995 р. запропонувала розроблення регіональних і національних платформ дій, що повинні враховувати всю специфіку ситуації в регіоні й державі, як юридичну, так і традиційну, запропонувавши програму заходів, що дозволяє реалізувати глобальну Платформу дій. Але найбільш важливим досягненням конференції стало введення нової гендерної ідеології на міжнародно-політичну арену, що ґрунтувалася на консенсусному характері взаємодії жінок і чоловіків в інтересах досягнення рівноправності й розвитку суспільства.

Ухвалена на IV Всесвітній конференції ООН зі становища жінок 1995 р. Платформа дій стала першою глобальною програмою з покращення становища жінок і була розрахована не на один, а на декілька десятиків років.

Для підбиття підсумків щодо виконання завдань, поставлених у Пекінській декларації та Платформі Дій, та продовження реалізації основних завдань, спрямованих на досягнення гендерної рівності, Генеральна Асамблея ООН провела у 2000, 2005 та 2010 рр. установчі сесії, які відповідно мали назви «Пекін+5», «Пекін+10» і «Пекін+15».

Рівність жінок і чоловіків була проголошена однією з основних цілей діяльності ООН у **Декларації тисячоліття ООН**, затвердженій Резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї ООН від 8 вересня 2000 р. «Жодна людина і жодна країна не повинні позбавлятися можливості користуватися благами розвитку. Повинно бути гарантовано рівність прав і можливостей чоловіків і жінок». (ст. 6 Декларації) Було зазначено, що здійснення завдань і цілей Платформи дій 1995 р. продовжиться й надалі, забезпечуючи тим самим виконання зобов'язань, які держави-члени ООН взяли на себе на IV Всесвітній конференції ООН зі становища жінок 1995 р.

Фото. Представники держав-учасників Саміту Тисячоліття, на якій була прийнята Декларація тисячоліття ООН (6 - 8 вересня 2000 р, м. Нью-Йорк, США)

Задля розв'язання питання гендерного паритету й забезпечення прав жінок у структурі ООН створено цілу мережу спеціалізованих органів, зокрема, Відділ з покращення становища жінок, Комісія зі становища жінок, Комітет з ліквідації дискримінації жінок, Інститут міжнародних досліджень і освіти жінок, Фонд розвитку жінок, Канцелярія Спеціального радника з гендерних питань та покращення становища жінок тощо.

До того ж у системі ООН створено спеціальний Інтернет-ресурс «Women Watch», який є основним порталом доступу до інформації та ресурсів із забезпечення гендерної рівності та розширення можливостей жінок у рамках усієї структури ООН, включаючи Секретаріат ООН, регіональні комісії, фонди, програми, спеціалізовані установи, а також академічні та науково-дослідні інститути.

5. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дитини

У сучасному світі серед міжнародних організаційно-правових механізмів окреме місце відведено захисту прав дітей як особливої категорії людей, що потребують специфічних умов розвитку та життєдіяльності.

Перші заходи щодо захисту прав дитини були запроваджені саме на національному рівні. Це відбулось у Європі в середині XIX століття – в 1841 р. у Франції були прийняті перші законодавчі акти щодо покращення умов праці дітей, а в 1881 р. так само у Франції було вперше закріплено право дітей на освіту.

Першою національною конституцією, яка офіційно врегулювала правовий статус дитини, стала Конституція Німецької імперії (Веймарська конституція) від 11 березня 1919 р., яка закріпила до повноважень парламенту реалізацію державної політики в питаннях материнства, новонароджених, дитинства та юнацтва. (ст. 7) Окрім того, Веймарська конституція містила прогресивні конституційні норми, які вперше в історії людства на конституційному рівні гарантували рівні умови фізичного, духовного й суспільного розвитку для позашлюбних дітей і дітей, народжених у шлюбі (ст. 121), а також загальнообов'язкову безплатну шкільну освіту (ст. 145). Пізніше, у Конституції Австрійської республіки (у редакції 1929 р.) було передбачено право Федерального президента визнавати позашлюбних дітей за клопотанням їхніх батьків такими, які народжені в шлюбі. (ст. 65) Ця конституційна новела стала першим кроком до зрівнювання в правах дітей, незалежно від їх походження.

Першим міжнародно-правовим документом захисту прав дитини стала Конвенція, що регулює опіку над неповнолітніми, яка була ухвалена на III сесії Конференції з міжнародного права 12 червня 1902 р. у м. Гаага (Нідерланди). Ця Конвенція втратила чинність на підставі ст. 51 *Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей*, ухваленій 19 жовтня 1996 р. на Конференції з міжнародного приватного права в м. Гаага (Нідерланди) (ратифікована Україною 14 вересня 2006 р., набула чинності для неї 1 лютого 2008 р.). Основною метою цієї Конвенції є встановлення правил, які дозволяють чітко визначити договірну державу, органи якої мають компетентність щодо вживання заходів для захисту дитини, а також сприяння вирішенню ситуацій, у яких повноваження щодо вжиття заходів захисту особи чи майна дитини одночасно можуть здійснювати судові або адміністративні органи різних держав. Конвенція не визначає, який саме судовий або адміністративний орган має вирішувати справу в кожній конкретній державі, адже це визначається внутрішнім законодавством цієї держави, однак вона визначає, до компетенції органів якої держави належить конкретна справа, у якій повинно бути вжито заходів захисту дитини.

У 1919 р. британська соціальна реформаторка Еглантайн Джебб разом зі своєю сестрою Дороті Бакстон заснувала у м. Лондон (Великобританія) громадську організацію «Save the Children» (Врятуйте дітей) для допомоги німецьким та австрійським дітям, які постраждали від час Першої світової війни.

Згодом ця організація почала відкривати свої представництва в інших країнах і в 1920 р. за підтримки Міжнародного комітету Червоного Хреста набула статусу міжнародного фонду. Саме Еглантайн Джебб розробила проект Декларації прав дитини, який 23 лютого 1923 р. було затверджено Міжнародним фондом «Врятуйте дітей» і 28 лютого 1924 р. направлено на розгляд Ліги Націй.

На підставі проекту Еглантайн Джебб Генеральна Асамблея Ліги Націй 26 вересня 1924 р. ухвалено **Декларацію прав дитини**.

Декларація стала першим міжнародно-правовим документом у захисті прав та інтересів дитини. Основні положення Декларації стосувалися створення таких умов, які б забезпечували необхідний фізичний і психічний розвиток дитини, право дитини на допомогу, належне виховання, захист тощо.

Структурно Декларація прав дитини 1924 р. є достатньо компактним міжнародно-правовим документом, що складається всього з п'яти основних програмних пунктів:

1. Дитина повинна отримувати всі засоби, необхідні для її нормального матеріального й духовного розвитку.
2. Голодна дитина повинна бути нагодована; хвора дитина повинна бути доглянута; дитина в скруті повинна отримати допомогу; сирота або безпритульна дитина повинна отримати притулок і догляд.
3. У скрутні часи дитина першою повинна отримати допомогу.
4. Дитина повинна мати засоби для існування й захист від будь-яких форм експлуатації.
5. Дитина повинна бути вихована з усвідомленням того, що її кращі здібності повинні служити іншим людям.

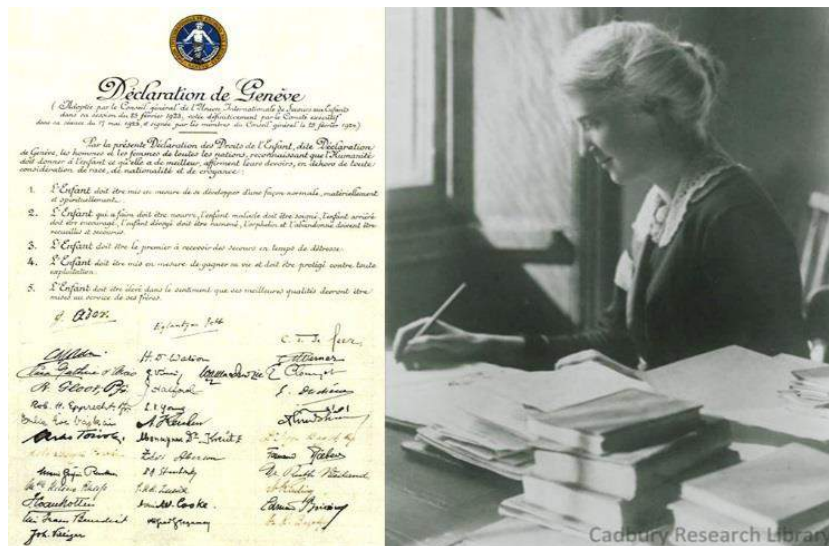

Фото. Еглантайн Джебб (автор Декларації прав дитини 1924 р.)

Фактично, Декларація прав дитини 1924 р. визначає обов'язки дорослих стосовно дітей. У 1934 р. Генеральна Асамблея Ліги Націй повторно ухвалила Декларацію, а держави-члени Ліги Націй пообіцяли включити норми Декларації у своє національне законодавство.

На практиці держави зверталися до цієї Декларації лише фрагментарно з окремих питань захисту прав дитини. Міжнародний захист прав дитини як система міжнародно-правових норм на той час ще не сформувалась.

Важливу роль у становленні міжнародно-правового захисту прав дитини відіграла **Міжнародна організація праці (МОТ)**, яка була створена в 1919 р. у рамках Ліги Націй як спеціалізована установа цієї організації, а з 1946 р. є спеціалізованою установою ООН.

Міжнародна організація праці (МОП) першою серед міжнародних міжурядових організацій почала розглядати в межах своєї компетенції спеціальні міжнародно-правові акти в галузі прав дитини. Зокрема, такі конвенції встановлювали мінімальний вік дітей і підлітків для прийняття на роботу в різних галузях економіки, а держави-учасниці таких конвенцій відповідно повинні були імплементувати ці норми у своє національне законодавство. Водночас стандарти та умови праці для дітей і підлітків поступово покращувалися. Так, Конвенція про мінімальний вік приймання дітей на роботу в промисловості 1919 р. установила 14 років як мінімальний вік приймання дітей на роботу в промисловості, а Конвенція про мінімальний вік приймання дітей на роботу в промисловості 1937 р. (переглянута) встановила вже 15 років як мінімальний вік початку роботи дітей в промисловості тощо.

Варто зазначити, що деякі з перших конвенцій Міжнародної організації праці, хоча формально й зберігають чинність, але з огляду на ухвалення нових конвенцій цієї організації з відповідного питання, здебільшого вважаються застарілими інструментами й практично не застосовуються.

Як окрема складова міжнародного механізму захисту прав людини, система міжнародного захисту прав дитини почала формуватися тільки після Другої світової війни в рамках Організації Об'єднаних Націй. Так, 11 грудня 1946 р. на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН одностайно було ухвалено рішення про створення **Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ)** як спеціалізованої структури ООН. Цей фонд став основним інформаційним джерелом щодо проблем дітей, оскільки він формує пропозиції щодо вдосконалення відповідних документів у галузі прав дітей.

Фото. Емблема Дитячого фонду ООН

ЮНІСЕФ є світовим лідером із захисту прав та інтересів дітей, який працює в понад 190 країнах світу заради захисту й підтримки дітей з моменту їх народження та до початку дорослого життя. До вирішення дитячих проблем ЮНІСЕФ залучає найширше коло тих, хто може й повинен подбати про майбутнє нових поколінь, активно співпрацюючи з урядами держав і науковими установами, бізнесом і громадськими організаціями, медичними й навчальними закладами, інформуючи про проблеми дітей, пропонуючи перевірені та ефективні рішення, стимулюючи законодавчі зміни. Фонд надає допомогу дітям держав, які розвиваються.

Головним органом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) є Виконавча рада, яка обирається Економічною і Соціальною Радою ООН строком на три роки. Виконавча рада проводить щорічні сесії. Поточною діяльністю Фонду керує Секретаріат і Виконавчий директор.

Місцезнаходження головного Офісу Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) – м. Нью-Йорк (США).

У рамках зазначеного питання окрему увагу потрібно приділити **Загальній декларації прав людини 1948 р.**, що стала першим в історії людства міжнародним документом, який проголошував широке коло основних прав і свобод людини, зокрема дитини. Вперше на нормативному рівні було закріплено міжнародно-правові основи захисту прав дитини.

Декларація проголосила, що право на життя, свободу, особисту недоторканість, право на громадянство, на рівність перед законом і деякі інші основоположні права й свободи мають універсальний характер і володіння ними не повинно залежати від віку людини. У ст.ст. 25 і 26 Декларації передбачено, що діти повинні бути об'єктом особливого захисту й допомоги. Цим документом передбачено право кожної людини на соціальне забезпечення, а також на рівень життя, що охоплює харчування, одяг, житло, медичний огляд і соціальне обслуговування, яке необхідне для підтримання здоров'я та благополуччя її самої та її сім'ї.

Зокрема, належної уваги заслуговують такі положення Декларації, як: рівність всіх людей від народження у своїй гідності та правах (ст. 1); захист сім'ї з боку держави та суспільства (ст. 16); однаковий соціальний захист для дітей, які народилися у шлюбі або поза ним (ст. 25); право дітей на особливе піклування та допомогу (ст. 25); гарантування кожній людині право на освіту (ст. 26).

Подальше підписання **Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.** і **Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.** гарантувало рівні права всім дітям, забезпечення їх основних соціальних потреб (ці міжнародно-правові акти більш детально розглядаються у Розділах IV і V даного підручника).

Важливим кроком світової спільноти в контексті захисту прав дітей стало ухвалення 20 листопада 1959 р. Генеральною Асамблеєю ООН **Декларації прав дитини**. Цей міжнародно-правовий документ, що був прийнятий на підставі та на виконання Загальної декларації прав людини 1948 р., наголошує, що кожна

дитина без будь-яких винятків й обмежень повинна володіти всіма правами, зазначеними в ньому. Декларація містить всього 10 принципів, проте саме вони стали фундаментом міжнародно-правового захисту прав дитини.

Уперше увагу громадськості було звернуто на такі основні засади формування прав дитини, як: рівність та вся повнота прав дитини; спеціальний захист прав дитини; право на ім'я та громадянство; право на соціальний захист; забезпечення належних умов захисту й розвитку дітей з інвалідністю; повний і гармонійний розвиток дитини в любові й розумінні; право на безоплатну й обов'язкову освіту; пріоритетність захисту прав дитини; захист від усіх форм недбайливого ставлення, жорстокості й експлуатації; виховання дитини в дусі взаєморозуміння, терпимості, дружби між народами, миру й братерства.

Положення Декларації були спрямовані на визнання батьками, окремими особами, державними органами, місцевою владою, державами загалом прав і свобод дітей та їх дотримання.

Декларація прав дитини 1959 р. є документом «м'якого права» («soft law»), яке не зобов'язує державу діяти в певний спосіб. Разом з тим Декларація визнається універсальним й ефективним механізмом та інструментом захисту прав дитини у світовому масштабі.

Генеральна Асамблея ООН на підставі Резолюції 836 (IX) від 14 грудня 1954 р. рекомендувала всім державам запровадити з 1956 р. **Міжнародний день прав дітей** і обрати для нього прийнятну для всіх дату. Більшість країн світу обрали дату «20 листопада». Саме тому і Декларація прав дитини 1959 р., і згодом Конвенція про права дитини 1989 р. були ухвалені саме 20 листопада.

До 20-річчя із дня ухвалення Декларації прав дитини 1959 р. Організація Об'єднаних Націй проголосила 1979 р. Міжнародним роком дитини. На відзначення цього було висунуто низку правових ініціатив, серед яких була пропозиція, зроблена в 1978 р. Польщею, щодо розгляду в Комісії ООН з прав людини проекту Конвенції про права дитини. Автором першого проекту був польський професор-міжнародник А. Лопатка. Робота над текстом проекту Конвенції велась 10 років і завершилась у 1989 р., рівно через 30 років після ухвалення Декларації прав дитини 1959 р.

Під час роботи над Конвенцією і після її ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН були організовані наради, у яких брали участь міжнародні організації, органи та спеціалізовані установи ООН з метою привернути увагу й поширити інформацію про Конвенцію, що має глобальне значення для захисту прав дитини.

Конвенція про права дитини була ухвалена Резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р., а 26 січня 1990 р. почалося підписання Конвенції. Ця Конвенція набула чинності 2 вересня 1990 р. після ратифікації її двадцятьма державами (ратифікована Україною 27 лютого 1991 р., набула чинності для неї 27 вересня 1997 р.). Конвенція була ратифікована найбільшою кількістю держав із-поміж усіх міжнародних договорів про права людини в історії (станом на 2019 р. – 196 країн).

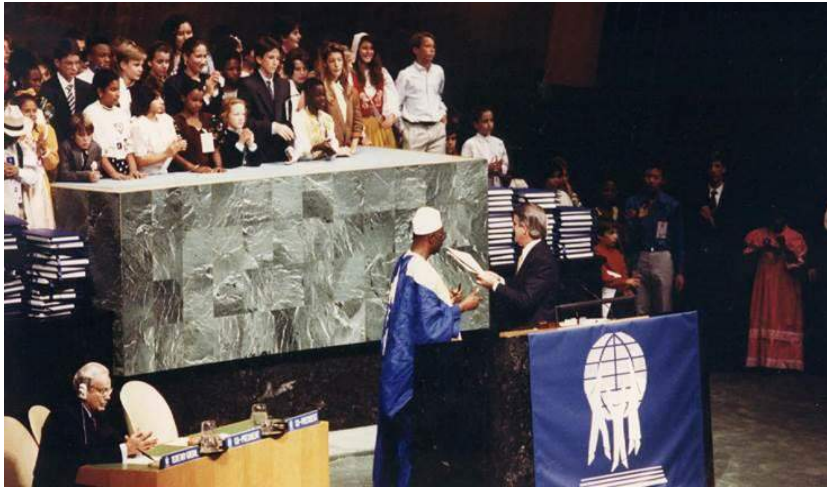

Фото. Ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН Конвенції про права дитини (20 листопада 1989 р., м. Нью-Йорк, США)

У 1996 р. з ініціативи Франції було підтверджено намір світової спільноти продовжувати відзначати День прав дитини 20 листопада, коли була ухвалена Конвенція про права дитини.

Структурно Конвенція про права дитини 1989 р. складається з 54 статей, які згруповано в три частини.

Конвенція визначає політичні, економічні, соціальні, культурні права дітей до 18 років (ст. 1 Конвенція містить визначення *дитини* як будь-яка людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до цієї особи, вона не досягає повноліття раніше), проголошує право дитини на їх захист та обов'язковість створення для цього необхідних умов. Дбаючи про захист прав дитини, держави-учасниці повинні не тільки створити скоординовану систему їх реалізації, але й забезпечити застосування особливих механізмів їх впровадження.

Конвенція про права дитини 1989 р. містить повний перелік прав дитини: право на життя (ст. 6); право на освіту (ст. 28); право на відпочинок (ст. 31); право на свободу (ст. 14, 15); право на дозвілля (ст. 31); право на ім'я (ст. 7); право користуватися найдосконалішими послугами системи охорони здоров'я (ст. 24). У Конвенції також йдеться про права дитини на набуття громадянства (ст. 7); на піклування з боку батьків (ст. 7); на збереження своєї індивідуальності (ст. 8); право бути заслуханою під час будь-якого розгляду, що стосується дитини (ст. 12); право на особисте та сімейне життя (ст. 16); недоторканість житла (ст. 16); таємницю кореспонденції (ст. 16); користуватися благами соціального забезпечення (ст. 26); на рівень життя, необхідний для її розвитку (ст. 27); на особливий захист: від викрадень та продажу (ст. 35), від фізичних форм експлуатації (ст. 36), фізичного й психічного насильства (ст. 19), участі у військових діях (ст. 38); право на вжиття державою всіх необхідних заходів щодо сприяння фізичному й психічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка стала жертвою зловживань або злочину (ст. 39).

Ратифікація Конвенції про права дитини 1989 р. державами-учасницями означає, що уряди держав беруть на себе зобов'язання забезпечити дитині

зростання в безпечних і сприятливих умовах, маючи доступ до високоякісної освіти та охорони здоров'я, а також високий рівень життя. Це означає, що уряди держав зобов'язалися захищати дітей від дискримінації, сексуальної й комерційної експлуатації та насильства й особливо піклуватися про дітей-сиріт і біженців.

Зокрема, згідно зі ст. 3 Конвенції про права дитини 1989 р. у всіх діях щодо дітей, незалежних від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється інтересам дитини. Держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист піклування, який необхідний для її добробуту, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї перед законом, і з цією метою вживають всіх відповідних і законодавчих заходів. У ст. 20 Конвенції передбачено право на особливий захист і допомогу, що надається державою дитині, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні.

Конвенція про права дитини 1989 р. є документом, що містить всеосяжний комплекс міжнародно-правових стандартів захисту й забезпечення належних умов для виховання дітей. Цей документ заклав у міжнародне право ті норми захисту прав дитини, дотримання яких повинні прагнути всі держави. На підставі норм і принципів Конвенції було розроблено й ухвалено достатню кількість міжнародних і національних нормативно-правових актів у галузі прав дітей.

Необхідно зазначити, що до Конвенції про права дитини 1989 р. було прийнято три факультативні протоколи:

1) **Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах**, ухвалений Резолюцією 54/263 Генеральної Асамблеї ООН від 25 травня 2000 р. і набув чинності 12 лютого 2002 р. Держави-учасниці зобов'язалися вживати всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб військовослужбовці їхніх збройних сил, які не досягли 18-річного віку, не брали прямої участі у військових діях і не підлягали обов'язковому призову до їхніх збройних сил (ратифікований Україною 23 червня 2004 р., набув чинності для неї 11 серпня 2005 р.).

2) **Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії**, ухвалений Резолюцією 54/263 Генеральної Асамблеї ООН від 25 травня 2000 р. і набув чинності 18 січня 2002 р. Держави-учасниці зобов'язалися вживати всіх можливих заходів для заборони торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії (ратифікований Україною 3 квітня 2003 р., набув чинності для неї 3 серпня 2003 р.).

3) **Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень**, ухвалений Резолюцією 66/138 Генеральної Асамблеї ООН від 19 грудня 2011 р. Протокол дає змогу розглядати повідомлення від осіб

або груп осіб, що знаходяться під юрисдикцією держави-учасниці, або від імені таких осіб чи груп осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушення цієї державою-учасницею будь-якого з прав, передбачених у Конвенції про права дитини 1989 р., у Факультативному протоколі щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 р., а також у Факультативному протоколі щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії 2000 р. (ратифікований Україною 16 березня 2016 р., набув чинності для неї 2 грудня 2016 р.).

Для здійснення контролю за дотриманням положень Конвенції про права дитини 1989 р. було створено спеціальний міжнародний орган – **Комітет ООН з прав дитини**.

Комітет ООН з прав дитини складається з 18 експертів, що характеризуються високим моральним авторитетом і визнаною компетентністю в галузі прав людини. Членів Комітету обирають держави-учасниці з числа своїх громадян, вони виступають від себе особисто, при цьому приділяється увага справедливому географічному розподілу, а також головним правовим системам.

Членів Комітету обирають на чотирирічний термін таємним голосуванням з числа внесених до списку осіб, висунутих державами-учасницями. Кожна держава-учасниця може висувати одну особу з числа своїх громадян. Комітет обирає своїх службових осіб на дворічний строк.

Вибори проводяться на нарадах держав-учасниць, які скликає Генеральний секретар ООН у центральних установах Організації Об'єднаних Націй.

Держави-учасниці зобов'язані подавати Комітету через Генерального секретаря ООН доповіді про вжиті ними заходи, передбачені в Конвенції та досягнутий прогрес у цьому напрямку.

У доповідях повинні зазначатися фактори й труднощі, якщо такі є, що впливають на ступінь виконання зобов'язань за цією Конвенцією. Доповіді повинні містити достатню інформацію, щоб забезпечити Комітету повне розуміння дії Конвенції у певній країні.

*Фото. Засідання Комітету ООН з прав людини
(16 травня 2017 р., м. Женева, Швейцарія)*

Доповіді про діяльність Комітету ООН з прав дитини раз на два роки представляються Генеральній Асамблеї ООН через Економічну і Соціальну Раду ООН.

Комітет ООН з прав дитини може вносити пропозиції й рекомендації загального характеру, на підставі інформації, одержаній відповідно до Конвенції про права дитини 1989 р. Такі пропозиції й рекомендації загального характеру направляються будь-якій зацікавленій державі-учасниці й повідомляються Генеральній Асамблеї ООН разом із зауваженнями держав-учасниць, якщо такі є.

Місцезнаходження Офісу Комітету ООН з прав дитини – м. Женева (Швейцарія).

Підтримка прав дітей і полегшення застосування ними цих прав шляхом забезпечення того, щоб діти особисто або через інших осіб чи органи були поінформовані та допущені до участі в розгляді судом справ, що їх стосуються, є предметом **Європейської конвенції про здійснення прав дітей**, ухваленої 25 січня 1996 р. Радою Європи (ратифікована Україною 3 серпня 2006 р., набула чинності для неї 1 квітня 2007 р.). Відповідно до положень цієї Конвенції визначаються процесуальні заходи, що мають вживатися державами для сприяння здійсненню прав дітей під час розгляду судом сімейних справ, зокрема тих, що пов'язані зі здійсненням батьками своєї відповідальності, визначення місця проживання дитини й доступу, з метою найкращого врахування думки та інтересів дитини. Зокрема, суд має повноваження самостійно визначити доцільність призначення дитині представника у встановлених внутрішнім законодавством випадках, коли благополуччю дитини загрожує серйозна небезпека. Суд повинен роз'яснити малолітній або неповнолітній особі її права та можливі наслідки дій її представника.

З огляду на викладене, варто зауважити, що в згаданій раніше **Декларації тисячоліття ООН 2000 р.** глави держав та урядів одноголосно заявили про свою колективну відповідальність за утвердження принципів людської гідності, справедливості й рівності на глобальному рівні перед усіма жителями Землі, особливо перед найбільш вразливими з них, і зокрема перед дітьми, яким належить майбутнє. Проаналізувавши міжнародно-правові акти в галузі прав дитини, можна стверджувати, що міжнародна спільнота визнає за дитиною значний масив її прав та інтересів, а також сформувала ефективний міжнародний організаційно-правовий механізм їх захисту.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення термінів «вразливі групи населення», «біженці» і «внутрішньо переміщені особи».
2. Роз'ясніть зміст основних положень Керівних принципів з питань переміщення осіб усередині країни 1998 р.
3. Дайте загальну характеристику положень Конвенції про статус біженців 1951 р. і Протоколу щодо статусу біженців 1967 р.

4. Проаналізуйте основні положення Конвенції про регулювання специфічних аспектів проблем біженців в Африці 1969 р. та Картахенської декларації про біженців 1984 р.
5. Розкрийте повноваження, склад, порядок формування Управління Верховного комісара ООН у справах біженців.
6. Дайте загальну характеристику положень Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.
7. Розкрийте повноваження, склад і порядок формування Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок.
8. Проаналізуйте основні положення Конвенції про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) 2011 р.
9. Роз'ясніть напрями діяльності Групи експертів з дій проти насильства стосовно жінок і домашнього насильства (GREVIO).
10. Визначте основну мету Всесвітніх конференцій ООН зі становища жінок.
11. Поясніть основні положення Декларації прав дитини 1924 р. і Декларації прав дитини 1959 р.
12. Надайте характеристику основних положень Конвенції про права дитини 1989 р. і Факультативних протоколів до цієї Конвенції.
13. Визначте компетенцію, склад і порядок формування Комітету ООН з прав дитини.
14. Поясніть зміст основних положень Європейської конвенції про здійснення прав дітей 1996 р.

РОЗДІЛ XIX: ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Під час таких криз, як пандемія COVID-19, захист прав людини набуває особливого значення. Якщо ми не хочемо після надзвичайної ситуації в галузі охорони здоров'я зіштовхнутися з надзвичайною ситуацією у захисті прав людини, важливо не забувати про кожного, хто потребує допомоги, і під час кризи звертати особливу увагу на захист прав і свобод людини

Маркус Бееко

(керівник відділення міжнародної неурядової організації «Amnesty International» в Німеччині)

1. Обмеження прав і свобод людини в умовах пандемії COVID-19 на міжнародному (універсальному) рівні

В умовах виникнення світової пандемії в центрі уваги перебуває проблема дотримання й захисту прав людини. Пандемія COVID-19 спричинила зміни в усіх сферах життя в більшості держав світу. Перед людством постало складне й відповідальне завдання – якомога ефективніше запобігти поширенню коронавірусної інфекції, що об'єктивно потребує використання цілого комплексу протиепідемічних (організаційних, медико-санітарних, адміністративних тощо) заходів, локалізації та ліквідації епідемії. Здебільшого такі заходи втілюються в різних формах обмеження реалізації громадянських, політичних, економічних та інших прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина, а також у покладенні виконання додаткових обов'язків. Адже, як слушно зазначив Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш (23 квітня 2020 р.), «пандемія COVID-19 є кризою охорони здоров'я, кризою економічною й соціальною, яка швидко перетворюється на кризу в галузі прав людини».

Враховуючи глобальні проблеми, з якими зіштовхнулися країни в галузі охорони здоров'я, та після того, як Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визнала спалах нового коронавірусу SARS-CoV-2 пандемією, важливо від початку визнати права людини невід'ємною частиною всіх заходів щодо стримування й лікування хвороби для того, щоб краще захистити громадське здоров'я, підтримати вразливі групи населення й окремих людей, що опинилися в найбільшій небезпеці.

Слід визнати, що пандемія та її соціально-економічні наслідки матимуть непропорційний та шкідливий вплив на права осіб із супутніми захворюваннями, осіб з інвалідністю, осіб без визначеного місця проживання, літніх людей, які живуть на самоті або в соціальних закладах, мігрантів з обмеженим доступом до послуг охорони здоров'я, шукачів притулку, дітей, споживачів наркотиків тощо.

Навіть зараз, коли держави запроваджують певні обмеження окремих прав і свобод людини задля захисту громадського здоров'я в умовах пандемії коронавірусної інфекції COVID-19, такі обмеження повинні відповідати міжнародним стандартам прав людини. Дотримання прав людини – це не привілеї, на які певний час можна зачекати, які заради мінімізації загрози для

громадського здоров'я можна відтіснити на задній план. Права людини завжди повинні бути в центрі всіх заходів й ухвалених рішень.

Під **обмеженням прав і свобод людини** слід розуміти допустиме міжнародним правом та/або внутрішньодержавним правом втручання в права й свободи людини, яке відповідає вимогам законності, необхідності, доцільності й відповідності мети, що переслідується.

Обмеження прав і свобод людини передбачають низку міжнародно-правових актів, а саме:

- п. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р.: «здійснюючи свої права і свободи, кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги до прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві»;

- п. 3 ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.: «права не можуть бути об'єктом ніяких обмежень, крім тих, які передбачено законом, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших, і є сумісними з іншими правами, визначеними в цьому Пакті»;

- ст. 4 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.: «держави може впроваджувати тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише на стільки, на скільки це відповідає природі вказаних прав, і суто з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві»;

- ст. 24 Документа Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЄ 1990 р.: «держави-учасниці повинні забезпечувати, щоб здійснення всіх прав людини й основних свобод, викладених у документі, не могло бути об'єктом ніяких обмежень, крім тих, які передбачені законом і відповідають їх зобов'язанням з міжнародного права. Ці обмеження повинні мати характер винятків. Держави-учасниці повинні забезпечувати, щоб цими обмеженнями не зловживали та використовували не довільно, а лише для ефективного здійснення цих прав. Будь-яке обмеження прав і свобод у демократичному суспільстві повинно бути суворо пропорційним щодо призначення цього закону»;

- п. 1 і 2 ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.: «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом». Наведене положення не може бути підставою для відступу від ст. 2 («Право на життя»), крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, ст. 3 («Заборона катування») і п. 1 ст. 4

(«Нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані») і ст. 7 («Ніякого покарання без закону») цієї Конвенції;

– ст. 27 Американської конвенції з прав людини 1969 р.: «під час війни, виникнення небезпеки для держави або за інших надзвичайних обставин, які ставлять під загрозу незалежність або безпеку держави-учасниці, ця держава може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією в такій мірі і на такий період, у який це потрібно гостротою становища, за умови, що такі заходи не є несумісними з її іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або соціального походження. Зазначене положення не стосується будь-якого призупинення дії таких прав: право на визнання правосуб'єктності, право на життя, право на свободу від катувань, право на свободу від рабства, право на незастосування законів зі зворотною силою «ex post facto», право на свободу совісті й релігії, право на вільне укладення шлюбу й створення сім'ї, право на ім'я, права дитини, право на громадянство, право на участь у державному управлінні або ж правових гарантій, необхідних для забезпечення захисту цих прав» тощо.

Фото. Освітня діяльність Норвезького фонду прав людини щодо особливостей захисту прав людини під час пандемії COVID-19

У різних державах та за різних умов реакція на поширення коронавірусної хвороби COVID-19 може відрізнятися. Проте важливо пам'ятати, що обмеження, запроваджені через пандемію, становлять загрозу для прав і свобод людини, тому *держави зобов'язані вживати невідкладних заходів для мінімізації цієї загрози*. На думку міжнародної неурядової організації «Amnesty International» до таких заходів слід віднести (Документ POL 30/1967/2020 «Відповіді на COVID-19 і зобов'язання держав щодо прав людини: попередні спостереження» від 12 березня 2020 р.):

1. Карантини, зокрема ті, що стосуються права на свободу та безпеку особи, прийнятні лише тоді, коли вони *застосовуються на недискримінаційній основі*. Якщо ж вони вже діють, такі заходи повинні відповідати ситуації та мати законне обґрунтування. Вони мають бути обмежені в часі та періодично переглядатися. Якщо ж існує вибір між декількома можливими варіантами обмежувальних заходів, варто обрати менш жорсткі.

2. Те саме стосується й *обмежень і заборон на подорожі*, що стосуються права на свободу пересування. На період запровадження такі заходи повинні бути законними, обґрунтованими та відповідати ситуації. Тому вибір також має робитися на користь заходів, що є недискримінаційними та мінімально обмежувальними.

3. Держави повинні забезпечити всім постраждалим особам і спільнотам *доступ до чіткої, зрозумілої, своєчасної та змістовної інформації* щодо природи та масштабів загрози здоров'ю; можливого застосування заходів зі зменшення ризиків; можливих наслідків і заходів з реагування на пандемію, що тривають. Якщо реакція держави на коронавірусну хворобу базується на обмеженні доступу до інформації, недостатній прозорості та цензурі, то влада ризикує підірвати право людини на пошук, отримання й розповсюдження інформації та ідей будь-якого виду, а також право на доступ до інформації про здоров'я. Окрім того, таким чином вони ставлять під загрозу ефективність реакції системи охорони здоров'я.

4. Держави повинні забезпечити кожній людині *доступ до інструментів соціального захисту*, зокрема до оплачуваних лікарняних; медичних послуг; відпусток по догляду за дітьми чи особами на утриманні на випадок їхньої хвороби або на період карантину, а також відпусток для догляду за дітьми, які не відвідують школи через карантин. Деякі із заходів, вжитих для покращення громадського здоров'я, можуть негативно вплинути на право на працю та права робітників і призвести до того, що люди з непостійним працевлаштуванням постраждають найбільше. До цієї категорії також належать трудові мігранти; люди, що працюють у незахищених умовах на непостійних місцях роботи, що є типовим для економіки попиту (люди, що виконують одноразову роботу, або роботу з визначеними строками); люди з низькими доходами; мігранти, які не мають постійного статусу; люди, які працюють у «неформальному» секторі економіки. Держави повинні забезпечити ці групи населення пільгами, передбаченими системою соціального захисту.

5. *Працівники системи охорони здоров'я знаходяться на передовій боротьби з пандемією*, оскільки вони повинні продовжувати надавати послуги, попри ризики, які існують особисто для них та їх сімей. Серед таких ризиків: можливість зараження COVID-19 під час виконання службових обов'язків, понаднормове робоче навантаження, психологічний стрес і виснаження. Для забезпечення роботи лікарів, медичного персоналу середньої ланки та інших осіб, залучених до боротьби з пандемією, їх необхідно забезпечити відповідним та якісним обладнанням особистого захисту, інформацією, тренінгами і

психологічною підтримкою. Такими ж мають бути дії щодо захисту працівників інших професій, які знаходяться в зоні ризику, як-от охоронці та працівники пенітенціарних установ; працівники правоохоронних органів, які відповідають за впровадження та нагляд за виконанням заходів із захисту громадського здоров'я; працівники приватного сектору, які працюють над забезпеченням доступу до базових послуг тощо. Держави повинні забезпечити створення механізмів для надання допомоги родинам медичного персоналу та іншим сім'ям, члени яких заразилися COVID-19 або померли через цю хворобу в результаті своєї особливої вразливості до коронавірусної хвороби.

6. *Медична допомога повинна бути доступна для кожної людини.* Це означає, що держави повинні співпрацювати з усіма зацікавленими сторонами (включно з фармацевтичними компаніями) для досягнення цієї мети, за умови того, що цей процес ґрунтуватиметься на дотриманні прав людини.

7. *Право на здоров'я охоплює фізичне й психологічне здоров'я.* Держави повинні забезпечити надання психосоціальної підтримки для реагування на можливий вплив пандемії коронавірусної хвороби та подальших заходів стримування на ментальне здоров'я (наприклад, тривожність чи депресія).

8. *Вразливі групи населення.* Згідно з інформацією Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) люди похилого віку та люди, які мають проблеми зі здоров'ям (наприклад, астму, діабет чи хвороби серця), є особливо вразливими до зараження коронавірусною хворобою в більш серйозній формі. З огляду на це, держави повинні зробити все можливе для того, щоб захистити їх. Важливо також пам'ятати, що існують й інші вразливі групи: люди, які живуть за межею бідності та мають обмежений доступ до профілактичних заходів (включно з масками та засобами дезінфекції); люди, які живуть на вулиці, і тому постають перед труднощами в процесі самоізоляції; мігранти, які не мають постійного статусу; люди з низьким доходом і незахищеним працевлаштуванням; люди, які не мають іншого вибору, окрім як працювати з особами, що не мають доступу до належних засобів профілактики (наприклад, у в'язницях чи в робочому середовищі, яке створює ризики для здоров'я); люди без належного доступу до води та гігієни. Держави повинні приділяти особливу увагу всім цим групам, а їхні потреби повинні в повному обсязі братися до уваги під час розроблення планів і стратегій, щоб представники цих уразливих груп могли отримати недискримінаційний доступ до тих самих послуг, що й інші групи населення.

9. *Жінки та дівчата* також можуть зіштовхнутися зі специфічним та надмірним впливом. Досвід попередніх надзвичайних подій в галузі охорони здоров'я демонструє, що жінки, які складають більшість тих, хто працює у сферах надання інформаційних послуг та охорони здоров'я, були вразливішими до поширення хвороб та могли зіштовхнутися з більшими проблемами через гендерну нерівність у доступі до медичних послуг та процесу прийняття рішень. Окрім того, всі заходи із запобігання поширенню коронавірусної хвороби повинні містити гендерний аналіз для забезпечення прав жінок і дівчат на захист й отримання належної підтримки. Ідеться, зокрема, про те, щоб на період пандемії

продовжувалася робота з жінками, які постраждали від гендерно зумовленого насильства.

10. *Солідарність і співпраця* потрібні зараз як ніколи. У часи кризи системи охорони здоров'я, з якою зіштовхнулося суспільство, визначальними є міжнародна співпраця й солідарність. Уряди держав, що мають економічні й технічні можливості, повинні допомагати в підготовці та подоланні спалаху хвороби тим, хто має менші ресурси. Так само держави повинні надавати іншим державам і міжнародним організаціям оновлену інформацію щодо темпів і наслідків поширення коронавірусної хвороби на національному рівні та інформацію щодо можливого лікування COVID-19, яку вони мають.

2. Обмеження прав і свобод людини в умовах пандемії COVID-19 відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

Обмеження прав і свобод людини, які були встановлені урядами держав-членів Ради Європи мають безпосередній вплив на здійснення прав і свобод відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Водночас, як наголошується в *Рекомендації SG/Inf(2020) 11 Ради Європи щодо дотримання демократії, верховенства права та прав людини під час пандемії COVID-19 від 7 квітня 2020 р.*, законодавство щодо протидії COVID-19, у тому числі надзвичайні укази органів виконавчої влади, повинно відповідати конституції та міжнародним стандартам. У Рекомендації зазначається, що основним соціальним, політичним і правовим викликом, що постає перед державами-членами Ради Європи, буде їх здатність ефективно реагувати на цю кризу, водночас гарантуючи, що заходи, які вони вживають, не дискредитують основні європейські демократичні цінності, верховенство права й права людини. Заходи, які застосовуються державами, повинні залишатися пропорційними загрозі, спричиненій поширенням вірусу, і бути обмеженими в часі. Відступ від прав людини, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., не обов'язково потребує офіційного введення загальнонаціонального надзвичайного стану, але такі дії держави повинні відповідати закону та не суперечити конституції.

Через пандемію COVID-19 про намір відступити від положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. уже заявляли такі держави-члени Ради Європи, як Латвія, Румунія, Молдова, Вірменія, Естонія, Грузія, Албанія, Північна Македонія, Сербія та Сан-Марино, Франція, Чехія тощо. Першими країнами, що заявили про відступ від зобов'язань за цією Конвенцією були Латвія та Румунія – 16 і 18 березня 2020 р.

У такому випадку йдеться про відступ («*дерогацію*» – передбачене договором право держави відступати від виконання певних договірних зобов'язань під час збройних конфліктів та іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації) від деяких положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., можливість якої передбачено в ст. 15. Держава-учасниця повинна повідомляти Генерального секретаря Ради Європи, про заходи, які вона вживає, що можуть передбачати відступ від її зобов'язань за

Конвенцією. Такий відступ можливий виключно в тих межах, яких вимагає серйозність становища. І за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

Фото. Медики діагностують громадян на COVID-19
(29 грудня 2020 р., м. Тюбінген, Німеччина)

Водночас, як уже зазначалося, відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. існують невідступні права, «дерогація» щодо яких неможлива в будь-якому разі: право на життя (крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій), заборона катувань та інших видів неналежного поводження, заборона рабства та примусової праці, а також заборона покарання без закону.

Насамперед реакція держави під час введення надзвичайної ситуації внаслідок «суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації», повинна бути заснована на фактах, а не зумовлюватися політичним тиском або потребою щось робити. Має бути чітке наукове й медичне обґрунтування екстрених заходів.

Не менш важливою є потреба у використанні саме законодавства для досягнення кінцевої мети. Потрібно довести, що рекомендації, м'які зобов'язання та обмежувальні заходи, не спрацюють і необхідно застосувати більш жорсткі заходи.

Виходячи з практики Європейського суду з прав людини щодо порушення таких прав у контексті ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., коли заявник скаржиться на те, що його права за Конвенцією були порушені протягом періоду відступу від зобов'язань, Суд спочатку перевіряє, чи можуть вжиті заходи бути виправдані відповідно до основних статей Конвенції; і лише якщо вони не можуть бути виправдані таким чином, Суд переходить до визначення того, чи був відступ від зобов'язань правомірним (справа «*Lawless v. Ireland*» 1961 р.).

Європейський суд з прав людини у своїх роз'ясненнях щодо застосування ст. 15 згаданої Конвенції вказував, що належна увага приділяється таким

факторам, як: характер прав, що постраждали у зв'язку з відступом від зобов'язань; обставини, що призводять до виникнення надзвичайної ситуації, та її тривалість (справи «*Brannigan and McBride v. The United Kingdom*» 1993 р. та «*A. and Others v. The United Kingdom*» 2009 р.); чи було б звичайне законодавство достатнім, щоб впоратись із загрозою, що спричинена суспільною небезпекою; чи є заходи виправданою реакцією на надзвичайну ситуацію; чи були заходи використані з тією метою, для якої вони були санкціоновані; чи було передбачено гарантії проти зловживань.

Отже, у контексті обмеження прав і свобод людини на території держав-членів Ради Європи та виправданості меж втручання в такі права необхідно встановити чи дійсно мала місце суспільна небезпека, чи були вжиті заходи адекватними стосовно загрози та чи було достатньо національного законодавства.

Загальновідомим і загальновизнаним, зокрема завдяки рішенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), є той факт, що зараження коронавірусною хворобою визнано пандемією, тобто воно несе загрозу та є суспільно небезпечним, тому не таким дискусійним і проблематичним буде доведення наявності одного з елементів ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Враховуючи численну практику Європейського суду з прав людини щодо втручання держави в права людини, Суд зазначає, що для того, аби втручання було виправданим необхідна наявність трьох чинників:

– *якісний закон* – національне законодавство повинно бути чітким, передбачуваним і доступним (справа «*Silver and Others v. The United Kingdom*» 1983 р.). Вимога ясності застосовується для визначення обсягу дискреційних повноважень, якими наділені державні органи. Національне право повинне розумно й чітко визначати обсяг і спосіб реалізації відповідних повноважень, покладених на державні органи, аби гарантувати особам мінімальний рівень захисту, яким вони наділені в демократичному суспільстві відповідно до принципу верховенства права (справа «*Piechowicz v. Poland*» 2012 р.);

– *законна виправдана мета* – це встановлення конкретних, вимірних, досяжних, реалістичних і часоспрямованих цілей на зміну та покращення ситуації в майбутньому;

– *суспільна необхідність* – відповідність балансів прав однієї людини з балансом прав всієї нації на здорове існування та безпечне середовище. Баланс інтересів індивідуального й громадського здоров'я показано в справі «*Solomakhin v. Ukraine*» 2012 р., де Суд зазначив, що порушення фізичної недоторканості заявника можна вважати виправданим міркуваннями охорони здоров'я населення та необхідністю контролювати поширення інфекційного захворювання в регіоні.

Варто зазначити, що Європейський суд з прав людини, перш за все, звертає увагу саме на наявність якісного закону, оскільки його відсутність автоматично свідчить про недотримання виправданої мети та суспільної необхідності. Той висновок, що зазначений захід не відповідає закону, є достатнім, аби Суд вирішив, що було порушення. Тому немає потреби перевіряти, чи згадане втручання переслідувало «законну мету» чи було «необхідним у демократичному суспільстві» (справа «*M.M. v. The Netherlands*» 2003 р.).

Проте після того, як характер заходів, необхідних для подолання загрози, стає зрозумілим і вони знаходяться в рамках повноважень держави, невживання цих заходів може сприйматись як порушення позитивних зобов'язань, передбачених ст. 2 («Право на життя») та ст. 8 («Право на повагу до приватного і сімейного життя») (справа «*Finogenov and Others v. Russia*» 2011 р.). Звичайно, може бути значно простіше оцінити повноваження держави діяти, а не судити про те, які заходи необхідно вжити, особливо коли існує суперечлива медична та наукова думка щодо найкращого напрямку дій.

Після оголошення 11 березня 2020 р. Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) глобальної пандемії та посиляючись на заклопотаність з приводу тривожних рівнів поширення COVID-19, уряди багатьох держав світу, зокрема держави-члени Ради Європи, почали здійснювати термінові й жорсткі заходи для зупинення поширення коронавірусної хвороби, що пов'язані зі значним обмеженням прав і свобод людини. Насамперед такі обмеження прав і свобод людини стосуються права на повагу до приватного життя; обмеження права на працю й заробітну плату (багато людей вимушені піти у відпустки власним коштом, особливо батьки малолітніх дітей через закриття шкіл і дитячих садків); обмеження права на свободу та особисту недоторканність (примусове поміщення громадян в обсервації); обмеження права громадян на свободу пересування (заборона для певних категорій переміщуватись через державний кордон і контрольні-пропускні пункти пропуску, скасування транспортного сполучення); обмеження права на свободу мирних зібрань (заборона збиратись більш ніж окреслена кількість осіб); обмеження права на освіту (заборона відвідувати навчальні заклади, перехід на дистанційне навчання); обмеження права на свободу релігії (заборона проведення релігійних заходів); обмеження права доступу до медичної допомоги (тимчасове припинення проведення планових заходів з госпіталізації та планових операцій, крім термінових і невідкладних) тощо.

У рамках цього питання пізнавальним буде проаналізувати практику Європейського суду з прав людини щодо обмежень окремих прав і свобод людини, що можуть бути застосовуваними в розгляді справ, пов'язаних з обмеженням прав і свобод людини в умовах пандемії COVID-19.

Свобода та пересування

Безсумнівне існування певного зобов'язання діяти з метою захисту життя та фізичної недоторканості обов'язково буде доречним під час оцінювання сумісності можливих обмежень інших прав і свобод. Так, ст. 5 (1) (е) («законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне

затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. уточнює, що запобігання поширенню інфекційних захворювань є однією з підстав для позбавлення особи свободи.

До того ж, захист здоров'я – це законна мета, через яку можливо встановити обмеження прав на повагу до приватного та сімейного життя, свободу сповідання своєї релігії та переконань, свободи вираження поглядів і свободи зібрань та об'єднань відповідно до ст.ст. 8–11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та свободи вибору місця проживання або виїзду з будь-якої країни, в тому числі власної, відповідно до ст. 2 («Свобода пересування») Протоколу № 4 названої Конвенції.

Фото. Затримання особи, що порушили комендантську годину через пандемію COVID-19
(16 лютого 2021 р., м. Гаага, Нідерланди)

У справі про позбавлення свободи Суд встановив (справа «*Enhorn v. Sweden*» 2005 р.), що також повинно бути продемонстровано, що поширення інфекційного захворювання є небезпечним для здоров'я або безпеки населення, а також те, що затримання інфікованої особи є останнім засобом для запобігання поширенню захворювання, оскільки менш суворі заходи були визнані та виявлені недостатніми для захисту інтересів суспільства. Щоразу, коли ці критерії перестають виконуватись, припиняє існувати й підстава для позбавлення свободи.

Такі обмеження прав і свобод людини у випадку поширення COVID-19 повинні бути необхідними в демократичному суспільстві і, безумовно, пропорційними переслідуваній законній меті. Проте лише в одній справі, у якій було розглянуто застосування карантину – справа «*Kuimov v. Russia*» 2009 р. – Суд наголосив, що обмеження повинне бути «тимчасовим заходом, який необхідно припинити відразу після того, як це дозволять обставини», а також на тому, що «суворі та постійні обмеження ..., які діють протягом тривалого часу, ймовірно, будуть непропорційними законним цілям, що переслідуються» (п. 96). Ця обставина вказує на те, що підхід до оцінювання прийнятності обмежень буде переважно однаковим незалежно від права або свободи людини.

Залишається визначити, чи є обмеження, що накладені для припинення розповсюдження коронавірусної хвороби, позбавленням свободи або є лише втручанням у свободу пересування відповідно до ст. 2 («Свобода пересування») Протоколу № 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Як неодноразово наголошував Суд: «Для того, щоб визначити, чи була особа «позбавлена свободи» в значенні ст. 5 («Право на свободу та особисту недоторканність»), точкою відліку повинна бути конкретна ситуація, і водночас необхідно враховувати цілу низку таких критеріїв, як тип, тривалість, наслідки та спосіб здійснення заходу, про який йдеться. Відмінність між позбавленням й обмеженням свободи полягає в ступені або інтенсивності, а не в характері або сутності (справа «*De Tommaso v. Italy*» 2017 р., п. 80).

Безумовно, ізоляція вдома, навіть якщо там умови можуть бути набагато кращими ніж у в'язниці, може складати позбавлення свободи (справа «*Buzadji v. Republic of Moldova*» 2016 р.). Проте існує відмінність між повною заборонаю виходити з дому та неможливістю зробити це, за винятком випадків необхідності, між 22.00 та 6.00 годинами. Останнє не вважатиметься таким, що складає «домашній арешт» і, таким чином, позбавлення свободи для цілей ст. 5 («Право на свободу та особисту недоторканність») згаданої Конвенції.

Більш обмежена можливість виходу з дому – наприклад, для необхідних покупок або занять спортом – може розглядатися по-різному навіть за відсутності будь-якого фактичного фізичного примусу, особливо, якщо також існує повна заборона приймати відвідувачів (справи «*Guzzardi v. Italy*» 1980 р. і «*Nada v. Switzerland*» 2012 р.). Проте відсутність будь-якого нагляду в таких випадках також може бути фактором, який перешкоджає такому висновку, оскільки відповідні особи у такому разі не будуть знаходитися під цілковитим контролем органів влади. Фактор на підтримку думки про позбавлення свободи також може бути наслідком невиконання вимог залишатися вдома, наприклад, великі штрафи або примусове ув'язнення.

Незалежно від того, чи соціальне дистанціювання здійснене за допомогою кримінальних санкцій, чи складає позбавлення свободи або лише втручання у свободу пересування, його прийнятність як обмеження будь-якого права відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. призведе до застосування низки чинників. Таким чином, важливо з'ясувати, чи можливо буде довести необхідність припинення розповсюдження коронавірусної хвороби, чи був ухвалений захід лише тоді, коли інші менш масштабні обмеження не діяли, а також те, чи не діяв він довше, ніж цього вимагало досягнення поставленої мети. Можливість отримувати предмети першої необхідності для життя та добробуту буде важливим фактором під час визначення дотримання балансу між будь-яким з цих прав та інтересами суспільства. Не менш важливим у зв'язку з цим буде можливість спілкуватися з іншими особами та отримувати новини та інформацію (справа «*Amuur v. France*» 1996 р., п. 50).

Проте багато обмежень прав і свобод людини, які зараз застосовуються, стосуються багатьох частин країни, а в деяких випадках забороняють людям подорожувати на значні відстані від своїх домівок. Пропорційність цих обмежень – як щодо їх масштабу, так і тривалості – буде залежати від продемонстрованої ними доречності для запобігання поширенню хвороби, а також від їх впливу на отримання предметів першої необхідності, наприклад, придбання продуктів харчування, медикаментів тощо.

В'їзд та виїзд

Відповідно до ст. 3 (2) Протоколу № 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. нікому не може бути відмовлено у в'їзді на територію держави, громадянином якої він є. Таким чином, можна стверджувати, що заборона повернення громадян і законних мешканців тимчасово буде важливою через ризик інфікування інших осіб COVID-19. Проте Суд не може вважати це переконливим обґрунтуванням із урахуванням заходів безпеки, які посадові особи можуть вжити для уникнення зараження в пункті в'їзду та наступну можливість карантину для таких осіб. Всеохоплюючий і нерозбірливий підхід також може розглядатись як такий, що містить дискримінацію за станом здоров'я особи (справа «*Kyutin v. Russia*» 2011 р.).

Можливість особи виїхати з будь-якої країни, в тому числі власної, гарантується ст. 2 (2) Протоколу № 4 згаданої Конвенції. Проте ст. 2 (3) («На здійснення цих прав не можуть бути встановлені жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної чи громадської безпеки, для підтримання публічного порядку, запобігання злочину, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб») передбачає, що до неї можуть застосовуватись обмеження, зокрема для охорони здоров'я, якщо це необхідно в демократичному суспільстві (справи «*Marangos v. Cyprus*» 1997 р. та «*Antonenkov and Others v. Ukraine*» 2005 р.).

Фото. У багатьох європейських країнах відбулось значне скорочення авіасполучень у зв'язку з веденням карантинних заходів через пандемію COVID-19

Тимчасове обмеження виїзду всім особам, коли існує невизначеність щодо того, чи будуть вони інфікувати там осіб або повернутися в країну зараження, ймовірно, вважатиметься встановленням справедливого балансу між вимогами загального інтересу та правами відповідних осіб. Проте таку заборону поїздки за межі країни буде складніше обґрунтувати, коли це перешкоджає поверненню особи в країну її законного проживання, або вона триває протягом тривалого часу, особливо, коли країна, яку необхідно відвідати, була не тією країною, у якій був ризик інфікування. Таким чином, повинно проводитись періодичне повторне оцінювання необхідності такої заборони (справа «*A.E. v. Poland*» 2009 р.).

Приватне та сімейне життя

Вплив карантину через грип на можливий контакт батька з його дитиною був лише частковою підставою для втручання в сімейне життя заявника, яка була розглянута в справі «*Kuimov v. Russia*» 2009 р. У названій справі більша частина відповідного періоду була наслідком того, що дитина перебувала під тимчасовою опікою у зв'язку з її фізичним і психологічним здоров'ям. Проте щодо періоду карантину, який тривав понад три місяці, Суд наголосив, що він «не тривав необґрунтовано довго, і, крім того, заявнику було дозволено щотижня бачити дитину через скляне вікно» (п. 103).

Подібні можливості внаслідок заборони відвідувати родичів для запобігання розповсюдженню коронавірусної хвороби можливо розглядати як такі, що перешкоджають порушенню ст. 8 («Право на повагу до приватного і сімейного життя») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. внаслідок доступності відеозв'язку на відстані. Відносно невеликий період у згаданій справі вказував на характер захворювання, а більш тривале переривання контакту можливо вважати обґрунтованим для якогось подібного інфекційного захворювання як COVID-19.

Фото. Побачення доньки з матір'ю через вікно будинку пристарілих під час карантинних заходів через пандемію COVID-19

Тестування та лікування

Затримання особи з метою перевірки на наявність інфекції COVID-19 може бути обґрунтованим згідно зі ст. 5 (1) (b) («законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом») згаданої Конвенції як таке, що проводиться з метою забезпечення виконання передбаченого законодавством зобов'язання, якщо дійсно існує правова вимога у зв'язку з цим. Хоча зазвичай затримання дозволяється лише тоді, коли відповідна особа спочатку отримає можливість пройти цю перевірку. Негайне застосування затримання без надання такої можливості можна здійснити лише тоді, коли це може виявитися важливим для ефективного виконання відповідного зобов'язання, що, ймовірно, стосується випадків, коли існує занепокоєння щодо загрози інфікувати інших (справа *«McVeigh and Others v. the United Kingdom»* 1981 р.).

Будь-яке подібне затримання не повинно бути безпідставним чи здійснюватись з прихованою метою. Також під час затримання необхідно дотримуватись принципу пропорційності, оскільки затримання повинно здійснюватись для забезпечення негайного виконання зобов'язання, тобто бути короткотривалим і, безумовно, бути припинене після виконання цього зобов'язання (справи *«Vasileva v. Denmark»* 2003 р. та *«Epple v. Germany»* 2005 р.).

Водночас обов'язкова перевірка на туберкульоз за допомогою туберкулінової шкірної проби або рентгенографії грудної клітки для захисту здоров'я населення та відповідної особи не вважається непропорційним втручанням у право на фізичну недоторканність згідно зі ст. 8 («Право на повагу до приватного і сімейного життя») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (справа *«Acamanne and Others v. Belgium»* 1984 р.) та подібну точку зору, ймовірно, можна обрати щодо відносно не нав'язливих методів тестування на COVID-19. Проте в способі проведення тесту не повинна застосовуватись така груба сила, яка може означати нелюдське і таке, що принижує гідність, поводження (справа *«Jalloh v. Germany»* 2006 р.).

З іншого боку, примусове медичне лікування затриманої особи, яке є справжньою терапевтичною необхідністю із встановлених принципів медицини, не повинне порушувати ст. 3 («Заборона катування») згаданої Конвенції. Звичайно, так не буде, якщо медична необхідність буде переконливо продемонстрована та дотримано процесуальні гарантії. У випадку примусового годування такі гарантії тягнуть за собою судовий дозвіл (справа *«Nevmerzheritsky v. Ukraine»* 2005 р., п. 94). Проте цього не можна вимагати у випадку наявної медичної необхідності врятувати життя людини, якщо процедура є простою та налагодженою (справа *«Bogumil v. Portugal»* 2008 р.).

Фото. В аеропортах багатьох країн світу були введені нові правила щодо перетину кордонів під час пандемії, аби унеможливити перетин кордонів особами, зараженими на COVID-19 з подальшою їхньою ізоляцією

Також судовий дозвіл не може вважатися необхідним у випадку менш нав'язливого медичного втручання. Так, Суд визнав втручанням у право на фізичну недоторканність особи відповідно до ст. 8 («Право на повагу до приватного і сімейного життя») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. дії щодо примусового вакцинування без застосування або загрози насильства (справа «*Solomakhin v. Ukraine*» 2012 р.). Проте Суд вважає, що зазначена стаття не була порушена, якщо вакцинування відбулось задля припинення поширення інфекційних захворювань, а медичний персонал перевіряв дозвіл на вакцинування особи до початку її проведення, гарантуючи тим самим, що це не заподіяло шкоди відповідній особі в такому обсязі, щоб порушити баланс інтересів між недоторканністю особи та суспільними інтересами охорони здоров'я населення.

Іншої думки можливо досягти, коли вакцинування завдало б шкоди здоров'ю особи або була б використана неякісна вакцина чи вакцина із закінченим терміном придатності, що не було встановлено в цьому випадку. До того ж введення вакцини, яка дотепер залишається експериментальною, без надання згоди відповідної особи, безсумнівно, вважатиметься принаймні порушенням ст. 8 («Право на повагу до приватного і сімейного життя») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Функціонування судів

Занепокоєння щодо недопущення всіх учасників правосуддя має зараз і матиме надалі вплив на провадження в судах. У деяких випадках можливе їх продовження без істотних порушень через використання відеозв'язку в мережі Інтернет. Проте це навряд чи стосується більшості кримінальних проваджень та багатьох цивільних й адміністративних справ.

У багатьох випадках функціонування судів буде обмежене, і, якщо криза триватиме лише протягом декількох місяців, навряд чи буде наслідком порушення права на судовий розгляд протягом розумного терміну. Навіть якщо неможливість розгляду справи буде довшою, зовнішній характер причин

означатиме, що це неможливо приписати державам, які постраждали, оскільки вони вжили всі можливі заходи, доступні для них, для пом'якшення його впливу (справи «*Khlebek v. Ukraine*» 2017 р. та «*Agga v. Greece*» 2000 р.).

Фото. У багатьох країнах світу судові засідання почали проводитись в онлайн-режимі через пандемію COVID-19

До того ж хоча може бути здійснене певне втручання щодо відкриття провадження, право на доступ до суду не є абсолютним, і навряд чи вважатиметься в більшості справ порушенням ст. 6 («Право на справедливий суд») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Проте у невідкладних випадках, коли провадження може бути необхідним для захисту осіб, наприклад, від домашнього насильства, відсутність можливості отримати захисні заходи від суду можуть призвести до порушень ст. 2 («Право на життя») та 3 («Заборона катування») названої Конвенції (справа «*Opuz v. Turkey*» 2009 р.).

За відсутності відступу від зобов'язань не може бути відхилення від звичайних термінів під час провадження щодо визначення доцільності утримання під вартою особи (справа «*Brogan and Others v. the United Kingdom*» 1988 р.). Навіть якщо був відступ від зобов'язань, який міг би обґрунтувати певну подальшу затримку (наприклад, значна нестача відповідного персоналу у зв'язку з тим, що багато хто з них був інфікований на COVID-19), навряд чи затримка на більш ніж 7 днів провадження щодо визначення доцільності утримання під вартою особи вважатиметься прийнятною (справи «*Aksoy v. Turkey*» 1996 р. та «*Sakik and Others v. Turkey*» 1997 р.).

Також, ймовірно, було б складно обґрунтувати відступ від права, передбаченого ст. 5 (4) («кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним») згаданої Конвенції для оскарження законності тримання під вартою (справа «*Ірландія v. the United Kingdom*» 1978 р.).

Громадські та приватні зібрання

Значні обмеження громадських зібрань щодо кількості учасників або місць, де вони можуть відбуватись, були підтримані, якщо їх метою був захист безпеки суспільства або запобігання громадським заворушенням (справи «*Chappell v. the United Kingdom*» 1987 р. та «*Rai, Allmond and “Negotiate Now” v. the United Kingdom*» 1995 р.). Також було виявлено, що розгін зібрань не містить порушення права на свободу зібрань, у разі, якщо його метою був захист здоров'я та безпеки тих, хто бере в них участь (справа «*Cisse v. France*» 2002 р.). Проте це були випадки, які торкались окремих подій, а не обмежень або навіть повних заборон усіх зібрань, що відбуваються на окремій території або на всій території держави.

Проте Суд визнав, що загальна заборона зібрань може бути обґрунтованою, якщо: а) існує реальна небезпека того, що їх наслідком стане порушення громадського порядку, якого неможливо запобігти за допомогою інших менш суворих заходів та б) міркування безпеки, застосовані для її обґрунтування, відкрито переважають несприятливий вплив заборони на зібрання, які не містять небезпеку для громадського порядку (справа «*Lashmankin and Others v. Russia*» 2017 р., п. 434). Подібні міркування також можуть бути використані, якщо громадські зібрання будь-якого масштабу мають реальний ризик сприяти поширенню коронавірусної хвороби і таким чином надають обґрунтування для підсумкового втручання в право на політичні, релігійні та соціальні зібрання, захищені ст. 11 («Свобода зібрань та об'єднання»), ст. 9 («Свобода думки, совісті і релігії») та ст. 8 («Право на повагу до приватного і сімейного життя») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. відповідно.

Фото. У багатьох країнах світу було обмежено право громадян на мирні зібрання під час карантинних заходів через пандемію COVID-19

Грунтовними повинні бути міркування щодо визначення пропорційності накладення певних обмежень зібрань протягом тривалого періоду, та можливості призвести унаслідок таких обмежень до повного порушення прав, які є основою демократичного суспільства. Безперечно, релігійне богослужіння не завжди

повинно бути колективним, а соціальний контакт можливо підтримувати за допомогою різних форм сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Альтернативні засоби протесту не достатньою мірою готові для застосування, отже, тривалий період подібних обмежень складніше обґрунтувати. Надання такого обґрунтування цілком може бути пов'язане з впливом будь-яких обмежень свободи отримання та передачі інформації та ідей під час здійснення права, гарантованого ст. 10 («Свобода вираження поглядів») згаданої Конвенції.

Інформація та вираження поглядів

Наявність такої пандемії, як COVID-19, безсумнівно, може викликати паніку серед населення. Таким чином, в органів влади може виникнути бажання обмежити розповсюдження неправдивої або неперевіреної інформації, а також критику на офіційну відповідь на місцевому або національному рівні стосовно кризових явищ, які розгортаються навколо. Повідомлення про коронавірусну хворобу, тестування та ізоляцію, а також будь-яка інформація, що викликає паніку, у будь-якій формі публікацій (зокрема веб-сайти й соціальні мережі) всередині країни або в будь-якому іншому місці повинні мати посилання на офіційні (оригінальні) джерела та не суперечити їм.

Журналісти та неурядові організації розглядаються Європейським судом з прав людини як такі, що несуть відповідальність за надання інформації, здійснюючи наглядову функцію (справи «*Magyar Helsinki Bizottság v. Hungary*» 2016 р., та «*Radio France and Others v. France*» 2004 р.), і тому повинні нести відповідальність за публікацію інформації, яка не була належним чином перевірена (справа «*Sallusti v. Italy*» 2013 р.).

Фото. Створення Інтернет-ресурсів для поширення правдивої інформації про COVID-19
(веб-сайт розроблений USAID - незалежним агентством федерального уряду США з міжнародного розвитку)

У разі використання соціальних засобів масової інформації фізичними особами здається малоімовірним, що кримінальна відповідальність за розміщення публікацій у соціальних засобах масової інформації вважатиметься сумісною зі ст. 10 («Свобода вираження поглядів») Конвенції про захист прав

людини і основоположних свобод 1950 р., оскільки немає будь-якої можливості оцінити небезпечний потенціал цих заяв з належним врахуванням політичного й соціального підґрунтя, на якому їх було зроблено, а також обсягу їх розповсюдження (справа «*Savva Terentyev v. Russia*» 2018 р.).

Вирішення питання стосовно того, чи може існування надзвичайної ситуації стати основою для встановлення суворих обмежень права на свободу вираження поглядів буде залежати від того, чи є можливість продемонструвати, що вони дійсно будуть сприяти виходу з наявної кризи. Отже, хоча розповсюдження чуток і неправдивої інформації може бути порушенням громадського порядку, обмеження неофіційної інформації й поглядів суперечить демократії та може підірвати довіру громадськості до урядів держав.

Весільні та похоронні церемонії

Допустимість обмеження вже розглянутих зібрань буде обов'язково впливати як на весільні церемонії, так і на супутні святкування. Проте відтермінування можливості укласти шлюб через обґрунтовані занепокоєння щодо поширення захворювання навряд чи можна вважати свавільним або непропорційним, оскільки це не може завдати шкоди самій сутності права відповідно до ст. 12 («Право на шлюб») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (справа «*Frasik v. Poland*» 2010 р.).

Кількість смертей та занепокоєння щодо поширення інфекції можуть призвести до втручання в право сім'ї та друзів померлих осіб обирати час, місце та спосіб проведення похоронних обрядів і поховань, а також відвідувати їх, що підпадає під право на повагу до приватного та сімейного життя. Таке втручання буде сумісним зі ст. 8 («Право на повагу до приватного і сімейного життя») згаданої Конвенції лише тоді, коли буде досягнутий справедливий баланс між захистом цього права та законною метою громадської безпеки (справи «*Sabanchiyeva and Others v. Russia*» 2013 р. та «*Ploski v. Poland*» 2002 р.). З міркувань безпеки можуть зобов'язати проводити поховання за відсутності родини та друзів померлої особи, що належить до ст. 9 («Свобода думки, совісті і релігії») згаданої Конвенції.

Фото. У багатьох країнах світу похоронні церемонії під час карантинних заходів через пандемію COVID-19 проводяться без участі родичів і друзів померлої особи або з обмеженням кількості осіб

Освіта

Продовження відвідування закладів освіти (шкіл, коледжів й університетів) вже не вважається сумісним із зусиллями, спрямованими на протидію розповсюдженню коронавірусної хвороби. Проте заборона відмови в праві на освіту згідно зі ст. 2 Протоколу № 1 («Право на освіту») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. застосовується до наявних установ, і навряд чи відсутність можливості їх функціонування у звичному режимі буде означати, що цю заборону можливо повністю ігнорувати (справа «*Leyla Şahin v. Turkey*» 2005 р., п. 154).

Хоча жодна конкретна мета не визначена як основа для встановлення обмежень, охорона здоров'я буде розглядатися як законна. Проте обмеження буде вважатися сумісним лише зі ст. 2 («Право на освіту») Протоколу № 1 згаданої Конвенції, коли існує розумний взаємозв'язок пропорційності між використаними засобами та метою, якої необхідно досягти (справа «*Leyla Şahin v. Turkey*» 2005 р., п. 154). Це, зокрема, охоплює надання освіти за допомогою Інтернет-засобів.

Оцінювання знань неможливо проводити в такий самий спосіб, як це було можливо під час відвідування учнями й студентами відповідних навчальних закладів. Проте відсутність будь-якої форми загального оцінювання результатів наприкінці курсу або року навчання – особливо, коли це було б вирішальним для переходу до іншого закладу або іншого рівня освіти – може розглядатись як підрив ефективності наданої освіти. Таким чином, можуть застосовуватись деякі модифіковані форми оцінювання, які переслідують ті ж цілі, що й традиційні форми (справа «*Mursel Eren v. Turkey*» 2006 р.). Крім того, може застосовуватись встановлення вимоги визнати таку модифіковану форму оцінювання для навчальних закладів і роботодавців (справа «*Tarantino and Others v. Italy*» 2013 р.).

Фото. У більшості країн світу навчання в закладах освіти під час карантинних заходів через пандемію COVID-19 повністю або частково проводиться в дистанційній формі з використанням мережі Інтернет

Примусова праця

Заборона примусової чи обов'язкової праці відповідно до ст. 4 («Заборона рабства та примусової праці») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. є положенням, відступ від якого неможливий. Проте навіть без відступу від зобов'язань ця заборона обмежується виключенням із неї п. 3 (с) «на будь-яку службу, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, яке загрожує життю чи благополуччю суспільства» названої Конвенції. Тому посилання на цей виняток можливо застосовувати лише тоді, коли особа, змушена виконувати конкретні завдання, має реальні повноваження їх виконувати (можливо, з урахуванням будь-якої відповідної підготовки, яку можливо було б забезпечити), і є необхідні зусилля для захисту її від ризиків для її здоров'я чи безпеки, які можуть виникнути (наприклад, тримання певної соціальної дистанції між людьми).

Також необхідно зазначити, що в певних випадках, пов'язаних з наданням лікарями невідкладної допомоги, що є частиною звичайної служби охорони здоров'я, а не ситуації, що охоплюється п. 3 (с), – важливий фактор у висновку стосовно того, що це не пов'язане з примусовою або обов'язковою працею, якщо накладений тягар був пропорційним, щоб праця не могла вважатись несправедливою або обтяжливою, чи такою, що складає труднощі, які можливо уникнути (справи *«Koller проти Австрії»* 1995 р. та *«Steindl v. Germany»* 2010 р.). Обсяг примусової праці, а також її вплив на конкретну особу може враховуватись під час визначення можливості використання цього винятку.

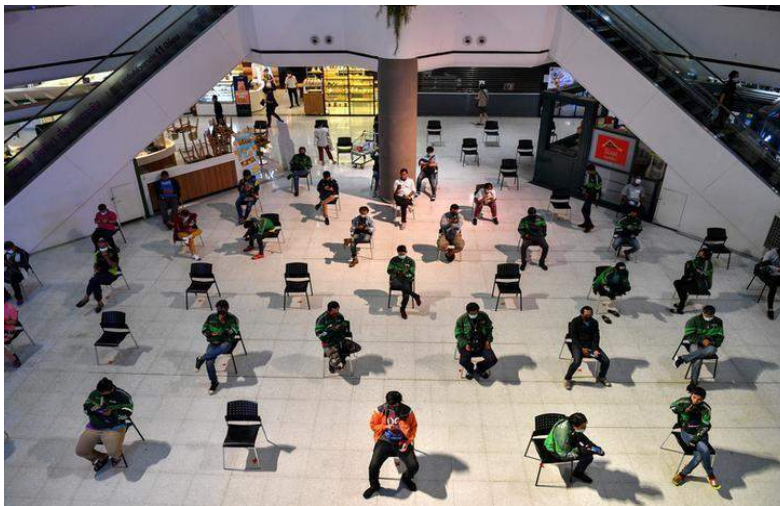

Фото. Дотримання соціальної дистанції між працівниками служби доставки в продуктовому магазині під час карантинних заходів через пандемію COVID-19 (2 квітня 2020 р., м. Бангкон, Тайланд)

Власність

Багато обмежень, вже накладених у відповідь на розповсюдження COVID-19, передбачили необхідність закриття магазинів, ресторанів та інших громадських закладів з подальшим впливом на добробут не лише їх власників, а

й тих, хто їм доставляє продукцію. Здебільшого такі обмеження обходили продуктові магазини, аптеки та заклади постачання продуктів харчування й товарів першої необхідності тощо.

Усі названі заходи впливають на право власності згідно зі ст. 1 Протоколу № 1 («Захист власності») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. у значенні *експропріації* (примусове позбавлення власності). Це право дозволяє накладати обмеження в інтересах суспільства або загальних інтересах, а заходи, чітко пов'язані із захистом здоров'я, безперечно, розглядаються як такі, що служать цій законній меті.

Будь-яке позбавлення майна повинне супроводжуватись виплатою компенсації. Розв'язання питання стосовно того, чи повинна компенсація, яка вимагається згідно зі ст. 1 Протоколу № 1 згаданої Конвенції, відповідати ринковій вартості вилученого майна, буде визначатися тим, чи вважається справедливим баланс між державними та приватними інтересами, але з огляду на цілі встановлення значно нижчої вартості може розглядатись як накладення надмірного тягара на зацікавлених власників. Проте можуть бути враховані зусилля держави щодо стимулювання економічного відновлення після закінчення пандемії.

Відсутність можливості відкривати такі підприємства, як магазини та ресторани, може розглядатись як контроль над використанням, якщо вона триває протягом короткого терміну, але може вважатись втручанням у мирне користування власністю у разі тривалого періоду. Питання стосовно того чи таке закриття буде розглядатись як накладення надмірного тягара на постраждалих і, таким чином, вимагати виплати компенсацій, є дуже незрозумілим за відсутності подібної ситуації, яка була розглянута Європейським судом з прав людини. Проте може бути важливим, щоб закриття стосувалось переважно контролю за клієнтами таких закладів. Проте можуть бути необхідні виплати деяких компенсацій за запаси продуктів, які вже не можна буде використовувати (справа «*Andrews v. the United Kingdom*» 2000 р.).

Фото. У багатьох країнах світу під час карантинних заходів через пандемію COVID-19 магазини, кафе та ресторани почали продавати свою продукцію на виніс або завдяки доставці на дім

Також існує ризик того, що під час обмежень щодо вільного пересування осіб можуть бути розкрадені або пошкоджені порожні бізнес-приміщення. У таких випадках може бути очікування відповідного рівня охорони громадського порядку поліцією для запобігання або зменшення такої можливості. Проте навряд чи держава буде нести відповідальність за такі крадіжки або пошкодження приватними особами за відсутності бездіяльності або необґрунтованості заходів щодо охорони громадського порядку поліцією, особливо якщо увага зосереджена на запобіганні поширенню захворювання (справа «*Zagrebačka Banka d.d. v. Croatia*» 2013 р., п. 251).

Завершуючи аналіз питання, важливо зазначити, що обсяг будь-яких обмежень, накладених у відповідь на загрозу поширення пандемії COVID-19, буде визнаний необґрунтованим втручанням у права та свободи відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. незалежно від того, чи є посилання на відступ від зобов'язань, чи ні, та буде цілком залежати від конкретної ситуації в державі, а також ступеня й тривалості таких обмежень. Існують певні сумніви щодо того, чи всі накладені обмеження вимагають, аби відступ від зобов'язань залишався сумісним з вимогами зазначеної Конвенції, але є й інші, які можуть стати необхідними, особливо, якщо вони продовжуватимуться протягом тривалого часу.

Хоча кількість держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., які вже вдалися до відступу від зобов'язань фактично водночас, є безпрецедентною, але є багато інших держав, які не подаючи жодної заяви про відступ від зобов'язань, застосовують ті ж заходи, що й держави, які зробили це. Зрозуміло, що для багатьох накладення обмежень, навіть якщо вони незручні, будуть здаватися питанням здорового глузду, але існують й інші думки, адже держави зазнають серйозних фінансових втрат у разі дотримання таких обмежень.

Ситуація, пов'язана з поширення коронавірусної хвороби й прийняттям певних заходів з її протидії, безперечно, змінюється, і ті, хто покладається на відступ від зобов'язань, відповідно до ст. 15 (3) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. повинні інформувати Генерального секретаря Ради Європи про всі вжиті заходи.

3. Правова регламентація прав ув'язнених в умовах пандемії COVID-19 в рамках Ради Європи

Кризова ситуація, спричинена пандемією COVID-19, моментально виявляє слабкі місця в усіх сферах суспільного життя, починаючи з організації охорони громадського здоров'я. А коли йдеться про людей у місцях позбавлення волі, то тут ситуація вже за визначенням буде складнішою. По-перше, коли за рішенням держави людина потрапляє до місця позбавлення волі, держава зобов'язана дбати про цю особу: її життя, здоров'я та інші потреби. Усе, що відбувається з особою в місцях позбавлення волі через відсутність необхідного піклування з боку держави – відповідальність останньої. По-друге, місця позбавлення волі

часто відрізняються підвищеним ризиком неналежного ставлення до осіб, які в них утримуються.

Особи, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі належать до найбільш уразливих груп населення щодо можливості зараження вірусом. Це пов'язано з тим, що вони перебувають у середовищі з підвищеним ризиком: здебільшого такі установи не пристосовані до ситуацій, пов'язаних з проведенням масштабних епідеміологічних заходів, а такі традиційні захисні заходи, як дотримання соціальної дистанції й правил гігієни, не можуть бути забезпечені на такому ж рівні, як за межами цих установ, піддаючи ув'язнених більшому ризику для здоров'я. Водночас у багатьох країнах світу пандемія поширюється в умовах переповнених в'язниць і поганих умов утримання в тісних колективних камерах на тлі незадовільного медичного обслуговування, а також з найвищими показниками таких інфекційних і хронічних захворювань серед ув'язнених, як туберкульоз, діабет і ВІЛ/СНІД тощо.

Щоб запобігти масштабному спалаху коронавірусної хвороби в місцях позбавлення волі окремі держави ініціювали звільнення певних категорій ув'язнених (Бразилія, Великобританія, Індонезія, Іран, США, Туреччина тощо). Інші країни розпочали процес адаптації своїх систем кримінального правосуддя для скорочення кількості ув'язнених, вдаючись до різних заходів, зокрема до тимчасового або дострокового звільнення й проведення амністії; утримування на дому й пом'якшення вироків; призупинення кримінальних розслідувань і виконання вироків (Ізраїль, Італія, Німеччина) тощо.

Фото. Умови утримання осіб в місцях позбавлення волі в Гаїті

Основні принципи організації системи охорони здоров'я у в'язницях були розроблені й інтегровані в **Рекомендації Rec (1998) 7 Комітету міністрів Ради Європи щодо етичних та організаційних аспектів охорони здоров'я у в'язницях 1998 р.** Державам-членам Ради Європи рекомендовано враховувати ці принципи під час перегляду власного законодавства й практики у сфері надання медичної допомоги у в'язницях. Рекомендація підкреслює, що медична практика

в центрах охорони здоров'я на свободі та в місцях позбавлення волі повинна керуватись однаковими етичними принципами, а дотримання основних прав ув'язнених передбачає забезпечення в'язнів профілактичним лікуванням та охороною здоров'я, що еквівалентні до тих, які надають у громаді. Рекомендація Rec (1998) 7 Комітету міністрів залишається основоположним документом у цій сфері.

Право засуджених на отримання медичної допомоги – один з основних принципів *Рекомендації Rec (2006) 2 Комітету міністрів Ради Європи щодо Європейських пенітенціарних правил 2006 р.* Згідно з цим документом «особи, позбавлені волі, зберігають всі права, яких вони не були законно позбавлені за рішенням суду, відповідно до якого вони засуджені до позбавлення волі чи взяті під варту».

Щойно масштаб пандемії в Європі став відносно зрозумілим, *Європейський комітет з питань запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню* 20 березня 2020 р. схвалив *Перелік принципів, що стосуються поводження з особами, позбавленими волі в умовах пандемії коронавірусної хвороби (COVID-19)*. Цей документ у максимально стислій та доступній формі містить основні принципи, які наголошують на необхідності вжити всіх можливих заходів для захисту здоров'я та безпеки осіб, що знаходяться в місцях позбавлення волі, а також персоналу, який там працює.

Особи, які перебувають у місцях позбавлення волі, повинні мати доступ як до тестування на наявність коронавірусної хвороби, так і за потреби до відділень інтенсивної терапії. Підвищену увагу слід приділити особливим потребам таких осіб, зокрема вразливих груп і груп ризику, а саме: осіб похилого віку, осіб з раніше набутими хворобами, вагітних жінок і неповнолітніх ув'язнених. Серед наведених Європейським комітетом принципів також йдеться про підтримку необхідного рівня особистої гігієни (зокрема доступність мила та гарячої води), про психологічну підтримку й забезпечення спілкування для осіб під час медичної ізоляції, про компенсацію відсутності побачень з родичами й близькими людьми можливістю спілкування телефоном і завдяки голосовому зв'язку через мережу Інтернет, необхідність перебування на свіжому повітрі принаймні годину на добу.

Відповідно до Принципів використання державами-членами Ради Європи заходів, альтернативних позбавленню волі, є першочерговим обов'язком у випадку перенаселеності місць позбавлення волі, особливо, в надзвичайних ситуаціях. Пандемія створила ситуацію, коли держави повинні серйозно поставитись до застосування термінових заходів, спрямованих на «розвантаження» місць позбавлення волі. Скорочення в усій Європі кількості ув'язнених, є необхідною умовою для забезпечення ефективного дотримання санітарних правил і послаблення щораз більшого тиску на тюремний персонал і пенітенціарні системи загалом.

Зрозуміло, що тісний контакт між ув'язненими в переповнених камерах, бараках чи палатах може швидко перетворити ці місця на розсадники інфекції, що призведе до тяжких захворювань або навіть загибелі великої кількості утримуваних там осіб. Тому Європейський комітет з питань запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню закликає держави частіше використовувати альтернативи взяття особи під варту, а також вдаватися до скорочення строків позбавлення волі, до умовно-дострокового звільнення, до повторного оцінювання потреби в продовженні недобровільної госпіталізації психіатричних пацієнтів, до виписки або надання комунальної медико-соціальної допомоги особам, які перебувають в установах соціального захисту, а також до відмови, наскільки це можливо, від адміністративного затримання мігрантів.

Особливу увагу слід приділяти тим ув'язненим, які мають проблеми зі здоров'ям; літнім людям, які не представляють загрози для суспільства; і тим, хто звинувачується або засуджений за незначні або ненасильницькі злочини. Водночас тим звільненим особам, які потребують підтримки, повинно бути надано відповідний доступ до невідкладної допомоги, житла й базових послуг, медичного обслуговування.

Уряди держав повинні забезпечити, щоб під час пандемії COVID-19 дотримувались права людини всіх тих, хто залишається в місцях позбавлення волі. Будь-які обмежувальні заходи, вжиті щодо осіб, які перебувають в умовах несвободи, повинні бути необхідними, пропорційними, недискримінаційними, обмеженими за часом і підконтрольними. Абсолютний характер заборони катувань і жорстокого поводження ніколи не повинен порушуватися заходами, вжитими в місцях позбавлення волі, зокрема в разі ізоляції з міркувань охорони здоров'я. Слід вжити всіх заходів для захисту права на життя та здоров'я ув'язнених і працівників пенітенціарних установ відповідно до рекомендацій Європейського регіонального бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ). Як підкреслюється у *Тимчасовому керівництві Міжсвідомчого постійного комітету щодо COVID-19 2020 р.*, в'язні повинні продовжувати мати доступ до інформації, правової допомоги та незалежних механізмів подачі скарг. Механізми моніторингу місць позбавлення волі повинні мати можливість продовжувати спостерігати за ситуацією, вживаючи заходів обережності, щоб не наражати на людей на ризик.

Для ефективного вирішення проблем, пов'язаних з поширенням коронавірусної хвороби в місцях позбавлення волі державам-членам Ради Європи рекомендовано розробити й розпочати реалізовувати гуманний та всеосяжний кризовий план, створений на достатніх людських і фінансових ресурсах, який буде враховувати потреби як тих, хто залишить місця позбавлення волі, так і тих, хто зостанеться, а також працівників установ пенітенціарної системи. Це можливо лише у співпраці з відповідними зацікавленими сторонами в галузі прав людини, зокрема національними превентивними механізмами, національними структурами захисту прав людини та правозахисними організаціями.

Фото. У багатьох країнах світу особи, що утримуються в місцях позбавлення волі в рамках карантинних заходів через пандемію COVID-19 безкоштовно отримують захисні маски

Отже, варто зазначити, що держави-члени Ради Європи, як і більшість країн світу, запровадили захисні заходи з метою припинення або принаймні суттєво уповільнити розповсюдження пандемії COVID-19. Уже напрацьована ціла низка рекомендацій та заходів, які необхідно запроваджувати й реалізовувати всередині пенітенціарних установ для того, щоб взяти ситуацію під контроль і керувати нею.

З точки зору прав людини, потрібно насамперед пам'ятати, що держава має позитивні зобов'язання захищати життя й здоров'я всіх осіб, які перебувають під її юрисдикцією, зокрема тих, хто знаходиться в місцях позбавлення волі. Тому невикористання державою необхідних заходів може дорівнювати серйозному порушенню основних прав і свобод людини, починаючи з права на життя. Водночас будь-яке обмеження державою прав і свобод людини повинно ґрунтуватись на законі, бути необхідним, пропорційним, базуватись на повазі до людської гідності й бути обмеженим у часі. Навіть під час введення надзвичайної ситуації або карантину держава повинна гарантувати права й свободи людини, закріплені у власній конституції та в міжнародно-правових актах.

Захист прав і свобод людини в умовах пандемії – це діяльність, у якій повинні брати участь як державні органи, так і недержавні правозахисні структури. Державні органи зобов'язані діяти відкрито й прозоро, пояснюючи впроваджувальну політику щодо реагування на пандемію, а також повинні пояснювати, чому ці політики необхідні, особливо ті, які стосуються обмежень прав і свобод людини. Правозахисні організації повинні продовжувати роботу з моніторингу, документування й звітності про дотримання прав і свобод людини в місцях позбавлення волі та адвокатувати зміни в нашому суспільстві з метою покращення захищеності прав зазначеної категорії людей.

Питання для самоконтролю:

- 1. Визначте вплив пандемії COVID-19 на дотримання й захист прав і свобод людини.*
- 2. Дайте визначення терміну «обмеження прав і свобод людини».*
- 3. Назвіть міжнародно-правові акти, що допускають обмеження прав і свобод людини.*
- 4. Які невідкладні заходи повинні вживати держави для мінімізації загрози прав і свобод людини в умовах пандемії COVID-19.*
- 5. Проаналізуйте критерії допустимості обмеження прав і свобод людини відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.*
- 6. Сформулюйте види обмежень прав і свобод людини відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., що можуть бути застосовуваними під час розгляду справ, пов'язаних з обмеженням прав і свобод людини в умовах пандемії Covid-19.*
- 7. Розкрийте основні проблемні питання щодо дотримання й захисту прав ув'язнених в умовах пандемії COVID-19.*
- 8. Дайте загальну характеристику положень Рекомендації Rec (1998) 7 Комітету міністрів Ради Європи щодо етичних та організаційних аспектів охорони здоров'я у в'язницях 1998 р.*
- 9. Роз'ясніть зміст Рекомендації Rec (2006) 2 Комітету міністрів Ради Європи щодо Європейських пенітенціарних правил 2006 р.*
- 10. Розкрийте зміст основних положень Переліку принципів, що стосуються поводження з особами, позбавленими волі в умовах пандемії коронавірусної хвороби (COVID-19) 2020 р.*

ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

«Habeas Corpus» (Хабеас корпус) – правова процедура, судовий наказ, який вимагає, щоб арештованого було доставлено до судді або суду. Правило «Хабеас корпус» гарантує звільнення ув'язненого від незаконного тримання під вартою (тобто тримання під вартою за відсутності достатніх підстав або доказів). Фактично, це презумпція неправомірного затримання особи, що впливає з принципу особистої недоторканності. «Хабеас корпус» може зініціюватись як самим ув'язненим, так і іншою особою, яка діє в його інтересах. Право «Habeas corpus» виникло в англосаксонській правовій системі, і нині використовується в багатьох країнах. Це історично важливий правовий засіб захисту особистої свободи від свавілля держави. «Хабеас корпус» по суті є судовим викликом, зверненням до офіційної особи, відповідальної за тримання ув'язнених (наприклад, тюремного наглядача) про доставлення арештованого до суду з метою визначення наявності законних підстав для затримання. Якщо виявиться, що така офіційна особа вийшла за межі своїх повноважень, то в'язень повинен бути звільнений.

«Гаазьке право» – встановлює права й обов'язки супротивників під час проведення воєнних операцій та обмежує їх у виборі засобів і методів завдання шкоди супротивнику. «Гаазьке право» складають Гаазькі конвенції та декларації 1899 і 1907 рр.: Конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1899 р.; Декларація про невикористання снарядів, що мають єдиним призначенням розповсюджувати задушливі або шкідливі гази 1899 р.; Декларація про незастосування куль, що легко розгортаються та сплющуються 1899 р.; Конвенція про відкриття воєнних дій 1907 р.; Конвенція про встановлення підводних мін, що автоматично підриваються від зіткнення 1907 р.; Конвенція про бомбардування морськими силами під час війни 1907 р.; Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни 1907 р.; Конвенція про права та обов'язки нейтральних держав у разі морської війни 1907 р.; Декларація про заборону метання снарядів та вибухових речовин з повітряних куль 1907 р. тощо.

«Женевське право» – складають міжнародні багатосторонні договори (конвенції) в галузі законів і звичаїв війни, спрямовані на захист жертв збройних конфліктів. Ці документи були підписані 12 серпня 1949 р. на Дипломатичній конференції ООН, що відбулася у м. Женева (Швейцарія), набули чинності 21 жовтня 1950 р. Женевські конвенції охоплюють чотири універсальні міжнародні договори: Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у регулярних арміях 1949 р.; Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949 р.; Конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р.; Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. Згодом, 8 червня 1977 р. до Женевських конвенцій під егідою Міжнародного Комітету Червоного Хреста були прийняті два Додаткових протоколи: Протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, і Протокол II, що стосується захисту

жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. 8 грудня 2005 р. до Женевських конвенцій був прийнятий Додатковий протокол III про введення додаткової відмітної емблеми у вигляді Червоного хреста і Червоного півмісяця.

«М'яке право» (soft law) – норми якого, на відміну від так званого «жорсткого права» (hard law), не породжують чітких прав й обов'язків, а дають лише загальну установку, якої повинні дотримуватися суб'єкти міжнародного права.

Аболіціонізм – громадський рух за скасування рабства (формального чи неформального), що виник наприкінці XVIII – на початку XIX століть у США як рух за скасування рабства чорношкірого населення, у Великобританії, Франції та деяких інших країнах – рух за ліквідацію рабства в колоніях.

Арабська система захисту прав людини – міжнародно-правовий механізм захисту прав людини, що діє в рамках Ліги арабських держав і представлений Незалежною постійною комісією з прав людини.

Африканська система захисту прав людини – міжнародно-правовий механізм захисту прав людини, що діє в рамках Африканського Союзу й представлений Африканською комісією з прав людини й народів та Африканським судом з прав людини й народів.

Біженець – особа, яка внаслідок обґрунтованого побоювання перед переслідуванням з причин расової, релігійної, національної приналежності, членства в певній соціальній групі або через політичні погляди, перебуває за межами країни свого громадянства і не може або через визначене раніше побоювання не бажає скористатися захистом цієї країни; або особа, яка, не маючи громадянства та перебуваючи за межами країни свого колишнього звичайного місця проживання, внаслідок визначених раніше подій не може, або через побоювання не хоче повертатися до неї.

Ваххабіти – послідовники релігійно-політичної течії в ісламі, заснованої в кінці XVIII століття Мухаммедом ібн-Абд-аль Ваххабом, яка закликає до об'єднання арабських племен у боротьбі проти турецького панування. Нині ваххабізм – офіційна ідеологія в Саудівській Аравії.

Військові об'єкти – будь-які об'єкти, які з огляду на свій характер, місцезнаходження, призначення або використання можуть бути застосовані у воєнних діях і повне або часткове руйнування, захоплення або нейтралізація яких за наявних у цей момент умов надає певну військову перевагу (особовий склад, озброєння й військова техніка збройних сил, за винятком медичних формувань і санітарно-транспортних засобів; споруди, будівлі, що використовуються у військових цілях тощо).

Військовополонений – комбатант, який потрапив до супротивної сторони або конкретний некомбатант, для якого статус військовополоненого надається міжнародним гуманітарним правом.

Віроломство – дії, спрямовані на те, щоб викликати довіру противника й змусити його повірити, що він має право на захист або зобов'язаний надати такий

захист згідно з нормами міжнародного права, застосовуваного в період збройних конфліктів, з метою обману такої довіри. Віроломство вселяє довіру противника, але умисно порушується для одержання воєнної переваги.

Внутрішньо переміщені особи – люди, які залишили свої домівки, рятуючись від небезпеки, але не перетнули міжнародний кордон, а залишились на території рідної країни. Поняття «внутрішньо переміщена особа» не слід плутати з поняттям «біженець». Ці два поняття відрізняються між собою за змістовним навантаженням, що несе кожне з них, переліком прав та обов'язків, що покладаються на цих осіб. Внутрішньо переміщені особи перебувають під законним захистом свого уряду.

Воєнна окупація – тимчасове захоплення території (частини території) однієї держави збройними силами іншої держави й установа військової адміністрації на захопленій території. Воєнна окупація будь-якої території не означає її переходу під суверенітет держави, що захопила.

Уразливі групи населення – група людей або частина суспільства з вищим у порівнянні з іншими групами або іншим суспільством ризиком піддатися заходам дискримінаційного характеру, насильства, стати жертвами природних катастроф або економічних криз.

Гуманітарна інтервенція – військове втручання в події, що відбуваються в конкретній державі, яку «роздирають» збройні конфлікти міжнаціонального або релігійного характеру, для надання гуманітарної допомоги населенню, яке особливо страждає від таких дій (припинення кровопролиття, робота з біженцями, боротьба з голодом, допомога в налагодженні повсякденного життя й побутових умов тощо), а також для припинення воєнного протистояння сторін, які знаходяться у стані війни. Таке втручання, з огляду на особливі обставини, здійснюється без згоди уряду держави, в яку здійснюється воєнне вторгнення, тому воно й іменується «інтервенцією». Термін «гуманітарна» покликаний проілюструвати основну мету такого втручання.

Дерогація – передбачене договором право держави відступати від виконання певних договірних зобов'язань під час збройних конфліктів та іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації.

Друге покоління прав людини – характеризується поглибленням особистих (громадянських), розвитком соціально-економічних і культурних прав (право на працю, відпочинок, медичну допомогу тощо); сформувалося під впливом соціалістичних ідей, у процесі боротьби народів за покращення свого економічного становища та підвищення культурного становища.

Екологічні права – можливості (свободи) людини користуватися природним середовищем.

Економічні права – можливості (свободи) людини й громадянина розпоряджатися предметами споживання та основними результатами господарської діяльності: власністю й працею, проявляти ініціативу в реалізації своїх здібностей, брати участь у виробництві матеріальних та інших благ.

Експропріація – примусове (без відшкодування чи оплачуване) позбавлення власності. Зазвичай термін експропріація використовується у випадках вилучення майна державою чи громадою. Така експропріація здійснюється на підставі певних законодавчих актів, указів тощо. Експропріація без відшкодування називається конфіскацією. На сучасному етапі експропріація в законодавстві європейських країн розглядається як прерогатива державної влади та використовується майже виключно для нерухомої власності, коли вона необхідна для здійснення певних суспільних чи суспільно корисних робіт.

Європейська система захисту прав людини – міжнародно-правовий механізм захисту прав людини, що діє в рамках Ради Європи та представлений Європейським судом з прав людини.

Жертви – особи, яким індивідуально чи колективно було завдано шкоди, зокрема тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні збитки або суттєве обмеження їхніх основних прав унаслідок дії чи бездіяльності, що порушують чинні національні кримінальні закони держав, включно із законами, що забороняють злочинне зловживання владою.

Збройний конфлікт – украй гостра форма розв'язання суперечностей між сторонами, які воюють, що характеризується двостороннім застосуванням військових сил.

Іджтихад – здатність і право компетентного правознавця – факиха – самостійно інтерпретувати мусульманські закони, вирішувати спірні релігійні, а іноді й політичні питання на основі Корану й Сунни.

Ізоляціонізм – напрям в офіційній зовнішній політиці, в основу якого покладено ідею незалученості в справах за межами певної держави та метою, якого є досягнення всіх нагальних цілей розвитку держави виключно силами цієї держави, без залучення економічного чи політичного співробітництва з іноземними державами або наддержавними структурами.

Інтернування – примусове вислання іноземних громадян в особливі місця (поселення) у зв'язку зі збройним конфліктом.

Ісламська концепція прав людини – поширена в країнах мусульманського світу; в основу її положень покладена релігія; характерним є поділ прав для мусульман та не мусульман; серед мусульман, жінки значно обмежені в правах; центральною категорією є не права індивіда, а його обов'язки.

Катування – будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні, яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди.

Колективістська концепція прав людини – обмежує особисті права людини, адже основоположною її ідеєю є пріоритетність інтересів колективу, тобто певної суспільної групи; призводить до дискримінації окремих категорій осіб; громадяни повинні нести певні обов'язки перед державою й суспільством, що дедалі більше обмежує особисту свободу.

Комбатанти – особи, які входять до складу збройних сил сторін, які знаходяться у стані війни, що безпосередньо ведуть бойові дії проти супротивника зі зброєю в руках (особовий склад регулярних збройних сил; ополчення, добровольчі загони, як ті, що входять, так і ті, що не входять до складу регулярних збройних сил; особовий склад рухів опору й партизанських формувань; члени екіпажів торгових суден і цивільних літаків, які надають допомогу тим, хто воює; населення, що при наближенні супротивника взялося за зброю, якщо воно відкрито носить зброю й дотримується законів і звичаїв війни).

Концепції прав людини – система поглядів різних народів світу про зміст, систему, межі, механізм забезпечення прав людини.

Культурні права – можливості (свободи) збереження й розвитку національної самобутності людини, доступ до духовних досягнень людства, їх засвоєння, використання та надалі участь в їх розвитку.

Ліберальна (західна) концепція прав людини – виходить з пріоритету природних прав особистості й необхідності закріплення гарантій їх дотримання в публічному порядку та конституційних основах держави; тільки так держава може гарантовано сприяти вільному розвитку особистості; визнає життя людини як найвищу соціальну цінність; дає можливість особистості бути самобутньою, вільною й сміливо виражати свої погляди.

Міжамериканська система захисту прав людини – міжнародно-правовий механізм захисту прав людини, що діє в рамках Організації американських держав і представлений Міжамериканською комісією з прав людини та Міжамериканським судом з прав людини.

Міжнародна неурядова організація – будь-яка міжнародна організація з недержавним характером представництва, добровільним характером діяльності, яка ґрунтується не на підставі міжурядової угоди та не переслідує комерційної мети.

Міжнародне гуманітарне право – система юридичних норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів, визначають взаємні права та обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони або обмеження застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби та забезпечують захист жертв збройного конфлікту.

Міжнародні стандарти правоохоронної діяльності – уніфіковані для правоохоронної діяльності принципи та правила поведінки посадових і службових осіб цих органів публічної влади, що містяться в міжнародно-правових актах та рішеннях міжнародних правозахисних інституцій, одноманітне застосування яких визнається необхідним на міждержавному й

внутрішньодержавному рівнях з метою вирішення завдань правоохоронної діяльності.

Міжнародно-правові стандарти поведження із засудженими – ухвалені на міжнародному рівні норми, принципи й рекомендації у сфері виконання покарань, а також діяльності органів та установ виконання покарань.

Негативні права людини – визначають обов'язки держави та інших людей стримуватися від тих чи інших дій у ставленні до особи; держава в таких умовах охороняє індивіда, особу від небажаного втручання та обмежень, що порушують їх свободу; такі права є абсолютними, їх здійснення, реалізація не залежить від ресурсів, засобів держави, рівня соціально-економічного розвитку суспільства, держави.

Некомбатанти – особи, які входять до складу збройних сил сторони, яка воює, надають їй всебічну допомогу в досягненні воєнних успіхів, але безпосередньо не беруть участь у воєнних діях (військовий духовний і медичний персонал, інтенданти, військові кореспонденти, юристи тощо).

Нелюдське поведження – поведження, що навмисно застосовувалось упродовж кількох годин і спричинило тілесне ушкодження або сильні фізичні чи душевні страждання.

Неповнолітній правопорушник – дитина або молода людина, яка в рамках сучасної правової системи може бути притягнута до відповідальності за правопорушення в такій формі, яка відрізняється від відповідальності, що застосовується до дорослих.

Обмеження прав і свобод людини – допустиме міжнародним правом та/або внутрішньодержавним правом втручання в права й свободи людини, які відповідають вимогам законності, необхідності, доцільності й відповідності цілі, яка переслідується.

Особисті (громадянські) права – природні, основоположні, невідчужувані права, покликані забезпечувати можливості фізичного й морально-психологічного (духовного) розвитку людини.

Патерналізм – система політичних відносин, принцип державного управління або політична практика, за якою держава забезпечує потреби громадян, а громадяни в обмін на це дозволяють владі диктувати моделі своєї поведінки, як публічної, так і приватної.

Перше покоління прав людини – невідчужувані особисті (громадянські) й політичні права, проголошені свого часу першими буржуазними революціями (права на свободу думки, совісті та релігії, на участь у здійсненні державних справ, на рівність перед законом, право на життя, свободу й безпеку, право на свободу від довільного арешту, затримання або вигнання, право на гласний розгляд справи незалежним і неупередженим судом тощо).

Поводженням чи покаранням, що принижують людську гідність – дії, що спричиняють у потерпілого почуття страху, болісні страждання й почуття

неповноцінності, спроможні принизити його гідність і навіть зламати його фізичний і моральний опір.

Позитивні права людини – закріплюють обов’язки держави, осіб та організацій щодо надання громадянину тих чи інших благ, здійснення певних дій (право на соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров’я, гідний життєвий рівень тощо); здійснення позитивних прав неможливо без наявності у держави достатніх ресурсів, тобто їх конкретне наповнення прямо залежить від багатства країни й демократичності її політичної системи.

Покоління прав людини – класифікація прав людини, відповідно до їх історичного розвитку.

Політичні права – можливості (свободи) громадянина брати участь в управлінні державою та суспільному житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій.

Права людини – гарантована законом міра свободи (можливості) особистості, яка відповідно до досягнутого рівня розвитку суспільства здатна забезпечити її існування й розвиток та закріплена у вигляді міжнародного стандарту як загальна й рівна для всіх людей.

Пробація – система наглядових і соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов’язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого.

Система захисту прав людини в рамках Асоціації держав Південно-Східної Азії – міжнародно-правовий механізм захисту прав людини, що діє в рамках Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) й представлений Міжурядовою комісією АСЕАН з прав людини.

Соціальні права – можливості (свободи) людини й громадянина користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров’я, відпочинку.

Спеціалізовані установи ООН – міжнародні організації, створені міжнародними угодами й наділені широкою міжнародною відповідальністю, що визначена установчими документами в галузях економічній, соціальній, а також культури, освіти, охорони здоров’я тощо та підтримують зв’язок з Організацією Об’єднаних Націй.

Суфражизм – правозахисний рух за здобуття жінками виборчого права, а також проти дискримінації жінок у правовому полі, політичному та економічному житті. Зародився у Великобританії на зламі XIX–XX століть, ознаменувавши початок сучасної історії фемінізму. Здобутком суфражизму є юридичне забезпечення жінкам таких прав людини, як вибір влади, обрання на виборні посади, частина майнових прав (розпоряджатися власним прибутком і майном, здійснювати банківські операції), трудових прав (право на працю в ринковому секторі економіки), сімейних прав (право опіки над дітьми) та ряду інших прав.

Третє покоління прав людини – солідарні (колективні) права, тобто права всього людства (право на мир, безпеку, незалежність, на безпечне навколишнє середовище, на соціальний та економічний розвиток як людини, так і людства загалом); становлення цього покоління прав людини пов'язують з національно-визвольним рухом країн, що розвиваються, а також із загостренням глобальних світових проблем після Другої світової війни (право народів на самовизначення, територіальну цілісність, суверенітет, позбавлення від колоніальної залежності тощо).

Халіфат – феодальна теократична арабо-мусульманська держава, що виникла внаслідок арабських завоювань у період VII - IX століть та очолювалася халіфами (заступниками, спадкоємцями). Також халіфат як термін означає ісламську теократичну державу, яка має об'єднувати усіх мусульман.

Цивільні об'єкти – об'єкти, які не належать до військових (житла, споруди, засоби транспорту, які використовуються цивільним населенням; місця, які використовуються виключно цивільним населенням – притулки, лікарні тощо; джерела водопостачання, греблі, дамби, атомні електростанції тощо).

Цілі розвитку тисячоліття – це вісім міжнародних цілей розвитку, яких 193 держави-члени ООН і щонайменше 23 міжнародних організації домовилися досягти до 2015 р. Цілі охоплюють скорочення масштабів крайньої бідності, забезпечення загальної початкової освіти, сприяння гендерній рівності й розширення прав жінок, покращення охорони материнського здоров'я, забезпечення екологічної стійкості, зниження дитячої смертності, боротьбу з такими епідемічними захворюваннями, як ВІЛ/СНІД, а також розширення всесвітнього співробітництва з метою розвитку. Ці цілі ґрунтуються на більш ранніх завданнях міжнародного розвитку і були офіційно схвалені на Саміті тисячоліття у 2000 р., де всі присутні світові лідери прийняли Декларацію тисячоліття ООН, у якій було представлено вісім цілей.

Четверте покоління прав людини – правова відповідь викликам XXI століття, коли мова йде про розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, про виживання людства як біологічного, про збереження цивілізації, про подальшу, космічну соціалізацію людства (інформаційні права – право доступу до мережі Інтернет, на інформацію, на захист персональних даних; «соматичні права» (група вимог особи щодо самостійного розпорядження своїм тілом)) – право на смерть, права у сфері трансплантології, сексуальні й репродуктивні права, право на зміну статі, зокрема право на евтаназію, клонування тощо.

Шаріат – комплекс приписів, що визначають переконання, а також формують релігійну совість і моральні цінності мусульман. Приписи шаріату закріплені насамперед Кораном і Сунною пророка Мухаммеда (священне передання Ісламу, викладене у формі розповідей про вчинки й висловлювання пророка Мухаммеда, приклади з його життя, його слова й оцінки з різних питань віри й життя) та виступають джерелами конкретних норм, які регулюють практично всі сфери повсякденного життя мусульман.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- «Habeas Corpus» (Хабеас корпус) – 151, 383.
«Гаазьке право» – 298, 383.
«Женевське право» – 298-300, 383-384.
«М'яке право» (soft law) – 46, 241, 349, 384.
Аболіціонізм – 206-207, 384.
Арабська система захисту прав людини – 160-168, 384.
Африканська система захисту прав людини – 169-180, 384.
Біженець – 171, 194-197, 315-327, 384.
Ваххабіти – 161, 384.
Військові об'єкти – 311, 384.
Військовополонений – 39, 234, 298-300, 304-306, 308, 383, 384.
Віроломство – 303, 304, 384, 385.
Внутрішньо переміщені особи – 140, 141, 143, 321, 328-331, 385.
Воєнна окупація – 143, 164, 171, 232, 234, 235, 300, 306, 309-311, 319, 385.
Уразливі групи населення – 314-315, 385.
Гуманітарна інтервенція – 300-301, 385.
Дерогація – 360, 361, 385.
Друге покоління прав людини – 24, 385.
Екологічні права – 29-30, 385.
Економічні права – 29, 385.
Експропріація – 376, 386.
Європейська система захисту прав людини – 92-113, 386.
Жертви – 39, 75, 89, 98, 109, 187-189, 213, 231, 251, 255, 261-265, 277, 283, 294, 297, 298, 300, 303, 311, 315, 317, 318, 320, 324, 335-338, 350, 352, 383-387.
Збройний конфлікт – 297, 386.
Іджтихад – 165, 386.
Ізоляціонізм – 226, 386.
Інтернування – 308, 386.
Ісламська концепція прав людини – 14-16, 386.
Катування – 15, 74, 92, 94, 141, 198, 222, 231, 234, 236, 237, 258, 267-291, 300, 306, 308, 329, 357, 368, 370, 379, 380, 386.
Колективістська концепція прав людини – 12-14, 387.
Комбатанти – 301, 304, 384.
Концепції прав людини – 12-16, 27, 28, 387.
Культурні права – 29, 387.
Ліберальна (західна) концепція прав людини – 12-13, 387.
Міжамериканська система захисту прав людини – 150-158, 387.
Міжнародна неурядова організація – 204-228, 387.
Міжнародне гуманітарне право – 293-298, 311, 387.
Міжнародні стандарти правоохоронної діяльності – 229-232, 387-388.
Міжнародно-правові стандарти поведінки із засудженими – 242-261, 388.
Негативні права людини – 28, 388.

- Некомбатанти – 304, 388.
- Нелюдське поводження – 94, 143, 163, 268, 284, 286, 288-290, 300, 368, 388.
- Неповнолітній правопорушник – 248-250, 388.
- Обмеженням прав і свобод людини – 17, 18, 67, 69, 151, 355-377, 388.
- Особисті (громадянські) права – 29, 388.
- Парламентери – 303.
- Перше покоління прав людини – 23, 24, 388.
- Поводженням чи покаранням, що принижують людську гідність – 268, 269, 388-389.
- Позитивні права людини – 24, 28-30, 389.
- Покоління прав людини – 23, 389.
- Політичні права – 29, 389.
- Права людини – 12-32, 389.
- Пробація – 243, 250, 389.
- Система захисту прав людини в рамках Асоціації держав Південно-Східної Азії – 181-191, 389.
- Соціальні права – 29, 389.
- Спеціалізовані установи ООН – 51-53, 81, 82, 89, 272, 321, 331, 344, 347, 349, 389.
- Суфражизм – 331, 389.
- Третє покоління прав людини – 24, 172, 390.
- Халіфат – 161, 390.
- Цивільні об'єкти – 298, 303, 311, 312, 390.
- Цілі розвитку тисячоліття – 344, 353, 390.
- Четверте покоління прав людини – 23-25, 390.
- Шаріат – 14, 16, 64, 65, 161, 163, 165, 167, 343, 390.

ПОКАЖЧИК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ДОКУМЕНТІВ

Азіатсько-Тихоокеанська декларація прав людини і народів 1988 р. – 182-185, 328.

Американська декларація прав і обов'язків людини 1948 р. – 150-152, 156, 327.

Американська конвенція з прав людини 1969 р. – 152-154, 156, 158, 327.

Арабська хартія прав людини 1994 р. – 15, 161, 162-164.

Арабська хартія прав людини 2004 р. – 164, 165, 327.

Африканська хартія прав людини і народів 1981 р. – 172-175.

Даккська декларація прав людини в ісламі 1983 р. – 166, 327.

Декларація АСЕАН з прав людини 2012 р. – 185, 186.

Декларація глав держав-членів СНД про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини і основних свобод 1993 р. – 193, 194, 197, 328.

Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою 1985 р. – 262, 263.

Декларація прав дитини 1924 р. – 346, 347.

Декларація прав дитини 1959 р. – 348, 349.

Декларація про скасування застосування вибухових і запалювальних куль 1868 р. – 293.

Декларація про територіальний притулок 1967 р. – 323, 324.

Декларація тисячоліття ООН 2000 р. – 344, 353, 390.

Десять основних правозахисних стандартів поведінки для правоохоронних органів 1998 р. – 230, 231.

Договір про ЄС (в редакції Лісабонського договору 2007 р.) – 119, 120.

Договір про функціонування ЄС (в редакції Лісабонського договору 2007 р.) – 120-123.

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) 1977 р. – 324.

Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р. – 92, 269, 280, 281.

Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р. – 211, 353.

Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів 1983 р. – 263, 264.

Європейська соціальна хартія 1961 р. (переглянута в 1996 р.) – 92, 100-104.

Європейська угода про передачу відповідальності за біженців 1980 р. – 324.

Європейська угода про скасування віз для біженців 1959 р. – 323.

Єдиний європейський акт 1986 р. – 117.

Женевська конвенція про поліпшення долі поранених на полі бою 1864 р. – 293.

Загальна декларація прав людини 1948 р. – 17, 31, 57, 60-70, 72, 267, 269, 328.

Заключний акт НБСЄ 1975 р. – 57, 134-136, 328.

Каїрська декларація про права людини в ісламі 1990 р. – 15, 166, 167, 327.

Картахенська декларація про біженців 1984 р. – 319, 320.

Керівництво з ефективного розслідування і документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (Стамбульський протокол) 1999 р. – 243, 276-278.

Керівництво ОБСЄ з демократичних основ поліцейської діяльності 2008 р. – 230-232.

Керівні принципи з питань переміщення осіб усередині країни 1998 р. – 329-331.

Керівні принципи щодо політики ЄС стосовно третіх країн у галузі катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 2001 р. – 278.

Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 1979 р. – 230, 237, 238, 241, 242.

Конвенцію про права дітей в ісламі 2005 р. – 167.

Конвенція про визнання юридичними особами міжнародних неурядових організацій 1986 р. – 211.

Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невивіркову дію 1980 р. – 301-303.

Конвенція про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) 2011 р. – 335-338.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. – 18, 69, 92-100, 102, 109, 117-119, 154, 173, 197, 231, 267, 268, 269, 276, 280, 282, 327, 329, 335, 337, 356, 360-377.

Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. – 234, 299, 323, 324, 383.

Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. – 69, 211, 325, 332-335.

Конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. – 234, 299, 304, 383.

Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р. – 299, 306-308.

Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949 р. – 299, 308, 309, 383.

Конвенція про права дитини 1989 р. – 46, 69, 165, 211, 278, 325, 349-353.

Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р. – 278.

Конвенція про регулювання специфічних аспектів проблем біженців в Африці 1969 р. – 171, 319.

Конвенція про статус апатридів 1954 р. – 323.

Конвенція про статус біженців 1951 р. – 69, 141, 171, 194, 196, 316-320, 325-329.

Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 р. – 345.

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. – 242, 267, 269, 271-273, 280.

Конвенція СНД про права та основні свободи людини 1995 р. – 197-201, 328.

Лісабонський договір 2007 р. – 118-120, 127-129.

Маніфест про Південну Африку 1969 р. – 170.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. – 15, 23, 26, 31, 44, 46, 57, 68, 72-83, 85, 87, 152, 161-163, 165, 183, 194, 197, 229, 238, 242, 262, 267, 269, 270, 325, 328, 348, 356.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. – 10, 15, 23, 31, 44, 46, 52, 57, 68, 72, 73, 84-91, 161, 162, 171, 183, 194, 197, 229, 242, 262, 325, 329, 348, 356.

Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) 1990 р. – 250-252.

Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) 1985 р. – 243, 248-250.

Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (Правила Мандели) 1957 р. – 242, 244-247, 255, 258, 259, 278.

Пекінська декларація 1995 р. – 341.

Перелік принципів, що стосуються поводження з особами, позбавленими волі в умовах пандемії коронавірусної хвороби (COVID-19) 2020 р. – 379.

Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць НБСЄ 1989 р. – 136-137.

Підсумковий документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ 1990 р. – 137-138.

Підсумковий документ Московської наради Конференції з людського виміру НБСЄ 1991 р. – 138.

Правилам ООН щодо поводження з жінками-в'язнями та заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, по відношенню жінок-злочинниць (Бангкокські правила) 2010 р. – 256, 257.

Принципи медичної етики, що стосуються ролі працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, для захисту ув'язнених або затриманих осіб від

катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання 1982 р. – 279.

Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок в Африці 2003 р. – 175, 176.

Протокол щодо статусу біженців 1967 р. – 141, 316, 317, 319, 325-329.

Декларація про поліцію 1979 р. – 230, 232-235.

Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку 1990 р. – 230, 238-241.

Рекомендація Res (2019) 6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про розвиток інституту омбудсмена 2019 р. – 111-113.

Рекомендація Res (1992) 16 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про Європейські правила щодо загальних санкцій та заходів 1992 р. – 243, 252, 254.

Рекомендація Res (1998) 7 Комітету міністрів Ради Європи щодо етичних та організаційних аспектів охорони здоров'я у в'язницях 1998 р. – 378, 379.

Рекомендація Res (2001) 10 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про європейський кодекс поліцейської етики» 2001 р. – 230, 235, 236.

Рекомендація Res (2006) 2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо Європейських пенітенціарних правил 2006 р. – 230, 243, 258-261, 379.

Рекомендація SG/Inf (2020) 11 Ради Європи щодо дотримання демократії, верховенства права та прав людини під час пандемії COVID-19 від 2020 р. – 360.

Статут Ліги Націй 1920 р. – 34, 35, 84.

Статут ООН 1945 р. – 40-44, 51, 54, 60, 61, 67, 194, 262.

Статут Управління Верховного комісара ООН у справах біженців 1950 р. – 320, 325.

Угода СНД про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям 1993 р. – 194-197, 328.

Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1999 р. – 334.

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень 2011 р. – 351, 352.

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії 2000 р. – 211, 351.

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 р. – 351.

Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 2002 р. – 273.

Хартія основних прав ЄС 2000 р. – 127-129.

Хартія Співтовариства про основні права працівників 1989 р. – 123-126.

**ПОКАЖЧИК МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ,
МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ ОРГАНІВ І УСТАНОВ**

Amnesty International – 164, 212, 213, 216-220, 230, 357.

Freedom House – 212, 221, 225-228.

Human Rights Watch – 212, 219, 220-225.

Асоціація держав Південно-Східної Азії – 181, 182, 327, 389.

Африканська комісія з прав людини і народів – 176-178, 180.

Африканський Союз – 45, 63, 169, 171, 181, 319, 327, 384.

Африканський суд з прав людини і народів – 178-180.

Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин – 144, 145, 148.

Верховний комісар ООН з прав людини – 55-56, 323.

Верховний комісар ООН у справах біженців – 321-323, 331.

Всесвітні конференції ООН зі становища жінок – 338-344.

Генеральна Асамблея ООН – 45, 46-49, 51, 54, 62, 63, 72, 77, 78, 204, 219, 229, 230, 237, 244-246, 278, 279, 321, 331, 344, 349, 248, 251, 255, 262, 273, 280, 316, 320, 342, 347, 351.

Генеральний секретар ООН – 46, 52, 56, 78, 79, 82, 88, 161, 321, 335, 352, 355.

Група експертів з дій проти насильства стосовно жінок і домашнього насильства – 338.

Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1975 р. – 269-271.

Дитячий фонд ООН – 322, 347, 348.

Економічна й Соціальна Рада ООН – 49, 51-53, 87, 88, 209, 210, 244, 245, 280.

Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню – 258, 280-282.

Європейський комітет із соціальних прав – 104-106.

Європейський омбудсмен – 119, 129-133.

Європейський Союз – 111, 115-123, 181, 315.

Європейський суд з прав людини – 94-100, 102, 108, 109, 118, 258, 268, 269, 275, 276, 282, 284-291, 287, 288, 289, 290, 291, 315, 329, 361-363, 372, 376, 386.

Комісар Ради Європи з прав людини – 107-109, 282.

Комісія ООН з прав людини – 44, 48, 49, 51, 62, 63, 72, 280, 349.

Комісія СНД з прав людини – 201, 202.

Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав – 87-90.

Комітет ООН з прав дитини – 352, 353.

Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок – 333-335.

Комітет ООН з неурядових організацій – 209, 210.

Комітет ООН проти катувань – 271-273.

Конференції з людського виміру НБСЄ – 57, 136-138.

Ліга арабських держав – 45, 160, 327, 384.

Ліга Націй – 22, 33-40, 84, 208, 346, 347.

Міжамериканська комісія з прав людини – 154-156.

Міжамериканський суд з прав людини – 152, 154, 156-158.

Міждержавний Фонд СНД допомоги біженцям і вимушеним переселенцям – 196.

Міжнародний комітет Червоного Хреста – 39, 207, 213, 294, 299, 295, 306, 323, 346, 383.

Міжнародний офіс Нансена у справах біженців – 35, 36.

Міжнародний Суд ООН – 53, 54, 171, 296.

Міжурядова комісія АСЕАН з прав людини – 190, 191.

Омбудсмен Ради Європи – 110-113.

Організація американських держав – 45, 150, 181, 327, 387.

Організація з безпеки і співробітництва в Європі – 134, 193, 194, 197, 230-232, 327.

Організація ісламського співробітництва – 15, 165-168.

Організація Об'єднаних Націй – 40-64, 72, 73, 84, 115, 135, 136, 162, 169, 170, 183, 194, 209, 210, 219, 229, 237, 244, 245, 255, 262, 270, 273, 295, 300, 321, 322, 324, 325, 332, 344, 347, 349, 389.

Підкомітет з недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання – 273, 274.

Постійна незалежна комісія з прав людини Організації ісламського співробітництва – 167.

Представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ – 148, 149.

Рада Безпеки ООН – 47, 49-51, 53, 56, 210.

Рада Європи – 25, 27, 45, 69, 92, 93, 116-118, 145, 181, 197, 229, 231, 236, 245, 257, 258, 264, 280, 282-284, 315, 327, 335, 360, 362, 363, 377, 378, 380, 381, 386.

Рада ООН з прав людини – 26, 44, 48, 49, 51, 52, 55, 56, 62, 72, 329, 331.

Секретаріат ООН – 47, 54-56, 62, 63, 210, 344.

Співдружність Незалежних Держав – 192, 193, 327.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини – 47, 55, 56, 164.

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців – 89, 320-323, 325, 327, 329, 331.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. The Legal Mechanisms of Ensuring Regional Cooperation in Combatting Crime Within the Framework of the Council of Europe : Experience of Ukraine / A. Voitsikhovskyi, O. Bakumov, O. Ustymenko, M. Marchuk. *The Central European Journal of International and Security Studies (CEJISS)*. 2019. Volume 13. Issue 1. p. 138-160.
2. The observance of human right to freedom from torture in professional activity of the national police of Ukraine (Article 3 of the Convention for the Protection Of Human Rights And Fundamental Freedoms) / A. Voitsikhovskyi, O. Bakumov, O. Ustymenko, V. Seliukov. *OBSERVARE-JANUS.NET e-journal of International Relations*. Volume 10. № 2 (November 2019-April 2020). p. 152-165.
3. Акуленко В. І., Андреасян Г. А., Білоричський Г. О. Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України : монографія / під ред. В. Н. Денисова. Київ : Юстиніан, 2006. 672 с.
4. Аракелян М. Р. Міжнародно-правовий захист прав людини : навчально-методичний посібник. Київ : Фенікс, 2019. 194 с.
5. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Київ : Фенікс, 2018. 762 с.
6. Барабаш О. О. Четверте покоління прав людини: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 837. С. 213-217.
7. Болотіна Н. Б., Феськов М. М. Європейська соціальна хартія (переглянута) і Україна. *Юридична наука*. 2011. № 3. С. 36-47.
8. Буроменський М. В., Стешенко В. М., Куць В. Г. Міжнародний і національний захист прав людини та права біженців : навч. посібник. Харків, 2004. 198 с.
9. Войциховский А. В., Устименко Е. С. Вопросы соблюдения международных стандартов защиты прав человека в деятельности Национальной полиции Украины. *Современные тенденции развития юридической науки* : сборник материалов международной научно-теоретической конференции (26 июня 2020 г., Караганда, Казахстан) / Карагандинская академия МВД Республики Казахстан имени Баримбека Бейсенова. Караганда : Карагандинская академия МВД Республики Казахстан имени Баримбека Бейсенова, 2020. С. 45-47.
10. Войциховський А. В. Міжнародне право : підручник / МВС, Харк. нац. унів-т внутр. Харків : ХНУВС, 2020. 544 с.
11. Войциховський А. В. Питання захисту прав і свобод людини в мережі Інтернет. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 20 квітня 2018 р.) / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 543-549.

12. Войціховський А. В. Рішення Європейського суду з прав людини як критерій оцінки діяльності міліції України. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : збірник наукових статей Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / За загальною редакцією д.ю.н., проф., академіка С. В. Ківалова; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 415-425.

13. Войціховський А. В., Лижник О. С. Регіональні відмінності шаріату як джерела права (на прикладі Туреччини і Саудівської Аравії). *Актуальні питання сучасної науки і права* : збірник матеріалів VI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів (17 квітня 2015 р., м. Суми) / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми : Видавничий дім «Ельдорадо», 2015. С. 29-31.

14. Войціховський А. В., Найда В. О. Новітні аспекти діяльності поліції в умовах європейської інтеграції. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 27 листопада 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 34-36.

15. Войціховський А. В., Устименко О. С. Тенденції застосування рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *International research and practice conference «Urgent problems of law on the modern stage of statehood development»*: Conference proceedings, October 20-21, 2017. Lublin : Izdevnieciba «Baltija Publishing». p. 260-263.

16. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ : Дух і літера, 2016. 760 с.

17. Голуб Н. В. Україна та міжнародні організації : інформаційно-довідкове видання. Київ : Кондор, 2010. 182 с.

18. Дроздов О., Дроздова О. Covid-19 та права людини. Критерії ЄСПЛ / Практика ЄСПЛ. Український аспект. URL: <https://www.echr.com.ua/covid-19-ta-prava-lyudini-kriteri%D1%97-yespl/>.

19. Дроздов О., Дроздова О. Інститут омбудсмена : європейський вимір у принципах і розвитку / Практика ЄСПЛ. Український аспект. URL: <https://www.echr.com.ua/institut-ombudsmena-yevropejskij-vimir-u-principax-rozvitku/>.

20. Еллінек Г. Декларація прав людини та громадянина. Одеса : Юридична література, 2003. 97 с.

21. Задорожній О. В., Поєдинок О. Р. Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини : монографія. Київ : Фенікс, 2018. 718 с.

22. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / О. М. Бандурка, О. М. Головка, І. А. Логвиненко та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; вступ. слово О. М. Бандурки. 2-ге вид., допов. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.

23. Копійка В. В., Скороход Ю. С., Матвієнко В. М. Міжнародні організації : підручник / під ред. В. В. Копійки. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : ВПЦ Київський університет, 2015. 783 с.

24. Лазарєва Л. Європейський омбудсмен та Європейська мережа омбудсменів як інституції перспективної співпраці для України. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. Вип. 4. С. 90-93.

25. Лебідь В. Історія розвитку та еволюція міжнародно-правового статусу міжнародних неурядових організацій правозахисного характеру. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 100-105.

26. Ліщинська О. С. Четверта Всесвітня конференція зі становища жінок : на шляху в ХХІ століття. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 3. С. 59-63.

27. Логвиненко Є. С. Захист прав жінок на статеву недоторканість і статеву свободу : історія та сучасність. *Право і суспільство*. 2019. № 3-1. С. 30-38.

28. Любашенко В. І. Концепція «обов'язок захищати» і права людини. Київ : Фенікс, 2019. 260 с.

29. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту : підручник. Київ : Фенікс, 2010. 722 с.

30. Мицик В. В., Буроменський М. В., Буткевич О. В. Міжнародне публічне право : підручник / під. ред. В. В. Мицика. Харків : Право. Т. 1. Основи теорії. 2019. 416 с.

31. Мицик В. В., Буроменський М. В., Гнатовський М. М. Міжнародне публічне право : підручник / під. ред. В. В. Мицика. Харків : Право. Т. 2. Основні галузі. 2018. 624 с.

32. Міжнародне гуманітарне право. Довідник для журналістів / М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий, Н. В. Хендель. 2-е вид., доповн. Одеса : Фенікс, 2015. 92 с.

33. Мокій А. І., Яхно Т. П., Бабець І. Г. Міжнародні організації : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 280 с.

34. Молдован В. В. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 206 с.

35. Муравйов В. І., Святун О. В. Організаційно-правовий механізм захисту прав людини в Європейському Союзі. *Актуальні проблеми міжнародних відносин* : Збірник наукових праць. Випуск 117. Частина I (у двох частинах). Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2013. С. 3-16.

36. Несинова С. В., Князева Ю. С. Нове покоління прав людини : сучасні проблеми класифікації. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Юридичні науки». 2015. № 2 (7). С. 36-42.

37. Пазенок А. С. Права та свободи людини і громадянина : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2010. 176 с.

38. Перепьолкін С. М., Паршутін Є. Г. Міжнародне співробітництво у сфері правоохоронної діяльності : навчальний посібник. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2018. 112 с.
39. Перепьолкін С. М., Сироїд Т. Л., Філяніна Л. А. Міжнародне право : словник-довідник / під заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Юрайт, 2014. 408 с.
40. Петков С. В., Іванов І. В., Делія Ю. В. Забезпечення прав людини правоохоронними органами. Київ : КНТ, 2019. 241 с.
41. Посібник для підвищення кваліфікації працівників органів та підрозділів Національної поліції України / Беспалова О. І., Бугайчук К. Л., Войціховський А. В. та ін. Харків. Нац. ун-т внутр. справ. Харків : ФОП Бровін, 2019. 134 с.
42. Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право : навчальний посібник. 2-е вид., змін. та допов. Київ : КНТ, 2010. 344 с.
43. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства. Київ : Право, 2013. 196 с.
44. Репецький В. М., Лисик В. М. Міжнародне гуманітарне право : підручник. Київ : Знання, 2007. 467 с.
45. Репецький В. М., Лисик В. М., Микієвич М. М. Міжнародне публічне право : підручник / під ред. В. М. Репецького. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2012. 437 с.
46. Романюк О. В., Човган В. О. Міжнародні стандарти, принципи і рекомендації в галузі виконання покарань та діяльності органів і установ виконання покарань : методичні покарання. Біла Церква, 2016. 131 с.
47. Руднєва О. М. Міжнародні стандарти прав людини та їх роль у розвитку правової системи України : монографія. Харків : ХНУВС, 2010. 351 с.
48. Савчин М. В., Менджул М. В., Рогач О. Я. Захист прав внутрішньо переміщених осіб : монографія. Ужгород : Рік-У, 2018. 268 с.
49. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О. О., 2018. 208 с.
50. Сироїд Т. Л. Міжнародні стандарти в галузі забезпечення права на здоров'я та практика їхнього застосування : навчальний посібник. Харків : Право. 2021. 166 с.
51. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.
52. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право: підручник. Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право. 2020. 648 с.
53. Сироїд Т. Л., Гавриленко О. А., Тітов Є. Б., Фоміна Л. О. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посібник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання / під ред. Т. Л. Сироїд. 3-тє вид., перероб і допов. Харків : Право, 2020. 494 с.
54. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О. Міжнародний захист прав людини : навчальний посібник. Харків : Право, 2019. 310 с.

55. Стешенко В. М. Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір : навчальний посібник. 2-е вид., змін. Харків : Право, 2019. 392 с.
56. Сыроед Т. Л. Права жертв преступлений: Международные стандарты и национальное законодательство. Харьков : Эспада, 2002. 272 с.
57. Тимченко Л. Д., Кононенко В. П. Міжнародне право : підручник. Київ : Знання, 2012. 631 с.
58. Толстенко Ю. О. Діяльність комітету та підкомітету ООН проти катувань у сфері міжнародно-правового захисту в'язнів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 181-184.
59. Філіпська Н. О. Особливості реалізації статті 23 Конвенції ООН про права інвалідів особами з вадами психо-інтелектуального характеру. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. С. 32-36.
60. Філіпська Н. О., Задніпровська О. Ю. Протидія використанню дітей-солдат у військових конфліктах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 238-241.
61. Хавронюк М. І., Гацелюк В. О. Законодавство України проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Науково-практичний коментар. Київ : ВАІТЕ, 2014. 320 с.
62. Цюрупа М. В. Міжнародне гуманітарне право : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2008. 364 с.
63. Шевчук С. Судовий захист прав людини : Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-е, випр. Київ : Реферат, 2007. 848 с.
64. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 168 с.

Навчальне видання

*Бакумов Олександр Сергійович
Варуниця Лариса Дмитрівна
Войціховський Андрій Васильович
Гудзь Тетяна Іванівна
Логвиненко Євгенія Сергіївна
Мальцев Вадим Віталійович
Марчук Микола Іванович
Радченко Олександр Іванович
Устищенко Олена Сергіївна
Філіпська Наталія Олександрівна*

ПРАВА ЛЮДИНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Підручник

за заг. ред. канд. юрид. наук, доцента *А. В. Войціховського*

Підписано до друку 10.08.2021 р. Формат 60х90/2. Папір офсетн.
Друк цифровий. Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 26.
Наклад 100 прим. Зам. № 12/8.

Видавець ТОВ «Планета-Принт»
Свідоцтво серії ДК № 4568 від 17. 06.2013 р.
м. Харків, вул. Багалія, 16.
planetaprint1@gmail.com

Виготовлювач: ФОП Рубан В.В.
м. Харків, вул. Н. Ужвій, 64/96.
bitservice@ukr.net